

91(075)

И-17

Ка3.93.

G. J. İJBANOP

ÇER CARB BÖLİKTERİNİN ÇAĞIRIJAŞB

ORTALAV ÇƏNE ORTA
MEKTEPTERDİN 6-KLASBNA
ARNALCIAN OQUV QURALB

QAZAQ TBN
MEMLEKET BASPASB

1 9 3 7

G. J. IJBANOP

971/075
M-12

ÇER CARB BÖLİKTERİNİN ÇANA
BELGİLİ MEMLEKETTERDİN (SSSR-siz)
ÇAŪRAPIJASB

ORTALAV ÇANA ORTA MEKTEPТЕРDİN
6—KLASBNA ARNALŪAN

*Orb tilindegi nusqasbn RSPSR Oquv qalbq
komijsarijatb, avdarmasbn Qazaqstan
Oquv qalbq komijsarijatb sektiiken*

58521
12525

QAZAQTbN MEMLEKET BASPASB
1 9 3 7—ALMA-ATA

Указ
339-38
Каз. ЦП

Указ
339-38
Каз. ЦП

Указ
339-38
Каз. ЦП

EVROPA

Çarатыъс-çaqrapija coluvь.

Çer kölemi 10 mln. kv. km. Qalqь 500 mln.

Kartaqa qarap tavьндar. Evropanyң en teristik cetindegi bir tybegi men en tystik cetindegi eki tybegin atандar. *Tarijp pen Nordkap* myjisterinin qaj endikte turqandyqьn vajqандar. Nordkap myjisinen bastap, tystiktegi Lempones (Morej) tybeginin eñ tystik tumsьqьna dejn Evropanyң çer voļь qanca keletindigin maqtap pen, ne volmasa gradusqa qarap өcender, Evropanyң сьqьs çaq çer ceti men vатыs çaq çer ceti qaj merijdijanqa dejn varađь? Vатыstaqь La-Rok myjisi men сьqьstaqь 60—merijdijan arasьndaqь vaqьt aјьymasьn tavьндar.

Teniz çolь men Evropany ажальр—Odessadan Leningratqa сьqqan volsa, qaj teniz, qandaj vuqaz, сьqanaqьt vасыр, qandaj tyvekterdin çaьnpaп өter edinder? (Ujlerine varqanda dөpтерlerine çazyндar).

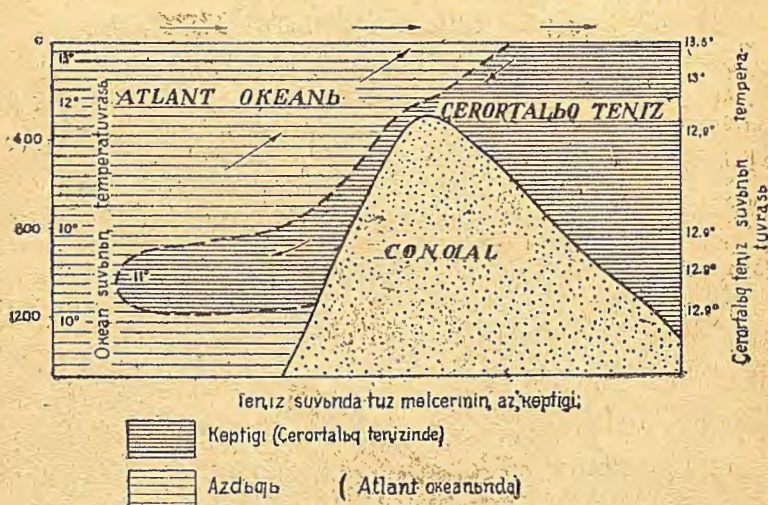
Ulkendigi, ornь, picini.

Evropa, çer vөlikterinin vasqalarь men salьstьrqanda, ylken emes: çer kölemi vьkil qurqaq çerdin on besten birindej qana; biraq kickene volsa da, varьq adam valasьnьң tөrtten biri sonda turadь. Evropa Azija men tьqьz astasьр çatqanь sonca (cek arasьn aласalav Oral tavь, Oral (çajьq) өzeni, Qarqaz tavlary ајььladь), onь—Evrazijanyң tybegi dep esepてge de voladь. Evropa men Azijanyң qurlьqtaqь cegaralarь da bir—biri men qатыnas-vajlanьs çasavqa es bir vөgettik keltirmejdi. Biraq, degeni men, Evropa dьnije çyzinin ајььm bir vөligi, yjtkeni, çonьң (өzine qana laјьqьtь) ајььqsa ornь, picini, өzgece klijmаты, erekce tarьjьj damuvь var.

Evropanyң ornь materijktik çarty çardьң naq ortasьnda, әri uc çaqь birdej teniz suvь men qorcalqan; ol tenizder arqьlь çer vөlikterinin vasqalarьna qaraj qolajь teniz çoldarь tarajь. *La-Manьs* vuqazьnьң (munь arqьlьsьндar Anglija kanalь dep atajьdь) çaьnda Teristik, Tystik Әmerijkadan, Aprijkadan, Azijadan, Avstralijadan maьzды teniz çoldarь kelip toqьsadь.

Аьстаоь elderden Еврорага келген одан кейин қалтқан улкен парақоттар, фелкенди, моторлы кемелер қысь, җазь, күндіз, түни демеј ось La-Manc ву-қазьнда ерсил-қарсьсь аоьльр җатадь. Ғер арасьндаоь теңиз, сықанақ, вуқаздар ісінде теңиз қатынастарьньд ең көр җери ось La-Manc.

Европа җериниң ајнала җижегі аса ијрим-ијрим. Европа җеріндеј теңиз аралақан, ијрең җақаль җерлер басқа җер бөлiктериниң ес бирінде җоқ. Европаньд түбек пен аралдарь вукил җериниң у с т е н бирин аладь (Азија җериниң бестен бири, Апријка җериниң еlyvден бири қана арал мен түбек). Ајнала җижегиниң осындај ијрим-ијрим болув салдарьнан, Европань җан-җақьнан бирдеј дерлик теңиздер қорсар, қулыққа ікерилер суқьльр җатадь.

Атлант океань мен Ғерортаьқ теңиз суыньбд Гижералтар вуқазь арқыь бир-бирине ауьсувь. Ғерортаьқ теңизден сыққан туздьрақ сувьдн қалај қозьқалатыньдьқьн қараңдар. Океаньд салқьн сувь Ғерортаьқ теңизге неге өте алмајдь?

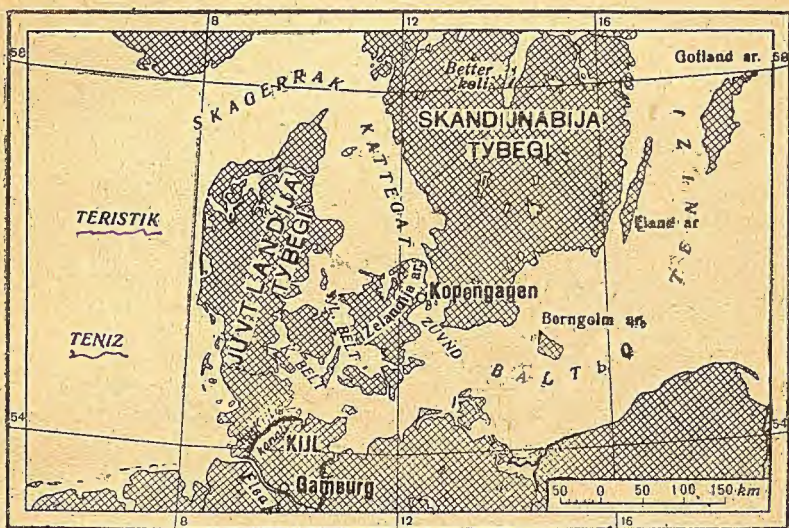
Атлант океаньньд Европа җақасына таянқан җеріндегі суьла-гыньд веті җыь болқандьқтан ес вақытта қатрајдь (картаға қара).

Европаньд тустик җақь Атлант океаньньд бир бөлiгі воьльр та-вьлатын Ғерортаьқ теңиз вен қорсальр җатадь. Бул теңиз *Мрамьр Қара*, *Азор*, теңиздері мен җалқаса қулыққа өте терең суқьльр китип турадь. Ғерортаьқ теңиз өте терең (4 мың *m* ден тереңрек).

Ғерортаьқ теңиздиң вет җақьндаоь сувь тыгил терең җерлериниң сувь да җыь воьь (13° теј) җыь келеди; ал, енди, көрцилес җатқан Атлант океаньньд тереңдигі 2 мың метир келетин җерлерінде суь температурасы 3°. Ғерортаьқ теңиз суыньбд җыь болув себеви:

Gijeraltar vıqazь tajьz (500 m-den de kemirek), tyvinde kedergi volatьn sөkken соңqal tasь var (sygretti qara); mine osь соңqaldar—Atlant okeanьnьң tereң çerlerinen keletin suvьq suvdь Çerortalьq tenizge ötkizvejdi. Bul teniz Evropa çaqalarьn qьstь kuni de çьlytьp turadь.

Çerortalьq teniz Evropanьң aral, tyvekteri men vөлcektenip, *Tijrren, Adrijatijk, Ijonija, Egel tenizderine* vөлinedi. Çerortalьq teniz Batьs çaqьnп Atlant okeanьna qosьlyp, sьqьs çaqьnп (*Dardanel Bospor* vıqazdarь arqьly) Qara tenizge qosьlyp, Syves kanalь arqьly Undi okeanь men tutasadь. Bul teniz Evropa ycin maьyzdь teniz çolь volьp sanaladь.

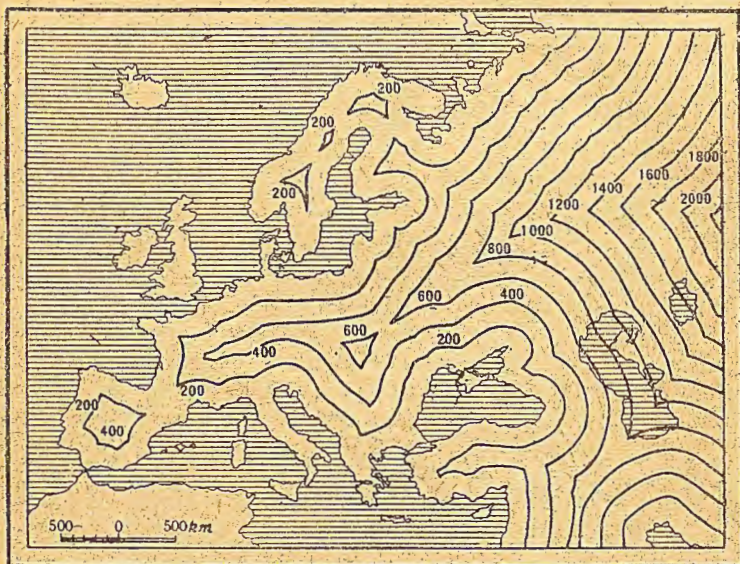
Baltьq tenizinin Teristik teniz ben çalqasьmь. Kijl kanalьn tavьqdar. Kijl kanalь, Baltьq tenizinen Teristik tenizge varatьn çoldь nece ret qьsqartьp tur?

Ol, teniz vetine sьqьr çyzyv çimьsьnьң ögken dev çolьnda iri ornь alqan: adam balasь çyzyvdi çelkendi keme men alqac osьdan yjrengen. Tipti eski zaman tygil, orta qasьrdьn kezinde de Evropanьң vastь savda qatьnastarь osь Çerortalьq tenizde volqan.

Çerortalьq teniz Tystik Evropanь yc ylken tyvekke; *Pijrenej Apennin, Balqan* tyvekterine ajьradь. Bulardan vasqь, Tystik Evropa *Korsijka, Sardijnija, Sijsijllija, Krijt* dejtin tert ylken aral men bir nece usaq araldar var. Egej tenizindeki usaq araldarь çьjnalyp kelip *Grek arqijpelagi* voladь.

Evropanьң batьs çaqь da tenizder men tilimdengen. Bul çaqtaoь *Bijskaj* sьqanacoь men *Teristik tenizin* okeannan *Ulb*

Brijtanija, Ijrlandija dejtin ylkен екі арал ајыгър турадъ. Бул теңиздердиң теристик қаағь океанға қосыладъ да, тустик қаағь океанға *Pa—de—kale* мен *La-manьc* виқаздарғ арқылы қосыладъ. Теристик теңиз вен оның виқаздарғ қатрајды, себеві, бул арадан *Gelpstrijm* dejtin қылы ақьс өтир турадъ. Еврораның варлығь ватыс қағь қижектеринде теңиз сувларғ қатты т а с ь р, қ а ј т ь р турадъ. Теңиз сувьның тасувь мен қажтувь кеме тоқтајтып қојнав (гаван) мен өзен қиуылыстарындағы тунва ылајларды қувьр тазартып, кеме қолып арғыр турадъ. Қерорталық теңизде мундај тасувь болмајды девге болқандај.

Еврораның материясында теңиз қаағьсынан қасықтығы. Осы сқемадан Ватыс Еврора мен Сьорьс Еврораның теңизден ең қасық қерлерин тавьндар. Олар теңизден несе *km* алыс?

Валтық теңизи Теристик теңиздиң сьорьс қаағьсындағы қалғасы, Валтыққа өтетин қолда улкен *Јувтландия* тывеги вар, оны бир несе виқаз қорсар турадъ. Оның ичиндеги улкени екев; *Skagerrak* қана *Kattegat*. Бул виқаздар ес вақтыта қатрајды; себеві, виқан да *Gelpstrijm* қылы ақьсы келир турадъ. Тустик қаағьн ала осы қердеги аралдардың арасында енсиз виқаздар қатыр, ол виқаздардың ичиндеги ең вастысы *Zwonnatъ* (Eresувкты) кейде мәңги муз васыр қатады. Валтық теңизи терең емес, сувь туссы (1% дејин қана туз), қаағьларғ қана қатады. Бул теңиздиң сьорьнақтыары—*Botnij, Pijn. Rijg*а теристикке, сьорьсқа созылыр кирир қатады: *Јувтландия* ты-

begin orap Baltıq tenizinen Teristik tenizge sıqatıp uzaq suv çolın Juvtlandija tuveginin tystik çaqınnan çarqan *Kıjıl kanal* qısqartır otır.

Skandijnasija tuvegi—Evropadaq eñ ylken tuvек. Bul tuvекtiñ vats çaqı teniz suv men tilim-tilim volır, pijordalar men tilkemdengeñ. Pijordalar tereñ, әri ylken çana Golpstrijm aqıbınñ saldarınan ec vaqıtta qatrajdı. Golpstrijm *Barens* tenizin de vabır өtedi. Barens tenizi Evropanıñ eñ teristiginde volsa da, Kөл tuvegindegi Muvrman qalasınñ teniz çaqalar qıstı kuni de qatrajdı, kemeler emin—erkin çurip çatadı. *Aq tenizde* altı ajqa dejin qalqıqan señ çatadı. Teristik Muzdı okeanda *Spijtsbergen Prans*—*Ijosip çeri*, çana çer taqı bir necе araldar var.

Evropanıñ qoңır çaj rojıbında (naqıbız qolajıb), materiktik çartı cardıñ naq ortasında volır, әri tenizder men qorcaluvı Evropanıñ vasqa çer vөlikteriniñ qajıbınan volsa da ıñqajıb ekendigin көсетedi. Evropa çijeginin tilim—tilimdigi sonca, tipti Evropa ortalıqına qaraj kirgen teniz sıqanaqatırınñ uzaqtıqı Vats çaqında tenizden 600 km, sıqıb çaqında 1400 km keledi (Azija men cektes çerinde; kartanı qara).

Çerinin beti.

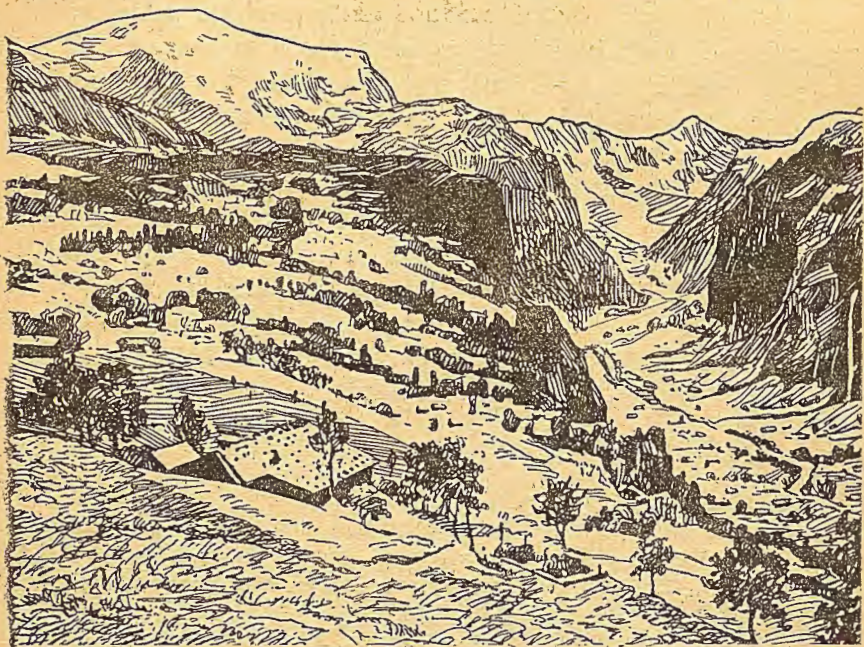
Kartaqa qarap tavıñdar. 0 den 200 m-ge dejingi çana 0 m den tömen ojpatardı tavıñdar, 200 den 1500 m-ge dejingi alasa tavlار men platalardı (çondar) çana 1500 m-den, tipti odan da vijgirek tavlardı tavıñdar. Әlpi, Pijrenej, Apennin, Balqan, Karpat, Dijnar tavların, olardın eñ vijik sıbın tavır, vijiktigin ajıñdar.

Evropa—dunije çyzindegi eñ ojpat çer: munda çalpaq çatqan ylken ystirtter çoq, көр çeri ojpat. Olardıñ vastıları: *Sıqıb-Evropa* ojpatı, munıñ çalqıb өzi Evropa materiginin çarımın aladı, munan kejin *Teristik Germanija* men *Pransija* ojpatları voladı. Bulardan көri көlemi kicirek *Gombardı* (Po өzeninin voıbında) *Orta Dıvıñaj* jaki Bengir çana *Tөmengi Dıvıñaj* ojpatları voladı.

Qatparıb ças tavlar ajmaoıb. Evropanıñ vastı tavı—*Әlpi*. Әlpi tavları Çerortalıq teniz çaqıbınan vastalır, doqaca ijilip Bengir ojpatına dejin sozıladı. Ol tavlardıñ eñ vijigi: *Monalan* (Pransijada), *Monte—Roza* (İtalijada), *Jıvıñprav* (Svejsarijada) t. t. vөginiñ de vastında mөngi qar çatadı. Tav betinen ılbıbına qaraj mөngiler (mөngi muzdar) çıbır qular çatadı. Sondaj qulama mөngilerdin Әlpi tavındaqı eñ ylken Alec mөngisi; uzıbıqı 24 km. Rona өzenine suv veretin gletardıñ (mөngilerdin) biri osı.

Bul tavlər öp vovj men sozlyr, qatarlasyr çarjya çatqan çalcat volady, eki çalcattıñ arasynda tav men çarjya çatqan ızyn alqar eki tavdy alyr turady. Bastary örkecti, töveleri najza, soq volyr keledi. Vasyñan etegine qaraj eki veti tilim-tilim tereñ sajsala volady. Pormaslyñ bul syjaqtı tygri volıvısylyq sol tavyñ qatparların quraqan tav çyñstarıñdy er tygri volqandyqñan. Tav çyñstarıñdy aralarynda saz—valcyq, mergel syjaqtı çımsaq zattar

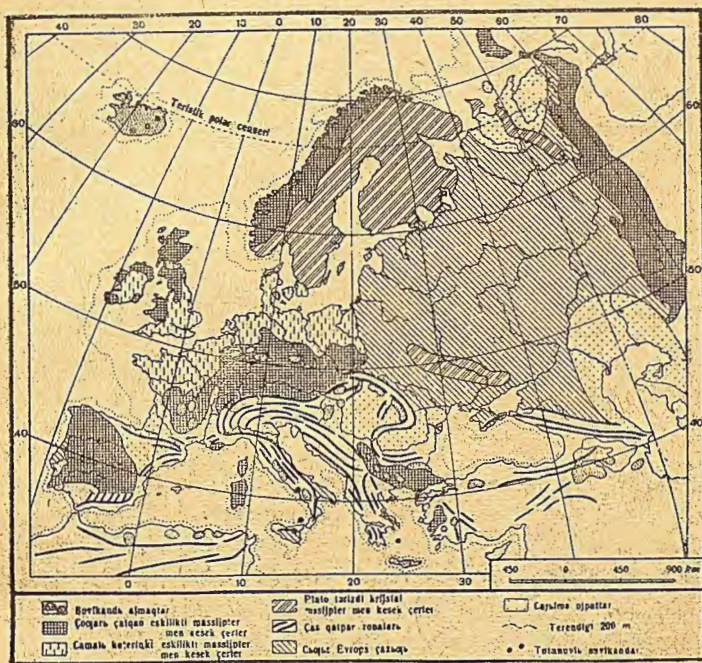
Berın Alpisiniñ añqary. Añqardañ eki veti men ultanynda calqyñ çana çajlym var. Beregirek tavly çerdiñ yleri kórinedi (kycti çelder kótertp ketpes ycin tövesin tas pen vastrojan). Añqardyñ pormyñ añqaryr qarandar, bul eski menji köckinderiniñ çolaj qazyr ketken qazyndyñan pajda volqan.

da var; çımtas, izves tasy syjaqtı qattılav zattary da var; al granijt, gnejis syjaqtı öte qattı zattar da kezdesedi. Çımsaq zattar tez çıvılyr, suv men aqyr ketedi; al, qattı zattar tavlardyñ örkeci, tövesi volyr sorajyr qalır qoja veredi.

Ərpiniñ tystik çalqası *Arənnin* tavlary volyr ketedi, Arənnin tavy, Arənnin tyveginen Sijtsijlija aralyña ötedi de odan Teristik Arrijkaqa çyqyr, Atlas tavy volady. Atlas tavy Gijbraltar arqyly Pijrenej tyveginiñ tystik çaqyña vazyr, *Sijerra—Nevada* tavy volyr atalady. Ərpiniñ vaty çylgisi *Pijrenej*, *Kantary* tavy atalır ketedi. Ərpiniñ tystik—çyqyly *Dijnar tavyña* ılasyr ketedi.

Dijnar tavlary sur, sarı ne qyzyl tysti izves tasyňnan quraloňan, suvdy ustap tura almady, tez otkizip çiberedi. Bulardyň ortasynda tolyp çatqan yngirler var, sol yngirlerdi quvlaj suvlar, özender aqyр çatady. Adriatik tenizinen paraqot pen çyrseniz, Dijnardyň qyja çarlagyňnan sondej suv aqyр çatqan esepsiz көр yngirlerdi көresiz.

Əlpiriň syqys çaqyр *Karpat, Balqan, Qyrym* tavlaryna ulyşyр ketedi. Bul tavlardyň varlyqy da qatryly tavlary, bulary da Əlpiri men bir waqyтта rajda voloňan—Evropaňyň çasy tavlary.

Evropa materiginin qurulyşy. Qatryly tav çotasyňnyň woýnydaqy ijtendi ajmaqtardy көrsetinler. Bijik massijterdi көrsetinler.

Sol tav qavattaryňnyň qatrylanlyр көterilgen waqyttarynda: qurlyqlyň basqy çerleri төmender, ulyken ulydy ojrattqaj ajnaloňan; ol ojratttary: *Egej, Adriatik, Tjrrer* tenizderi rajda voloňan ne volmasa *Lombardija, Orta Duwnaj, Tөmengi Duwnaj* ojrattary syqqan. Bul ojrattar bir kezde teniz syqanaqtary volyр, vertin kele özen tosqundaгы men toloňan.

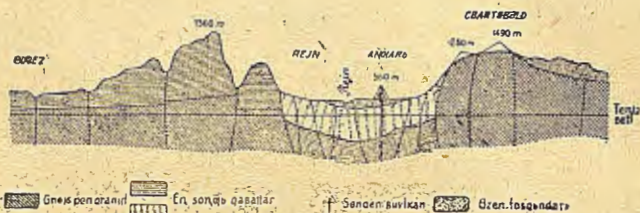
Qatryly çasy tavlary qazwa wajlyqtaryda kedej volady. Çalyqy aq Karpat olaj emes. Karpat tavyňnyň syqys etegi m u n a j men tuzqaj waj.

Eski tav massijterini men төveli çazyqtar. Əlpiriň teristigi men wатыşly alyр çatqan eski tav massijterini: *Orta Germanija*

mən *Orta Pransija*. Bular əlpidən əldə qajda vıgьn volqan; vıg kezde olar da vijik qatrarь tav volqan; kele—kele çaqьvь, aqьn suv çuvьr ultanьna dejin tegistelgen.

Qatrarь ças tavlav. Əli çana vasqalarь koterilip kele çatqan kezde olardıь onь çazьq volьr çatqan. Əli qatrarlarьnьь şoquvьnna tavlardьn eski ultandarь çazьvьr, soqalaqtarqaj ajnalqan, ol soqalaqtardьn keј vırevleri çerden koterile—koterile çalraq tav çotasьna ajnalqan, ekincileri təmender çer çazьqьna tьsıp çegip, tereг colaq aңqar, suңqьrılarqaj ajnalqan.

Keј vıg çerlerde massıptev beti, məselen Germanıja men Pransıja massıptev terınıa ьstıngi çaqь onь vaqьtqaj dejin ezderının çosaq tovesi men ьnqьlьn soqaltraj kelgen şengen vuvıkandardьn (çanav tavlardьn) onь çosaqьr keriņip turadı. Olar vıg kezde çerdin çazьvьnna rajda volьr, kərke dejin kvı çasvьr, alav (lava) atьr turqan; kəzırde sol tavlardьn tvıvınen çьv çana mıjneraldь vılaqtar şoqьr çatadı.

Soqarqь Rejnıñ ьzılme aңqarь. Rejn aңqarьnьn çer çazьqьnna rajda volqandьqь neden keriņedı?

Barlıq massıptevdın beti tegis, tovesi çuvьr, ne çalraq keledi, *Dones qьratь*, *Oral* çana ьlv Brijtanija aralyqьndaqь *Cotlandıja* men *Pennin* tavlav da eski massıptevden sanaladı.

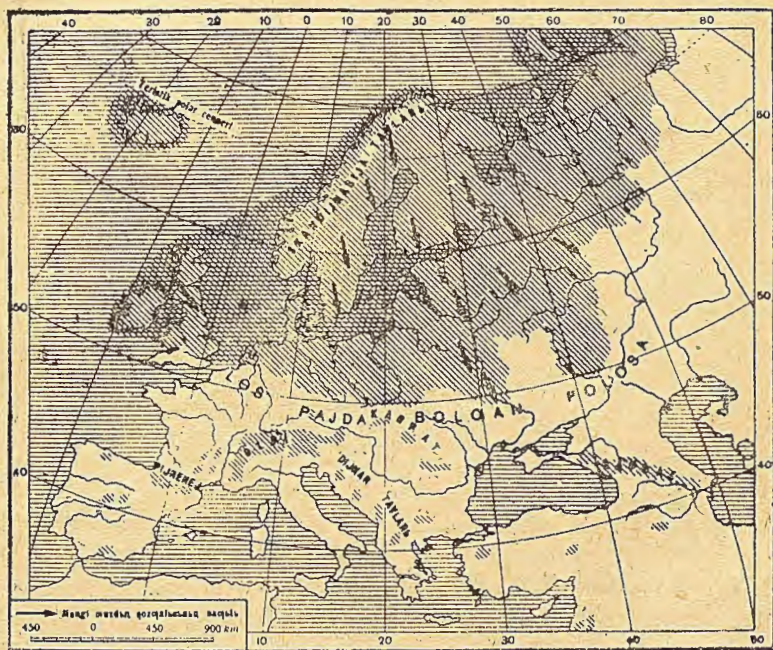
Evropayьn vavь çaqь men tьstik çaqьndaqь qazvavajlyqtar kəvınese eski tav massıptevterinde, əsırese eteginde voladı. Məselen, Rejn Slans tavlavьnьn teristik eteginde, Rejn özenınıñ Ruvr dejtin salasь ötetin çerde qalьn tas kəmir qordasь var. Bul ovьlьs *Ruvr bassejini* dep ataladı. Oder özeni men Bijsla özenınıñ aralyqьndaqь alasa Pəlcav massıpvınıñ etegindəgi *Sıflez bassejini* kəmir men tьrğьsqaj öte vaj. ьlv Brijtanija aralyqьnda da tas kəmir kəp, onьñ ьstıne odan temir ruvdasь da çьqadı.

Teristik Germanıja men Pransıja ojpattarьnьn tyri təveli çazьq, çəkken eski soqattar.

Şoqьs Evropa çazьqь men Rıjn—Skandıjnavıja massıpvı. Şoqьs Evropayьn keriņısı tıptı vasqaj, onьñ kəp, vıg öñkəj tegis vajtaq çerinde *Şoqьs Evropa çazьqь* çatı. Ol ıcş—qьrğьv çoq ojpav, keј çerleri 200 metirden vıjıgırek, olar *Ortalьq Resej* men

Edil çаныдақ, тақь васқа қыраттар воьр аталадь. Каспийге çақындақан çерде вул қырат ојаа тусыр, океан бетинен де төмендер келеди (*Каспий çаныдақь оя*). Edil не Ока, Волқыр өзендерин војлар парақот пен çурçениз, өзен çақысындақь тике çардың тырли тав çыпыстарынан қуралқан қатпарларын көресиз. Бул çыпыстар, вурын осы арада теңиздер воьр, содан çасалқан қатпарлар. Бул сөкре çыпыстардың вейки çақында тыр moren (çылықан мөңгиниң сьрығынды тастығы) не сеп morender, саз, қум, қој тастар мен аралас куйинде мөңги сьрығындыларь çатадь.

Картаоја қарар тавындар. Картаоја қарар көз вен Европа çерлериниң қай вөлимендиң улъ мөңги васть екенин вайқандар. Қандай тавлар мөңги васть екен? Мөңги теристик Germanija ојратьна қай çақынан қозқалыр келген? Сьқыс Европа çазьоьна қай çақынан қозқалыр келген?

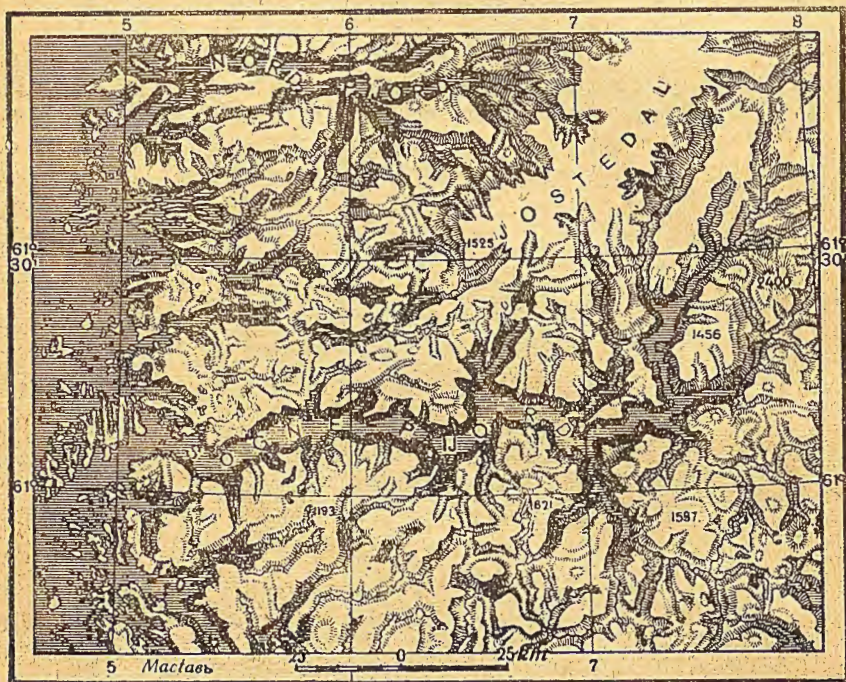

Европаның ертедеги мөңги басу картасы (қыжа сьзықтар). Муздьн қай çақтан қалај қозқалыр сьққань көрсетиндер. Лестин қайдан пайда воьлқан аймақын да көрсетиндер.

Мөңгиниң салындыларь Балтық пен Теристик теңиздиң тек çақаланып қана çавыр қоймаждь. Мөңги осы теңиздердиң тывин де толыгыр, мөрендерин қалдырған.

Европаның теристигинде *Балтық қалқань* дейтин *Рийн—Скандийна*

bija tav massijvi var. Bul massijp eskiden kele çatqan, granijttan (sur, qъзы), gъnejsten, kiristaldъ slantsalardan quralqan massijp. Munьd vetinde çumsaq torьraq kem—sevevi, ondaj çumsaq çer çъpъstarьn mөngi ььгьr tustik—сьqььsqa, tustikke әketken, son-dьqтан mundaqь kezdesetin granijт төvelerdiң varьqь da muz ven qаçalьr, кейде qoj maңdaj volьr tuçьgьlqan tastar. Muz qorarqan qoj tastar qaj çer bolsa, sol çerde сасьлр çatadь. Osь massijptiң

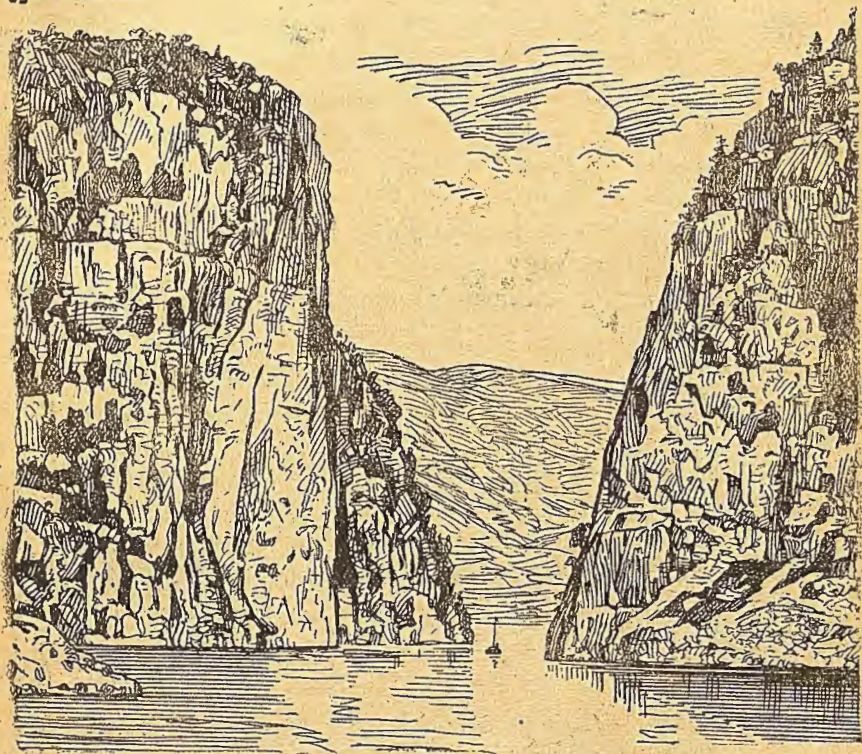

Skandjnavija tyveginiң çaqasьndaqь Sogne—Rijord. Rijordanьn en ken çeriniң eniң өlcөnder. Rijorda çapъnan muzdarьdъ çьлçьr tysken vijikterin tavьdar.

teristik batьsьnda *Skandjnavija tavlarь* turadь. Skandjnavija tavьnьd төvesi çalpaq, vijik degen төveleri—rijeld— $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ mьd metrge dejin varadь, vijikteriniң vasьnda mөngi qar men mөngi muz çatadь. Mөngi dөviri kezinde bul tavlardь өte qalьd muz vas-qan (qalьdьdьqь 1 km—den de көvirek) çana bul muzdar көckin muz volьr Skandjnavija tyveginen tustik—сьqььsqa, osь kungi SSSR çerine, tustik çaqь Pөлca, Germanija çerine qaraj çьлçьr qozqalqan.

Batьs çaqь Atlant okeanьna qaraj qular, çolcьvaj çerdiң çumsaq çъpъstarьn ььгьr ala ketken. Syjtip, tav alqavьn onan saьjn qazьr tereңdetip, çumsaq çъpъstarьn alьp ketip tereң çatqalqaj

ajnalqan. Muzdar erigen kezde aqarqqa teniz suv çygirip, aja-
 qında uzyn teniz sьoanaqьna ajnalьp, çaqasь qulama vijik çai-
 tas volьp qaloqan. Tenizd'ı osьndaj ezekce qolтьoьp—Pijorda
 dep atajьdь. Pijordalardьn uzьndьoь 150, tipti onan da kьp kijlo-
 metрге varadь (Sogne—Pijord; 12—vettegi sygretti qara). Pijordalar
 tavdьn catqalьna uqsar icke suoьnpьr kiredi; arnasьna suv toladь.
 Pijordalar tereң voladь; solaj bolqan soң, onan okean paraqottarь
 çyge aladь.

*Norvejgija pijordasь. Çaroja çaqьn çerde qaraqaj qaptar ketken gra-
 nijtti çaqalar. Çergilikti qatьnastьn kicirek posta paraqotь. Nelikten
 pijordalardьn çaqalarь vijik tik voladь?*

Pijn—skandijnavija massivni temir tьvdasьna vaj, osь
 massijpterdiң tygeli men magnijtti temir tasьnan quralqan tavlarь
 da var—Svetsijadaqь *Kijrvna tavь* (16—vettegi sygretti qara)
 mine osьndaj.

Buvlkandь ajmaqtar. *Ijslandija* aralь Evropa çerine çatadь,
 ol Evropanь Grenlandija men qosьp turatьn bir kezdegi qurьnpьn
 qaldьoь. Çeriniң qurьbsьna qaraqanda Ijslandija aralь Skandijn-

vija tyvegi men Uly Brijtaniya aralyňnyň teristik çaýyna uqsajdy, onyň bulardan aýrtmasy, onda tutanuvly buvlykandar men ыстыq bulaqtar, ge j z e r l e r көр; vijik buvlykandarda, мәselen, *Geklanьň* төвесинен qar men мәңgi muz мәңgi yzilmeydi, Ijslandiyanьň мәngileri Әрpiniң мәngisine qaraqanda çalpaq, çerdi әlde nese ret көр alady. Buvlykan ыстыq alav atqanda, qar men muzdar erip, kyl aralasqan ыстыq suvlyardyң tasqьny tastardy, kesek muzdardy domalatyр аңqarqа әketedi.

Ijslandijadan basqa Evropadaqь buvlykandardyң көvi Çer—ortalыq teniz çaqalarьnda volady (*Bezuvsij*—Arennin tyveginde, *Etna*—Sijtsijliya aralynda, *Santorin*—Balqan tyveginiң tystiginde). Bul aradaqь çer qabyqь çer silkinyvge көр usьrajdy, çer silkinygende tereң çarьqtar rajda volьp qalady (buvlykandar da ösyndaj çarьqtardyң voььnda turady).

Bul ајтылqандардың varьqь da Egej, Ijjon, Tijrren teniz typte-riniң төmen сөgyviñen volady.

Ç e r d i ñ с ө g y v i Evropanyң basqa çaýьnda da volьp turady, viraq qatty sajqalyр, çerdi silkindirmej сөгedi. Mәselen, Teristik tenizdiң çaqalary çajlap төmendejdi, sondьqtan nijderlan men Teristik Germanijada teniz çaqalaryн suv әketyvden qorqav ycin ylken t o q a n d a r (plotijnalар) соqьлады. Çaqa cama men ајтqаnda çyz сыlda 3 metir camasьndaj төmendejdi, sondьqtan bul maңajdaqь çerlerdiң bir aзы teniz vetinen әlde qajda төmen çatady. Al, Skandijnavija men Pijnәndiyanьň teristik çaq çaqalary Botnij сыqanaqь çaýьnda çyz сыlda 1 m camasь көteriledi.

Evropa çeriniң vetki qurьlyсь çөnindegi qorьtyнды. Evropa çeriniң vetki qurьlyсь, çalрь alqanda, adam valasьnyң tirçilik etip çasavьna qolajly. Vijik tavlary (1500 metir vijik) onca көр çer almajdy. Mundaqь çazyq çon, platolar alasa vetkejler çumsaq, torьraqtaqь egin caruvacьlyqьna qolajly. Әsirese Iөs (maj torьraqtь) ајmaqtary қunarly keledi, bul muz basqan çerdiң tystik çijegin ала soзыльp çatady (11—vettegi kartany qara).

L ө s—qьzqьlt-sary izvesti qumaq (icinde usaq izves cilterleri) volady.

Oй-qoragьlyр qulaqan kezde vertikalдыq qabyrқalaryн saqtajdy. Mundaj torьraqtar көvinese qara torьraqtь çerlerde, jaki soqan uqsas әnim беретin torьraqtьд астырқь qavatьnda çatady. Iөs torьraqtьnyң qunarlyqь kalij, izves qana cirigen zatьny аз—көvine vajlanьstь.

Kyl salьndьlary var buvlykandy ајmaqtar ete—mete qunarly keledi.

Çol saluv ycin Evropa tavlarynyң ec bir vөгettigi çoq, oqan сыqatьn өlerі vijik volmajdy, asuvalary da onca vijik emes. Tek

Əlpi sьjaqtь tavlardьn vijik ьerlerinen ьana ьol salьp ьtuv ььь-
nьraq volьan. Biraq, qazirde Əlpi tavlarnan da temir ьoldar
salьndь, ol ьoldar tavdьn tesilgen astь (tunnel) men kesip ьtedi.
Bul tunnelder tavdьn astьn yngirlep dijnamijt pen tesilip otь.
Sen—Gotard tunnelineiь uzьndьqь 15 km, onь 20 mьd ьumьscь
10 ьyl icinde tesken. *Sen—Gotard* asuvь tunneldən bir kijlometir-
dej ьoqarь turadь, bul asuvdan da tas ьol (cosse) salьnьp, ol
ьerden aptamavilder emin—erkin ьyurip ьatadь.

Əlpi tuvristerdi kьvirek ььььqьtьradь, olar ycin qolajь temir
ьoldan vasqa taqь kьp ьerlerden vaspaldaqtar ьana arqan tartьp
сьqatьn kьp ьoldar salьnqan, osьndaj ьol Svejtsarija Əlpinin
Juongraav dejtin (4170 m) сьььna salьnqan.

Evropadaqь vijik tavlardьn ьatьsь Atlant okean-
nьnan esetin ьelderdi, Evropanьd alьs ьerlerine dejin varuvьna
ec bir vьgettik ьtpejdi.

Klijmatь.

Evropa—tutasь men derlik qoьr ьaj rojьsta (yjekte), adam
vasalьnьd tircilik ьtir ьasavьna ьajь ьalqьz ьana ьer vьlgi.

Golpstrijm. Evropanьd klijmatьna ьer саьndaqь eь kьcti,
сьь aqьsьnьd golpstrijmnin maьzь ьte zor. Golpstrijm tropijk
kьynin sьvlesi men ьььnqan, esepsiz kьp сьь suv ьkeledi.

Golpstrijm aqьsьnьd arqasьnda *Teristik teniz* ec vaqьtta qatrajdь. *Baltьq
tenizinin* de orta ьerleri qatrajdь; *Pijn* men *Botnij* сьqanaqtarь da tek bir
nese aj ьana qatadь, bular men bir ьndiktegi *Guudson сьoqanaqьnьd* vetinde
ьazdь kьnderl de qalqьqan seь ьyredi. Skandijnavijanь vatьs ьaq ьaqalarьndaqь
Atlant okeanь ьmiri qatrajdь, al, sonь men bir qatarlas Grenlandija ьaqalarьn-
da ььs—ьazь birdej qatьp ьatadь. Golpstrijm *Teristik Muzdь okeanoqь* dejin
keledi. Ol arada Evropanьd ьaqasьnan Polerdin qalqьqan senderin ьsььp
ьiberedi.

Golpstrijm aqьsьnьd arqasьnda Evropa klijmatь ьzi men bir
paralleldes ьatqan Əmerijka men Azija ьerlerinen ьlde qajda сьь.
Grenlandija materik muzьnьd aştьnda ьatqanda, sonь men bir
endiktegi *Skandijnavija tybегinde* tamaca qьlqan ьarьraqь or-
mandar ьsedi. Lavrador tybегinin ьaqalarь suvьd aqьstьd saldarь-
nan tuvndra volьp ьatadь, ol tyvekke egin egyvge volmajdь; al,
Evropadaqь sol endikte (50° tan 60° arasь) turqan ьerlerdin varь-
lьqьnda astьq, ьemis aqactarь ьsedi.

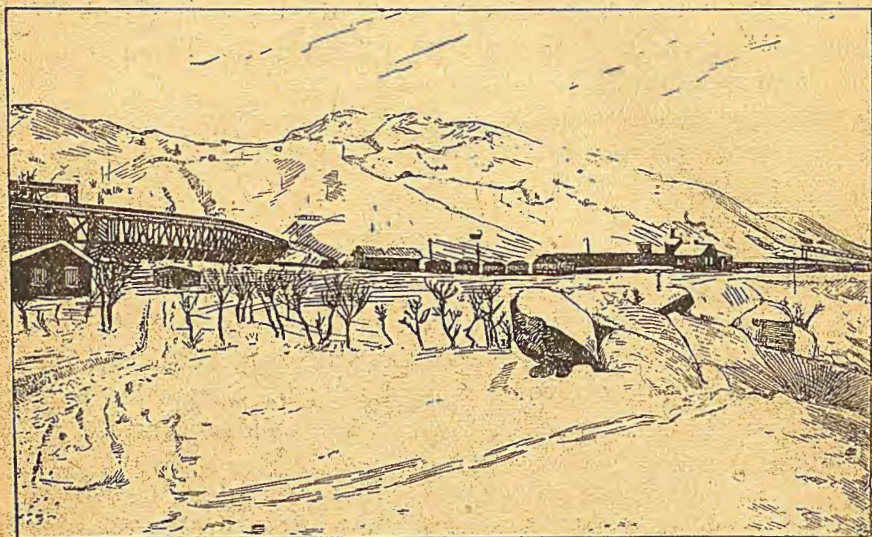
50—parallel Azijanьd *Saqalin* aralьn vasьp ьtedi; munda ььlqьd
ortaca temperaturasь 0° voladь; Evropanьd osь endikte turqan
ьerlerinin vьrine de vijdaj egiledi, tipti keь ьerlerinde ьyzim de
egedi, bul ьerlerdin ььlqьd ortaca temperaturasь 10° сьь voladь.

Bat's çeli. Oсьльң вәри çалқыз Golpstrijmnen қана емес, Еврора қоңырај ројьстаң пақыз bat's çeli ystem volat'ın tus'ında, bat'stan сьқььса қарај sijkлон çeli çiji соқьр turadь.

Bat's çeli antiјpassattardan сьқадь; ol antiјpassattar atmosperan'ın çоқароғь қаватынан төмендеп, Atlant океан'ның орта çerinen келип төмен тьседь de, teristik—сьқьь рең сьқььса қарај Еврораға вет алыр esedi.

Bat's çeli Еврораға унемі соқьр турмајдь, syjtsede басқа çаққа қарај соқьтын çelderden çijireк, әри кьctireк соқадь. Golps-

Çetsijadnoғь Kijruona tavь. Bul tav Skandijnaviја massijvinde voladь; қалыына темір ruvdas'ınan quraloқan. Ruvdalarь dijnamijт pen vuzььр, Angliја men Germanijaға çeneltiv ycin vagonetka men төмен тьsiriledi.

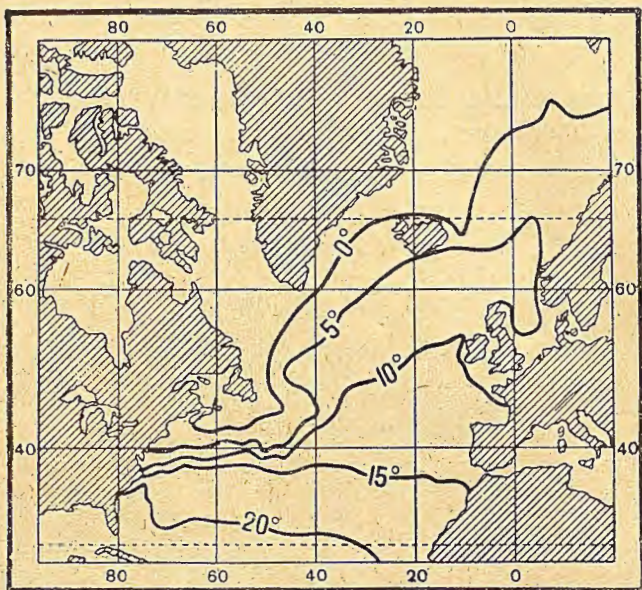
trijm aқььь мен çььььр, sodan ucqan buvdь çel ovьр vykil матерikke (buв, vult tyrinde) бьқал әкеledi: oсь taraқan buв, vulttar çьь азadь çььььььр, çаз ьььььь қоңы çайlatadь.

Еврора sijkлон'ның кьci Azija'ның тајрун' мен Әмерика'ның tornados'ына para—par kele almaјдь. Sijkлон'ның surарь davььь kezi sijrek voladь, viraқ қанатын кең esedi, çeldiң ana ceti мен тььна ceti көldenennen 1000 km keledi. Sijkлон, Atlant океан'ндақь çьь ава мен сувьқ аваның қосьлувьнан сьқадь. Çььь екpин тьstikten Golpstrijmdь vojлар Еврораға қарај esedi, сувьқ екpин teristik çақтан—Grenlandijadan esedi. Sijkлондар Еврораға vult арағадь, çаңьы—сасьп çавььрадь; vult egin çаруvasьььььна өте pajdalь. Sijkлон çeli 50—parallelden

Фырақ туыр қалғанда қирғақсылық өте қатерлі болады. Антициклон кезінде ғазды күні аға өте ыстық, ғелсіз тымсызлық болады; күннің көзі астықты куйдиреді, дәндери қуврап, семір қалады.

Бирақ, Сырлы Еврорада қирғақсылық онса көрке вармайдь, ғапығы аға гаь мен алмасьр турады. Океаннан сырған сижлондар өзіннің алдынан, Ғерортаьлық теңіз вен Қара теңізден аға тартады. Бул аваның ицинде сувдың вувь өте көр болады. Еки ғел тоқысьр,

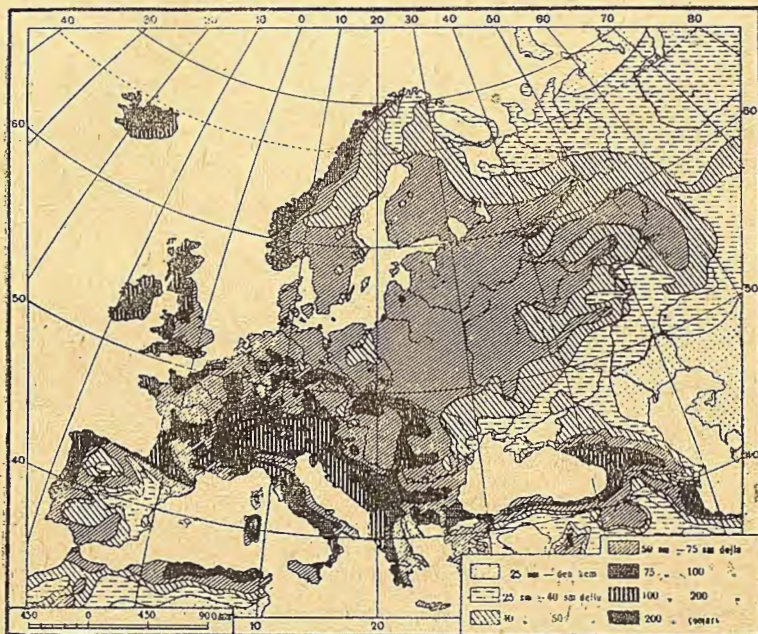
Атлант океань сувьның ғуьнлар аьндаоь вет ғаоьның температуравась.
 Әмерика ғақалағының сувьнан Еврора ғақалағындаоь сувлардың ғыь волув севеті неликтен?

қуьнданьр, ғаоьарь көтерилген кезде (кәдимги улкен қуьндардың әдетінце) насақаьлы вульттар раьда вольр, қатты нөсер ғапыр қуьядь; вульт ғадырар артына ғақырар күн сырды да, ғерди қайтадан тез кертиріп ғивереді. Егин ваз ала вастақан кезде ғапыр өте тапызды болады.

Ваты мен Сырлы Еврораның ғыь. Ваты Еврораның ғыь ғыь, ғапығы келеді, қар тускен мен тав вастағында қана волмаса көр ғапрайдь. Ғақалар мен аралдар, мысалы, Уль Бриьтанія, Ірлан дия қалың туман болады.

Сырлыса қарай ескен ғыь күні ваты ғели варқан сайьн сувьқ ғерлерге епир, ғелдің өзи де сувьқ болады; воьндаоь ьқалы қар вольр ғавады, сондықтап сырлы ғақта, әсиресе, Еврораның теристік—сырлында ғыь күні қар қалың туседи (метирге дейін). Ғыь

kyni sijklondar ala qansyqtar, qarly voran volyp soqady. Kejde qysty kyni cly ekryn volyp ta soqady. Biraq, kevine Syqys Evropa qysnyd kyni asyq, celsiz clylyt ajazdy keledi. Kyndiz kyn caryqtar turqan men de cerdy clyta almajdy, tynde culydzdar caryqtar, cymy qaqyp turady; cer vetin syqylyqan qar vasyr, ajaz—20,—30, tipti—40° ke dejin varady. Egerde Syqys Evropany antisyklon tygel qarmasa, ol vaqytta kyn suvytyr, kerpke dejin ajaz

Evropaqa tysken clydyq cavyt—casyndy volyv. Cavyt—casynty 100 sm—den kovere tysetin otyndaryn atar koresetinder cava sevevin tysindirinder.

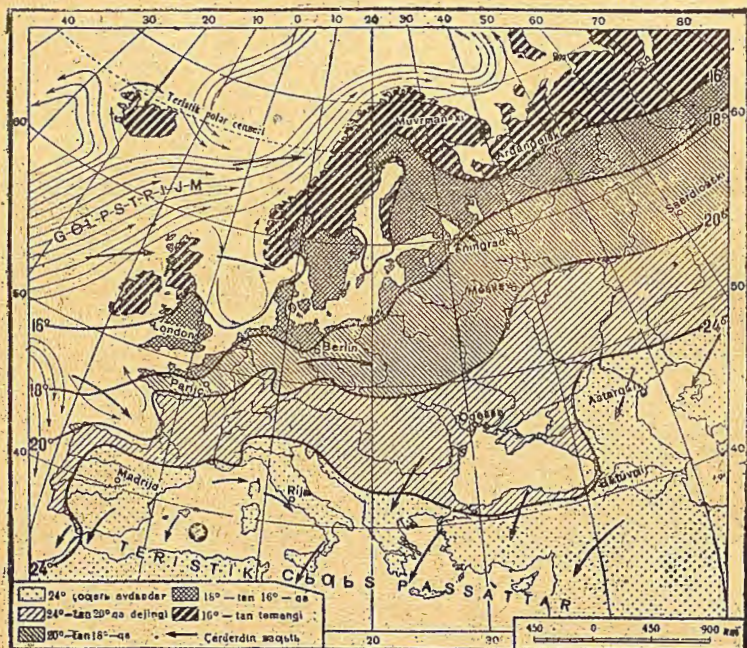
volyp turady. Evropanynteristiginde kliyat suvyq, qys qataq volady, onda qys 7 aj volady (23 - vettegi karta), al, cazy qysqa, eri salqyn volady (20 vettegi karta).

Kartaqa qarap tavlydar. Skandiyaviya tyvegini vaty men syqys carylyna clynda tysetin cavyt—casynty melceri qansa? Evropanynt qaj ceryne cavyt—casynty kerp, qaj ceryne az tysetindigin koresetinder? Sevevin ajtyndar.

Vaty Evropanynt kliyat (25 - vettegi kartaqa qara) caryly alqanda, esirese Atlant okeany carylylynty kliyat bir kelki teniz kliyat volyp keledi. Varylq cly vojyn alqanda, vaty sijklony avany tumandandytyr turady; cazy onca clytyq, qys onca kysti suvyq volmajdy. Cavyt—casynty kerp, esirese tavlylyna mol cavad.

Сыбыс Еуропа климаты континентал келеди; кун асыр болган кезде мунда антициклон сји соқадь. Ҷаздь куни антициклоннь кезинде кун ысыр, қысты куни сақылдаған кусти сувьдь боладь. Ҷавьн — сасынь ортасы; а; тустик — сыбыста Ҷавьн—сасын сараң Ҷавадь.

Тустик Европаның климаты. Ҷер орталық теніз Ҷағаларының климаты субтропик климат—Ҷазь ыстық, әри өте қурғақ боладь.

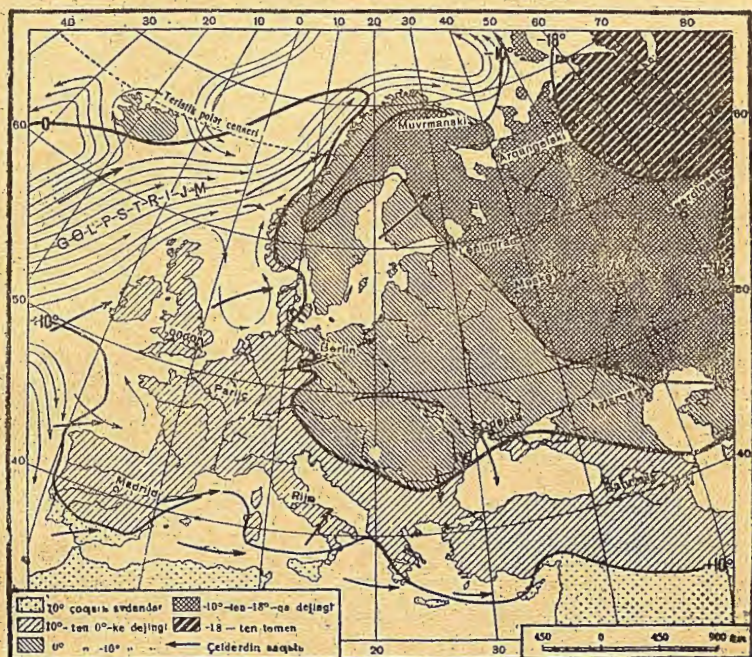

Европаның ужел айнадағы авасы мен Ҷелдериниң температурасы. 20° изотерма Батыс Европадағы 40—параллелден Сыбыс Европаның 50—параллеліне көтеріледі, туньд сеवेбі не?

Әсиресе, кунгеј Ҷақтан Сағара сөлиниң сижрокко дејтин ыстық аңыздағы соққанда, кун өте сысыр қайнар кетеді. Ҷаздь куні Ҷавьн болмајды dese боладь, ујткені, сижлон Әрпиниң теристик Ҷақьндағы 50—параллелдиң војь мен кетеді. Европаның тустигинде қыс Ҷумсақ, ажазсыз, Ҷавьнғы боладь, севебі сижлон қысты куні Ҷер орталық теніздиң војь мен Ҷуреди.

Картаға қарап тавьңдар. Европада 0° сыдық изотерма қалај Ҷуреди? Не севертен ол Нордкар мујсине келгенсе сонса улкен айналы Ҷағайды? Не северти вул изотерма 70°—параллелден 60°—параллелге туседи? Уль Бријтаніянның теристиги мен Ленинградтың сыдық температурасы қандај? Вул ајьтманьд қайдан қалајса рајда вольт отырандығын ајьтндар. Европаның Батыс мен Сыбысындағы 50°—параллелдиң сыдық температурасы қандај? Ајьтмасы неліктен?

Европаның климаты çөпиндеги қорығындь. Европаның ватысь мен сьқысьн салыстырып келир, биздиң билір отьрданымыз тылав: Европаның сьқысьна қарай Азияда қарындақан сайып, Голпстриймнен не қурылым алыстақан сайып, қыдық температурва со қурылым төмендеј вереди. Европаның сьқысь қарындақы сувьқтың узақтықь ортаса есер пен бес ај, ал ватысьна келgende бир ајдан кемірек волады (24—беттегі картаны қара). Бірақ, вұл сувьқтар қазды куні

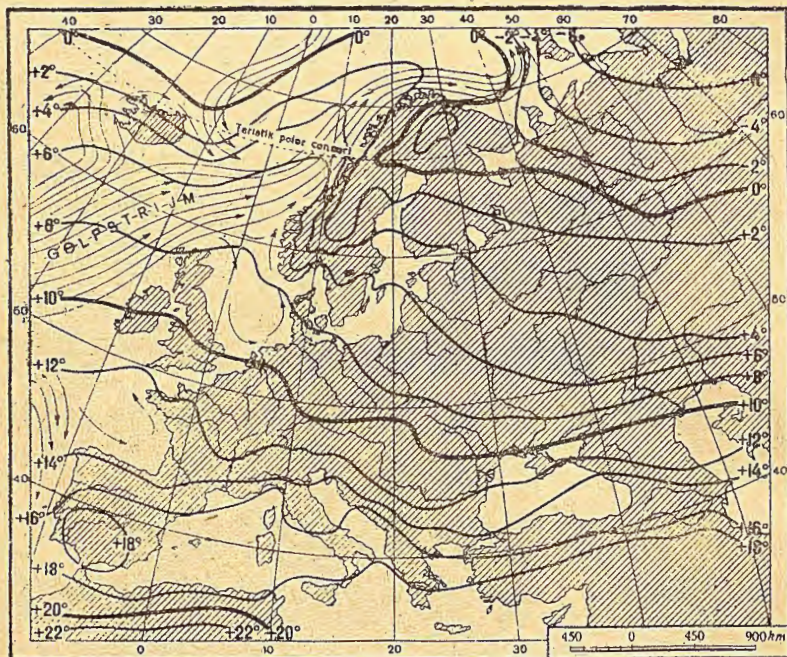

Европаның қышқар ајындағы температурасы мен çели 0° изотерманың Терістік Музды океаннан Қара теңізге қарай ојысьр тусьвннің себеві не?

ајдың ортаса температурасы 20° тен қоғарь волақан ыстықтар мен өтелир отьрадь. Европа терістік—сьқысьнның ортаса температурасы ујел ајында Париж вен Лондында қандај вола, мунда да сондај тусетін кун нурьнның мөлçері Лондында қылына 1250 сақатқа, Европаның сьқысьнндағы 60—parallel војында 1750 сақатқа варадь; вультсыз куннің нурь да осы самалы сақат волады. Кун нурьнның артық тусьви астық пискен кезде, көвине қазды куні келеди; сондытан, егинди тез писіреді:

Қары алқанда Европаның климаты қоңы қай, воқалды, адамның тірçілік етір қасавына қолажы. Европада сувсыз қатқан сел қоқ, оғынсыз артық тусьп турған воқалды отьндар да қоқ. Музды океанның қараларыны вьлај қојқанда не өте сувьқ, не өте ыстық çерле-

ti de volmajdy. Tystik pen teristiktegi çijekterdi esepke almaqanda, vykil Ekroranıñ ortaca temperaturasy 0° ten tömen tyspejdi; 15° çalybqtan çoqary da çyrajdy, çydyñ tørt mezgili tygel volady; bul mezilderdiñ almasuvlary da adamnyñ den savlyqyna

Evropanıñ çydyq orta temperaturasy. 6° izotermanıñ qalaj çyretindigin tekserinder. Ol izotermanıñ vurylyp iyrektej çyryvınıñ mänisin tysindirinder.

çaqsy әser etedi, adamdy çigerlendiredi; çумыsqа ынтасын арттырады. Sijklonnyñ çyrysi de sonday çаnalыqtar keltirip, avаны tez almastyrady.

Рысықтауыс сұрақтар:

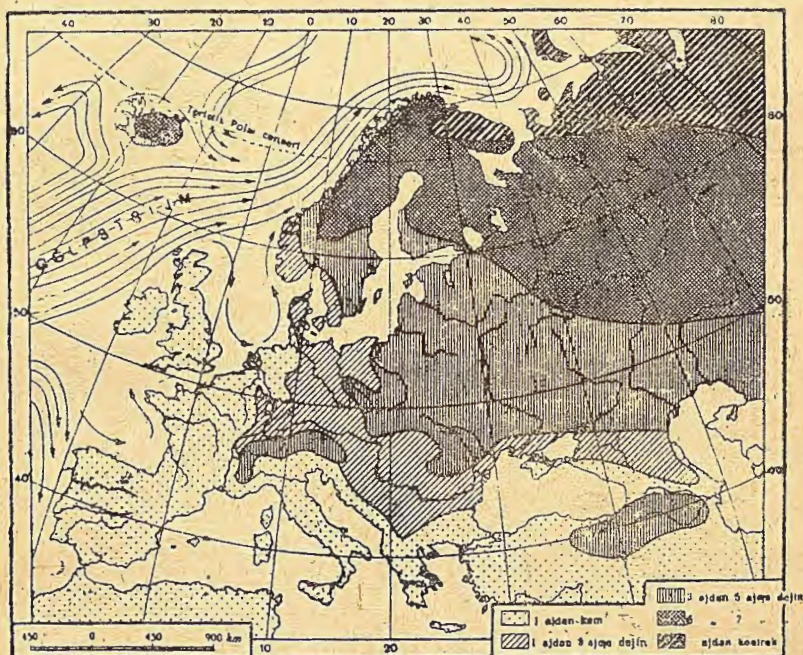
1. Evropanıñ Bатыс çeliniñ severi qalaj, qalaj rajda völdy?
2. Evropadaqy çавып—сасыноја tavlardyñ qandaj әseri var?
3. Evropanıñ сықыс çағында күн сәvlesiniñ bатысqa қарақанда uzaqыraq volатып severi ne?
4. Evropa климатының авы сағувасылырн өrkendetyvge qandaj қolajly қасиеттери var?

Өзenderi men көlderi.

Kartaqа qarap tabyндar. Evropada өзender көр сықыр tarap oтыратын tavlary men қыраттарды tabындar. Çer орталық, Teristik, Baltық, Qара теңiz, Kaspij теңizderi men Teristik Muзdy океанныñ bassejinderine қujатып өзender arасындақы суv аjыықтарының сызықтарын көсетinder.

Evropa özəndərgə vax; vax çəndə ol tək Tystik Əmerijkağa qana çol veredi. Əzəndər əsiresə Evropanın Teristigi men Vaxs çaqında kər; sevevi Vaxs çaqında çavın—casın kər voladı; al, teristik çaqının temperaturas təmən volqandıqtan, ol çaqtaç çərgə tysetin suvlar çaj buvlanadı.

Evropanın vaxs çaqındaç əzəndər onca uzın volmajdı, yjkeni təniz ven əki ara als emes. Onda tək bir qana uzın əzən var—*Dvınaj* (№1 qoşmtsan çara). Dvınaj Svartvəldten sçqbr.

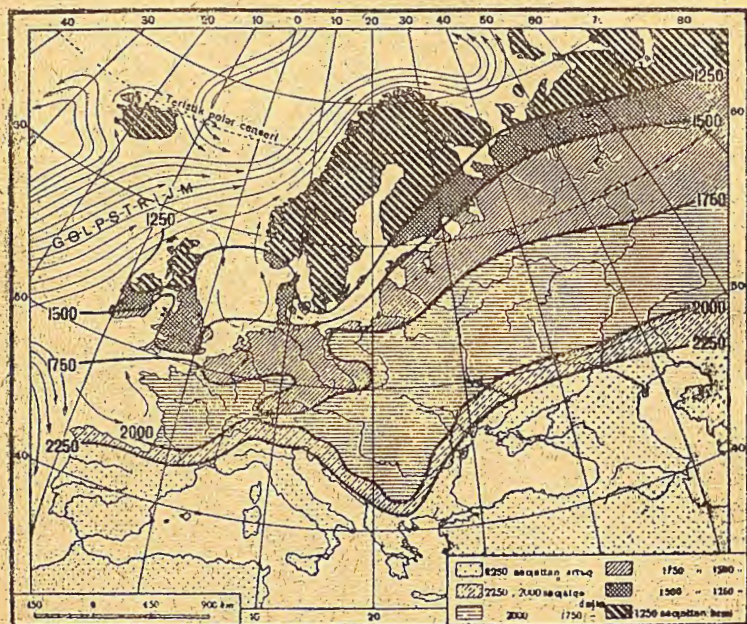
Evropanın volatın suvqatdın izaqtıçı. Suvqatın bir ajdan kemirek, ves ajdan kəvirek volatın ajmaqın kərsetinder. Muxın neden volatındıçın ajtındaç.

Benski qaqra men (Əlpi men Karpət arasında) *Temir qaqranı* (Karpət—Balqan arasında) vasçr otçğr sçqısqa qaraj aqadı. Dvınajdıç oñ salas Əlpi tavının vasındaç məngi qardan sçqadı; sol çaq salas Karpattan sçqadı. Vaxs Evropanın vasqa əzənderi qısqa volqan men de, əsiresə, Əlpidən sçqatın əzəndər suvqa vax. *Rejn, Rona, Po* əzənderi osındaj. Vaxs Evropanın varlıq əzənderi derlik çaz volsın, qısq volsın suvlar kemimejdi. Çazqı tıçm suv kemerinen asçr kər tasmajdı, viraq, onıç esesine, çazdı kynderi çaqvır damılsız çavır, əri kər suvdı tavdaç bu laq, qar, məngilerden alatındıqtan suv olqı tyspejdi. Ol əzəndər tez aqadı, əsiresə tavqa çaqın çerleriniç coñqal tastı çerlində aqçs qattı voladı. Bu əzəndər ortaca alqanda carcañ aq.

qan men çajlar aqadı, tek Skandijnavija tüveginiç özenderi çana öte qattı sarqırap aqadı, onıç sevevi: ol özenderdiñ çolında krijstaldı qattı tay çıñıstarıñıñ soñqal tastarı көр воьр, сув-дыñ ırmалаьр аqатындьорьнан.

Teristik teniz sıyaqtı асық tenizderge қиятып өзenderdiñ қия-лыс сақасы әри көп, әри терең воьр, teniz сувьнып тасыр, қайтыр турьнынан тунва ылајдан тазартыр, саялыр отьрады. *Elsa, Bezer, Se-*

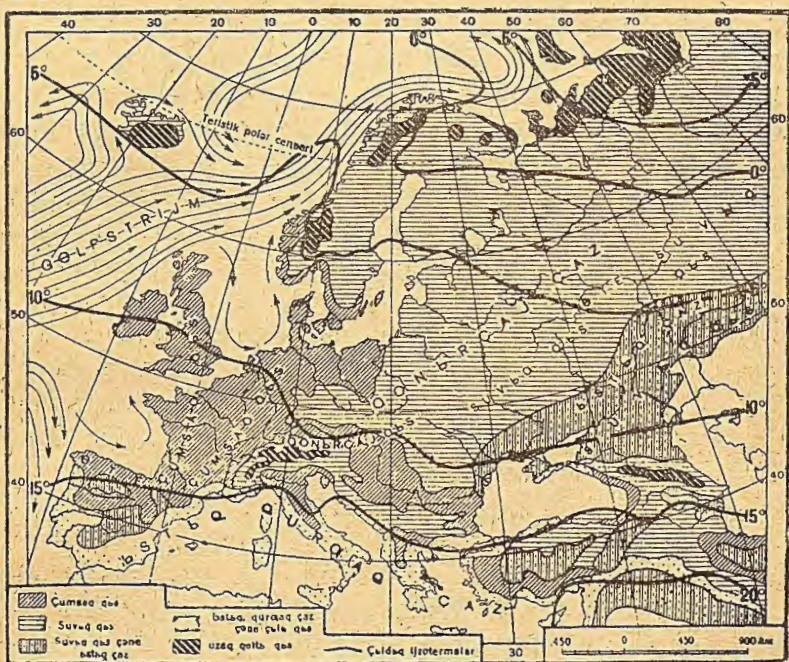
Сақаттар өлсегенде Европа çерине сылдық тысетін кун нурьнып ызақтыр. Кун нурь бир ендиктегі Ангиліяға көр тысе ме ја Советтер Сојувзына көр тысе ме?

на, Темза өзenderiniң сақаларь осылај. Бул өзenderdiñ сақаларь терең, сеvevi, Teristik tenizdiң сақасы мен түvi бирте—бирте төмендер еңис воьр отьрады, оқан қиятып өзен аңқарларь да бирте—бирте төмендегендиктен, өзен аңқарына teniz сувь çайлыр кетеди. Çавьқ tenizge қиятып Rona, Po, Дуvнај сыяқты өзenderdiñ сақасы тарам—тарам атырав—deltалаьр қиялады, сеvevi, ol өзендерdiñ сақасына тунва ылај көр турьр қалады.

Ваьс Еврораьң Скандijnавия түвегиндегі өзenderi мен Oder, *Bijsla* өзenderi воьлмаса, ваьса өзenderiniң вәри де қысты кунь қатрајды devge волады.

Сьқыс Еврораьң өзenderi Ваьс Еврораьң өзenderине қарақанда ызып келеди. Олардыñ ісіндегі ең ызып *Oka, Kama* дејтин

salalarь var, *Edil*, *Dnepr*, *Teristik Donets* deytin salasь var *Don*, *Batys Dviyna*—vular Ortalyq Resejdiң (Kamadan basqa) ystirtinen syqьr, yc teңizge qıjadь. Bul özenderdiң suvlarь mol, sevevi sol maңdaqь ykpen aңqarlarqa syjnalatьn suvlarьdь vәri de oьsь özenderge qıjadь. Bul өзender çazqь turьm qar erigen kezde ta-sьjdy da, çazdy kyni suvь qajьtьr tajьzdp, özen arnasьnan qajьrlar syqьr, suv vьyьama volьr aqadь. Bulardьd viren—sarany volma-

Европаның климатық аймақтары. Европада қыстың өте ымысқа болатын ңерлері қайсы, сеvevi ne? Сувьқтың өте қатты болатын ңерлері қайсы, оның сеvevi ne? Çазьның қурқaq, қысының дьмқыи келетин ңерлері қайсы?

sa, varьqь da vasyьnan ajaqьna dejiп vajav aqadь. Qьs volsa—Sьqьs Evropa өзenderiniң vәri de qatadь, мәselen—*Batys Dviyna*, *Neva*, *Edil* өзenderi ortaca alqanda 5 aj qatьp çatadь.

Европандь Tystik yc tyvegindegi өзender qьsqa keledi, qьs suvь көp voladь, viraq, çazdy kyni suvь mylde derlik tartьlьp qaladь dese voladь, мәselen—Iталijadaqь *Tijer*, Iьspanijadaqь *Gvadalkajsir* өзenderi.

Европандь көлдері tipti көp, bul çөninde vıqan tek Teristik Әmerijka қана taj—talasa aladь. Olardьd көvi de Riyn—Skandijnavija massijvinde: ol көлдерdiң keji tav aңqarьnda, keji eski zamandaqь qalyң mөnginiң qazьndь ңerlerinde voladь. Mundaј көлдер Baltьq voььnda da көp: mundaqь көлдер cet mөrenderdiң

ortasında da suya rajda volqan. Eñ ylken kelder Pijn—Skandijnavija massijvinin tystik çaqında voladъ. Mundaj kelder *Ladoga, Onega, Benerij, Betterij* kelderi.

Əlpi kelderi de muz çыьр terendetip, ylkejtken aңqarlarda voladъ; bul aңqarlar muz cetine qular yjilgen morender men qorçalyр, keldin ajnalasъna soqылqan vejne toqan sьjaqtъ volьр turadъ. Əlpi kelinin eñ ylkeni—*Geneva* keli, vudan Rona øzeni aqьр çыьradъ, munan kejin Rejn øzeni bastalatъn—*Boden* keli voladъ.

Aqrajtъn tujьq tuzdъ kelder çavьn—çasьnnьң tьsyvinen keri buvlaьnr usuvъ kør volatъn Evropanyң tek kungej—çыьsьnda qana voladъ. Sol arada vykil çer çyzindegi kelderdiñ eñ ylkeni suvъ tuzdъ *Kaspij* keli çatadъ. Ol viгьnqъ kezde okeanqa qosылqan; biraq vertin kelgen soң, maңajьndaqъ çerler birte—birte koterilip, əri klijmattъñ qurçaqtъqьnan kevip, okeannan vølinip qalqan, qazirde ol okeannьң vetinen 26 metr төmen turadъ.

Evropadaqъ øzen, kelderdiñ maңьzъ øte zor. Bular qolajь qatъnas çolъ voladъ; bul çoldar Evropany, əsirese Batъs Evropany ajnalьр çatadъ, onьң ystine ol øzender men kelder qьstъ kьni qatrajdъ. Kør çerlerde Evropa øzenderi bir—birine çanasьр aqadъ, sonьqтан eki arasьn kanaldar men qosuvqa qolajь. Osьnьң arqasьnda bir vassejinnen ekincisine çyryvge voladъ, məselen, Baltьq teñizi vassejininiñ øzenderinen Qara teñiz vassejininiñ øzenderine suv çolъ men qatъnar kelyvge mymkin.

Batъs Evropadaqъ coңqal tastъ øzenderdiñ çoqarqъ çaqtarъ, əsirese Əlpi tavlary men Skandijnavija tybegindegi øzenderge elektir stansalaryn saluvqa qolajь.

Svejtsarija Əlpsinen salьnqan elektir stansalarynьñ көptigi sonca, onda paravozdar çoq, elektrovozdar qana var. Onьң ystine elektr stansalary көр ravtikterdi elektir quvatъ men çyrgizedi çana qala men selolarqa elektir çarьqьn beredi.

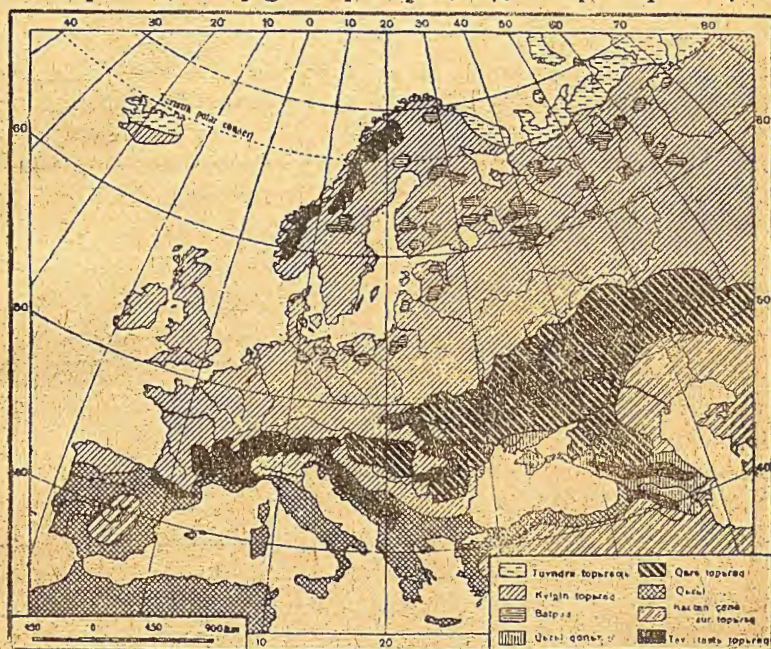
Рьсььqтаььс suraqtar:

1. Baltьq teñizi men Qara çana Azop teñizderine qujatъn øzenderdiñ suv ajььqьnьñ sьzьqtarьn көсетиндер, ol øzenderdiñ atьn атаңдар.
2. Po øzeni qьsqa vola turьр, suvъ nege mol?
3. Saqasъ keң, øte qьsqa øzenderdi атаңдар çana olarьñ qalajь rajda volçandьqьn tavьндar.
4. 45—paralleldi kesip øtetin øzenderdi ajьндar.

Торььгаqъ.

Evropa çeriniñ торььгаqъ көvine klijmattъ men øsimdikterdin əseri arqьь mьңdaqan çьldar voьь kelip çьqqan торььгаqъ.

Европаның ватыс дымқыл җели турған җерлери мен ормандар өсетин (јаки өскен) җерлеринде *кылгин торьрақ* (27-беттеги картаның қара) ражда волқан. Кылгин торьрақта сириген зат аз воладь. Себеви ормандь җердин торьрақь ыжалды көр сақтайды, онда органиккальқ қалдықтар (җарьрақты, тувирлер) тез сирийди; мунь мен бирге олардың бир қатарь газда айналады да, бир қатарь сувда ерийди җана сув васқа җаққа алыр кетеди, воль—волмась җана сириген зат тыринде сақталды, ол кылгин торьрақтың 20% волыр сықадь. Ғапыты

Европа торьрақьның картасы: Европада ен көр аталаған торьрақ қайсы?

җауқаннан кейинги сувлар сирик заттардың бир сырыасын торьрақтың төменги қаваттарына сиңирип алыр кетеди; бир қатарь типти вулақ, өзендерге ақыр туседи: ондай җердеги сирик заттар тек сол җердеги торьрақтың бетинде, қалыңдығы 10 см—дег җана воладь, җауа ветки қаваттың астында сириген зать җоқ, туси кылге иқсаҗан ворьылақ асық ақыс торьрақь воладь, сондықтан да ормандь җердин торьрақтарь кылгин торьрақь деп аталады.

Кылгин торьрақты җерлер тереңірек варқан сон асты көбінесе темірлі қоңыр қават волыр кетеди, ол қаватта қатты вуриктер, усақ туйирликтер јаки җер җыпысы аталаған мажда торьрақтардың пластинкалары волды, вулардың қурылысында темірлі заттар мен уски беттеринен җуылыр келген бир аз сириндилер волды.

Кей бир җерлерде, Германия мен биздин СССР да кылгин торьрақты җерлерди җыртқанда, астыңғы усақ туйирликтерин җер бетине сықарып етир терең җыртады,

ујтп тьмалар унтајды; содан вагьр мундагь цirik zattar цердин қунарлы во-
луьна кучти эсер етеди.

Cirik zattardь цердин устинги қаваты пасар устайды; себеві—
кылгин торьрагь қь с қь l kelgendikten, қьсқьлда cirik zattar тура
almaj, тез erip ketedi. Kылгин торьрагьть церлердин s t r u v k t u v
r a s ь, (қурылысь) бурқылдагь тозаңды келеди, тозаңдар қаңырдан
кејин қ а в ь г с а қ т а л а д ь. Осьпың салдарынан кылгин торьрагьть
церлердин қунарлыгь кем volady, эсиресе, мөңги мөрендарь басқан
церлер цөнди қунарлы volmajды.

Kылгин торьрагьтардың вагыгь да қыј төгір тыпайтувды керек қылады; ујткені
кылгин торьрагь азотқа өте кедей. Бірақ „тыпайтувды“ воьйна қақсы tartady:
бурсақ туқымдас өсімдіктерди, мәселен луврїяна ексе де воьйна қуғырады.
Луврїянаың тамырагында авадан азот алатын бактериялар кылгин торьрагьть азот-
қа ваьятady. Ось сыяқты, торьраққа азот сыңнар веретін өсімдіктін biri—клевіг,
муньң да тамырагы азот сыңнар церди тыпайтady.

Kылгин торьрагьть с а қ с ь r t u v ь u c i n Ватыс Европада да, биздин
SSSR да да торьраққа извес қосady—ол кылгин торьрагьтагь қьс-
қьлтмдыгьть цөжьр, торьрагь қурылысьың мәденіј өсімдікке өте ма-
ңызды тујирпектерге айналырады: cirik зат ec қайда кетпей, торь-
рагьтң өзінде сақталып қала вереди. Опың устине cirik zattar ирім-
тиктеліп, сувқа erimeјtin volady.

Қ у м д а д ь т ь — к у л г и н т о р ь р а г ь — ең қунарысьз торьрагь:
бул торьрагь калиј, фосфор, азот пен тыпайтувды tileјди. С а з д ь —
к у л г и н т о р ь р а г ь о қ а н қарақанда қунарлырагь, ујткені мунда
калиј көр volady. Лөсте райда volқан cala кылгин торьрагь тipti
одан да қунарлы келеди; ујткені мунда калиј көр қана қурылысь
бурцикти келип, мунда қунар бермејтин ақ торьрагь қаваты volmaj-
ды дерлик.

Kылгин торьрагь пен қатар ормандь церлердеги дьмқыл sazды
церде ватрагьть торьрагь та kezdesedi; тysi қара қоңыр јаки тipti
сымқай қара volady, бірақ бул тysti cirigen zattan almajды, торптан
alady, торп—сувда вөгір қатқан, cirip цетпеген сөп—calam; кеј-
де bitev кыјинде де kezdesе veredi, ватрагьтарда cirij қојтмавы ав-
пың кемдиги мен сувдың көптигинен volady. Ватрагьть торьрагь
қунарысьз келеди, бірақ adam оны қуқыратып, тыпайтса қунарлы
volady.

Қазь ыстық, цегиниң көви қасырлар воьжь тың қатқан dala volатып
Европаның тystik—сықысьы қ а r a т о р ь р а г ь т ь келеди (27—беттеги
kartаны қара). Олардың воьжында cirigen zattar көр (10% ке қақып)
volady. Ормандь маңдагь сыяқты емес, бул арада cirik zattar то-
рьрагьтан қунылып кетпейди. Бул церлерде қаңыгь кем, торьрагь

қысқы емес, ізбесі көр болады, сондықтан бұл қерлер сирікті көр ұстақан. Қара торырақты қердің қара торырақ қиқасының қалыңдығы мөлшері $\frac{3}{4} m$ —дей, не одан да қалың келеді. Қара торырақта сиріктен басқа калий мен поспор да көр қана бургік қиғылысты торырақ воһр келеді—мундай торырақ ең қунарлы торырақ болады.

Қара торырақты қерлер бір несе қыл тыпайтымай ақ астық қақсы тусым беріп турады, бірақ тозбайды емес, тозады; оны тоздырмас үшін дүрбс авьспалы егіс егүү керек, егер оқан уздіксиз дәнді егіс егіле берсе, поспоры тавьслады; торырақ сапытыр азады, поспоры азайса, егіннің тусимі кемийді. Қара торырақты қерлер қунарлы болуы үшін т.у.қ.м тетеlestire авьстыратып авьспалы егіс қолың қолдануы керек, мәселен, астық егістігі бір егілгеннен кейін оны оғпына көр қылдыр сөр (қоңырқа) қана тамыр қемісті (қант қызылса) өсімдіктер мен алмастыруы керек. Сөптер торырақты бургіктендіреді; ал, отамалы өсімдіктер (қызылса) қерді арам сөптен тазартады. Оны ұстине қара торырақты қерлердің қунарлылығын арттыруы үшін, оларға мийнеральды тыпайтырстар райдалы.

Европаның тустигіндегі үс түбектің торырақтары—қызыл торырақ, бұл сол маңдақты тав қыпысы—ізбес тасынан райда болған. Қызыл торырақта сиріңді аз: себеві, қысқы нөсер қаңбыр сиріңдіні сажыр әкетеді, бірақ, бұл торырақ мийнеральды заттарға вай, тыпайтырған вақтыта тусимді мол береди. Тустик европадақты қердің тусинің қызылдығы—ісінде темір заты болқандықтан, темір заты ізбес тасы мен сол қердің торырақында вай, торырақының өзі де сол заттардан райда болған.

Рьсығтағы сұрақтар:

1. Төменгі Дүвнай мен Орта Дүвнай оьпатарында да қара торырақтың райда болуы себеві не?
2. Ватрақты торырақтың қылқан қарырақты орман аймақында көбірек болуының себеві не?

Өсімдіктері.

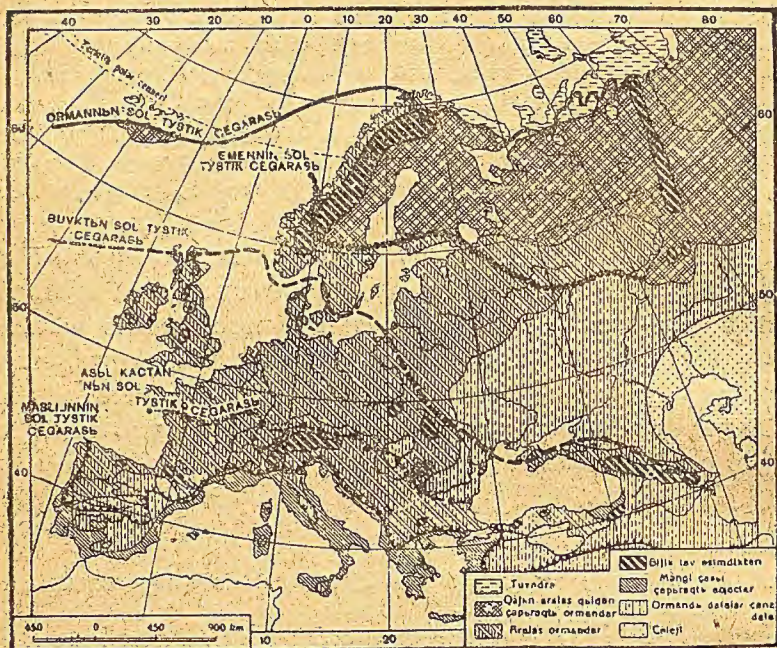
Картаға қарап тавыңдар. Европаның қерін алыр қатқан көр тарақан өсімдіктер аймақы қайсы? Сол аймақтың терістігінде қатқан екі аймақ пен тустигінде қатқан екі аймақ қайсы?

Европа климатының қоңырқай, әрі ықалды воһр келуі Европада ормандалыңдығы өсуыне райдасы кусті. Ормандар аймақы Европаның қарытынан көбірек қерін алады: орман сырыстан ватысқа қарай Орал тавынан Рижнеейге дейін; терістігі түвндраға вайыр тіреді: тустик—сырқысы—далаларға вайыр сөкнеседі; тустигі—мәңгі қасыл қарырақты ақас өсетін аймақтарға вайыр ұласады.

Бүгінқы кезде осы қерлер қалың пив орман болған; бертін келе кесіліп, орман ортасынан қалпақ алаңқы далалар райда болған, бұл дала сырқысы Европадан көрі әсіресе егінге erte кirisкен Ватыс

Европа җағдынан көбүрек исърайдъ. Егерде ақасъ кесилip алынан җерлер, бир себертер мен 15—20 җылда дежин қол тиймесе, қайтадан ақасъ вазыр ваяады қалрына келеди.

Орман аймақының теристик җағъ бетинде, Орал тавынан Скандинавия тавларына дежин килең қылған җарығақты ормандар өседи. Сығатын ақастарының көби—сығса мен қарақай. Сығса орманъ дымды, сазды җерлеринде өседи; җийи қалың воладъ, ал қарақай сижрек орман, қымды, қуқоғақ сөлендев җерлерде өседи; қылған

Европада сығатын өсімдіктер аймақының картасы. Війскај сығанақынан Каспий тенизине дежин өсімдік қалај өзгериледи?

җарығақты ормандардың ичинде сығса да, қарақай да қайың мен, ойға ақастары мен аралас өсе вереди. Вулар җылыһ онса издемейди, ајаздан қотыррайды.

Қығылыр алынан, өртөнген ормандардың орнына ваяақдан вери егин егилip келеди, ол ајтылғанның ичинде нақыз теристик җағта егилетини—апра, опың писип җетилывине керекти вақты—еки ај, сондықтан вичқан җаздың узақ (18—20 сағат, тийи одан да көбүрек) күйиниң нуры қолајы җақдај тувдырады.

Қылғанды җарығақты ормандардың тустик җақында, җазы узақ, қысы җылы волатын поласада аралас ормандар өседи, қылғанды җарығақты ормандар мен қалар сығса, қарақай, не қайың мен ойға қана емес, емен, өренги (клен), сақпан (јасен) җана қалың җары-

raqtý tyrlı aqactar ösedi: ne qurlym tystigi men wатысьна wарqan saýn, so qurlym qylqandy çaryraqtý ormandar sijrep, çaryraqtý aqactar qojwulana weredi, wатысьqa wарqan saýn aldý men сыса witiр, sodan kejin qaraqaj çoqalady; eger, Bijskaj сыqanaqyndaqy dyngе qoldan ösirilgen qaraqajdy esерке almaqanda, Pransiya oýratynda qylqandy ormandar wolmajdy.

Европадаqy ormandарdyң icinde өзгеселigi wар aqactar—emen мен wуvk. Emen сылыьqты çana çaryqты syjetin (suwqтан qorqa-

Tystik Ijtalijadaqy әpelsin wавы. Әjel tuwqan çerлерге qwsqy rapys (majly ösimdik) egilgen әpelsin aqactарныñ arasyна kызdik wijdaj egilgen. Ijtalijada aqactar arasyна astыq egyvge wolatyn sewewi ne?

тын), торырақ талқыптын, қимқа, izwesti tastaqqa сыраптып ақас. Wуvk emennen көri de suwqты çaratыңqыramajdy (31—wettegi kartadan wуvk pen emenniң сегарасын тавыңдар): wiraq wqaldy täwir көredi. Ekewiniң de ösir—önywleri ycin qajyңqa qaraqanda eki ese көр сылы waqт керек.

Осы kунги wуғынqы аралас ormandарdyң өлкеси egindik, çалпақ салqыңдарqa ajналыр ketti; ormandar тек төве—төweniң wasында, тав wетinde, qимды çerлерде қана қалqан. Bul өлкедеgi egiletin astыqтың ең wастысь—qара wijdaj, wijdaj, әsirese qant qызылcasлыс çатqan çerлерде өсedi (11—wettegi kartаны qара). Arалас ormandы өlkeniң көр çerin aзыqтық сөптер, әsirese klewr мен тамыр çe-

misti ösimdikter alıp çatır, қоңырқай, дымқыл болқандықтан бұл екі өсімдіктің екеви де тез өседі. Бавларында алма, нәк, өрік, сіе ақастары көр өсіріледі.

Ватыс Еуропаың виіік тавларының төменгі етегинде аралас орман өседі; одан қоңырағы—қылқанды қарығақты ақастар, онан да қоңырағырақ қерде алыстан ала сиварлапыр көрінетін асық тусты Әлпинің салқындары мен гыл буталар (rododendron) өседі, сындаақы мәңгі қардың етегіне таман қыжа тастарда, терістік—тувндрадаақыдай мық пен қына өседі.

Терістік қаақында, Музды океаның қаақалары тувндра болды, бірақ Европада ол көр қер алмайды.

Европаың тустык — сықысына қааны—сасын кем қаанын терістікке қарақында вувланувь әлде қайда көр волатын қақында қалың сөрти қапрақ қақынан ұлан вақтақ дала болды. Даланың қааны ыстық: қақыны аз, қуқырақысылық көр валды. Тіпті қақыны волмай, егіндері кыжип кететін қылдары да көр ұсырайды, бұл егінді қыжратыр кетеді. Далада қысы сувқы болқан мен қар қақы тыседі, бірақ, даланың еркін ескен гывлеген қели виік дөңесті қерлерден қарды аждап ожатқа, әсіресе қавайы алма ақастары мен емен ақастары өсетін өзендерінің сай—сала, ақыарларына қуныр тықады.

Қақыны тұрым қарлары тез еріп, сай—салалары сарқырақан ылақ қар сувына толды. Дала қар кетісі мен тез көгеріп, сөрти қақыны өсе вастайды.

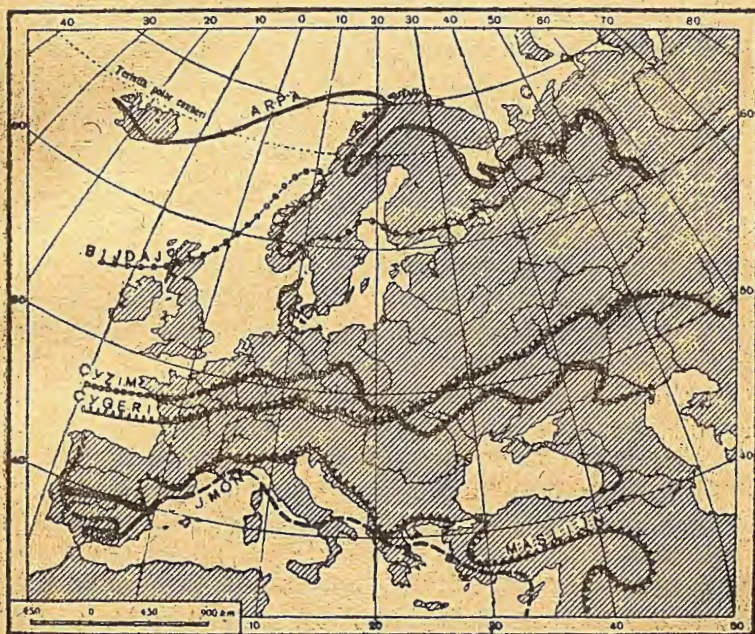
Тың қақынан далалар, жақыны өмірі қытылмақан, қытылса да 15—20 қылымын қытылыр туысырақан далалар қақыны тұрым несе алуван әдемі гылдерге өленеді, өсетін гылдер: қыры қызықалдақы (тылпан), сарқыалдақ, қыжар гыли (іжис) сыжақты сары, қызыл, қылқырақан тырлі тыстегі гылдер болды. Қара торығақты далаларында вей мен өсетін өсімдіктің вастылары—воз болды, тунпын қарығақты тыкті қықалып вержестін авданы кісі), дәлі ұзынса қақынысын тәрізді волыр келеді. Водың өсіп қетілгенде қақынысын вастары қел мен толқыр, кымістей қытырап, даланы қылқырып турды. Көделі ваз тақы васықа қавайы өсімдіктердің тамылары қердің вейкі қақынына қақыны турды; вулар қақыны сувларыны тез тартыр ала қояды. Вурсақ туқындасы өсімдіктер, мәселен қоқысықа сыжақты өсімдіктер де өседі; тамыларында азот бактеріялы тыжінчектері болды, осы бактеріялар авадан азот алыр, қердің торығақыны азотқа важытады. Осындай өсімдік тамыларының қерде қалыр сірувінен бір несе қасырлардан кейін бұл қерлерде аса қунарлы қара торығақы райда болқан.

Тустыкке, әсіресе тустык сықысықа таман (Каспий теңізіне қақындақан сайың) дала сөлен тартыр, торығақты кактан волыр васталыр, одан сөлейт қерлерде қоқыры торығақы пен сортаң волыр кетеді. Мундай қерлерде сықыатын өсімдіктер ветеге; ваз аралас қуысан болды. Сортаң қерлерінде қара қуысан сықыды, сортаң қерлерде қара ветеге сықыды, оның қарығақыты қақыныдан кейін қана асылады; қақынылық-

ta sьjratьlp, ьapьpaq ekeni bilinbej turadь; ьaьbьrsьz qurqaq ajlarda qara ьivsannьd ьapьpaqtarь mylde tьgilip tysip qaladь.

ьazdьn orta kezinde dala sarqaja vastajdь, tozandanьp, surlanьp quvaьd tartadь. Qьzqaьn avanьd tez ьoqarь kьterilip ucunьnan qattь qujьndar pajda voladь, ьajdaq daladaqь gьvlegen ьel quvrap turqaьn „qanьbaqtardь“ tyvi men qorarьp, dьnderin dalaqa ьasьp, ucьga ьeneledi.

Tystik pen tystik—сьqьsta egiletin astьqьtnь eь vastьsь—v i j d a j; tystik ьaьqьna taman ьy g e r i de egiledi. Kynbaqьs, qant

Мәдениј өсимдиктердин теристик сегораларь. En теристик ьaьqta qandaj astьq өседi? Kөл tyvegindegi arpa egiletin ьerdi tavьndar.

qьzьlcasь, tyrli ьemisti aqacьlar өsetin bav, qarьvьz, qavьn egiletin vaqcalьqtar az volmajdь.

Tystik Evropada mьngi ьasьl ьapьpaqtь aqacьtar өседi, mьselen: maslijn, myjiz tiken ьana mьngi ьasьl ьapьpaqtь tyrli vitalar: mijrta, өlijandr taqь vasqalar. ьazoь turьm vular gьyldenip, ьajnajdь, ьazdь kyni quvaьd tartadь, tozaьn vasьp, surqьlttanьp aьarь ketedi. Bular ьqaldь uzьn tamьrlarь arqьbь torьpaqtьn tereьd qavatьnan aladь. Bulardьn ьapьpaqtarь qattь keledi, sьrtьnda myjiz qavьqь voladь, vul qavьq ьaz volsa ьapьpaqtьn voьjьndaqь suvьn saqtajdь, qьs volsa ьenil—ьel-pi ьumsaq suvьqtan qolqajdь.

Tystik Evropada sьqatьn astьq'ьd eд vastьsь—k y z d i k v i j d a j; onь ьktьvир—nojavir аjьnda, kuzgi ьaңvьr kezinde egedi, maj—ujende oradь. Bav—vaqcalarьnda tystik ьaңta ьsiriletin ьpel-sin, lijmьn ьemis aqactarь egedi.

ьalрь alqanda, Evropayьd ьsimdigi, klijmать adamьnь tirelilik ьtir ьsavьna ьte qolajь. Evropa qalьqtarь ьerleriniд osь ьaңdaj-larьnan rajdalanьr ьavaь ьsimdikterdi azajьr, bav—vaqca, egin-dik sьjaqtь mьdenij ьsimdikti ьerge ajnaldьrьdь.

Bizdiң Sojuzьmьzдьdьdь teristik ьaңьndaqь kuni kece qalьd orь manьnьd vьs ьatqan alanqьlarь ne volmasa, tystigindegi keң ьajь-lьmь traktordьdь arqasьnda tereд ььrtьlьr, astьq, azьq'ьd ьepтер men tamьr ьemistl ьsimdikter egilir otьr, Tipti soңoь 10 ььl icin-de kьl tyvegindegi *Qijvin* maңь, teristik polyvs ьeңberiniд sьrtьn-daqь ьavaь ьormandar men tuvndralardьdь ortasьnda sapqozdardьn acqan vejne* araldaj ьerleri var (33—vettegi kartanь qara); sol ьer-lerdegi ьndelgen torьraqqa arpa tygil, sulь da ьaqsь sьqatьn vol-dь (vijdaj da sьqadь, viraq, ььl talqajdь).

Рьsьqtaьs сuraqtar:

1. Evropa tavlarьnьd eteginen sььna dejin ьsimdigi qalaj almasadь? Onьn sevevi ne?

2. Evropayьd teristiginen tystigine qaraj rettesip egiletin yc astьq ьsimdigi qajь, atьn ajьtdarь?

3. Sonьn arqasьnda vьrьn rajdalanvaqan ьaratьlьsь mengeryv ьeninde biz-diң sojuzьmьz nelikten iri tavьstarqa ьetip otьr?

ьanuvarylار Dynijesi.

Evropayьd kьp ьerlerinde bir kezde, alqacqь qara ormandar va-гьnda, tьd ьatqan maң dalalar varьnda ьelkildegen voz ьsip, ьa-vaь ьiri ьanuvarylar kьp volqan. Biraq, kezirgi kezde ondaj ьanu-varlarqa Evropa kedejlendi.

ьerortalьq teңiziniд ьa qalalарьnda qaptar ьyretin ьavaь ьanuvarylar kezdespejdi dese de volqandaj—olardьdь varьoьdь erte qasьrlardьdь ьzinde aq ьojьlьr vitken.

Tek Korsijka men Sardijnjadaqь tavlardьn kisl ьyге almajьn quz tas ььja-larьnda qalqan vьrli—ьarьm arqarlar kezdesedi, ьazoь turьm, kuzdi kuni osь aralardь vasьr qustar usьr ьtedi. Qustar qanattarь talqan soң ьaңaңa kelip qo-nadь. Osь qoңoңan ьerlerinde olardьdь kьvi anьylardьdь oqьna usьrajdь.

Tystik Evropada yj qajuvandarь da onca kьp volmajdь, yjtke-ni, ol ьaңtar ьazqь mal ьajьlatьn ьristik ьerlerge kedej, calqьn da az. Caruvalar sььrlardьdь ornьna qoj men ecki ustajdь, olardь tav aralagьndaqь qunarsьz ьristerge ьajadь; ььlqь ornьna esek pen qasьr (сьlqь men esek arasьnan tuvqan buvdan ьanuvay, kyci at-

tan az—aq kem) ustajdı. Esekter çemdi ылыбай көр талқамайды, қатты тикенекті сөптерді сеі вереди; тек anda—sanda қана оларға мујиз тикеннің (мујиз тикен ақасының) çемисин çемге вереди.

Ватыс Европаның аралас ормандарында çыретин çавая çануварлар да çојылып би'кен деп ајтывоа volady, тек тавль ормандардың кей çерлеринде azdap çасыр мен ајувдың қалқан бирли—çагыть қана (Карпат тавларында) kezdesedi. Germanijadaaq тавль ормандарда асы вуçь мен elik volady, vular sanavль қана; sol ормандардың қоçасы—romeccikter қолдан сөр берip те асырайды; қорқайды, өздеринің аң авлајып yvcaskelerin kapiјtalisterge вереди, kapiјtalister ol çerdin аңы авлап көңилдерин көтеди. Карпат Әлпи тавларының vijik төвellerинде тав текелер мен kijikter kezdesedi.

Ватыс Европа малды сонча көр ustajды, tipti olарды татақтандыруv ycin өз çerинің сөви, беретин астық çemi çetpegendikten, оларға керекти көр sulь, çыгери unь мен кунçараны басқа elderден алдырды. Mundaaq vastь mal—iri қара мал, көвине savьп малдарып ustajды. Bul малдарды Nijderland сыжақты ојра тарға (bul араның сөви çыл on eki ај quvramaj көгерip турды), тав betterинде çajady.

Свејтсарија қалқы сыяларып vijik тав çайытына арагы çajady: қар erigen сайып сыя erлер çайылып, çаз ажақында тав vasyндаaq мәңги қардың etegine dejin çetedi. Sytterin savьсь мен кун сайып etekke keltirip турды, ne sytterin қайнагыр çақы ирлик çасар сыңарды. Tавларындаaq өрistik çерлеринде сыярдан басқа vijazь çунди қојлар да volady; қојлардың çуни мақта тоқув рөвирigine, eti татаққа ketedi.

Европада қоғарыдаaq ајтылап малдардан басқа cocqa мен сылы да көр volady; бирәқ, соңқы сылдарда сылы өсирyv çануvasьды төмендеп ketti; оның сеveви at орнына aptamavil мен traktor көвејip отыр.

Tyстик—сыдыс Европаның dala ајмақтарында vugьныç çавая çануvarлардан қалыр отырқандарының ең көви астық дәніп çер кун көретин кемirycи çануvarлар, çekelep алојанда: sar cunaq, қараvаны, çосајақ (çег қојаны) сыжақты авыл çануvasьдына өте зыянды çануvarлар; сондықан adam балалар vularды çојувоа тыгьсady. Bulарды qurtuv оңај emes; yјtkeni olар tereң inde çatady; Ватыс Европадаaq Rejn өзенине çejin de тарап çайылып ketken. Dala ајмақында қустардан: duvadaq, vezgeldek dejtin қустар var, бирәқ vular аз.

Соңқы kezderde çер иjelerинің meçesi çојылоқаннан кейin duvadaqtар vızdin dalamyзда қайта көвеје vastady, yјtkeni аңлар olарды сосытыр çивergen. Duvadaq

dağ öte iri qus (вошь 1 metrge varadı), tırna sığaqtı ajaqtarı uzın, olar astıqqa zıjandı dala tısqandarı men sar cunaqtardı qurtıp pajda keltiredi.

Bizdiñ dalamızdaqı yj çanıvarları da aralas orman ajmaqındaqı yj çanıvarları sığaqtı; tek ajıması sol: bizdegi mal soñqı kezge deyin savın malı emes, çıması malı volıp keldi. Ögizder at pen birdej çımasıqa çegildi.

Кәзирде бизде тракторлар көвејди, биздегі деј трактор Батыс Европада чоғ. Bizdiñ qalqozdarımız endi savın maldar, men cocqa çaruvasıyqın esiruydi kuycti erkendetip keledi, egistikke kerekti çıqıq maldarın da esirip otır. Çıqıq malı egis keligi çana emes, onıñ ystine çıqıq el qorqav isine de öte qaçet.

Қылаңды çарырақты ормандар мен түвндра аймақındaqı çавая çanıvarлар, өткен қасырлар мен салыстырқанда sijrektegen мен, өздерiniñ vastı tyrlerin saқтаған. Çekelep alqanda, ормандарда çyretin: tijin, qojan, tyłki, қасырлар көр; қылаң çарырақты ормандар арасынан қоңыр ајув мен vulan (los) da usırajdy—vular қылаң çарырақты орманда çyretin ең iri çanıvarлар. Осы ормандар өlkesinde қыстар қалатын қустар көр volady қара қур, сiл, заңғав қур, ақ қур. Орман аңдарын avlav—маңызды көsip.

Tүвндрада, әsirese Çаңа Çer мен Сријtsbergen араларында, аз volsa da, осы vaқытqa deyin teristikтин çавая vıqыларын азqana yjirleri kezdesedi. Tүвндрada ақ қур (қысты кyни) мен polyvstin (қысты кyни) ақ tyłkisi (pesets) көр volady. Çaz volsa түвндрada çавая қаз, ақ quv, yjrek тақты vasqa qonaq qustar ujalajdy.

Қылаң çарырақты ормандар аймақında yj қажувандарынан—iri қара mal (sytti tuqымды), qojlar, çықылар volady. Қысты кyни ормандардан kesilgen vorene tasıladı; at pen qatar çарысыр, çылап vavыр тракторлар da qosarланыр keledi. Tүвндрadaqı yj қажувандарын ең көvi—teriskejdiñ vıqıсы мен çegin ijtter.

Teristik Музды океаның ça қалағында milijondegen сақалалар vasqa teniz qustarı uja saladı. Oкеаның өзinde ijт valыq, moғсы, kijт volady. Qustar мен vularqa tamaq volarлық sansыз көр çavaq, suv valдырлар var. Çanıvarлар dynjesiniñ osınсama vajлық осы кyнге deyin saqtалыр keldi, сеvevi olardı avlajтын Европаның teristik vetinde turатын қалық çiji emes.

Европаның Батысы мен Tystigine kirip turған tenizderinde valыqtar öte көр volady; olardıñ icindegi ең ylkenderi: tystikte түvnes, teristikte—treske. Европа қалыqtарынның çevine vasqa usaq valыqtардың da маңызды zor, yjtkeni valық көр ustalady, olardıñ vastылары: teristikte majçavaq, tystikte,—sardin, ancovсы.

Рысьытаыс сураттар:

1. Европадагы уй қажувандарының ең қажеттірегі қайсы? Оның себепі не?
2. Қандай түбек пен аралдардың қақпаларында треске, мајсавақ, сардин көр аylanады?

Қалқы.

Карттағы қарап тавындар. Еуропаың қалқы өте—өте қаж қерлерде тұрып тұрады? Орттағы теңіз қақпалары, аралдар мен түбектерін атандар. Еуропаың теристік қақында бір квадрат кіжлометрде қанса адам тұрады? Германия тавлары мен Італіяға қарақанда, ол қерлердегі қалқытың сїжилігі несе есе кем?

Европада выкіл адам валасының төрттен бірінде—500 млн қалқы тұрады.

Европа қеріндегі қалқытардың тұқызыдығы бірдеж емес. Қалқы Уль Бријтанија аралына, Рейн қақасына қақың қерге, Германия массивінің етек қақың ала көбірек орналасқан. Уйткені, бул қерлер тас көмірге өте вай қана өте вақалы теңіз қолдарына қақың. Бул арада өнерлі кәсіп, савда қалалары көвејген, ортаға есер пен 1 кв. км—де 100 ден аса кisi тұрады, тipti кей бір авдандарының 1 кв. км қерлерінде 1000, қатта онан да көр қалқы тұрады.

Европаың ватысында Вијская сықпанақынан вастар, сықыста Қара теңіз вен Еділ војына дејін варағын ајмақта да қалқы тұқызы тұрады, бул өлкелерде 1 кв. км - ге 25 тен 100 ге дејін кisi volады. Бул екі ортаың қаж қерінде volса да, егіндік пен қақылым арасында қалқы көр мекендер өскен; ол мекендердің араларында өсімдік, қапуварлар өнімінен тырлі тамақтар қасар сықаратын (арақ, қант, тіјірмен тақы васақалар сыјақты) завыттар вар. Алајда, бул аралардан да қалқының тұқызыдығы 1 кв. км қерге 150 адамға дејін келерлік өнерлі кәсіп авдандары кездеседі.

Қылқан қақырақты ормандар өлкесінде тұратын қалқытар өте сїјрек, онда соңқы кезге дејін selolar тек өзен қақпаларынан қана кездесетін.

СССР да сotsіјалістік қурылыстың тұсында ол ајмақта да қалқы сїжиленіп келеді; уйткені, ол қердегі орман тұвндралары араларынан салыныр қатықан өнідірістер мен қапа өнерлі кәсіп орталықтары өсіп келеді; мәселен Кіјровскі (Қызып тавларындағы), булардың ајналасындағы ватрақтар мен орман алаңдылары, көк ортај салқың тоқайлық пен егістікке ајналыр келеді.

Европада тұратын қалқытар көбінесе унді—Европа товына қатады. Тілдері бір—біріне қақың. Европа қалқының ең көбі—славян, герман, роман нәсіліндегі қалқытар volады, сан қақыңнан булар өз ара бір—бірлері мен тең, ал үсевін бір қосқанда Европа қалқының оннан тоқызы volады.

Slavən qalьqtarь tygeli men derlik Сырьс Evropa çazь-
qьп аьр çatadь; onь ystine bulardьң bir qatarь Ortalьq Evropa-
da, Pөлcada, Ceqslavakijada, bir qatarь tystik çaqtaqь Juvgoslavi-
ja men Bolgarijada turadь. Slavən tilderi өз ara bir—birine çaqьп.
uqsas; mäselen, orьс pen ukrajnanьң biri Bolgorijaqa vara qalsa,
bolgar qalьqtarь men tьlmacsьz aq özderi uqьпьsьr, sөjlesip kete
aladь.

Kartaqa qarap tabьңdar. Orьс, belarьvs, ukrajьп qalьqtarь qaj çerler-
de turadь? Polca men Ceqoslavakijada qandaj qalьqtar turadь? Juvgoslasija
men Bolgarijada qandaj qalьqtar turadь? Memleket cegarasьпң qalьqtardьң ce-
gerasьпп ulken ajьlatьп çerip tabьңdar.

German tilinde sөjlesetin qalьqtar көbinese Teristik çana
Baltьq tenizderiniң çaqalarьңda turadь. Slavən tilindej volmaqan
men german tilderi de өз ara bir—birlerine çaqьп, uqsas keledi;
aқьсьп tilinde roman näsildi qalьqtьң sөzderi көр ucьrajьđ.

Kartaqa qarap tabьңdar. Nemis, danijalьqtar, Sved, Norveg qalьqtarь
qaj çerlerde turadь? Aқьсьп men Gollandьqtar qaj memlekette turadь?

Roman qalьqtarь Pransija memleketi çana Pijrenej, Ape-
nin tyveginde, Balqan tyveginiң bir az çerlerinde turadь. Bulardьң
sөjlesetin tilderi—eski rijm qalьqtarьпң tilderi volqan—latьп tili-
nen cьqqan.

Kartaqa qarap tabьңdar. Pijrenej, Apenin tyveginde turatьп roman qa-
lьqtarьп atандar. Tөmengi Duvnaj ojratьnda roman qalьqtarьпң qajsьsь turadь?

Basqa qalьqtardьң icinde көbiregi—Evropañđ varьqь memle-
ketinde, әsirese Pөлca, SSSR, Ruvmьjпijada көbirek turatьп çevi-
rej çana Balqan tyveginiң eң tystiginde turatьп grekter voladь.
Bulardan basqa Evropada monqol näsiline çatatьп: rijп,
eston, madijar, tyrik, tatar taqь basqalar

Evropa qalьqtarьп көrsetetin tavlijtsa.

1. Slavən tilinde sөjlesetin qalьqtar: a) Сырьс slavəndarь—
orьс, ukrajьп, в) ватьс slavəndarь—palək, ceq, slovaktar; c) tys-
tik slavəndar—serьв, qorvat, sloven, valqar.

2. Roman tilinde sөjlesetin qalьqtar: a) pransuz; в) ijtalijan;
ç) ijspan men partuvğaldar; ç) ruvmьңdar.

3. German tilinde sөjlesetin qalьqtar: a) skandijnavijalьqtar—
sved, narveg, danijalьqtar; в) nemis; c) gollan, ç) aқьсьп.

4. Lijtvalьqtar men latьctar.

5. Grek pen alpandar.

6. Kelt tilinde sөjlesetin qalьqtar: baski, breton, ijrlan. Baskiniң
tilinde qarqaz sөzderi көр kezdesedi, mäselen arqazdьq (japet tili).

7. Tyrli elder icinde turatın çeбireјler.

8. Oral—altaj qalыqtarы: a) piјn—uvgor—madijar (bengir), kominij, udmurd; b) vatıstыq piјn—suvomij (piјnländijada), karel, ester.

9. Tyrlik qalыqtarы: a) tyrikter—osmandar; b) tatarlar.

Европаның саясий картасы.

Европа җериндеги vastы мемлекеттер: SSSR, Germanija, Pransija, Anglija, Ijtalija. Bularda 320 miјlijon camасында qalыq turadı, jaqпыј Europa qalыпынц җагытпынан көбiregi.

Kartaqa qarap tabыңdar. Oсы мемлекеттерди көсетиндер de, astana qalalaryн атаңdar. SSSR мен cektес Europa мемлекетин—*Piјnländija, Estonija, Latviја, Pөлca, Ruwmniјanь* көсетip бериндер.

Ғериниң көлемине qарақанда Skandiјnaviја тывегинде еки улкен мемлекет var: *Светсија*—astanasы *Stokgolim, Norвегија*, astanasы—*Oslo*.

Juvtlandiја тывегин мен Daniја араларында *Daniја* turadı, astanasы—*Zwönd* виқазыпынц җақасында turatын—*Köpenгagen*.

Reјin өзенiniң қиуылысында, җери көлемsiz болған мен, qalыq тығыз turatын кicireк еки мемлекет var—*Niјderland*, astanasы—*Gaaga; Belgija*, astanasы *Bruvssel*.

Piјrenej тывегинде җери edөvir кең, *Iјspanija* turadı, опың astanasы тывектиң орталық җериндеги *Madriјd*. Тывектиң Atlant океаны җақ җақаланында *Portuғgalija* turadı, astanasы *Lijssавон*.

Balқан тывегиниң тустигинде *Gretsiја* turadı, astanasы *Apiјn*; опың теристик җақында *Albanija* мен *Juғгосласија* turadı, astanasы *Belgrad* җана *Balgariја* turadı, astanasы *Sopiја*. Balқан тывегиниң сығыс җақ җiјегин алып турған бир кicкене җерде *Tyrkija* var; осы җерде, Bосpor җақында улкен опың qаласы *Stambul* turadı, astanasы *Angara* кicи Aziјаның ортасында turadı.

Европаның орталықында ес бир теңизге сықрайтын тубық җатқан төрт мемлекет var: *Свејтсарија*, astanasы—*Bern*; *Aвстрија*, astanasы *Bena*, *Сеғгосласакија*, astanasы—*Praga*; *Benгерија*, astanasы—*Bудapeс*.

Мемлекет басқаруы җақына келгенде, европа мемлекеттериниң кей биревleri—Angliја, Светсија, Ijtalija тақы басқалары монарқија; басқалары, мәселен Pransija, Pөлca тақы тақылары республика. Европадақы мемлекеттердиң варлығы да SSSR дап басқасы каріјtалис мемлекеттер, оларды басқарып отықандар ири каріјtалистер мен ромециктер. Бул stroј Europa qalыпы дүније җызилік соғысқа, дүније җызилік кријзиске җана җитиһсыздыққа кижликтirdi. Бир сырына

memleketterde pacister partijası uymdastrylyuvly, bular terror arqyly çumyrsylyq qozqalyşyn vasuvqa tırysady. Kej bir elderde (mäselen Germanija men Ihtalijada) ukimet vasynda pacijster otyr.

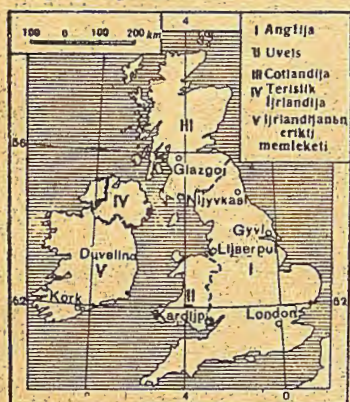
Kartaqa qarap tavyndar. Sender ojca, ajroplan men Mäskevden Madridke ucatyv volyndar, sonda qaj—qaj memleketterdi vasyr ucar edinder, qandaj dalalardy körer edinder, sonb ajtyr berinder.

Memleketter.

ANGLIJA.

Çer kölemi 244 myñ kv. km. Qalqy 46 mln.

Anglija, ne Uly Brijtaniya der, Brijtan araldaryndaqy memleketti ajtady, Anglija der, Uly Brijtaniya aralyndy çarğymnan köbiregin alyr çatqan, sol memlekettin vas völimin de atajdy.

Qarañdar (qosymca № 2), Anglija Evropanyd vasqa memleketteri arasynda çerinin kölemi men qalqynyd köp, azdydy çöpinen qandaj otyr alady?

Kartaqa qarap tavyndar. Anglija qaj parallelderdin arasynda turady? Ol parallelder SSSR dyñ qaj çerlerin vasyr etedi? Anglija säqaityq rojyştyñ qajsyşynda turady?

Çaqrarijalyq orn.

Çer sarğna Anglija öte qolajly çerdi alyr otyr: ol Evropanyd duniyenin vasyq völikterine syqatyn manızydy te.

nyz çoldaryndy taravyna çaqyn turady. Anglijanıd turqan orn Evropanyd ez icinde de eñ qolajly orında, yjtkeni, ol önerli kəsivi örkendegen Pransija, Germanija syjaqty iri memleketter men körciles çana Evropanyd vasqa memleketterine syqatyn eñ qolajly teniz çoldary var. Anglijanıd munday qolajly çaqdajqa çetyvine seber: sonqdy eki qasırdıñ icinde okeandar men çyretin savda çoldaryndy örkendevi völdy.

Burınydy zamanda, teniz savda çoldary Çerortalyq tenizden asıy çyraqan kezde, Anglija vasy teniz çoldarynan avlaq, cetkeri çatatyñ edi, sondyqtan Evropanyd bir qıjan cetinde qaluvy Anglija ucın qolajly emes edi.

Anglija ylken eki aral 1) men 5 myñ çamaşy usaq araldary alyr otyr. Sondyqtan, aralda turuvy teniz qatynas çoldaryna öte qolajly. Munıdy ustine teniz ven vıqazdar Anglijanıd qurlyqtan çasalatyñ tyrlı savuvy—qavırtan qozqajdy, vıraq, degen men,

1) Ijlandija aralynda Anglijanıd domijnionı—Ijlandija turady.

olarь савдың савувьына тольқ вөгет вола алмайдь; неге десеніз, ось кунги соқыс қуралдарының оқы 100 *km* қерге, қазаласа типті одан да узаққа қетеді, сондықтан, савдың берги қақпадан тұрып оқ атқылај veryvine voladь; сав қақының сыңғувир кемелери варып Англияның теңиз қатынасын кесип таставьна voladь; ал, ава plotь ycin теристик теңиз вен вуқаздардың ес бир вөгеттиги қоқ.

Picinderi.

Kartaqqa qarap tabьндar. Англияны қандај вуқаз, сьқанақ, теңиздер қорсајды?

Англияның қақпалары тырли қојнав, сьқанақтар мен тилимденген. Оның ystine Англија өзендериниң варлық қиылыстары кең воыр, теңиз сувларының тасуы мен қайтувлары тунва саздardan тазартыр турадь; мундај қиылыстар теңиз кемелериниң қырып—турувларына керекти порт—қасавқа өте қолајлы.

Уль Британияның ватыс қақ қақасындақы ең улкен порттары Бријстол қақындақы *Kardipp*, Мерсей өзениниң қиылысындақы *Lijерpul*; осьқыс қақында *Темза* өзениниң терең, кең сақасында туратын *Loudon*; кең қиылыстардақы *Guol*, *Nevkast* voladь.

Сьқанақтар мен өзен қиылыстары Англияның ісине не дөвир кирип турадь, теңиз қақасынан 110 килметрден узақ туратын ес бир қери volмайдь. Англија қалаларының теңизден ең алыс турқаны ақ—*Bijrmijngam*; вирақ, теңизге Мерсей өзениниң қиылысы мен кеме қыретин канал арқылы ву да тutasadь.

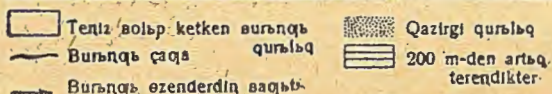
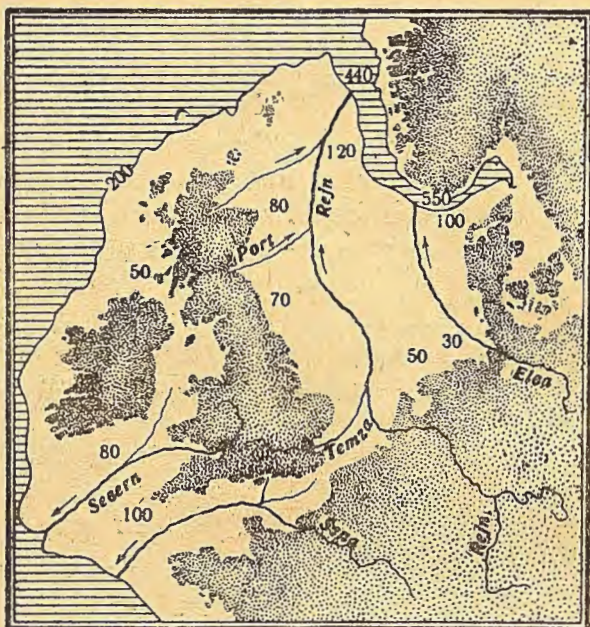
Голпстрийм ақысының арқасында, Англияны қорсақан теңиз, оның сьқанақтары мен өзен қиылыстары ес вақытта қатрајды.

Қаратылысының vastь тырлери.

Kartaqqa qarap tabьндar. Англияны қорсақан вуқаз вен теңиздер терең ве? Ески Рейн қайда варыр қиуқан? Темза вурып қайда қиуқан? Уль Британия арағында қандај тавлар вар? Олардың вийктиги қандај?

Британ аралдары қирылықтан аз төмендеп васылуы мен ақ материктен вөлинген. Осыдан варыр тајыз Теристик теңиз рајда volқан. Ось теңиздиң тывинде Рейн мен Темза өзениниң ески арнасының қовасы әли кунге дејин сақталқан. Ра—де—Кале вуқазы теңиз сувларының қатты тоыр қажылыр, қайтуы мен теңиз толқындарының соқуынан варыр муқилген қылта мојыпның оғын. Ра—де—каленің ені 31 *km*; ава асық куні Англияның Дувр қаласының қабындақы izvesti қыја тастан тұрып Франсия қақасындақы Кале қаласының арпақ (ву да izves тасты) қар тастарын ајқып көрyвге voladь.

Uly Britaniya men Irlandiya aralдары тустиктеги материктин көр-
ciles бөлүмдерине уқсас; уйткени мунуң екевинде де төбелерден
quralqan çotalы çазыqtар, ne eski заманнан kele çатqan alasa mas-
sijpter var; osындай çerлердин biri *Kornuool*, *Uvels*, *Pennin tav-*
larы. Bul çerлерден ken көр, әsirese tav valaqtарында tutas çатqan
t a s k ө m i r (43—беттеги карта) qаваты var. Angliyanуң көmir сь-

Teristik теңиздин тyei мен Uly Britaniya araldарының vasылып төмен тьсыуине dejingi өзендер çelisиниң sqemasы. Төмен тьспенen вығып La—Манс вықазының орнында ne болған?

qатып osы аймаqtарының ажаqы Germaniya, Belgija, Teristik Фран-
sijaqа çарај soзылqan куji мен материкке kiredi; бирaq Angliya-
ның бул аймаqtары аналарqа çараqанда көmirge vajыraq, әri темir
руvdалары да var.

Uly Britaniya men Irlandiyanуң teristiginde Skandijnaviya tavларына uқсас
krijstaldы tutas çатqan eski tav massijpteri var. Bul tavларды eski замандаqы
mөngiler сьдығыр çалрајtqan, olардың watы çақ веткеjleri Skandijnaviјadaqыдај
tilim—tilim өзекce кирме суvлар—piјordalar болady. Eki аралдың ekeвиниң de тьс-
тик çақтаqы çijктеринен vasqа çerлериниң wәrin eski заманда mөngi vasqan (11—
беттеgi kartаны çара).

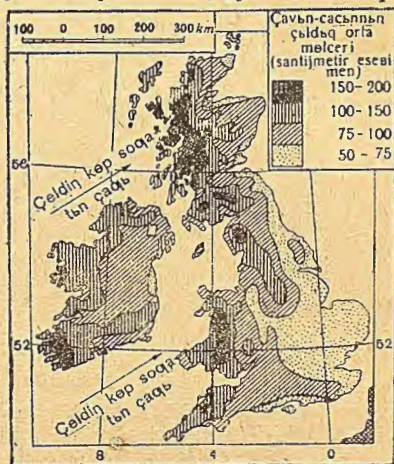
Brijtan аралының ең кусти wатыс çели сьы океаннан сьдыр,
Angliјaqа көр суv wуларын әkeledi. Сондыqtан, Brijtan аралында

vult qalıñ volıp, çavıñ kóp çavıp turadı, әsirese vатыс қақалары мен vатыс қақ tav betkejlerine қаңбыр kóp çavadı (43—веттеги kartañ qara).

Anglija qalıñ tumannañ arыlmajdı, әsirese, kyzdi kyni men qыstı kyni (qurlyq çer tenizden suvıqıraq volqan kezde) тумan tipti көвеjedi. Bul kezdegi tumannañ qalıñдығы сондај, 2—3 metirden arqы çerdi көсетpeјdi, mundaј tumanda çolqa сықув, көcede çyryv toqtaladı.

Артотавилдер бир несе сақат тоқтайды; çajav адамдар kyndiz qoldарына ранаp алып, соньң çалғы мен çyredi; ранағы çоқ kisiler соғыр kisice ажақтары мен tratuvardı vajqар, qoldары мен әsije carbaqtарды ustaj çyredi. Vлкен qalalar осы тумannañ көresini көр кереди; тумандар çоқары көteriliv diң ornына tytin мен араласыр qajta төмен tyседi (bul çerdin төменgi çақь салқып volыр, çоқарығы çақьнда tenizden соққан сылы çel esip turqan kezde voladı).

Еки аралдың eкеviniң de климаты теңиздик климат; çазь доңы салқып, қысы сылы keledi. Anglijаның өзендері—Temza, теристик çана vasqалары qatрайды, suv көлkip çatadı. Bul климат сөпти, әsirese klebirdi çақьсы өsiredi, сулы, kartop, тамығы çemis өсимdikteri барлық çерде сықадь. Улы Brijtаниjаның тустик — сықьсы çақьлың avасы qurqаqtav volqандыqtan ol çақьнда vıjdaј da сықадь. Orman çақь Anglijada tipti çоқ devge voladı; erte kezde kesip bitirgen; tek тоқайлық pen egin араларында қана kezdesetin бир аз ақастар voladı; bulарды çerdin тек көрки ycin сақтар отыр; сондықтан, Anglijаның көр çerleri парьктерге uқсайды.

Anglijаның çeli мен çавыñ—сасынь. Anglijаның тустик сықьсына қарақанда тустик — vатысында çавыñ—сасыньның көр volатын сеvevi не?

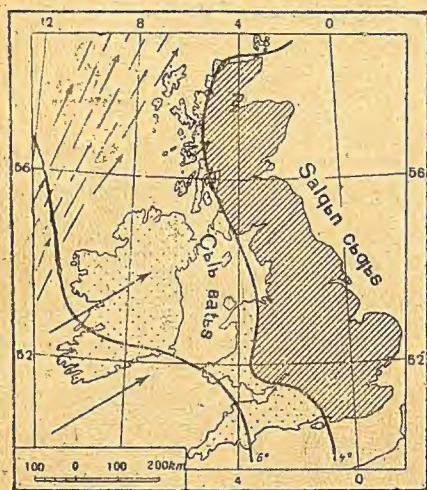
ОРТА (ӨНЕРЛИ КӘСИПТИ) ANGLIJA.

Kartaға қарар тавьндар. Улы Brijtаниja араларының vөлтмдерин атаңдар. Anglijаның көмир сықьтып avdандары қаж çерде ekenin қараңдар. Qандај porttar оларға çақьпн турадь? Темір тувдалары қаж çерден сықадь?

Реннин тавлары Орта Anglijаның кyllи војьна созылып, Anglijаның арқа çылың çотасы сыжақтаньр көрinedi, әр çerinen tilim—tilim қылыр vıvпар, vөлек—vөлек omьртqa тизbegи сыжақты көрсетedi. Ol

əzənder ne sьqьsqa (Тајн), ne batьsqa (Мерсеј) qaraj aqадь. Al җотаның екі қарталы мен тустигинде көмір кенине вай авдандар volады, bulardan басқа ol җерлерде темір ruvdalary да kezdesedi; соҗын қујув ycin керекти izves tastарь да tabьлады.

Орта Angлијаның әр җеринде җымьстарың yzdiksiz җыл војь kyn— iyn demej istep җатқан tas көмір сақтылары volады. Mundaqь көмірлер, Germanija мен Әмерика qurama ctatiniki sьjaqtь macijna мен альпвайды, vajaqь eski әdis pen альнады.

Оғьнувар ијзотермасы. Уль Бријтанијада qараqanda Ирландия несе gradus сьыбрақ volады? Картапың sol җақ соғароғь вилгьсьндақь сьзььқалардың нени көрсетип турғанпың ајтьндар; ијзотерма batьстан сьqьsqa qaraj емес, дәл теристиктен тустикке qaraj дерлик сақат пен сьргизилген, муньң себеві не?

воіьр туратын себеві төbeden сув тамсьлар тамьр турады, сақтының astь ајақ альр җуре алмајтын ылај воіьр җатады. Сақтыларда җымь, kynine 8 сақатқа ¹⁾ soзьлады. Сақтыларында җағылу, қулав сьjaqtь oқьјқалар kezdesip, talaj җымьсьлар қьғыльр qалады.

Көмір җер astьнан vогonetke мен сьqарыльр, ројьздарда тijeledi de, өнери көсір қалаларына җөнелтиledi; ol манайда ондај қалалар көр. Sol себепти Angлијаның bul ајмақь „bs өлке“ деп аталады, yтkeni mundaqь zavьт, pavrikтиң, domna recterиниң tyтinderi мен ava tyнерip qара туман воіьр турады. Көмірдің ucқьндарь, tyтін, қурындар pavрик. zavьт, yјлердің төbesin җавьр җатады.

Орта Angлијаның қалаларь *Нижьокasl, Cepилд, Бермијгам, Манчестер, Лидс* volады.

¹⁾ Bizdin SSSR da сақтылар kynine 6 сақат isteјdi.

Ғер astьндақь көмір альнатын сақты карийдорларында, qoldарына җағыды volар — volmas panар ustар, җуз мындақан җымьсьь җердің җытырауық qара qаваттарынан көмірди qол qайла мен tyjгicтер отьғыр алды. Tysken көмірлер ваго- netкеге kyрек пен салынады да, atqa тijeр әкетiledi. Angлијаның көмір завoјлaгы бир tyрли qара, сасық, әридымқы volады. Сақтының сасық, qара volатынь tas көмір qаваттарь tempera- турvрась 20° terендиктен, тiпти одан да әриден сьqады, көмірден сьqатын җа- нар газдар volады. Дьмқы

Niyvkaşqa çaqın çerde metalluvgija — sojın, temir, volat qujatan çana ulken öndiris oğındağ var. Tajna özeniniñ vojnı quvalaj kemeler çasar sьqaratın ыoьj ыыь—kicili zavьttar voladı. Niyvkaş men qatar turatın sol Tajna özeniniñ vojnı Nuyvkaşqa uqsaqan çeti port var.

Bul portardan Svetsija, Norvegija, Danija, Pijnlëndijaqa taqь vasqalarına kemir көр sьqarыьp çatadı; munda çaqь sortь temir ruvdalagь, temir çolqa çpal, saqьoqa tirevic, çaqtav taqь vasqa zattar isteletin vөгene aqactar әkelinip çatadı.

Cepijld—kөmir saqьlarь men donna pecterinıң arasьnda turadı. Bul aradaqь ulken zavьttar-dan metal zattarь çasalьp sьqadı.

Bermijngam — Anglijanьn macijna çasar (artomobil, para-voz, aьjьpıan) sьqaratın ortalyq qalalarыньd ең irisi.

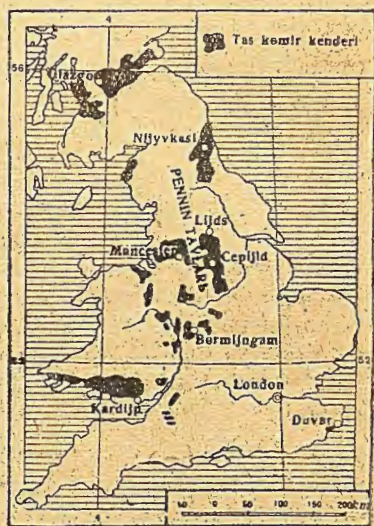
Mancester — maqta-dan mata toqьp sьqaratın, dьnije çuzin degi ең ulkeь ortalyq.

Munda milijndaqan urçьqtar sьb ajnalьp, toquv macijnalарь gyridip çьtir çatadı. Mancester—ulken qala (qo-sьmca № 2). Muьnp ajnalasьnda sondaj tyrlı kezde me ravıktı usaq qalalar var. Avasьnan ыoьj tytin aьlmajды; әri çijı tıman vasьp turadı; dьmьqь klj-matь ijretin çip usin qolajь: yjtkeni, ыoal çip çivекtej soьььp yzilmejdı çaqь ijiledi.

Mancester ulken kanal arqьь Lijberpul qalası men çalqasadı; sondьqtan okean paraqottarь sol kanal men Mancesterqa kelip, çet elderden milijondegen buymalaqan maqta әkelip, sьrtqa көp matalar әketip turadı.

Lijds—çynnen mata toqьp sьqaratın ortalyq; Anglijanьn varlyq dьnije çuzine sьqarьlatın çoqarь saralı cıqalarь osьnda isteledi.

Orta Anglijada temir çol, artomobil çoldarь өte көр. Bul çoldardьn varlyqьnda da dьnije çuzilik krijziske dejin kьp—tyn demej aqььp çьtir çatqan roььzdar men, ersili—qarsьь çuk aьp өtir çatqan artamavilder volqan, olar portlardan өnerli kәsip ortalyqtarына көmirден vasqa çijki zat, aььq—tylik tasьp ararьp turqan; al, kejin qajtarьnda zavьt—pәvriкterden istelip sьqdan

Anglijanьn көmirli avdandarı. Ең ма-ңызды көmir avdandarьn атандар (qala-larыньn attarь мен).

tavarlardı alyp ketetin. Mundaj çoldary var, ravrik—zavıttary kerp qalalar çer çarında öte az (Germanıya men Әmerıjıka qurama statınyñ önerli kәsip avdandarınan qana köryvge volady).

Dınyje çyzılık kriızıstıñ saldarınan Orta Anglijanıñ kerp qalalarynyñ qalqy tutasınan çumıssız volıp qalqan, nege deşeniz, vıgınyq olardıñ ister kelgen ravrik—zavıttarynyñ väri de toqtap qalqan. Ondaj çansız ölik qalalarynyñ yjleri vızylyp qalady, adamdary çumıssız qaçqıgıp çyredi. Çumıssızdarqa әsirese qısty kuni çaman; yjleri sız, oqan ot çaqıp çıltuvqa kömir tavılmajdy, çumıssızdar erteden qara kecke saqtınyñ çanındaqy yjlip çatqan tastandy qoqırsıqtıñ arasınan timiskip, bir tyjir tas kömir kesekterin izdep çyredi.

Orta Anglijada birinci paravoz çasalıp, eñ alqac temir çol salınqan (1825—ç.). Bu v macıjnalary, ijıgv meqanıjka men, maqta tazartıv macıjnalary da alqac osy çerde çyqarılqan.

Рысықтағы сұрақтар:

1. Anglijada basqa çaqınan keri ne severti önerli kәsip көbirek өrкендеgen? Çaqırajalyq çana basqa severterin aytıñdar.

2. Anglijada saqtılarınñ епбек kuni SSSR qa qaraqanda nege сонча uzaq?

3. Çumıс tava almaj tenselip çyrgen çumıсsıclar çansız avdandan basqa bir avdanqa nege көspejdi?

Orta Anglijada avıı çaruvасылыqınyñ qalalyq маңызы var. Permeler, savıп maldaryn kerp ustap, solardy kerp әsiredi, ovoc egedi; qalalarqa azyq—tylik çiverip turady. Pennin tavларында vijazy çundi qora—qora qojlar kerp vaçıladı, olardıñ çuni Lıjdstegi suqa ravrikterine çiveriledi.

ТУСТИК СЫҒЫС ANGLIJA

Karıtoja qarap tavyñdar. Anglijanıñ Tıstık—Сығысыннан qandaj özen aqady? Mundaqy ең ylken qala qajsy, ol qaj çerde? Anglijanıñ сығыс çaqына çavатып çavıп—сасып qanca?

Tıstık—сығыс Anglijada ojly—qıly çazyq var, ol London ojraty dep atalady. Bul çazyqtıñ vijiktev çerleri qattı izbes tasyнан ja vordap quralqan өrkes—өrkes төbeler volady. Төbeler cөleп, cөптери açarsız seldir сыqady. Ojraң çerлерінің торыraqy öte qunarly saz торыraq volady; bul çerлердің климаты basqa çaqына qaraqanda qırqaqtav, әri kып sävlesi көbirek tysetin volqandyqtan, bul çerлерге vijdaj egiledi. Vijdaj men arpa (сыра асытатын) egisteriniñ aralaryнда qılmaq (qmel) өsimdikteri men vıgınyq ormandardan qalqan çyz çыldıq buvk aqactary соq—соq volıp өседi.

Aoqıyсындаz eźderiniń egistik őrlerini őrısqı eńdejidı, olardı qıjdan basqa kalij tuız őrana tomaslaqtar men tırajıtabı; sondeqtan őrlerinen tysimdi kōp (vijdajdıń 1 gektarınan 22 sentner) aladı. Onı men qabat Anglija permerleri mal da ustajdı: sıt sıjır (ajırır) eńiredi, olarqa kōk cōp őrana kucı cēm, őrgeri uı, kunčara beredi. Qıstı kuni cōp ornına turıpers pen azyq qızycasın beredi.

Anglijanıń asıl tuqımdı sıjırlar, eńirese, sıttı sıjırlar, attar (őrjrik, avır őruk tartatın), cōsqalar (tez eńir őriletin, jorkcir deitin qara aq cōcqa), qojalar (vijazı cındı, etı tōttı) őraloz teristik őrartı car elderine qana emes, Tıstik őrartı car elderine—Tıstik Aprıjka, Tıstik Amerıjkaqada—asıl tuqımdı mal retinde őrberilip turadı. Bul ajtıloqan maldardan basqa tavıqtı da kōp eńiredi, tavıqtar cımtırtalajtıń őrana et beretin (ete iri) volıp ekiye velineđi.

Anglijanıń őrleri iri romessik—lordtar qolında, olar őrerin agendaqa berip oıtabı. Agendaqa őr aluvı permerlerdiń kōvi eź carıvasın őraldamalı cımtıscı—vatıraqtar kucı men istetedi.

Permerler egistiktin arasındaq dalalarda vatırama volıp salınqan kikkene—kikkene tas yjderde turadı. Permalarda alma cōqtatın bav—vaqcalar da voladı. Oqta—sanda lordtardıń kelenkeli, gıldi aqactar men qorcaloqan eski sarajlar turadı. Cımtıstıń vatıroqı volımacı aq alıp vatıraq őralsar isteđi.

Anglijanıń bir nece mıńdaj qana lordtar tyk cımtı istemej qaraqannan qarap oıtır, agenda aqıscı retinde, kōp tavı tabadı, tavı Anglija őrinde isteđtin 1½ mıllıjon avı carıvasılıq vatıraqtarınıń cıldıq tavıscı qanca bolsa, olardiki de soıca. Olardıń cımtıstarınıń ete avır volatın kezderi, olardı qızyıca men kartop cıjınavqa salatın, kuzdi kuni voladı. Ustı—vastar kir—kir, kılımderi unemi sıv volıp kunine 14 saqat cımtı isteđi, tynde de cımtı isteđi, őratatın yjleri cōcqa qamajtıń sarajlar voladı. Syıtıp, cōcqa men aralasıp cıvılımajtıń ılas sarajda, quvısta őratadı.

Ръсәқтаһсә сүрақтар:

1. Anglijada mal carıvasılıroqıń eńkendeı sevevi ne?
2. Anglija vıjdajdı nege kōvine cōqıscı őrarına egedi?

LONDON.

Kartaqa qarap tavıñdar. London teńizden qanca őr turadı? Temza ezeniniń qujıysındaq qaltıq majaktardıń qojıluv sevevi ne? Londonnıń uzıń men keldeni nece kilometir keledi?

London Temza ezeniniń vojnda, teńiz sıvları tolıp őrıloqan kezinde, ylkem okean kemeleri kele alatın őrinde turadı. London kōlem őrarınan volsın, turatın qalı őrarınan volsın dunije őrızindegi qalalardıń ekinsisi (mıñındaq 100 samalı etek qalalar qosqanda 8,2 mıllıjon qalı var). London rijıansı karijtalınnı eń iri ortalıq, ol Anglija cımtıscılarınıń, qaldı Anglijaqa qaraoqan elderdiń qalıqtarın eijedej qılpı őr, qanavdan cıjınalıqan.

Londonnıń ortalıq vōlimi—*Sıttıj*, qalanıń naq ortasında. Bul arada, keminde 4 kv. km őrde vukil Brijtanija imperijasınnı Londondaq bankeleri, iri savda, eńerli kēsip oındarınıń vas kōntorları turadı.

Kyundiz Sijtjige milijondaqan qalyq cыjnalsa tynde kызtelerden basqa cан qalmajdy. *Londonnyъ vatsь* cаqьnda ykimeг оьndary (parlament) men myvzejler volady. Vatsь cаqьndaqь zejnettelgen ademi yjlerde yлqьj vajlar turady. *Londonnyъ cьqьsь* cаqьnda cымьsьsьlar turady. Bul cаqьtnь kесelery tar, ыlas, тьqьsь, dьmьqьl volady (qьsьtь kyni tьrti ot cаqьlmajdy). Yjleriniң Kөvi qulaqan, tozqan, ete ыlas, sol arada qьsьsьr—qьmьtьsьsьr тьmьdaqan cымьsьsьzdar cатады.

Londonnyъ tьstik-cьqьsьnda, Temzanyъ tьstigin ala, *Grijne opseratorijasь* turady, vas. merdijan osь Grijncten aьlnady.

Londonnyъ Temza özeninde turoqan ornь. Qujьbьstьn kire beris alyqьmьdaqь cajьlmada majaktar nege sonca көp?

London gavany—dunije cьzindegi keme toqtajьn gavandaryn eң ylkeni; Temzanyъ voьj men qaladan tenizge dejin varady; gavandary әri tereң, әri keң doktardan turady; bul doktarda damьsьsьz cыk тьsirilip cатqan cьzdegen teniz kemeleri yzilmejdі. Anglijanyң sьrt pen cасajьn varьlьq savdasьnyң ycten birinen көviреgi osь Londonqa keledi.

Londonqa көvinese ceytin (astьq, un, cас et cана qatьrqaп et, cас valyq, maj, cымьrtqa, cemis taqь basqa) azьq—tylik keltiriledi cана tas көmir, munaj, aqьc taqь basqa cьjki materijaldarda көp әkelinedi. Әkelingen cьjki materijaldaryn көvi Londonnyң төderegindegi esepsiz көp zavьt—pavrikterde istelinip (endelip) cьqьady.

Londonnyң setki cаqьnda ruvdьol, tennijs sьjaqьtь tyrlь sport oьyndary volьr turady (aqьsьsьndar sport pen көpтен berі cиqьldanady); osь araqь qaladan qьsь—cазь cьz тьmьdaqan adamdar kelip turady. Temza özeninde qajьqtar men qьsьtь kyni de cаrьsьr cатады.

Londonqa cаqьn, 75 km. vatsь pen teristik cаqьnda turatьn *Okspord, Kemvrijdc* dejtin ymьberstetti eki qala var. Bularda lord ven iri sөvdeger kamersant balalary oqьjdy, bulardan aqьcay көp alady, cенил—cелpi adamdaryn camasь kelmejdі.

Рөсьqтаvьc сараqtar:

1. Londonnyң mundaj ylken qala volьvьnyң sevevi ne? Munьn cарatьsь—cаqьdajьja cаqьdajьlarь men taqь basqa severterin көсетиндер.
2. Zejnetti kvartalдар men qatar Londonda vьkil dunije cьzindegi en ыlas adam kergisiz tykpirlerdin voluv sevevi ne?

COTLANDIJA.

Bul tay—tasty elke. Munьn varьbь qerinde, myk, qьna, qulьr—qan qasь calqьn qetin ne granijtti, ne gnejisti tay qotalarь voladь.

Qotalarьnьn arasьnda eski zamandaqь mьngilerdin oьndь qerlerinde qalqan tay kьlderі var. Cotlandija tavlarynьn vashьnan qьl voьь vult ketpejdi, sirkirep damьlsьz qanьbьr qavьp turadь; sonьbьqtan, tay vetkejerinidь qerteri artьbьca onьdь volьp qesedi. Tavlarynьn cьndarь 1½ kijlometirden vijik emes. Vetkejeri mьngiler men myqilip tegistelip qalqan; vьkterinde vijazь qyndь q oьjlar qajьladь, qojlarynьn soьbьnda Cotlandija arlan ijterin ertken qojьsьlar voladь. Tavlardьn etegi men tay qolattarьnda permeler voladь; onda sьььr vaqьladь. Tavdьn qazьbьq anqarlarьna sulь egedi, sulьlarь Cotlandija sulь qatmasь sьjaqьtь taqь vasqatyrli tamaqqa qumьsaladь.

Cotlandьjanьn eь ademi, suluv kerinisti qerlerinde qer qoqasь lordtar dьbьn yji turadь, qer solardьn qoьbьnda. Lordttar qavajь vucь, tytki, qojan, aq qur qesiredi. Ol uvcaskelerdin andarьn lordtar ne qzderi avlajdь, ne cetin tuvriьs—terine, ne qaladan cьqьqan vucьvuzija anьsьlarьna arendaqqa veredi.

Cotlandija qalqьnьn eь qiji, tьbьz turqan qeri—*Cotlandija oьpatь*—bul oьpat *Port* pen *Klajd* cьqanaqьnьn arasьndaqь oьjь elkeni alьp qatadь; bul cьqanaqtarqь sol cьqanaqtar men attas qzender varьp qujadь. Bul anqar tas kьmir keni men temir ruvdasьna vaj, bul anqar qer oььluvdan rajda volqan. Mundaqь *Klajd qzenin* voьbьnda (bul teniz kemelerinidь quryvine qajь) zavьt—pavrikteri kьp Cotlandijanьn qnerli kəsip ortalьbьq—*Glazgo* qalasь turadь (qalqь 1 milijonnen artьbьraq). Klajd qzeninidь voьь Glazgonьn maьbьnda dynije qyzindegi eь ylken, keme qasar cьqaratьn zavьttar var. Port cьqanaqьnda, Cotlandijanьn vucьnqь astanasь *Edinьsvurg* qalasь turadь vuda solqь kezde qnerli kəsip ortalьbьq (toqьma) voldь.

IJRLANDIJA.

Bul „zyvərcat“ aralьnьn qalьqtarьn Anglija ykmeti kьpke dejin ajavьsьz qanar kelgen. Ijrlandija qalqьnьn kьvi (4 milijondaj) Anglija ykmetinidьn qanavьna cьdaj almaj, tuvьp, qskən qerin tastap, Teristik qmerijka Ctatьna kəcip ketti. Dynije qyzilik soqьstan kejin Ijrlandijada „Erikti Ijrlandija memleketi“ qurьldь, vastь qa azь—*Dyvelin*. Dyvlin Ijrlanijada qz vijligi qzine tijip „domijnijon“ volьp, qz aldbьna parlamenti volsa da, onьn ezilyvi qli toqtalqan qoq.

Ijrlandija aralьnьn cet—cet tay volьp keledi; olardьn cьqьsь qaq qijegindegь tavlary—Anglija tavlaryna teristik qaq qijegindegiler—cotlandija tavlaryna uqas.

Araldьn ortalьbь qerinde vatraqь toьpqa vaj oьpat var, oьpatьn kьp qerlerinde muz mьrenderi var. Qsь mьrenderidьn arasьndaqь *Cannon* qzeni qren dep qol tavьp aqьp, tenizge qujadь.

Irlandijanyň klijmaty tenizdik klijmat: Golpstrijmnen çyly suw buvlagyna çoly awa adar keletin vasty çeli, az salqyndaçan soň aq buyt, tuman wola bastajdy. Irlandijanyň tystik çaronyň çyly Rijwizerdegidej çumsaq keledi; sonduqtan, bul çaqta mængi kogerip turatyn çoc Ijisti mlijrt pen lawt esedi, çazy Botnij çyçanaçonyň çazyňnan keri salqyňyraq volady. Irlandijanyň awasy er waçyt buvltt, çapwyl wolyr, mædenij esimdikterge çaqdajsyz keledi. Astyq tysimdi az weredi; kartop, mal azyçyňa egiletin çylysa men suly çaqçy çyçady. Biraq, walavsa kek oraj calqyndaç walyçyrap, çerteri çyly woçy esir turady.

Teristik Irlandija Anglijanyň bir wælimi volady. Munyň was çalasy—*Bel-past*—bul çalada keme çasaw çurulystary—berptar men toçyma rawrigi mol çesirese, zbyçy men çuvt esimdiginin toçqasyň toçqjdy.

Anglijanyň teniz çaqalary çana walyç avlav kæsivi.

Anglija çaqalary kævine wijik tavly keledi, çaqalarynda uvaç araldar men quz tastar kër volady, olar suw tasçyçan waçytta kërincej walyr, suw çajtçan kezde çyçady. Qattly dawlydarda suw çaqasyň woçlar çyçyç qorçyňlyç, sonduqtan, çaqanyň walyç çerine majak pen panar syçatly çaryç walgiler çoylyçan. Majak-tardyň ete kër çerleri—irili—uwaçty kemeler kër çyçetini La-Manc wuçazyňny teristik çaqçy.

Bul arada Anglijanyň maçyzy porttary kër, onyň eç ylkeni *Plijmwot, Portsmwot* (æskerijport) pen savda porty—*Sempton*.

Eki portny ekevin de tystik çaqçyňan *Uwaçt* (wolyr, „aq“ aral) araly çorçar çradly, porttara keletin çolça tunçan saz walyçty suwdyň tasyr, çajtuw çajçy æketip turqandyçtan, kemenin çyçyç, turuwyňa ec bir wæçet wolmajdy.

Anglija çaqalaryna Atlant okeannan keletin suwdyň tasuwy eki çol men—La-Manc wuçazy men Teristik teniz arçyly keledi; soñçy teristik teniz arçyly keletin tasuwy kër çerdi ajnalçy çetedi; sonduqtan, bul çyçy çaqalyçqa 12 saçat keçigip keledi; al, *Pa-de-Kale* wuçazyňa walystan keletin tasuwy teristik çaqçy keletin tasuwy men kezdesedi. Toluwdyň eç wijik wor kërinetin kezdi çyçanaç jakij wuçazora kelip kiferinde volady; yçtkeni, bul kezde ol teniz suwlyr men emin—erkin çosylyr keledi, wiraç wertin kele çinçkerip wirtçy—wirtçy sozlyady. Tasuwyň osyndaç wor kërinetin çerleri La-Manc wuçazy men Brijstol çyçaç walyç volady.

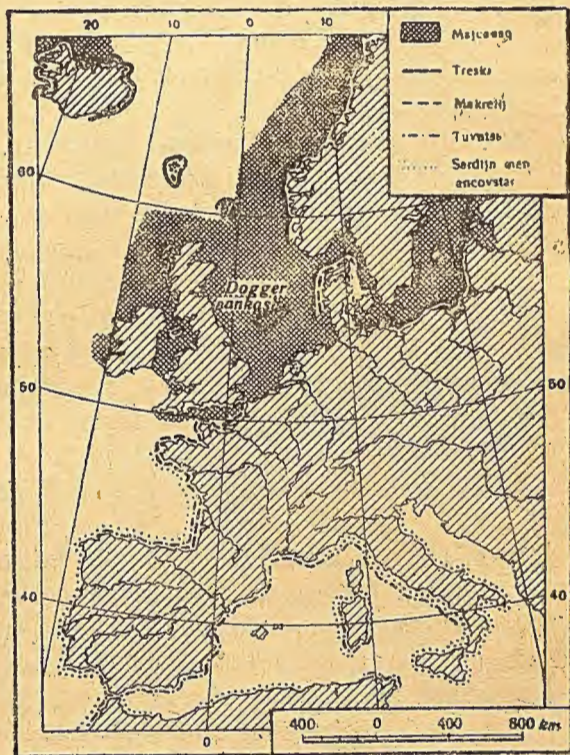
Anglijanyň çaqalary çorçaçan tenizder men çyçanaçtar walyçqa waj. Mundaçy avlanatyn walyçtardyň kævdi „banka“ deçtin tajyçyraq oçyndaçan avlanady; mundaçy oçyndaçardyň eç ylkeni Teristik tenizdin ortasyndaçy *Dogger bankasy*. Osy bankalarça Anglijanyň çyçdegen tipti mýndaçan walyç avlajtyň kemeleri aqçylyr walyr çatady; bul walyr kemelerdin eç kuyçisi matorly, çar men çyçetini travler volady; walyr tenizge ylken avlar salçy, (Tral) ondaçan tonna walyçty bir çolata ustajdy. Aqçylyndar men çatar Teristik tenizden walyçty gollan, nemis, danijalyçtar, Pransuz çalyçtary da avlajdy. Walyç kemeleri walyçtyň awyç oçyçuwyňa çaraj bir bankiden ekinci bankige walyr oçyçady.

Anglija җақаларына кун сайын җана усталожан вальқтардь әкеліп, *London* тақь басқа вальқ гавандарына тусіріп җатадь. Алһоқан вальқтар ертеңінде ақ Anglija қалаларының вальқ базарларына туседі. Вальқтардың бір сьрығась (cotlandija мај савақь) тuzдальр басқа җақтарға да сьқарылады.

Соңғы кезде, әсіресе дуніе җузılık соқьстан кейін вальққа вай теристик теңіздің вальқы веті мен өте көр авланқандьқтан азайьр келеді. Сол себерті Anglija травері Ісландија җақаларындаоь теңіздер мен Баренс теңізіне де (tresке, мај савақ, қамвала авлав үсін) җіжі сьқа вастайтын волады. Осындай вальқтардь Неврарнленд җақаларына вағьрта авлайтын волады (буданда сол вальқтар авланадь).

Anglija сағувась-льоьрының васть турлері җана сајасіј қуғылась.

Карталоға қарар тавьндар. Anglija җақаларындаоь васть теңіз җолдарын көрсетіндер, олардың қайдан сьқьр, қайда вағатынын айтьндар. Anglijaның темір тувдась мен тас көмір сьқатын васть авдандарын көрсетіндер. Васть порттарын көрсетіндер; васть өнерлі кәсір қалаларын атаңдар, оларда не істеліп сьқарылатындығын айтьндар.

Усталатын вальқтың Еуропаның Тустігі мен васть җақаларында таралуы.

Anglija—өнерлі кәсіви мен савдась ерте өркендеген ел. Қалқының җағьтынан көвірегі өнерлі кәсір оьрындарында істејді, тек қалқының он екіден бірі җана авь сағувасьлыдь мен кәсір етеді. Anglija авь өнерлі кәсір җақьнан біріңсі қатардан оьп алады. Тас көмір сьқарув җақьнан Қурама Әмеріјка Статынан

qana kejin (qosъmca №3) qalady; Anglija k6mirlerin 6er sarъnъn varъq teъizinde 6yretin paraqottъd v6ri 6aqady. Onъ ustine Anglijada soъn men volat qujuv 6ndirisi de kycti 6rkendegen. Bul 6aqъnъn Anglija kapijtalistik elderden tek Qurama 6merijka Statъ, Germanija, Pransija ycevine qana 6ol veredi. Macijna 6asav 6umъsъ Anglijada 6oqarъ satъqa qoъyloqan; Anglija macijnalargъ vasqa elderge k6p sъqarъlady. Keme 6asap sъqaruv 6aqъnъn Anglija varъq elden de alda, tipti bul 66ninde 6merijka statta-gъnъn da ozady. Maqta men 6ynnen kezdemе toquv 6aqъnъn Anglija dъniye 6yzinde ikinci oъn alady, viraq Qurama 6merijka Statъnъn kejin turady.

6tken qasъrda Anglija 6nerli k6sivi mejlince qattъ 6rkendegen el edi, Anglijanyъd 6nerli k6sibinde istelip sъqqan n6rseler, 6t 6yzindegi vasqa elderdiъ v6rin qosqanda, sonъd varъqъnъd istep sъqaratъn n6rseleri men teъ volady. Sonъ men qavat, Anglija kapijtalisteri men Anglija ykimeti istelgen tavarlarъn 6tkizip tez vajuv ycin arzan teъiz 6oldarъn, vykil 6er sarъndaqъ 6aq-garijalъq 6aqdaъnъn qolajъqъn rajdalana bildi, 6erinin k6mir, temir vajъqtarъn, porttarъnъd qolajъlъqъ men 6aqalarъnъd tilim—tilimdigin de rajdalanady. 6nerli k6sip 66nindegi k6p 6ana-lъqtardъ sol Aqъsъndar tapqan.

Al, qazirgi vaqъtta Anglija vizdiъ SSSR dan k6p kejin qalъp oty (№ 3—qosъmcanъ qara). Anglija 6merijka qurama statъ men Germanijadan da kejin qaldъ. K6p saqtylarъnda k6mirdi 6li kyngе eski 6dis pen (qol men) qazъp alady, soъn qorъtuv 6umъsъ, 6merijka 6ana sovet domnalargъ men salъstъrqanda soъndъ ana qurlъm kem sъqaratъn eskirgen kickene domnalarda isteledi.

Anglijanyъd dъniye 6yzilik soqъstan kejin 6rkendegen tek 6ana tyredegi 6nerli k6sipteri qana 6aqсъ. Anglija 6nerli k6sibiniъ bul tyri Germanija men 6merijka qurama Statъndaqъdaj 6oqarъ d6re6ege qoъyloqan, Anglijanyъd avijatsija 6ana elektro—teqnijkalъq zavъttarъ Germanija men qatar tysedi. Qoldan 6ivek 6asap sъqaruv sъjaqtъ, m6selen qъjmijalъq 6nerli k6sip 6ndirisi de qattъ 6rken-degen. 6alrъ alqanda Anglijanyъd 6nerli k6sivi teqnijkalъq 6aqъ-nъn Germanija men 6merijkadan artta.

Anglijanyъd 5 milijondaj 6umъsclarъ 6umъssъz, yjtkeni dъniye 6yzilik krijziъ Anglijanyъd 6yzdegen, mъndaqan ravrijk—zavъttarъ men ken ocaqtarъn toqtattъ. Avdandarъnъd bir necevi turъp qaldъ. Sondъqtan, olar „6lik avdan“ dep esep-teledi. Ondaqъ ravrik yjleri qulaoqan, tozqan; macijnalargъ alъpъr, k6vi 6vtijlqa satъlъr keledi.

Anglija kapijtalisteri tavarların özderiniñ teniz savda plottarıñ koptiginen rajdalanıp, özderine tijisti kolonijalar men vasqa elderge ötkizedi. Anglijanıñ savda plottarı dynije çyzindegi plottardıñ eñ ylkeni. Anglija kemeleri vykil çer sarındaq tenizlerde çyredi. Ol kemelerin tasıjın çykteri vykil çer çyzindegi varlıq elderin kemeleri tasıjın çykti bir qosqanda, soqan teñ devge voladı.

Anglijanıñ içki suv çoldarı, әsirese kanaldarı—nasar, taslatın çykterdi көbinese temir çol men tasıjı; temir çoldar öte көр, әri çij salınqan, Anglija paravozdarın кыс çақьпаң артықсылықь çоқ devge voladı, сондықтан паравоздарын wagonleri kickene, сань аз keledi (35 ten көр wagon аль çyretinleri volmajды). Anglijada aptamavil çoldarı көр, olardıñ kyji çақьь çолақа қоьылаң. Aptamavildin san çақьпаң (2400 тьн) Anglija Әmerijka qurama Statьпаң оғана qaladı; biraq aptamavildernin көби Әmerijkadan сыққан aptamavilder.

Anglijada avыл sarıvı асығь қәсіви мен сиқыдана тын қалық аз, biraq syjken men de өзderine соның мапызь zor. Anglijanıñ permeleriniñ көбірек vet burqan sarıvасылыы: sytti сыь; qој, сосқа, тавық әsiredi. Anglija çerinin көби салып, савындық, mal өristigi çana mal азықын еgistigi voladı. Dәнди egisi—vijdaj, sulь аз egiledi. Egistik çerleri тықылықты өңdelip, тыңайтыль отылады; çerleri tysimdi көр beredi. Degen men Anglijanıñ өз астық, өз eti, өз маь, өз тавықын çumьrtqасы 3—4 ајақа қана çetedi; sol сеveпти ol азық—tylikti Evropa, Әmerijka elderinen алдырады.

Anglijanıñ сыртқы savdasь öte ilgeri ketken. Cetten alatın nәseleri—азық—tylik, maqta, çyn, ruvda сыjaқты өnerli көsipke kerekti cijki zattar. Anglijanıñ сыртқа сықаратынь тырли macijna, mata, tas көmir. Сыртқы savda oворотьна qaraqanda Anglija vykil çer çyzi memleketinin arasyнда birinci oғында turadı.

Anglija memleketi vasqaruv çақьпаң көрөдик memleket, көрөк volqan men de опың әkimi depuvtat palatasь men lord palatasьпаң quralqan parlament pen tizgindevli. El vasqaruv isinin eñ çоқарқы оғында ministirler кеңesi turadı. Ministirler кеңesi өnerli көsipтен, savdadan, қьмват arenda ақыьпаң көр тавы таватын kapijtalister men lordardıñ nusqавь мен isteјdi. Qorlanьп сыjnaлqan kapijtaldь olar cetke, мәselen Yndi eli сыjaқты elderge сықарады, ol elderge арақьасын bulardıñ өзine көр rajda беретin plantatsija, temir çol сыjaқты көsip оғындарьна çumsajды.

Anglijadaқы çumьсь тавы қалықты көpciligi; biraq çumьсьлардың deni иьмдастыьламақан, propsojuvça кирмеген.

Tredyvnijondar (anglijanyň propsojuzdary) көр еңбек ақы алатын җумьсчыларды, җана ижмдастырадъ. Соjувздардын васында отьрқандардын көби леjористер партиjасынън вастықтаръ, вular җумьсчылардын қатын җемеjди, кариjтализимди қорқайды.

Degen мен Anglija җумьсчыларының таp сезими җыл саян оjаныр келеди. 1926—җылы воlқан җалры завасторка вuқан дәлел. Көмир сақтыларының қоқалары ол kezde көмир қазувчылардын еңбек ақыларын орасан азайтыр җиверди, содан вагыр җумьсчылар завасторка җагыjалады. Anglija җумьсчы тавы җумьсчыларға җәрдөмдөседи; җалры завасторка вольды, мундаj завасторканы Anglija вuғын көрген емес еди: оның варлық завьт, раvриги, темир җоль, трамвайы вәри дерлик тоқтайды; вурҗувазыяның зәресин иьсрған завасторка 10 кунге созылды; көмир қазувчылар ерлик кyрестерин бир несе аjқа дейин тоқтатпады, җумьс истемеди. Бул вурҗувазыяға улкен соққы вольды. SSSR еңбекчилери Anglija җумьсчыларына қараҗаттай җәрдөмдерин берди. җумьсчылардын кариjтализмге наразылығь қатты өсир оты; осы мен бирге Anglijada җумьсчылардын кариjтализмге қарсы революцсиялық гувқы җыл саян кyсеjир келеди.

Brijtaniya imperijasъ.

Kartağa қарар тавындар. Anglijaға қарасты колониялардын ең улкенін көрсөтіндер, олардын әр қайсысының васты қалаларын атаңдар. Anglijadan сырттыр оларға варатын теңиз җольн вайқандар. Syves каналы мен Gijbraltar, Bав—el—Mander, Malakka вuқаздарын көрсөтіндер.

Өзине қарасты җерлери мен қосыр есептегенде Anglija қалқы көр; ең ири мемлекет—Brijtaniya imperijasъ. Бул imperijaға вyкил қурылқы җердин төрттен бири, вyкил җер сағындаақы қалықтың төрттен бириндеj—500 милiондаjы қарайды.

Anglijanyн өзи jаки Qurama көрөldigi metropolija деп аталады, ал қарамасғындаақы васыға җерлери тырли ат пен аталады.

A. Domijnijondary—бул Brijtaniya imperijasъның өзин—өзи васықаратын вөлими. Олардын өз парламенти, министрлер кенеси вольды, мундаj domijnijondar—6: *Австралija, җаңа Зеландija, Tустик—Априjка одаақы, Канада, Nilyонпаvнленд җана „Ijirlандияның ерикти мемлекети“.*

Domijnijon қалқының көби, әсиресе Evropadan көсир варақан ақы нәсильдилер; җергиликті қалықтың көвин қыгыр, җоқалтыр җиверген. Васыға domijnijondardan аjыгмасылығь „Ijrlандияның ерикти мемлекетине“ тек җана Ақылындар көсир вагыр орналаспақан; олар domijnijon правазын 1921—җылы җана алқан.

B. Anglija җеринин екінци тыгы сын колониya вольды. Буларды гувирнатьрлар җана Anglijanyн васыға сепевниктери васықарады; олар

polijtsija men əskerdin kycine syjenip, çergilikti qalьqtь Anglija kapijtalsterine vaqьndььpь otradь. Anglijanьd eç vastь kolonijasь— *Brijtaniya yndisi*, qalьqь 350 milion. Azija çerinde munan vasqada bir neçe kolonijalarь var, oлар: Palestijna, *Sejlon* „*Yuqazь voььndaqь çerler*“ (Malakka yuqazььndaqь) men *Gongkong*.

Anglijanьd Aprijkadaqь kolonijalarь—*Anglija—Egipet Suvdanь* Sьqььs Aprijka çerleri, Nijgerija; Əmerijkadaqь *Jamaika* aralь çana Best—Yndijanьd vasqada bir sьpьra araldarь Avstrijanьd maььnda Çada Gviyneja aralььnd kəpçilik vəlimi, Okeanija araldarььnd kəvi, Evropa çerinde—Gijbraltar men Malta Anglijanьd kolonijasь voladь.

Anglija kolonijalarььnd keç birevləri tipti çaqarijalьq orьььnd əzi men aq Anglijaqada maььzь ətə kycti, məsələn—*Gijbraltar* yuqazь men *Syves kanalььnd* voьь (sol maььdaqь Syves, Port—Sajid deytin porttarь men), *Aden*, *Sijngapur*, *Gongkong* sьjaqtь porttь qalalar iri maььzь aladь. Bulardьnd vəri de kemeler ycin kəmir stansasь çana əsker plottarььnd mьqtь vazasь.

Qaramaçььndaqь çerlerinidь varььqь da Anglija savdasь ycin ətə maььzьь. Anglija Yndijadan kyric, maqta, çuvt, çaj, Avstralijadan—qatьroqan et, çun; Tys-tik Aprijkadan—çun, altьn, almas; Kanadan—viçdaj, aqac, irimçik t. t. aladь. Bularqada Anglijanьd (pavirikte istelgen) tavarlarьn əker, çьmbat vaqada men satadь.

Anglija kapijtalisteri osь kolonijalarьna öz tavarlarьn etkizip, vasqada elderden ec bir tavar kirgizbevge tььsadь.

Anglijanьd qaramaçььndaqь vastь—vastь çerleri—Yndi okeanььnd tənereginde turadь. Səndьqtan, Anglijaqada Gijbraltar, Suv-es, Aden yuqazdarьn vasьp ətetin çoldardьnd maььzь ətə zor, osьdan varьp bulardьnd voььna maььzьь təniz vazalarь salьnqan.

Bul kolonijalardь tьpьr etkizvej vijlev ycin munda Anglija əzinidь kycti soqьs plotьn ustarp otь.

Egerde çana soqьs vola qalsa, Anglija imperijalisteri kolonijalarьnna mijiondaqan saldattardь çьjьp, soqьsqa, qьrçьnqada ajdaj-dь; bul ədisti olar 1914—1918—çьloqь dьnyje çyzilik soqьsta qol-danqan volatьn.

Pьььqtaььc suraqtar:

1. Brijtaniya imperijasььnd ec vaçttada kyul vatraxdь desedi, olaj devdin sevevi ne?

2. Anglija kolonijasььnd vьtьraçьььqь, onьnd eç qorçav çumььna qolaj-ly ma?

3. Anglija Azijadaqь kolonija qalьqtarьn əzine çьp yqlastarь men vaçьna-dь dep sene ala ma?

PRANSIJA.

Çer kölemi 551 mln. kv. km. Qalq 42 ml.

Qarañzdar, № 2—qosımca Pransija, Evropa memleketteri arasında qandaj çer kölemin alıp çatır? Qalq qaj memleketterden az?

Огнь мен сегарась.

Pransija Batıs Evropa materiginin çinickergegen mojny men Çer ortalıq tenizdegi *Korsijka* aralın alıp çatadı. Ol vykil dıniye çyzindegi kapitalistik elderdin aldındıq qatarındaqy Anglija men Germanija sıjaqtı elderge körçi: okeanğa sıvıatın öte mañızdı teniz çoldarınñ toqısqan çerine çaqıp çatadı. Teniz çaqaları men çerinin ıckı völimderinin eki arası, Anglija men salıstırqanda qasıqıraq (6—vettegi kartanı qara).

Biraq, onıñ esesine Pransijanıñ Çer ortalıq teniz vöjünde qaj elder men vajlanıssı çaqı.

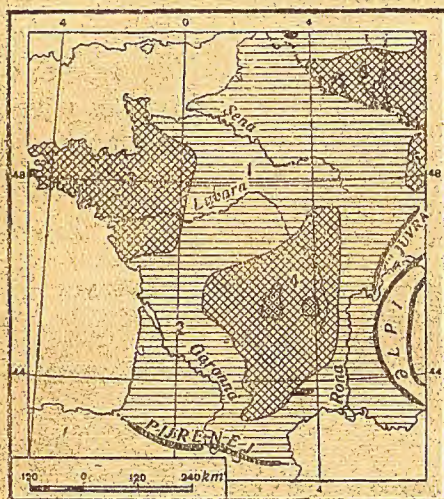
Kartaoğa qarap tabıñdar.

Pransija qandaj tenizder (sıvıanaq, sıvıazdar) men qorcalqan? Teristikte, batısta, tystikte onıñ qandaj portları var. Tenizde Anglija men Pransija ekevinñ qajıssınñ turqan onıñ qolajıbrıq? 50—parallel Pransija çerininñ qaj arasınan (qandaj qalalarğa çaqıp) etedi? Sol sıvıq Seço — Slovakiyada, Germaniyada çana SSSR da qaj çerlerden etedi? Pransija saqattıq rojıstın qajıssında tur? Ol qırıda qaj-qaj memleketter men cektisedi?

Pransijanıñ tystik çaqıp daqı eñ ylkın portları çana

Rona özenininñ qıjıssınna çaqıp turqan Tuvlon (aşkerij), *Marsel*. Biraq, vul qıjıssınan teniz kemeleri çyre almaydı; yjkeni, munda qajrañ, qajırlar kóp kezdesedi. Rona özeninde tunva torıraqtar kóp voladı, ol tunvalardı *Lijon sıvıanaqı*ññ teristik çaq tajız çerlerine aqıvır ararır tastajdı.

Pransijanıñ batıs çaqasında—*Garonna* (ylkın portı—*Bordo*) men Luvara özenininñ qıjıssınarında çajlı gavandar var. Bul özen-

Çerininñ vetki qırıssı çaqıñnan Pransijanıñ vöjıny; 1—Pransija ojrıtı, 2—*Garonna* ojrıtı 3—*Bretan* men *Narmandija* massijei; 4—Ortalıq Pransija massijei; 5—*Bogez*; 6—*Ardena*.

derdiñ qujılsь teñiz suvlarьnıñ tasuv, qajıuvь men çıvılvьr ke-
nejgen *Bretan* tuveginiñ varlıq çeri sьqanaq, qojnavlar men ti-
limdengen, munda Pransijanьñ әskerij portь—*Brent* qalası var.
Pransijanьñ Lamanc vıqazьndaqь ylken portь—*Cerburg*, Sena
өzeniniñ qujılsьnda onan da көri maңzдыraq *Gavr* portь var.

Sonь men Pransijanьñ tystikte de, Suves kanalь ötetin teniz
çoldarьna Lamanc vıqazьnda da porttarь var, teristik çaқьnda
okeandar atqьlsь qartaqan kemelerdiñ kelip, ketetin çaңa çoldarь
var çaқasьna osь kungi vastь memleketter ornalasqan.

Pransija qurьdan altь memleket pen cektесedi. Olardьñ icinde-
gi eñ irisi—Germanija cegarası. Ötken qasьrda Germanija, Pran-
sija men soқьsьr, onьñ *Elzas*, *Lotarijngija* deјtin eki ovьlsьn
tartьp alqan volatьn, vertin dьnije soқьsьnna keјin, bul ovьlsь-
tardь Pransija өzi qajta tartьp aldь, Germanija men cek aralas bir
çerde (Elzastaqь) Reјn өzeni men, bir çerde asьq çazьq, bir çerde
alasa çondar men aььgladı. Germanijanьñ qajta soқьs acıvьna
qavьrtanьp, Pransija bul cegaralardь әvden kycin төgip vekiip
aldь.

Çaratьlsьtьñ vastь tyrleri.

Pransija—ojpattь, әri tutas çer çьnьstarьnna quralqan tav
massijpti el. Qatparlı tavlarь onca көp çer almajdı.

Kartaqja qarap tabьндar. Pransijanьñ ojpattarь qaj çerinde? Olardь ke-
setip, әr qajьsьnıñ camasьn belgilender. Onan qandaj өzender ötedi? Ol өzen-
der qajdan vastalьp, qajda varьp qujadь? Tutasqan tav massijpteri qaj çerde?
Qatparlı tav çotalarь qaj çerden ötedi?

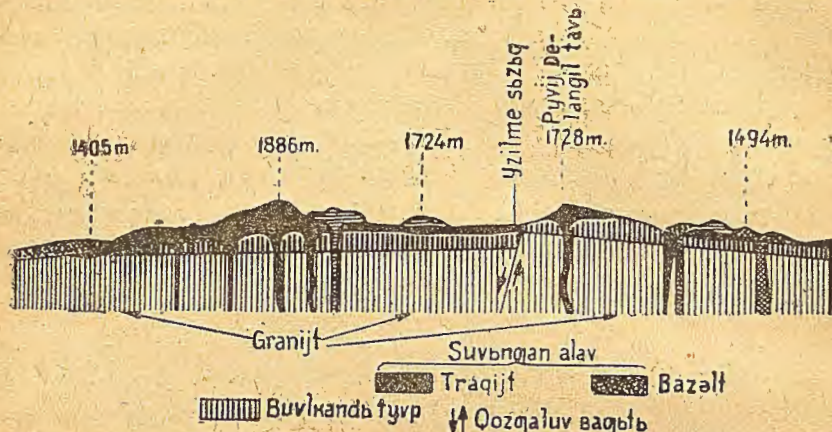
Pransijanьñ eñ ylken ojpatь—Pransija ojpatь, bul aradan Mar-
na degen salasь var *Sena* өzeni men *Luvara* өzeniniñ bir az vө-
limi ötedi. Bul ojpatть qattь tav çьnьsьnna (izves tasьnna) qu-
ralqan alasa izvesti at çaldar kesip ötedi: Ekinci ojpatь—*Garonna*;
munan Garonna өzeni ötedi: bul ojpatтьñ Bijstaj sьqanaqь voјьn-
daqь çaқasь tenizden sьqqan saқьl qum voladı. Pransija ojpatь
(Pariјç basseјini) men Garonna ojpatь ılasьp, çalpaq polasa volьp
ketedi. Ücinci ojpatь—*Rona*. Bul ojpat vasqalardaj emes, ensizdev,
өzi sьqьs çaқьnna qatparlı tavlar men, vastь çaқьnna tav
massijpteri men qorcalqan; bul ojpat өzen salьndьlarь men ça-
vıvlь voladı.

Pransijanьñ көp çerlerin tav massijpteri alьp çatadı. Onьñ
icinde eñ ylkeni—*Ortalьq* massijp. Bul nedәvir vijik: sьrtqь tyri
çalpaq çatqan ystirt volьp, ara—arasьnda sөngen vıvıkan көrinip
turadı.

Mon—Dor, sonan soqıylar ırlı—vaqtı 60 saqtı *Puyij vulkanınyñ* *potas* volıp ketedi. Bulardıñ varlıqı vırınqı kezde alav qusap turqan çarqtardıñ üstinde voladı. Bul elkeni *Obern* vulkan ajmaq dep atajdı, osı ajmaqıñ varlıqı eski zamandaq sol oberñ vulkanınyñ qusıq kılınen rajda bolqan sengen lara (alav) men tıvrler ¹⁾ çavır çatadı.

Ortalıq massıjptin sıqıs çaq ceti, öte vijikter koterilgen, bul ara *Seven* dep ataladı. Osı tavlardıñ Rona ojratna qaracaq sıqıs çaq beti tik çar voladı, bul ojrpat çerdıñ cegıvınen rajda bolqan.

Ekinci massıj *Bretan* tybegi men *Nurmandıja* tybeginde voladı, bul alasa çalpaq. Bul massıj granıjt pen kıljstaldı slanstan

Ortalıq Pransıja massıjptin çaq çarması Tavdıñ yzilgen çerlerin tavıñdar. Massıjptin ultanıñda tav çıñbıstarınyñ qandajlar, betinde qandajlar çatadı?

quralqan, bul La-Manctıñ arqı betindeçatqan Kornavılqau qıajdı, al, Normanaıaldar (Anglıjaqa qarastı) osı eki mas-sıjpti qosıp turatın ertedege qırqıqtıñ qaldıqı. Pransıjanıñ teristik — sıqıs betinde kicirek massıjpter var; alasa *Arden*: muñıñ batıs ceti qana Pransıjaqa kirip turadı: sonan soñ onan keri vijigirek *Bogez*, bul massıj dınyje çyzilik soqıstan kejin Rejnıñ osıqan qarastı ojrpatı men tutas Pransıjaqa qarap ketti. Bogez veñ Ardenıñ arasınñda alasalav kelgen *Latarıjng platosı* çatadı.

Qatparlı tavlar Pransıjanıñ tek cetterin ala çatadı. Tıstık—sıqısta, Svejtsarıja men cek arada, onca vijik emes, Jıvra tavı turadı; tıstikke taman, İtalıja men cek arada, *Monılan* dejtin vijik sıñı var Pransıja Ğlpisi çatadı. Tıstık—batısta, İspanıja men cek arada—*Maladetta* dejtin sıñı var Pıjrenej tavı çatadı.

Pransıjadan sıqatın qaz va va j l ı q t ı d varlıqı tek əlgi

¹⁾ Tıvr—vulkanınyñ kıl, qum. sıñı, bazalt taqı basqalar men valcıq aralastıra atıqıqan qusıq zıñnan rajda volqan tav çıñbı.

massiǵpterdiń eteginde qana volady. Olardıń eń vastıysь temir rıvdası, bul Bogezdıń sıǵıysь men Latarijng ıonıńd voıynda Metsa ıanında volady; bul vykil Evropadaǵь vaj temir qazvasь ıńd birı. Pransija tas kımirge vaj emes; tas kımir sıǵatıń ıerlerıń vastıysь *Lıj* qalasıńd ıanındaǵь Ardenn tıveleri men Ortalıq tav massiǵpteriniń etegi (*Krezo* ıana *Sent—Etijena* qalalardıń mańd) volady.

Pransija ıeriniń torьraǵь kylgin gorьraǵь volsa da, Anglija men Germaniyanıń ıerinen qunarlıraǵь keledi: yjtkeni Pransija ıerinde mıngilerdiń salıńdılarǵь ıoq ıana ıerleriniń kıvi lıes volьp keledi.

Pransijanıń klijmать qońьraǵь—ıysь, teńizdik klijmat. Bu qan ıavıń—casьn vatsь ıeli arqysь ıaqıń okeannan keledi; vatsь ıeli ıyl voıь soqьp turady. Tavlarǵь men, tav massiǵpteriniń klijmatı suvьqьraǵь. ıeri ıavıń—casьnıńd moldьqьnan ьqьr volady, Tavlarǵь men massiǵpteriniń sıǵıysьna qaraqanda vatsь ıaqьna—ıavıń—casьn kıp ıavady. Pransija qırqarqysьlyq degendi bilmejdı; okeannan sıjklon qattı tursa, ılsin—ıli nıser ıavıń quıьp turady.

ıerortalıq teńiz ıaqalardıńd klijmatı men Rona ojratıńd klijmatı tipti basqaca, bul ıaqtıń teristik veti vijik tavlar men qorcalanqan, olarda ıyldıń ıazqь ıartıysьnda atmosper qьsımsь ıoqarǵь volady; ala ıazdaj avasь ıaqvırsьz, acьq, ıseri ьstıq vor turady. Qьstı kyni atmosper qьsımsь tımendep, okeannan soqqan sıjklondar ısip, vult ıkelip ıavıń ıavdıady. Bul ıerde suvьq ıaqqa ıaqıń, klijmatı suvptropijktik volady.

Pransija ıezenderiniń suv kıp volady, viraq ьlqьj bir qalırtı mol volьp turmajd: bir ese tolьp, sarqьrap aqady; bir ese tipti tartılyp, paraqottar ıyruvge ıol tava almaj qalady. ısirese suvıńd kıvin Ortalıq massiǵptiń nıserlerinen alatıń *Luvara* men *Garonna* ıezenderi osılay.

PRANSIJA OJPATı.

Kartaıja qarap tabıqdar. Sena ıezinine qandaj sala quıady? Kanal arqysь ol qandaj ıezender men qosıladı? Oıınuvar men yjel aılarıńda Pransija ojratıńd qandaj ıjzotermalar vısrı etedi? Ol ıjzotermalar ıazdı kyni SSSR dıń, qьstı kyni İtalijanıń qaj ıerlerinen etedi?

Pransija ojpatı, aınalasь kemerlenip kıterilgen ylken vejne bir tavaq sıjaqtı (60-vettegi sygretti qara). Sol „tavaqtıń“ orta ıerinde Parij turady, sondıqtan bul ojpatı Parij alavь dep te atajdı, torьraǵь sıjyq—kylgin sazđ—lıes, ıte qunarlı keledi.

Bıjdaj men qant qьzylcasıń egetiń ıerleriniń ara—arasıńda savıń maldarǵь ıajatıń kık oraj calqıń volady. Ojpatıń ıer ıerinde

de caruvalardıñ kırıcten salqan yjleri sıymavıq pen vırgelip turadı; sıynında mal turatın tas qora: onıñ sırtında ajnala, mal azıqı yein egiletin qızılcañıñ egistigi voladı. Özen aqıqlararıñ voıñda alma, mak, örik sıjaqtı çemis aqıqlarıñ voqca sı voladı. Oıratıñ tıstik çaqı qırqıqtav kelgen izvesti çalcattar voladı. Munda çızım aqıqlarıñ көр, әsirese *Rejms* qalasıñıñ çanıñda *Campan da* mól voladı. Biraq, bul ararıñ çızımderi İtaliyanıkindeı voıcañ volmajdı, kickenе, alasa çana volıp өседi.

Çızımderi tögimdi volmaqan men sıyn voladı; osıdan vıçıldar turatın (camranskiı deıtin) qımvat vaqıal tәtti carap çasar, tyrlı elderge satıp turadı.

Parıç alavıñıñ көр çerin ovıс egistigi aladı: munıñ da çerin pransuvzdar tövir көretin salat pen sparça deıtin өsimdigi aladı. Qıruar ovıс, çemis, sıt, çala alqan sağı majlarıñ kıp saıyn qalalarqa, әsirese Parıçqa çөnellip turadı. Bulardıñ sol mandaqı egistikter arasınan aspalt çoldarıñ men çyk aptomabelderi alıp ketedi.

Parıç alavıñ tersitik vatıstan tıstik—сөһьсқа қараı qıç çarqıandaqı тсрһра-сһһһ qırıbıс көrinisi. Osıdan Sena (Parıçdıñ маһһһһ) men Marna (vas çа-сһһһһ) aqıqlarıñ tavıñdar. Osı oıratıñ cetterinde qandaj vijikter var?

Pransija caruvalarıñıñ көrciligi kedej, Bulardıñ produvktile-riñ iri savdegerler arzanqa satıp alıp, өzderiniñ magazinderine, lapkilerine çыıp qojadı da, uc ese qımvat vaqa men qajta satadı.

Dıniye çızilik soqıс kezinde Parıç alavıñıñ сөһьс çaqı çana Belgija men cektес çerлерiniñ kyllisi orasan qattı vılingen. Sol mañajdaqı varlıq qalalar da qıjraçqan: мәселен—Lijl qalasıñıñ көр çeri, көр qıstaqtar, çol bitkeniñ varlıq өrtelerija oqıñan vılingen, nemese Pransijdan ceginerde nemister vuzıp çıjra-тыр ketken. Dıniye çızilik soqıстан кейin munda yлкен qırıbıс çımıстары çы-ді; vuzыльр, vılingenderi tyzetildi; qazır de bul çerler soqıстан vırnıсı kyllinen de çaqıс vor onaldı.

PARIJC.

Pransija oıratıñıñ орта kezinde; Sena men Marna өzeniniñ qosылqan çerinde, Pransijanıñ astanasы—*Parıç* qalasıñ turadı. Parıç—iri өнерli көсіp, savda, qala verdi oquv—aqırtuv, көркөm өнер çımıстарыñıñ орталық. Parıç tez өсіp keledi: munan bir az қыл çана vıғып eski qırqандardıñ орны qazır de көсе, vılvıarqa

ajnalır ketti; soqıstın aldında Parij qalq 3 mln. edi, qazırde 5 mln. qa çetti; al, qazır Berlingen, astı, qalqın kertiği çaqınan Evropada ekinci qala (qosımca № 2). Parijqa keletin teñiz porttarı Sena özeniniñ qujılsında turatın *Gavr* men *Ruvan*.

Parij Senanın eki çaq çaqasına salınqan, özeniniñ eki çaqındaq qalalar bir—birine esepsiz kër körirler arqıls qatnasadı. Özenin oñ çaq çjeginde burçuvazija kvartaldarı salınqan.

Parijdiñ bul köcelerinde ersili—qarsıls aqır çutır çatqan aptomabil, artavoz, tramvaj çols kër voladı. Munıñ köcelerindegi qıjımlı London men Nijjuv—Jorktan da kuctirek ¹⁾. Bul arada keç birevi bir nese kvartalda alır qatar—qatar tizilgen zejnetti magazinder turadı; bularda mındaqan prijkaktkter, satıvçılar istejdı. Kape, teatrlarda sol mañda; keç volsa aq çar—çarq volır elektir çaqıladı, keçesi ijin tiresken qalır voladı.

Sena özeniniñ oñ çaq qavaqında ulken, zor qır salınqan—luvır saraj turadı, bul sarajda burın Pransijanıñ Köreli turqan; qazırde ol muzej men kèkem önerdiñ vaqıls örnekerin saqtajın gallereja voldı. Senanın sol çaq qavaqında Senat pen derıvtattar palatası çana varlıq çoqarqı oquv oğında turadı; bul çaq latın kvartalı ataladı; varlıq çoqarqı dæreçeli oquv oğında nıñ vëri de osı arada voladı, bul çerde turuvçılar kèbine studentter.

Senanın sol çaq betinde ataqtı Ejpel vasnası var (vijiktigi 3000 metr), vasna sıqqan kisi Parijdiñ ajnalasındaq 50 kılometrlik çerdiñ vërin keredi: kèrinbegen zavıt; ravrik, parkter qalmaidı.

Al, Parijdiñ çımıscı kvartalın kèrinisi tırtı vasqaca. Bul aradan çımıscı taıa almaı tenselir, tar, las kècede ac—çalanac çutır, ne iskamejkada otırqan çatqan mın san çımıscızdardı kèresiz. Ravrik—zavıttardıñ kèvi toqtaqan: Parijda Sijtroen degen en ulken aptomabil zavıt da toqtaqan; bul zavıt 1934—çıls varlıq 36 000 çımıscıların sıoatır çıberedi. Çımıscılar burçuvazija ezuvinde qarsı çıdırtın tujır, azıvın vasır, әrden өctesir otır.

Parij—revolyutsiası proletarijattıñ ortalıq, proletarijat diktatıvrasın tarijij tæçirıvesi Parij kamıvnası osında qırılqan. Parijda „kommıvnalar stenası“ deitin qorqan var: Kommıvnar erleriniñ kèvi osı arada atılqan; Parij proletarijattarı osı qorqanıñ çanına çıl saıın çıjalır demonstratsija çasajdı.

Parij Batı Evropadaq çol qatnasın da ortalıq. Buqan temir çol, suv çols, aptomabil, ava çols vëri de kelir toqıladı.

Parijdan kër ekspresler sıoadı: 1) qır sıoıls varatın nord—ekspres (bul Berlin—Moskev arqıls çuredi); 2) Strasburgi—Bena—Stambol varatın oriient—ekspres; Madrijd—Lijssavon taqı vasqa çaqqa varatın zuvd—ekspres.

Parijdiñ tus—tusına qaraj aptomaveldin asfalt çoldarı sıoadı, bul çoldardıñ vojnında aptomavelder aqır çutır çatadı.

Әve kemesiniñ qatnasında ulken ajroport var. Tünde çarqıtar çanı, ajroplandarıja 100 km çerden kèrinetin әdik majaktar ornatqan.

¹⁾ Parijda mæropolitenniñ (çer astındaq çoldıñ) salınqanına kër volqan, biraq mındaq çuris Zondon men Nijjuv—Jorktaqdaj tım onca qızuv emes.

Parijcdin terti çaqьda birdej suv çolь sь çadь. Suv çoldarь øzen, kanaldar aqьь tьstigidе Ronaqa, vabьs çaqььnan—Luvaraqь, sьqььs çaqььnan—Rejnge, teristigidе—La-Manc vuqazьna tutasadь. Biraq, suv çoldarь, øsirese kana darь køpтен tyzetilip çøndelmeğendikтен, olardan tek kiçirek kemeler çana çyге aladь.

Рьсьqтаььс suraqтар:

Parijcdan Məskey, Stambol, Rijm, Madrijd qalalarьna varatьп temir çoldarьdь Evropa qartasььnan kørsetip berinder.

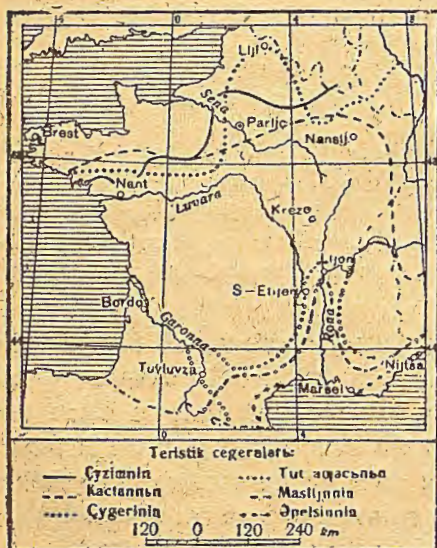
GARONNA OJPATЬ.

Kartadan qarap tabьндar. Garonna ojpatььnda qandaj øsimdikter øsiriledi? Garonna ojpatььnan qandaj øsim liktin cek aralarь kesip øtedi jakij ol ojpatььn teristik çaqььn ala kèsip øtetin øsimdikter qajsь?

Bul ojpat Garonna øzeniniç eki çaq alavь men Bijskaj sьqььnan-çььpьd çaqalarьn ala çatadь.

Bul ølkeniç kьni çoqarь төвеge køteriledi; bul çerdin yjel aььndaqь orta temperaturvasь vizdin Uvkrayььnanь tьstigi men

Tømeniç Bolga (Saratav tøj-regi) ølkesiniç temperaturasььndaj voladь. Sondьqтан bul çerde vьjdajdan køri sьqььmьd kør veretin çygeri egiledi. Egistikteriniç køvine temeki, qant qьzььcasь, koparьlø egiledi. Bav — vaqçalarььnda captalь (eç iri), avrijkos, grek çaqoçaqь øsedi. Saruvalarь sьььg men socqanь kør ustajdь, olarqь veretin tamaqь çygeri voladь. *Çijrondььnь* (*Çijrondь* dep Garonna qujььsььnььndep çajььloqan keç alqььmьn ajtadь) çaqalarьna çy-zim aqactarь egiledi, çy-zim-nen çaqьsь araq (vordos)çasajdь

Pransijada egiletin ønerli kəsipke qaçetti mædenij øsimdikterdin teristik cek aralarь. Mædenij øsimdikterdin en kør egiletin çer-leri qaj øzenniç anoçarlarь?

Pijrenej tavlarььnan Garonna øze-niniç qujььsььna dejingi çaqalьq *Landь* dep ataladь. Ol ьqььj çaqь dьp voladь (vьjiktigi 100 metirge de-

jьп keledi). Bul dьnder vьььп køpeliç voloqan. Dьp төvelerindegi kerege çaldarьdьь aralarььnda suvьь vatraqtar voloqan, vьььп malcььlar ajaqььna vьjik tavandьq kьjip qoььp ajdar øtkizuvci edi. Biraq, bul kьnde ol dьnderge qaraoçaj ortmandarь men prøpke emenniç aqactarь østrilgen. Vatraqtar quroçatьloqan. Qaraoçaj aqactarььn kesip, olardan çijьjitsa dejtin suv aladь, ol suvdь derev zavьtqь salьp kьjir aqactarььnan kanada volzantь taqь vasqь mailar çasap sьqaradь.

Bul ojrattıñ vas qalası, әri portı—Çıgrande војна салыңар *Bordo*—degen qala.

Pranstañ Tystik kanalъ Garonna өzenin Çerortalıq tenizi men tutastıradı. Bul kanaldın suvı tarıylır suvalıñdıraqan edi, biraq, kәzirde Bi skaj cыqanaqñnan cыqatın соқс kemelerin Çerortalıq tenizge tıstıyuv ycin bul kanalды tyzeñip terendetip çatır.

BRETAN MEN NORMANDIJA

Bretan massıjvi өte alasa keledi, syjtıp, ol çanındaqь ekі ojratqa vilinbej ulasıp keledi. Bul massıjtıñ atlantı okeanь men La-Manac vuqazы çaqındaqь çijegi tik çar volıp keledi.

Bul çaqadaqь tenizdın tolqındağь burçırар doldanıp çatadı. Asьq okeanнь tolqнь sag—kыr etip, çaqadaqь çar tasqa damılsız соқып turadı. Bul çaqta vatsıtalı çыь çana ыq ldy çelder esip turadı, ol çelder qalın aq vultardь yjtırajdar turadı, bul vultardan көбінесе usaq çanьылар çavadı. Sondыqtan, Bretan men Normandıjаның klıjmatь tenizdik klıjmat volıp sanaladı. Qыs kezinde çanьы көр volıp, qar өte sıjrek çavadı. Qьnuvar аьыңь ortaca temperaturасы. Tystik İtalıjаның temperaturасындаj voladı. Biraq, çазь Rıjn cыqanaqь çaqасыньң çазь sıjаqь, salqьn keledi. Bretanda mөngi көgerip turatьn mıjt, lavы, çaron kamelıjasь dejtin aqactar өsedі. Biraq, çyzim pisip ylgire almajdy: çyzımge ыstьq çaz, asьq kыp sөvlesі kerek qoj, al bul çaqta, ondaj ыstьq çaz ven asьq kыp sөvlesі өte sıjrek voladı. Bul çaqtaqь çemis aqactarньñ icindegi ең çaqь өsetinі alma aqacь. Bul çerde egin көsivin qoldanuvqada voladı, biraq, ең оңь өsetin өsimdik сөр.

Bretan men Normandıjаның көk majsa көk oraj салqьнда s y t m a l c a r u v a c ы l ы q ь mejilince өrkendegen çana ol çerde a s ы l t u q ь m d ь (çyristi, iri keletin) çыqь maldarь da өsiriledi. Munda sıjыг мен çыqь maldar çыl војь өriste erkin çyтіp, көk alapta çajьып соқадь. Ol maldar qosьып çajьımajdy, vөlek—vөlek çajьıladı. Bul maldardың çajьılatьn çerleri temir carbaq ne otьrtqan aqactar men vөlinip turadı. Mundaqь caruvalar virigip otьrmaidy, vьтыrap vir—vir yjden әr çerde çeke—çeke çemis vavlatьп ьң arasanda otьradь. Vavьnda өsetin çemis aqactarньñ көvi alma aqacь. Almasь cыqьmdь keledi. Almadan asьтыр sıjdr icimdigin istejdi. Sıjdr vıjno ornьna çyredi.

Bretan men Normandıjаның çaqalarьnda turatьn Bretan eli suvdan qoğьrajtьn өte çyреkti tenizci keledi. Kәsivi valьq avlav (50—vettegi kartanь qara), valьq ь өз teniziniң çaqalarьnan qana avlar qojmajdy, tipti matorь—çelkendi kemeleri men alьstaqь okeanqa—İslandıja, Nıjyvpravndıend çaqalarьna varadı. Ol çerlerden treske çana maj savaq degen valьq avlajdy, İspanıja, Arıjka çaqalarьna varьp tynis valьqtarьn avlajdy. Kemelerin valьqqa toltьтыр альр өз teniziniң çaqalarьna keledi, valьqtarьn aldarьnan

җыттып турган консерви завътының доҗаларына сатады, завъты доҗалары олардың вальқтарын өте арзанға алды. Сондықтан, тарқандары тамақтарына җетпей, вальқсылардың уй істері асықар отырады.

Олар вальқта җыргенде мундағы қатын—валалары „теніз егисін“ җыяды. Теніздің тасығын қайтқан кезде қарсығын алып теңіздің җағасына барады; сувдың толықпен мен җағаса җығыр қалған усақ вальқты, теңіз җағаны мен вальқларды теріп алып қайтады. Буларды не тамақ иштейді, не җер тыңайтуға пайдаланады.

Вретан түбегінің кеме тоқтайтын қойналары көр болды. Қойна сувларының вәгинде де җелкенді, маторлы вальқ кемелері толып тұрады. Қойналардың ішіндегі ең атақтысы *Brest*—Прансияның шығыс әскер портының бірі. Мунда кеме җасайтын ірі завъттар бар.

RONA ОҖПАТЫ.

Картыға қарап тавыңдар. Rona мен Sona өзенінің ағындарын вайқар қарандар. Бул өзендердің воһындағы үлкен қалаларды тавыңдар.

Rona оҗратының тустық җағаның климаты сувтропик болды. Мундағы ақас, виталар мәңгі көгеріп тұрады. Олардың ішіндегі ең җағасы зейтун ағасы. Мундағы вальқ аңғарлардың воһына җызым ағасы өсірілген. Оҗраттың көр җерін вийдай егиси алып җатады. Вийдай егисінің айналасына тут ағасы өседі. Тут ағасының җарықтарың саруалар җылып алып, җібек қурттарың тамақтандырады. Rona оҗраты екі тавдың арасындағы вейне корийдор сыяқты; кей кезде терең Rona оҗратының воһын қуып, теристіктен салғын җел өседі; бул җел өсімдікке көр зыян келтиреді. Ол җелді мийстрал җели дейді.

Мийстрал җели әрі җиі, әрі қатты өседі; оның қатты есетіндігін содан биліңіз, асық җердегі ақастар җелдің ығына, тустық җағға қарай қысайыр сулар өседі. Ғеміс вальқаларын мийстрал җелинен сақтап үчин кийпориис ақастары мен қорҗайды. Тіпті мийстралдың қатылысы сондай, кей кезде қарсы келген роһызды җыргызвей тоқтатып тастайды.

Rona оҗраты Теристік Прансия җазығын Ғерорталық теңизи мен тутастыратын җол. Бул оҗрат арғылы темір җол, тас җол, сув җолдары җыреді. Бул оҗратта маньзды екі қала бар: бірі—*Lijon*—бул Rona мен Sona өзенінің қосылған җерінде тұрады. Lijon җібек өнерлі кәсібіннің орталығы; екінсисі—*Marsel*, Ғерорталық теңіздің ең үлкен порты; Marselдің җығысын ала Прансияның әскері порты *Tuwlon* тұрады.

Оның җығысы җағғына таман теңіз җағасындағы җинікке қундыздык тепсен җатады; мұны—*Прансия ревиери* (җылысы) дейді. Бул җылықтың теристік қабағын Әлп тавы қорҗап җатады. Бул җағға аңғыған қос ілті роза, рижалка, җасмин тағы басқа гылдер өседі. Бул гылдерден тырлі иіс сувлар җасайды. Ревийердегі гыл мен

ataqta *Nijtsa* kuvrortı turadı. Pransija eñbekcilerine bul kuvrortın ec bir pajdası çoq, yjtkeni öte qımsat; kuvrortqa kelyvge olardıñ caması çetpejdi.

Nijtsa kuvrortına çaqın çerde *Monako* degen kikkene çana memleket turadı. Onda ylken ojn yjleri var; knızdikter sol ojnnan tysken tysim men turadı. Ol çerge zerikken burçıvalar men eñbeksiz onaj olça tavam dejün kisiler varadı.

ORTALYQ PRANSIJA MASSIJBİ.

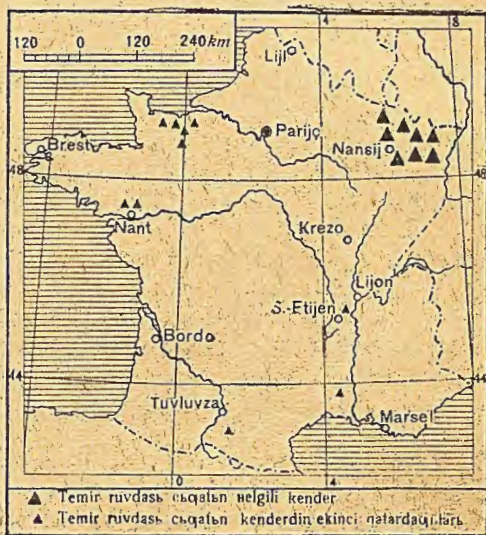
Pransijanıñ ortalıq massijbi nedavir vijik, әri vatystan soqqan ыqaldı çeldin çolynda turadı. Sondyqtan, kliymatı edavir çaqdaısbz keledi; qys volsa vorasın soqadı, çazy salqın, çavındı keledi. Bırın bul çerde ыqaj ылqan aqactı orman өskeñ; qazir ol aqactar kesilip bitken devge voladı. Qazirde olardıñ otın ala savы alañ men көк calqın çajylymqa ajnalqan. Bul massijpterde qalyq az turadı. Turqın qalyqtıñ kәsivi mal carıvasylyq.

Ustajtıñ maldarы sьjır men qoj. Sьjırdı tavdıñ eteginе, qojdı çoqarыraq çerine çajadı.

Bul çerdin virınyqь vıvıkandar maңındaqь alartarы mal çajylyvqa öte çajly. Bul araqda çaqьır көp çavadı; torыraqьnda vıvıkан atqьlavьnan volqan kylden pajda volqan pospor көp voladı. Sondyqtan, bul çerге сөр qalyqь sьqadı. Qoj men еckileri sөngен vıvıkанның naq vasyна sьqьr kraterlarыna tysipte çajyлады. Qojlardıñ soңьnda ovcarki ijtin ertken malcь vaqtacь—vatьraq çyredi. Kraterlardıñ keј vırevlerinde tolyp turqan suv voladı, onan mal suvaradı. Qojlarыньң ças eti men irimçigin Parijçqa, taqь vasqa qalalarqa çıberip turadı.

Massijptin etegindegi keј çerlerinden tas көmir sьqadı. Bul kendi çerlerdin çavьna qalalar salьnqan. Bulardıñ icindegi еñ атаqьлары—*Sent-Etijen* çana *Le-Krezo* qalalarы. Bul eki qala Pransijanıñ macijna qurьlysy men soqьs өnerli kәsiviniң ortalıqь.

Le-Krezoda paravoz, tankь, avьr soqьs quraldarы taqь vasqalar istelip sьqadı. Mundaqь zavьttardıñ vөlimderi öte көp; ol vөlimder vatyrap Pransijanıñ

Pransijanıñ temir ruvda zapastarı. Pransija daqь vastı temir kenderiniң sьqatın çeriniң qolajsbzdyqь pеde?

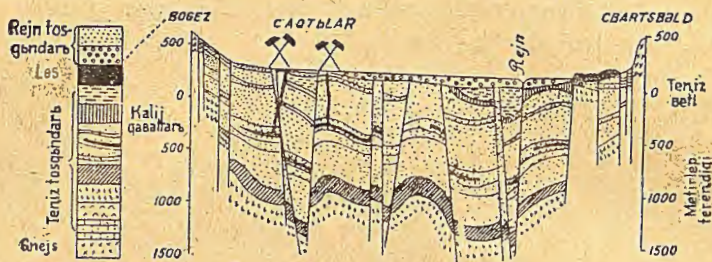
vyftin Vатыс җақ четин (Germanija сөгарасынан әри) алыр җатады. Франсияның Орталық каналы Le-Krezo қаласын *Sona* мен de, *Luvara* мен de қосады. Мұндағы җасалыр сықпан ири соғыс кемелери—мижностар осы Орталық канал мен җыгиротылыр теңизге сықады.

Қаржытал елиниң Ғаңа соғысқа дајындалуының салдарынан, Le-Krezo заваттығы тез өсир барады.

ELZAS PEN LOTARIJNGIJA.

Картаяға қарап тавыңдар. Elzасты војлај ақатып өзен қайсы? Elzастың басты қалаларың атаңдар. Elzas пен Lotarijngijадан қандај райдалы кендер сықады?

Lotarijngija—бул маңызды өнерли кәсіп овьльсы. Мұндағы Mозель өзениниң (Reјin өзениниң сағасы) сол җақ бетине үлкен дөмпа мен мартен пектери салынојан. Нақ сол җердиң өзинең темір

Франсияның Elzas өлкестнен сықарылатып калиј тузы. Осы пропийден калиј тузының кендерин Ғана Reјin өзенин тавыңдар. Екинци беттегі картадан осы (A—B) пропийдин орнып көрсетиндер. Осы пропийден калиј тузының қабаттары тавыр, сақты Ғана басқа Ғөиндегі калиј тузының тереңдигин мақтар пен ајығыңдар.

ғұндағалы алыңады. Онда он тыңдаған җымьсылар күйи тың сојып ақызыр, волат дајағалыды. Франсияның масијна, кеме Ғасайтып қирғыстары мен тақты басқа заваттарының көви темір мен волатты осы Lotarijngijадан алады. Бирақ, сојып ақызатынына керекти көмір Germanijадан (көрсилес Ғақын тұрған Saar овьльсынан, не волмаса Rувр вассејининен) алыңады.

1919—Ғыла дејин Lotarijngijaың Ғағыты Франсияға, Ғағыты Germanijaға қарайтып. Dунije соғысынан кейин осы маңаттағы ғұндаға вай өлкенің вәри de, *Mets* қаласы мен қоса Франсияға қарады.

Elzastan калиј тузы сықады. Калиј Франсияның Ғер өндев Ғымьсы мен қымыја өнерли кәсібіне өте керек (sygret, 66— пен 67—бет). Elzастың бас қаласы *Strasburg*, ол қала Morna мен Reјинди қосқан каналды војында тұрады (69—беттегі картаға қараңдар).

FRANSIJA ӘLPISI MEN PIJRENEJ.

Картаяға қарап тавыңдар. Әриден сықатып Франсияның қандај өзендері бар? Ғенева көлиниң тыстық Ғақында ол тавың қандај вийігі бар? Pijreneј тавлағынан қандај өзендер сықады?

Әлpi тавь Iтaлiя ceғapacып қува кеткен бир несе қал қотадан қураладь. Бу тавьдн ең виҗиги—сырбс қотасы—граниттан қуралоқан. Қотаның бетинде Әлпиниң валыса салып еседи. Аңарларында савып малдарып өследи. Малдары тав етегиндеги тоқайлар воҗында вольт, ыроҗы қажылым мен сырдадь. Батыс қотасы извес тасынан қуралоқан, өсимдикке кедей келеди, веткейлеринде буталар мен селдир сөп өседи. Туроҗып қалықтар тавьдн осы веткейлерине әкер аздаққан қоҗларып қажадь.

Прансианың әлписи мен Рiҗренеҗ тавларының vastь вайльорь—„ақ көмир“. Бу тавлардан сырбатып өзендердиң воҗына өнерли кәсип қалаларь салыноқан.

Рiҗренеҗ тавь қарлауыт, асуы қыҗып келеди. Қардан төмен қулама суылар ақадь. Бу тавлардың веті ормандь, мал қажылатып өрiстик вольт келеди. Сондықтан, бу қердеги қалықтар қаз сырбс мен ақ қоҗ мен сыҗылағып тавқа сырбатыр қажадь.

Саясий қурылысы мен сағуасылықның vastь тырлери.

Прансилада банка иҗелери, завьт, раврик; кен оғьндарып тақь басқаларып қоһна устақан ири капиталистер уystemдик қасайды. Мемлекет басқаруы қарынан бирүваздық республика. Укимет васында 7 сырға сайланған президент, министрлер кеңеси қана парламент воладь. Парламент еки palатадан тызеледи: бири сырғарып palата (senat), екinci төменги palата (депутаттар palатасы) деп аталадь.

Прансианың коммунист партиясы капиталистерге қарсы еңбекчилердиң кыресин басқары, осы кыресте варық еңбекчилердиң кыцтерин бир мајданға бириктирип, сол бириккен мајданның қолып велгилер отыр.

Дуније сырбсына деҗин Прансија авы сағуасылық vastь оғып алатып мемлекет волатып; қалқының тең қарымы сағуа волатып. Өнерли кәсипиниң маңызы аз, варларь кездеме, кижим, аҗақ кижими, тырли әсемдик виҗымдарып истер сырғаратып. Дуније сырбсы кезинде Прансилада металлургия, маҗина қурылысы, сement тақь басқа көр қана завьттар салындь. Кәзирде Прансија өнерли кәсипти мемлекетке айнады. Прансија өнерли кәсип сырған қазирде Англија мен Германиядан кем тьспейди. Прансијадан қымьсылар тавь да кыцти өскен. Соҗып мен волат қијув өнерли кәсипи сырған Прансија үҗинци оғып аладь (қосымса № 3). Прансианың өз көмири өзине қетпейди. Сондықтан, керекти көмиди Англија мен Германиядан алдырадь. Париж қанындақь маҗина қасайтып завьтта артамавыл,

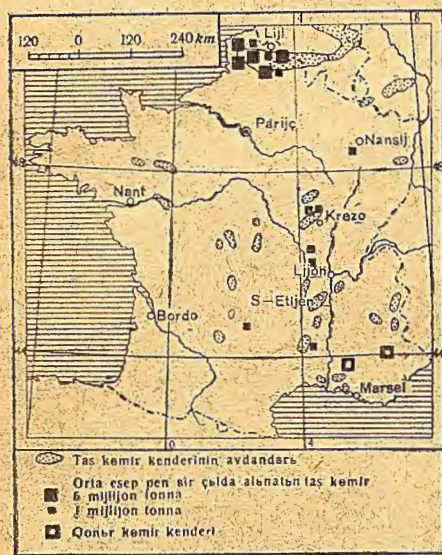
- Калып таздарь сырбатып сырлери
- Мунай сырбатып сырлери
- × Сақталар
- A-B Propий қатысы

Elzas өлкесиниң өлiминиң тысирилген карта. Propийдеги (69—беттеги) қана картадақь еки сақтань тавьндар.

avijatsija matorь, samaletter isteledi. La-Krezo taqь vasqa çerlerde soqьs quraldarьn istep сьqaratьn toьp çatqan zavьttar var; bulardan zenbirek, snarəd, pulemet, tankь, taqь vasqalar istelip сьqarьlady. Soqьs paraqottarьn çasajьn zavьttarda mijnonos, syngyvir kemeler çasalady. Porttarьnda iri teniz kemeleri isteledi ¹⁾.

Pransijanyң maңzdy өnerli kәsibiniң biri—maqta men çynnen kezdeme toqьjьn pavirikter. Bulardyң eң көp çerleri Belgija cegaradaqь *Lijl* avdany volady, bul avdannan tas көmir keni de көp сьqady.

Pransijada çivek kәsibi de var, mnyң ortalyqь *Lijon*. Kөp vaqьtqa sejin çivek өndirisi çaqьnan bul çer çyzinde birinci volьp kelgen; viraq, soqьkdezde çer çyzinde birinci oğьndь Mijlan (Ijtalija) aьp oьtь. Parijçda sьt kijim, vas kijim çasap сьqaratьn çana әr tyrlı zejnetti nәrseler men modьlar çasap сьqaratьn pavirikter öte көp.

Pransijadaqь tas көmirdiң çatьsь çana oьpь qazьlyp aьnyuь. Kөmirdiң en көp сьqatьn çerlerin tabьndar.

oğьndь vizdiң Sovetter odaqь, ekinji oğьndь Fransija alady (qo-sьmtca № 3). Al, çoqarь sapaly vijno өndirisi çaqьnan Fransija çer çyzinde birinci oğьn alady. Viraq, avьl çaruvacьlyqьn macijnalandyruv çөninde Fransija Anglijadan artta qalyр keledi. Fransija çaruvalarynyң көpciliginiң çerleri avьz çatьmajьn, ultaraqtaj—ul-

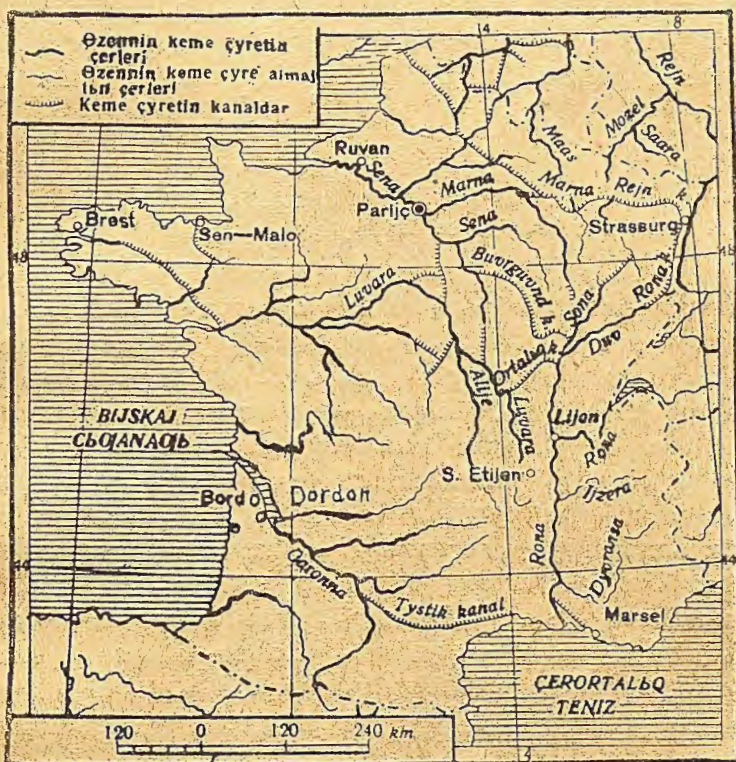
çalьp aьqanda qazirde Fransijada metallurgija (sojьn, volat qujuv), macijna qurьlystary qьmijaçana tyrlı soqьs qural-çavdyqtaryн çasajьn iri avьr өnerli kәsip zavьttary maңzdy oğьn alady. Zavьttarynyң көbinde elektir matorь qoldandy-lady; ol stansalar suv men көmirdiң kyci arqьly çyrgiziledi.

Өnerli kәsippen qatar pransijada avьl çaruvacьlyqь da iri oğьn alady. Bijdaj өndirisi çaqьnan Evropada birinci

Өnerli kәsippen qatar pransijada avьl çaruvacьlyqь da iri oğьn alady. Bijdaj өndirisi çaqьnan Evropada birinci

¹⁾ Çaqьnda Çerbuvrg qalasyнан „Normandija“ degen asa çyirik, yлken bir paraqot istelip сьqqan. Ol Evropadan Amerijkaqa 107 saqatta varqan, qajtqanda 99½ saqat çyrip kelgen. Çyrginçilerge arналqan I—II—klas kajuvtary asa zejnettilip istelgen, viraq, matroslar çatayn oğьndary toqьz, әri çара.

taraqtaј az voladъ. Sonъn saldarъnan olar avl saruvacъsьoъbьnd qъmvat macijnalаръn çana çer öndeјtin mijneraldьq zattardъ rajdalanana almajdъ. Sondьqtan, Pransija çeriniң torъraçq qunarь vola tursada, ol çerge cъqatьn egistin önimi Anglijanyң tystik—cъqъsьnan әlde qajda kem voladъ. Pransija syt malьn asьrav çoninde de Anglija men Germanijadan keјin qalьp keledi, Pransijada sьjьrqa çemdi az veredi. Sondьqtan, ortaca esep pen alqanda, Pransijanyң sьjьrlarъ Germanija sьjьrlarъnan sytti kem veredi.

Pransijanyң kanaldarъ men keme çyretin özenderi. Marna men Rejniniң qosъsьn qarandар. Bul kanaldъ kesip ötetin özender qajsъ? Pransijanyң vasqa kanaldarъn çana ol kanaldardьn qaj özender men çalqasatьnпn ajьndар.

Pransijada çol qatьnasъ çaqъsь damьqan: temir çol, artamavil çoldarъ, qala verdi özen suv çoldarъ men kanaldar öte çijl, ol çoldar vukil Pransija çeriniң vetin tordaj çavьp çatadъ. Tas çoldar en әveli Pransijada saьna bastaqan edi, viraq qazirde Pransijadaçq artamavil çoldarьnпn sarasъ İttalijadaçq artamavil çoldarьnпn sarasьnan keјin qalьp qojьp otьr. Artamavildin sanь çaqьnan alqanda (1700 mьn) Pransija (Qurama Әmerikanyң ctatь men Anglijadan keјin) ycinci orьnda turadъ. Pransijanyң teniz savda plottarъ anav ajtqan kyeti emes.

Pransija soqьs çəniñde kucti memleket. Onьñ aьrmasь kəp, əri ətə kucti; sonь men qavat ava plotь zor, soqьs kemeleri de ətə kucti.

Biraq, Fransija soqьstь tilemejdі. Ol Sovetler Sojuvzь men qol ustasьr Evropaда vejbitcilik saqtavqa tьrьsaqь. Al, Germanija-nyñ rəcijetik ykemeti Fransijaqa savuvьl çasavojа daьjndalьr çatьr; sonьbьqtaп, Fransija Sovetler sojuvzь men cart çasasьr, bir—virine çərdem kərsətispek volьr oтьr. Sonь men birge Evropa-nyñ bir sьrьra elderi virigip (Belgija, Seqoslavakija, Ruvmьjnija,) osь kungi qalьrtь saqtamaqьs volьr, Fransija-nyñ saqtar oтьr; al kej bir memleketter (Pəlsa, Pijnləndija) Germanija-nyñ saqtar oтьr.

Kolonijalarь.

Kartaqja qarap tavьndar. Aprijka men Azija çerindegi Fransija kolonijalarьn tavьndar. Fransijadan sol kolonijalarqja varatьn teniz çoldarьn kərsətinder.

Fransija—iri kolonijalь el. Kolonijalarьnyñ kərtigi men ylkendigi çaqьnan ol tek Anglijadan qana kejingi el volьr sanaladь. Aprijka çeriniñ naq çagьmьna çaqьpь 39 milion qalqь men Fransijaqa qarajdь; syjtir, kolonijaqa qarajtьn qalьqtьn çalьr sanь Fransija-nyñ öz qalqьnyñ sanь Aprijkadaqь men birdej volьr esepteledi. Kolonijalarьnyñ icindegi eñ vastьlarь: *Alçijr, Twonis, Marokko*. Bular metropolijaqa çaqьn tutadь. Budan əri vatьs Aprijkada: *Saqaranьn* bir sьrьrasь *Ekvatorlьq Aprijkanьn* kəp çerleri çana *Madaqasqar* aralь Fransijaqa qarajdь.

Fransija-nyñ Azija çerindegi eñ ylken kolonijasь—*Pransuvz Undi-Qьtajь*, çana kəlem çaqьnan kicirek—*Sifrija* əlkesi (bul dьnije soqьsьnan kejin vasьr alqan çeri).

Fransija zavьttarьnda istelengen aptamavil, relis, kezedeme kijlm taqь osьlar sьjaqtə ərerli kesip vujьmdarь kolonijalarqja sьqarьladь. Al, ol çaqtaqь Undi-Qьtajdan—maqta, kavcuk; Teristik Aprijkadan—çun, teri, posporiqt əkeledi. Fransija karijtalisteri kolonijalarьna temir çol, tas çol salьr çatьr. Plantatsija qurьr keledi, məsələn Undi-Qьtajdaqь kavcuk plantatijtsasь; bul çumьstarqja Azija men Aprijkanьn miliondaqan çaruvalarьn zorlar çumьsqa çegedi.

Рьсьqтавьс suraqtar:

1. Teristik Fransija men Tyktik Fransija-nyñ kljmat çaqьnan ylken aьrmasь varьqь neden?

2. Fransija-nyñ avьl çaruvasьbьqьnda vьjdajьdьn kəvrek məndi volatьn sevevi ne?

3. Fransija çerinen sьqatьn qazva vajьbьqtardьn qajsьlarь, əzinen artьlьr qaladь, al əzine çetrej, sьrttan aldьratьndarь qajsьlarь?

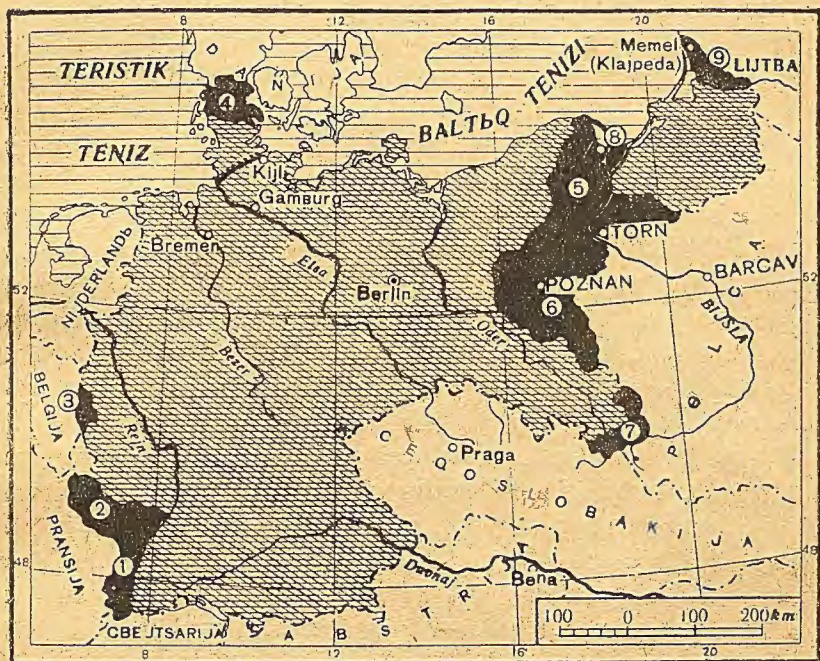
GERMANIJA.

Çer kölemi 470 mñ, kv. km. Qalqı 66 mln.

Çeriniñ kölimi çaqıñnan Germanija Evropada qandaj oñın aladı? Qalqıñın sanına qaraqanda qandaj oñın aladı?

Turoqan oñın men seğaraş.

Kartağa qarap tabıñdar. Germaniyanıñ sıqatın tenizderin atandar. Gollandijadan vastap qaj memleketter men cektsetindigin ajtındar. Germaniyanıñ seğaraların ulken özenderdiñ qajsız kesip ötedi? Germaniyanıñ seğaralarında qandaj vıjık tavlar var?

Germaniyanıñ vırnoqı çana qazirgi seğaraları. Sıqıstan kejin Germanijadan ketken ovılsıstar: 1—Elzas; 2—Lotarijngiyanıñ bir az çeri; 3—Rejin ovılsıñ bir az çeri; 4—Clezbijgtın bir az çeri; 5—Batıs Pruvsiyanıñ bir az çeri; 6—Poznañ bir az çeri; 7—Sijlezianıñ bir az çeri. 8—Dansiñ; 9—Memel. Oñ çerlerdin qaj memleketterge ketkendigin ajtındar.

Germanija Evropanıñ naq ortasında turadı, sonı men birge Evropanıñ vukil çer çuzı men vajlanıstıq turatın iri teniz çolına çaqın. Elba özeniniñ qujılsız men keme La-Manc vıqazıñın arasıñın çolı kın tavlıkke çetpejdi. *Kijl kanalı* arqıl teristik tenizden Baltıqqa teniz çol keledi. Germanija ycin bul çoldıñ mañız asa zor:

Bul kanal eki tenizdin arasındaqь vırınqь Danija vıçazdarь arqьь çyretin oralьь çoldь көр qьsqartьp otьr. Kijl kanalь tygeli men Germanijanyң öz qolьna qarajьdь.

Teristik teniz qatrajьdь, Baltьq tenizinin Germanija çaq çaqalavlarь qatqan men de, öte çuqa qatadь. Sol çuqa muzdьn özi de tek bir az vaqьt qana voladь.

Teristik tenizde Germanijanyң ataqtь eki ylken portь var, ol: *Gamburg* pen *Bremen* porttarь. Bul porttardьn ekevi de özenderdin keç qıjьbьstarьnda turadь. Tenizdin tasqьbь kezinde bul qıjьbьsqa eң ylken teniz kemelerinin kelyvine de voladь. Baltьq tenizinde Germanijanyң *Kijl* (soqьbь portь). *Stettijn*, *Kenijgsberg* deytin ataqtь porttarь var.

Kijl portь Kijl kanalьnyң vastalar çerindegi qolajь gavanda turadь. Al, *Stettijn* men *Kenijgsberg*—gara, jaqniь teniz çaq veti qum tosqьndar men qorcalqan özenderdin qıjьbьstarьndaqь cьqanaqta turadь. Bul tosqьndardan *Bijsla* men *Neman* qıjьbьstarьnyң voьbьnan uzьn qum kosalar pajda voladь. Bul aradaqь qum kosalar Baltьq tenizinin tyстик çaqasьn quvalaj vatьstan esken yktem çeldin ¹⁾ əseri men pajda volqan.

Çan—çaqtan qıjqan özender tunva ьlajlardь ajdar əkelip, gara cьqanaqьnyң voьbьndaqь tenizge cьqatьn keme çoldarьn viter tastar otьradь. Sondьqtan, çer qazqьc macijnalar bul cьqanaqtaqь tunva ьlajlardь ynemi qazьp, arçьp otьradь.

Germanija qırьdan 11 memleket pen cektесedi, bul memleketterdin icinde *Dansijg* pen *Luoksemburg* ekevi öte kickenе memleket. Germanijanyң cьqьbь çaq völimi—Cьqьbь Pруvssija voladь. Cьqьbь Pруvssija men Germanijanyң arasь çinicke qana Polca çeri arqьbь ajьbьp turadь. Polca osь çer arqьbь Baltьq tenizine cьqadь. Sondьqtan, bul çerdi—Polca karijdorь dep atajьdь.

Bersal vitimi voьbьnca, Germanijadan көrciles memleketterge көр çerler keti; sol ketken çerlerdin icinde iri orьn tutatьn ovьbьstarь mьnalар: Batьbьnda—*Elzas* pen *Lotarijngija*, teristiginde *Clezviьg*, cьqьbьbьnda—*Sijlezijanyң* bir az çeri, *Poznanniң* bir völimi, *Batьs Pруvsijanьn* bir az vylimderi: bulardan vasqa: *Dansijg* portь maңьndaqь özine qarajьn çerleri men erikti qala volьp völimdi, çana *Memel* portь sol maңajdaqь özine qarajьn çerleri men Lijtbacqa berildi.

Qazirgi vaqьtta Germanija memleketi 16 „çer“—өлкeden quraladь; bulardьn icindegi en ylkeni—Germanija çerinin көbin alьp çatqan Pруvssija, sonan kejin-gisi *Basarija* men *Saksonija* өлкeleri.

¹⁾ Tolqьndar qum men birge eski zamandaqь aqactardьn tasqa ajnalqan smolasь çantar tastarьn da çaqaqь cьqatьp otьradь. Ol smolalardьn qaldьqtarь Baltьq tenizinin tyvi men çaqalarьnda əli kyngе dejin var,

Soqъs җумъs җаоъпап qараqanda Germaniјаnъң qurqаq сeга-ralарnъң kер җerinde тавъјоъј wеget wolarыq (wіjіk tavlаr sјаq-ты), qъјпсълqтар җоq. Ғerіnің wul җаqдајларь kерсілес мемлекет-ter усін, әсіrese Belgіja, Nіjderland, Danіja, Lіjtwa sјаqты kіcke-ne мемлекеттерге yлкен qавъp; yјtkenі, өtken dуnіje soqъsнъң wас kezінде Germanіja әskerlerі Belgіja җазъоъп kөkteј өтіp Terіstіk Pransіjaqа tysken. Al, wolасаq soqъsta da (ol soqъsqa Ger-maniја pacіjsterі җаn talасъp dајарлапъp җатыр) sol җол мен tuwra wатыsqa tartuвъ, ne wолmasа Lіjtwa мен Latwіja арqылы сьqъsqa, wіzdің Sоwetter Soјuvzъnъң сeғарасъна qарaj wет aluвъ мүmkіn.

Ғаратылыснъң wастъ tyрlerі.

Kartaqа qарар тавъндар. Terіstіk—Germanіja ојратънъп tystіk сeғарасъn тавъндар. Wастъ тав massіjpterіn atандар. Ғоqарqъ—Rejn ојратъn тавъндар. Germanіja җerlerіnеn аоъp өтетіn yлкен өзenderdі kерсетіnder.

Germanіjanъң terіstіk wеті yлкен ојрат, tystіk җаоънда alasaraq kelgen тав massіjpterі wар; tystіk сeғараларь qапа qатparлы wіjіk тав wоlъp keledі.

Terіstіk—Germanіja ојратъ—wul төwелі җазъq. Mundaqъ төwелер mөңгі муз салындыларь мен җавылоqан; qалындыqъ ortаса esep ren ајtqanda 100 метір сamasъnda wоladъ wасqa җаqtarda wul qавattарь әлde qajda җуqа wоlъp keledі. Osъ qавattың ortасында әр җerde ізwes tastardan qurылоqан eski zamandaqъ төwelerdің wіjіk сьндарь kерініp turadъ.

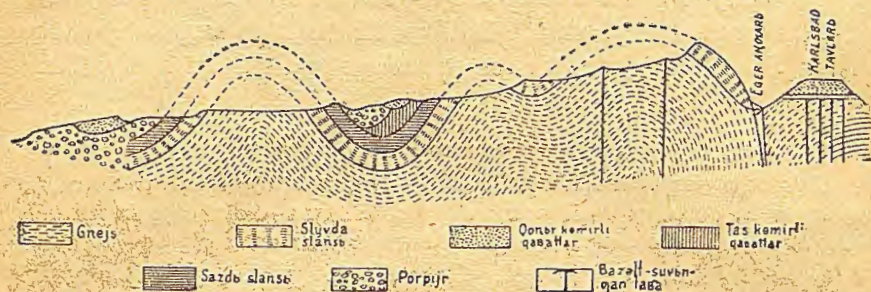
Skandіjnavіja tyweginің mөңгі муzдарь Terіstіk Germanіja ојратъn ус ret wасъp, ус ret кері сegingen. Wul муzдар кері сegingende әлгі җerlerde morender qалъp qојqан: ol qалqан morender, тарталъp ne җазъq рајда wолоqан мунъs—тыр moren, ne соҗајъp wіjіk төweler җасаqан, мунъs сет (җіjek) moren wоladъ. Morenderdің ісінде qосpalar kер: qum, dөңbek—tas saz тәrtіpsіз аралас җатадъ. Wет (җіjek) morenderden Baltъq теңізінің җақаларып wојлај өtken *Baltъq wеlesterі* qurылоqан. Wul төwelerdің авасынан kөlder kер usъrajды: wуrъn munda mөңгі муzдар мен іlesіp kelgen dөңgelek tastар kер wолоqан; wіraq, qazizde olардың wарыqъ дерлік җер wетінен tygel теріліp алылоqан (qurылыsqa җумсалqан).

Baltъq welesіnің tystіk wетіn ala yлкен ојрат җатадъ. Wul ојратта mөңгі муз kөckіnі zamanънан qалqан tіptі аlqасqъ mөңгі муз wасqан дәwірдегі өзenderdің аңqарларь wар.

Munan kері tystіkke taman wарqан соң таqъ da сет (җіjek) moren төwелері kezdesedі. Yјtkenі, ol kezdeгі mөңгі муз kөckіnderі Orta-Germanіjadaqъ тав massіjpterіnің naq etegіne deјin

barğan. Morenderdiñ içinde aptamavil çolьnyđ qurьlystary usın çaqьь materijal bar; yjtkeni, onьđ içinde malta tas, qьjьrcaq, qumdar kьp volady.

Orta çana Tystik Germanija çeriniđ beti tavly keledi. Tipti bul çaqьь alyp çatqan tav massijpteri kьp, bul tav massijpteri onca vijik volmaqan men, keç tas ьrkes volьp keledi. Olardyñ eñ bastylary: *Rejin Slans tavlary*, *Saksonija Ruoda tavlary*. Suvdet, Bogomija ormany, Svartswald. Olar kьbinese granijt, gnejis taqьь

Saksonija Ruoda tavььny çaryp alyp qaraqandaqьь kьriniyi. Munьñ ьte eskl tav ekendigi neden kьrinip tur.

vasqa krijstaldьь slanslardan qurьlyady. Massijptiñ betkejleri kьlbev, tьbesi çumьr volьp keledi, olar onca vijik volmajdy (vijiktigi—1 den 1 1/2 kijlometirge dejin qana); kьp çerine qalyñ orman—buk, emen, qylqandy aqactar—sьqedy. Sondьqtan, osь sьqan aqactarьnyđ tyrine qaraj ol tavlarda lajьqьt at berilgen; mьselen—Svartswald (Qara orman). Bogemija ormany t. t. Sьrtqь kьriniyi tyrlerine qaraqanda Germanija massijpteri birine—biri uqsas volьp keledi. Ol çerlerdiñ varьlyqьnyđ betin çel ьseri men usatylqan vorьylda qalyñ qavatlar (bir nece metir) çavyr çatady. Munda j qavatlar aqac ьsiryvge çalyb keledi, çana egincilik kьsinine de qolajly volady.

Germanija massijviniñ arasynda kezdesetin tereñ oj çerler var. Bulardyñ eñ bastylary ekev; biri—*Majin* ьzeni burandy arqьp ьtetin alar. 2-kincisi—Svartswald pen Bogez tavlarynyñ arasynda qь *Çoqarqь-Rejn ojpaty* dejtin oj volady. Duvnaj ьzeniniñ tystik çaqь betin ala Bavariya ystirtti çatady. Ystirttiñ beti qunarly ləss (maj torьraq) volьp keledi. Al, Əlpige çaqьn vijikte çeriniñ betinen mьngi muz kьckini kezinde pajda bolqan tas salьndylar men çiji—çiji kьlder usьrajdy.

Germaniyanьđ Avstriya, Svetsariya memleketteri men cektесetin eñ tystiginde Əlpi tavlary turady. Əlpinin bul bettegi qatparlary

vişik, сьндарьньд төвeleri өркес—өркес қолаттарь терең воьр келди.

Germaniyanьд қазьвава јльқь мол, әsirese tas көмір мен қоңьр көмірге вай; Tas көмірдің vastь кeni Rejnнің Slans тавларьньд теристик қақ өлкелеринен, *Ruhr* өзенинің воьнпап (Rejn өзенинің оң қақ саласьнап) сьқады. Saksoniyanьд *Ruvdаль* тавларьньд теристик қақьндақь көр çerlerden қоңьр көмір сьқады. Әр çerlerden темір ruvdalarь da kezdesedi, бирақ темір ruvdasь onca көр volmajды. Germanija өте—mөte калиј тузьна вай; калиј тузьньд көр сьқатын çerleri *Gartstьn* тустик қақ veti. Калиј тузьньд маңьзь өте зор; ол çer өндев сьмьсь ycin de, өнерли көsip ycin de өте қаçet.

Kartaqa qarap tavьндar. (Karta 20 çana, 21 — better) 0° қьпунар ijzotermasь мен 20° yjel ijzotermasьньд вақььн зерттөnder. Germanijada çayьп—çasьп қапса volady (19—vettegi karta), çana qaj çerine көр, qaj çerine аз тьsedi? Оньд сеveви не?

Klijmat. Germaniyanьд теристиги мен тьstiginің климать бир camalas devge volady; Ујткени germaniyanьд тьstik қақ çerинің veti vişik volady. Çalрь алқанда Germaniyanьд çазь ьстьқ volmajды, бир kelki сьь volady; қаңььр көр çavady; сондықтан, бул қақта сөр, астьқ, тамьрь өсимдиктер қақсь өседи; қурқарқсььқ sijrek volady. Қьсь сьмсақ keledi, кьctи сувьқтар тек сьқьсь қақьнда қана kezdesedj. Қьсь кьндеринің көви сьь қаңььрьь volady. Бирақ, tav massijpterинің климать asa сувьқьрақ volady. Ол тавларьньд васьнап көvine vult арьlmajды, қьсть кьngи тьsken qarlar көрке cejin çatady.

Қолат пен ојрпатарьньд климать көvinese қурқарқ kelip, асьқ кьндери көvireк volady. Ујткени, бул ојрат пен қолатьньд ватьс қақьнап kerege çaldь tavlар қорсар, ватьстан esken çeldi çivermej вөгep turady.

Germaniyanьд Дуvнајдан vasqa өzenдеринің варььқь да тьstiktegi tavlardan сьқьр, теристикке qaraj aқady. Ол өzenderдин сувь көр, kemerinen асьр тасьmajды çana çазды кьни de, сувь олқь тьspeјdi. Өзен салаларьньд іјндери көvine бир—бирине өте қақьп keledi; сондықтан, бул қақдајлар әлgi өzenderдің араларьн канал мен қосувқа бир сьрьра çeңildik туvқьзьр оть. Ең vastь каналдарь eski мөngи муз басқан дәvиринің kezinde pajда volқан вурьньқь өzenderдің аңқарларь мен çьredi.

Сьјтп, Барçав—Berlin аңқарьньд воь мен (karta, 77—vet.) *Bijsla—Barta—Oder Cьrep—Çapvel—Elsa* каналдарьньд sljstemasь çьrip өткен.

Qыstь kyni Germanija  zenderi eki ajdan—t rt ajoa dejin qatyr  atady. Biraq, vaty ndaq  özender es vaqytta qatpajdy; tek *Rejin*  zenini  tömengi  aqtarynda çana 10 kypnen—20 kunge dejin muz qatady çana muny   zi de  yl sajyu volmajdy.

Germanija torьraqьny  k vi sьqьmьdь az veretin, qunarsьz k y l g i n t o r ь r a q : Teristik Germanija ojratьny  torьraqь v rinen de  aman. Muny  torьraqь kövinese m ngi muz salьndьlarьnan quraloqan torьraqtar çana ondaqь morendary n ara—arasьnda vatraqtar k p volady.  aqsy torьraqtar, m ngi muz salьndьlarьnoq, l ss (maj torьraq)  ynaloqan  erlerden çana kezdesedi.

Germaniyany  e  qunarь keletin  erleri  oqarqь—*Rejin* ojratь men *Teristik*—Germanija ojratьny  tystik tumьsoqь, *Elva*, *Oder*  zenderini  vojьndaqь ojpatar. Bul ajtyloqan tumьsqardьn vetin l ss: (maj torьraq)  avьr turady.

TERISTIK GERMANIJA.

Teristik Germaniyany  varьlq  erlerinen: ьr ala  ajqaloqan d ndi egis, balavsa volьr turqan tamьrь  emis  simdikter,  alpraq dalanь aьr çatqan kartop egisterin köryvge volady. Germaniyany   erleri taza; onda  eltuvqa, basijlok, kuvkol taqь osь sьjaqtь es bir aram  epter volmajdy.

Germanija egistik  erlerin macijna arqьl  aqьslar  ndep otrady. Egistik  erlerin k p—qoqьrdan basqa mijneraldь tьnajtyqьstar men de  ndejdi.

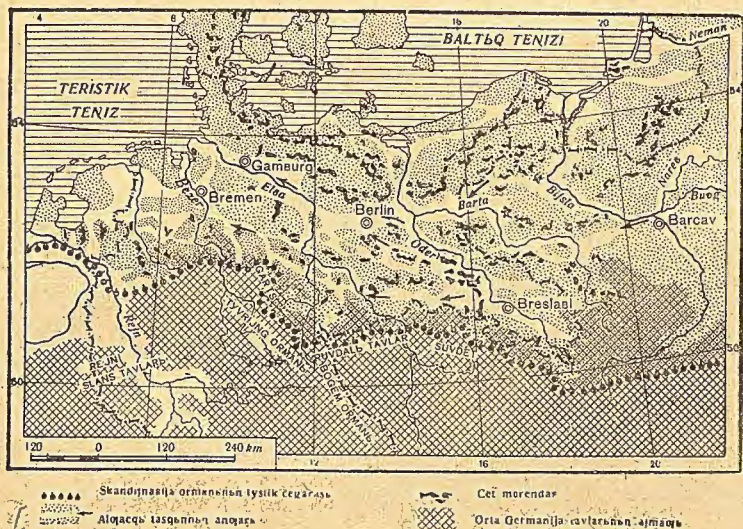
Egis dalasьny   r  erinde araq qajnatatьn  ana qant sьoaratьn zavьttar  iji— iji kezdesedi Teriskejrek  aqьna taman qara vijdaj, sulь arpa (munan sьra qajnatady) egiledi, Tystik  aqьny  k vi qunarь l s torьraq. Sondьqtan, tystik  aqьna vijdaj men qant  zьlcsasь egiledi. Varьlq  erlerini   agьmь 10  ap, tipti onan da k virek vatьraq— alsь ustajьn romeccikter men qulaqtardьn qoьnda; mundaqь  umьsь vatьraqtar s tkesine 14 saqat, tipti kejj kezderde onan da uzaqьraq  umьs istejdi. Germaniyany  basqa avdandarьna qaraqanda, Teristik germanijadaqь Elvanь sьoqьs  aq vetinde romeccikter k virek volady.  l romeccikter,  zderini  ijmenijalarьn aralap, ondaqь vatьraqtardьn damьlsьz  umьs istevin,  rendige  er aloqan k rciles—kedejj caruvalardьn  rendide k rs tilgen  umьs caritarьn vaqьtynan qaldьrmajj oьndavьn qadaqalar, vaqьlar otrady. Orta  ana usaq caruvalar krijzis saldarьnan kedejlenip, azy —avlaq caruvasьn, t lejtin voqьstarьna verip, özderi romeccikter men qulaqtar qoьna  tip otrady.

Nemister, egistik  erlerine aldь men izves  kep t gedi. Onь  r  erge aq s qь sьjaqtandьrьp yjjr tastajdy. Sodan so   lgi izbesterdi  an— aqqa sasьr  astar, seriprelli tьrma men tьrmalajdy. Izvesti   erinen  erdin torьraqь vьrciktenip, vojьndaqь  s qьlьn  ojady, cirigen zattar vossьr, torьraqqa turaqtanady. Odan kejjin sejjilka men egistik  erlerine tomaslaq, suvperpospat, kalij tuzьn sevip otrady. K p  etpegen  erlerine „kök  ndevin“ qoldanady, jaqnijj kyzdik qara vijdaj egetin çerlerge lьvpjina egip  ndejdi.

Ватрақты ҫерлерин ағыр қазыр соғытады. Сым тезекти (торпты) ҫерлерине саз әкер төгеди. Мижнеральд заттар мен өндөлгеннен кейин мундај ҫерлерге тырли сөр егистги мен ҫемис тамығы өсимдиктер өте ҫақсы сьрәды.

Теристик Германияда а туғымды тетеlestire алмастыр егетин авьспраы егис қолданылады. Астыр егетин ҫерлерине отамаль өсимдиктер егеди. Соның арқасында ол ҫерлердин торьрақтыр वोсар, арам сөрттерден тазарады. Будан соң ол ҫерге азыр сөви, әсиресе клевер егеди. Клевер торьрақты вурьцитендир азотқа толыртырады.

Теристик Германияда мал сарууасылыр да өсирiledi, әсиресе, сосқан көр устайды. Сосқасына картор вереди. Германия-

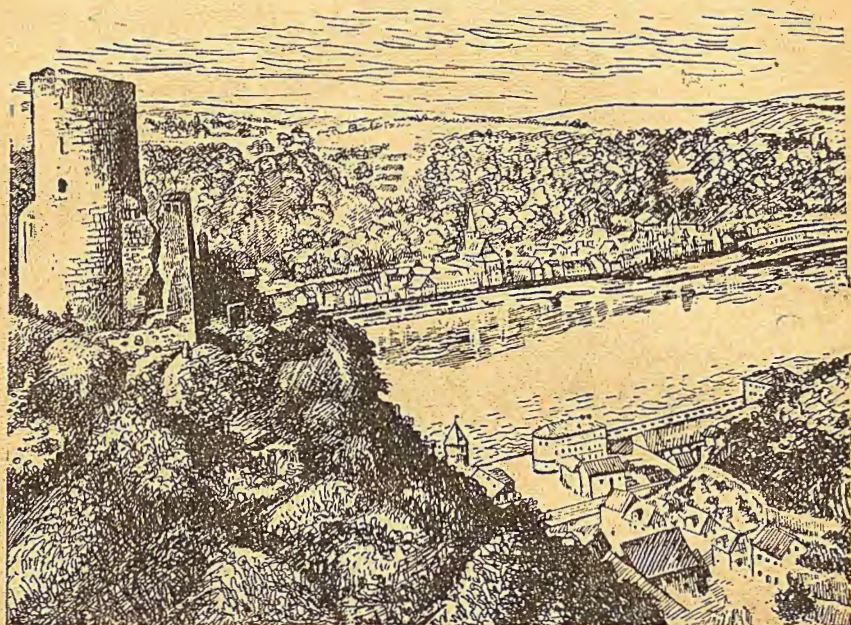
Германияның басқан ески төңги муздың издери. Тарағыр ҫағылған төңги муздың тыстик сөк араларын көрсетиндер. Барцавдан Гамбургқа сөжин аққан ески сув селинің аңғарын көрсетиндер ҫана осы аңғар мен қандај өзен аңғатынын айтандар.

да савын сығыларын да көр асырады; оларды әсте өриске сығары варады. Ҫазды күни де сөр (вилик сераделла) савыр вереди, қыс воьса клевер, ҫемис тамығы өсимдик, торан, кунҫара, сурьlegen сөр вереди. Ортаца есер рең алқанда Германия сығылар, Франсия сығыларын сytti көр вереди. Вирақ, Германиядақы кедөј сарууалардың аттары волмайды; сондықтан, олар ҫерлерин сығыр ҫегир ҫытады. Соның салдарынан мундај кедөј сарууаның сығылар сytti аз вереди.

Германияның сyt сарууасылыр көвинесе Теристик теңиздин ҫағасындақы марсыда өсирiledi. Марс—теңиз вөтinen төмен, теңиз ҫағ вөти тырты платина (тоқпан) мен қорсалақан ораң ҫег. Марсының торьрақты өте сьрәмды (теңиздин туьва вьажьлан қурағлаң); климаты да ҫумсақ, вьқалды волды.

Kök salqınlardağın aralarǵa kanaldar men wəlinip turadı. Ol kanaldarǵa ǵapıy suw ǵajnaladı. Egerde ol suvlardı nasos pen tartıp alıp turmasa, marǵıy ǵapıy suw wasıp keter edi. Sondıqtan, mundaǵı nasostar kyp—tın dımej yzdıksız isteǵı. Nasostar ǵel dermennin ne bolmasa par masıǵnasıyın kycı men ǵurgızılıp, kanaldarǵı suvlardı tenizge tǵıp turadı.

Germaniya bul sıjaqtı sarıvasıyǵ ulǵilerin ózderinin kórcisi Gollandiya ǵalǵıyıp uyrengen. Olar ǵerlerin sarıvasıyǵ ǵaqdajına laǵıqtandıruw yosın Teristik teniz wen kórtin kyresip keledi. Sol kyrestin nǵıjǵesinde marǵ deǵtın (Gollandıjaca polder) keń óristik ǵajıyım tyzıp alǵan. Teristik tenizdiń tystik ǵaqtaǵı óz ǵaqaladıǵın ǵemirip kele ǵatqanı, ol ǵaqaladıǵın birte—birte tómendep

Rejn Slans tawlarındaǵı Rejn ańǵarǵı. Sol ǵaqta tozoǵan eski saraj tur. Ózennin, ekinji ǵaqında kicirek kelgen ǵala bar. Rejn Slans tawlarǵı wıjık pe?

kele ǵatqanı bizge mǵlim. Munan bir nese ǵyz ǵıl wıǵıp ǵattı dawı wólıp sol dawıydyń əserinen, Teristik teniz bir nese Dın ǵatarıp wıǵıp, wasıp ótti, manajındaǵı egistik ǵerler men toǵajıyǵı sarıwıdyqtıń kówin suw wasıp, sonın nǵıjǵesinde zejder—ze, Dollart deǵtın ǵajanaqtar rajda woldı. Sonan weri Gollandiya ǵalǵıqtarǵı olardan kejin nemister teniz suvlarǵın kejin ǵegindirip, sol suwdıń astında ǵalǵan ǵerlerin birte—birte wosatıp alıp keledi. Kázirde Nijder landaǵı Zejder—Ze ǵajanaǵıyın bir sıǵırası suwdan ǵurǵatıydy. Syjtıp bir kezde alas urǵan toǵıydy tenizdiń tywı, ǵazırde mal órisine ajnalıp, ol ǵerlerde sıǵırlar ǵajılatıp woldı. Biraq, ǵazırǵı krijzıs bul ǵımsıǵa ulken kedergı wólıp, isti toqtatıp otır.

Osı sıjaqtı suwdan wosatıp alıńǵan ǵana uvcaskeler Germa-

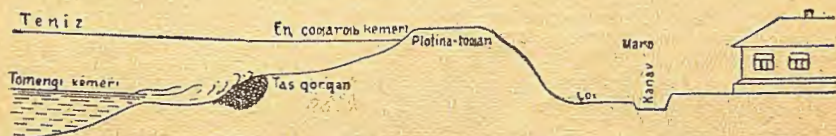
nijadaq Dollart sığanaqıññıñ saqalarında da, Elba men Bezer özenderiniñ qujılsında da var (karta 80—vet).

Ръсәқтағы сұрақтар:

1. Nemister kылgin торығаққа қара вижда, сөмис тамыр, сөртег егир, қалайса сьоьымын арттығыр алады?

2. Кедеј сағуаның сьығлағы ромесск, қулақтардың сьығына қарағанда сьығи неге кем вереди?

3. Eger, марсылардақь насостар көрке сејин тоқтар қалса, не војар еди?

Germanijаның теристік—ватсындақь ој сөрлерин теңіз суынан қорғау.

Eger platıjna vizılsa, odan төмен қарай қујылаған суv yјdin қaj сөrine deјin kelec edic? Marc degen ne?

Stasspurt қаласының санындақь Garts тавының сьоьыс сьақ етегinen калиј тузъ сьоьады. Bul маңаттың варлығында сақтылардың васпалары савсақтың саласындај самсар турады, олардың сандарында қьјмија завьттарының аса зор корпувстарі аррақ воьыр тизилip турады. Bul завьттар қоңыр көмirdiң кycи мен сьымыс истейди; қоңыр көмір соның санындақь *Lejpsijg* қаласының қасынан сьоьады. Қоңыр көмір мен калиј тузының қатар сьоювь, Germanijаның сол маңың қьјмија өнеили кәсivine ајналдығыр сиветip оть.

Bul сөрден тазартылыр, сөр тьајятып калиј тузъ алынады, соның мен бирге тырл қьјмijиялық заттар сьоьағылады. Мәселен: тырл војав, савьп, дәри—дәртмек, рофотария савдықтары тақы васқалар сьоьағылады. Қоңыр көмirden: бензин, сьыла мајлары, сувдрон, қарамай (артамал сьоьына керектi) тақы васқа да көр заттар алынады; соның мен қатар сьанар газ да алыныр, ол газдар турбалар арқылы өнерлі кәсіп қалаларына таратылады.

Bulardan васқа көмirden электір қуваты алыныр, сьоьағыр вөлтти провoд пен—*Berlin, Lejpsijg, Magdeburg, Gannover*, тақы васқа қалаларға сиверилip турады.

Teristik Germanijada қалалар көр; олардың варлығын да өнерлі кәсіпти қалалар деп ајтувға волады. Өнерлі кәсіп Germanijаның варлық өлкелерінде де var. Ең сьоьыс сьақ cetінде Сьоьыс Прувссияның вас қаласы *Knijgsberg* турады. Қалаларының ең үлкені, вькiл Germanijаның астанасы—*Berlin*. Bul Сөре өзенінің војында, соның Gapelge варыр қуја берisine сьағып турады.

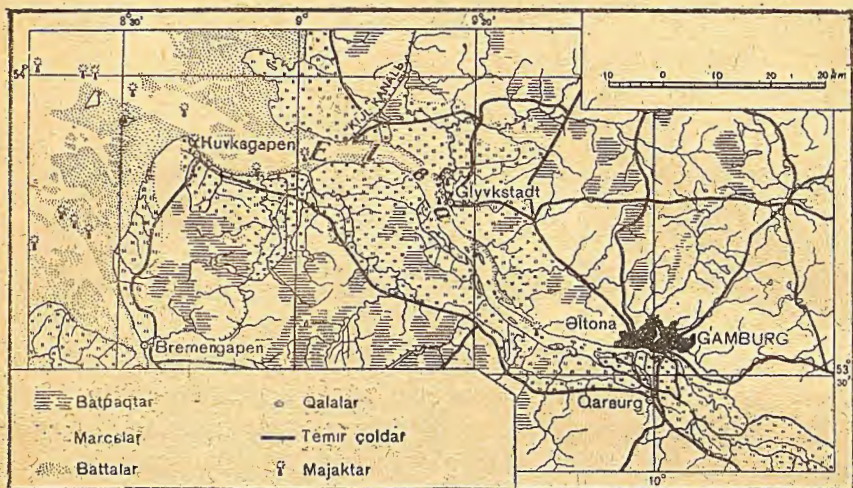
BERLIN MEN GAMBUVRG.

Kartaға қарар тавьндар. Berlinge келип тыјсетин қандај темір сьолдар var (қайдан сьоьады, қайда varады). Berлинді Gambuvrg сьеттин порттары мен қатынастыратын қандај өзен сьолдары var?

Berlin—Germanijadaqъ elektiroteqniyka өnerli kәsibiniң eң iri sektiri. Berlinde җыһна бир несе тьд паравоз сьдғаратън iri паравоз завьттар вар. Сонъ мен бирге тасијна қирғыльсь җана қура—сајмандар истер сьдғаратън iri завьттар вар. Berlin kijim kecek dajlar сьдғарув җөнинде Париҗ вен тајталасьр отьрадъ.

Berlin Germanija soqьs qumarlaғьтьд sentiri volьp sanaladъ. Soqьs qumarlьq munda Pруvssija karoliniң qoldavь мен аida qacannan veri aq oғьп aluvь. Bul qalanьң varlьq көcelerinde seң-

Gamburg qalası җана Elea өзенiniң төменги ағьсы. Ось сқиймадан Marc мен ваттьль (сув толқьп қайтқан вақьтқа асылатън җерлерди) тавьддар. Сувдъд тасқыи kezinde kemeniң lotsьmansьz (җолдъ җақсь билетin adamsьz) җуғьви nege сонса қьзьп voladъ.

deј soqьльсьp, җьрген lek—lek әsker әtireтteri мен quraldъ pacijs-ter товьп көresiz. Berlinniң көcelerinde tazalьq, tәrtip saқталadъ. Biraq, sol icki tәrtip yьrkeviniң ar җаоғьнда cturмаvikter-revolьvt-sijasь җumьscьларdъ җасьғып азartар qьjnap җatadъ.

Berlin qalqьпнъ sanьп, көcесindegi җьris—turьs qozoғьльсьп альp qарағанда Париҗ вен Лондоннан керi кемtрек deр ајтувға voladъ (qосьмса № 2). Berlinde metropolьjten (җер astь җол) мен җер ystinen сальноқан җолдар var. Bul җолдар Berlinniң ortasь мен kesip өtedi, сонъ мен бирге Berlinniң cetine альp сьдғадъ.

Berlinniң de җumьscьлар туратъп cetki җақтарь, Париҗ вен Лондонньң cetki җақтарь сьјақть, өте җаман. Bul арада ne қьларьп vile алмај sandalьp җьрген on тьңдақан җumьscьzдарdъ көresizder. Bulardьң көvi турған pәterлерinen қувьльp сьдғарьлоқан, сујtip, yј icteri мен eski җасиктиң сьпьдөғьпnan җасақан ьласьq күткелерde турadъ.

Berlin Germaniyanın ortalıq çerinde turadı. Ol Evropa vaxtan sırtına—Parisdan Məskəvə qaraj kəsip ötetin maşınlar temir çol men, teristikten tustikke—stettinadan Bena men Rıjmgə varatın temir çoldardın vıynda turadı. Ava çol çaqınan Berlin Evropa astanalarının vəri men de qatınasadı.

Özen çoldar men kanaldar Berlinde eki ylken port—Oder özeninin quybıyında turatın *Stettin* men, Elba özeninin quybıyında turatın *Gamburg* port men vajlanıstıradı. Ol portlardan Berlinge dejin kicirek teñiz kemeleri keledi.

Gamburg—Germaniyanın öte maşın portı. Ol teñizden 100 kijlometir qasıq turadı. Biraq, odan teñiz suvlarının tasqın ke-zinde okean kemelerinin çuyvine tolıq voladı (sygret, 82—bet). Gamburg çer çuzinin ataqtı portların vəri men de yzdiksiz qatınasır, vajlanıstıradı.

Bykil dunije krijisinin saldarınan Gamburg portındaqı kemelerdin çyrisi öte sijreksip qaldı.

Portın bir sırtına velimi vosqa qatınar, kemelerge mola sıyadıq qaldı: ol çerlerde Germaniyanın sansız teñiz paraqottarı komandasız (ot çaqıma), elsiz çaqalarda qatınar vosqa tur, ytkeni Germaniya savdasının qısqartıdıqın saldarınan, bul karavılderge tıjeitin çuk volmaj qaladı.

Gamburgda çaqın Bezer özeninin vıynda okean portının bir tıstı—*Bremen* turadı.

Rıybaqçılıq suraqtar.

Teristik Germaniyanın vastı temir çoldar men olardı vıyındaqı çalalarda kartadan kersetinder.

ORTA ÇANA TUSTIK GERMANIJA.

Germaniyanın Ortalıq çerlerinin kəvin tav massıpteri alır çatadı. Bul massıptin keç çeri orman, keç çeri mal çaylatın öris voladı.

Nemister ol ormandardın aqactarı mejlince qadaqalar vıyır, dıyıtısaq turadı. Qulaqın, quvraqın aqactardı kəsip tazartadı; zıyandı nasıkomdar men kyresedi, çıqır alqın aqactardın ornına çana aqactar otırtıladı. Aqactar qaz qatar tızılıp—tır—tik volır tırtıp pen esedi. Emen men vuk aqactarı kəsip alır, olardı ornındağına tez ösetin sırtı, rıjıta, qaraqaj sıyadıqı qıyılı aqactarı otırtadı.

Aqac arasındaqı çaylımdarda, olardan çıqar cək atalarqa çıvek çundı qıj ösiriledi.

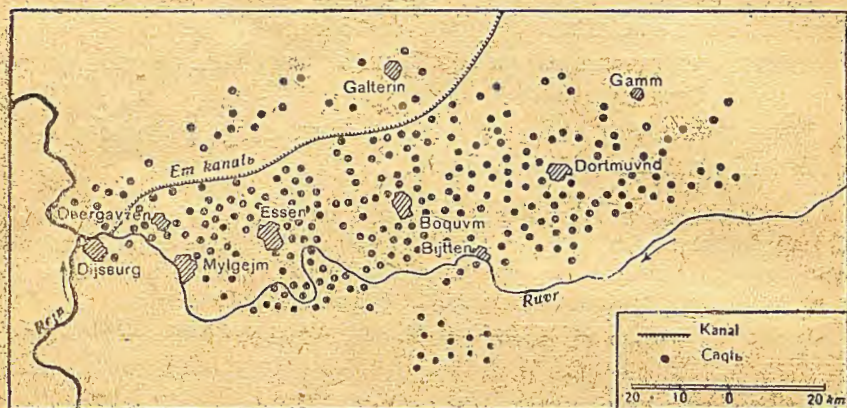
Bul çerdin klijmatı Teristik Germaniyanın klijmatı men birdeç voladı, osı tınektegi keç çerdi alır, çatqın *Bavarija ystirtine* qara vıjday, agra, sılb, kartop ösimdikleri egiledi.

Massıptar arasındaqı kezdesetin özen anqarlar men ojbıstardın klijmatı çılb, əri qırtıq voladı, torbaqı qınarı keledi. Buqın çıqarqı—*Rejn of-*

patın məhsal etip aluvqda voladı. Bul ojratta sığa qajnatıp aluv ucın acıtırq men çugeri egiledi. Egistikteriniñ aralarında alma men nək aqactarğ da kezdesedi. Ustirtin vetkeji tolıqan çuzim aqactarğ voladı.

Rejinniñ Rejin Slans tavlarnı kesip ötetin çerlerindeki ensiz aqıqlarğnıñ varlıq çerleri çuzim egilgen tepseñderge völingen. Çuzimnen arağ qajnatadı. Rejin arağ Germanijanıñ öz icinde de tipti Germanijadan vasqa elderde de maqtavlı arağ volıp eser-teledi.

Rejin Slans tavlarnıñ teristik çağ eteginde *Rur bassejini* var. Bul bassejin tas kömir kenine vaj, bul çerde əsirese koks sığa-

Rur bassejiniñ caqlıtarğ. Osı şemadan Teristik çana tystik kömir bassejiniñ cək arasıñ tavıñdar. Boquvm men Essenniñ mañındaqğ 100 carğ kıljo-metir çerge qanca caqlı keledi? Duvısvuvrgtan alıñqan kömirlerdi suv çolı men qajda aravuvqda voladı?

tıñ vaqalı tas kömir diñ qalıñ plastarğ (qavattarğ) öte көр (ol plastardıñ terendigi 1000 metirlik, төrt qavat volıp keledi). Bul mañajda *temir ruvdalarğ* da var.

Kartağa qarap tavıñdar. Rurı özeniniñ uzına voıñ qarandar. Kömir bassejiniñ tystik çağ cegin ol özenniñ qaj çerden kesip ötetindigin vajqandar. Rurı bassejiniñdeki caqlıtarğnıñ öte көр çerleri qajıñ? Çana bul ajmaqtı qandaj qalalar var? Rurıdın Rejinge qujar çerinde qandaj qala turadı? Mundaqğ keme çyretin Kanal qaj çaqqa varadı?

Rur bassejini tolıqan caqlı. Bul çerlerde çuz mañdaqan çumı-sylar kyp saıñ çer astına tısıp, kömir sığaradı. Caqlıdaqğ çumı-s elektir kuci men çumı-s istejin qazirgi eñ çana tyrdegi macijna men istelinedi. Ər caqlıdan bir nece vagonetkiler men көр kömir sığarıp otıradı. Vagonetkidegi kömirler tez roıjzdar-qa tijelip, temir çol arqalı zavıt, prijstenderge çiberilip çatadı. Caqlılar men keni qazılıp alıñqan vos çerlerdiñ ara—arası to-

оқан завът воладь. Завът биткenniң төңireги ылақъј сұмъсць посел кеси. Сонь мен бирге Рувр вассејининде өнерли кәсіп қалаларь да көр. Ол қалалардың ичинде қалқь 100 мыннан асатын 16 қала бар. Осылардың ичиндегі ең улкені—*Essen*; бул қалادا масіjna қурыльсь мен соқъь қуралдарың қасайтын орасан ири Круврр завътъ бар. Бул вассејиннің ири портъ—*Duisburg*.

Duisburgден көмір тіјеген кемелер Рејин өзені мен қоғарьда, төмен де ақъльр кетір қатады; кемелер Germanияның басқа овьльстарьна, сепкі мемлекеттерден, көбінесе Pransiја мен Svetsarіjaға көмір арағыр турады. Көмірді бул қолдардан басқа, қолдан қазыльр қасалқан каналдар арқыль *Ems*, *Bezer* өзендеріне оһап әрі қызыр сьрьстақъ *Gannoverge* апарады.

Сонь мен қабат, Duisburg портъ теніз кемелері арқыль Svetsija, Ijspanija елдерінен қоғарь сорты темір тувдаларың сепкізип отыратын порт вольр саналады.

Рувр вассејинне қақып қерде *Buoppertal*, *Kelin* (Рејин өзенінде) тақыр басқа ири өнерли кәсіпти қалалар бар. Рувр вассејині мен оқан қақып тұрған Рејин алаы өнерли кәсіп оғындарының ең қији қери. Mундај завът—равіріктері қији қалалар Орта Angliяның өнерли кәсіп авдандарынан басқа ес қерде қоқ.

Соңоқы вақыттarda Рувр вассејининдегі өнерли кәсіп өндірістері қатты кемиді; көр сақтылар мен завьттар сұмьстан тоқтылды, сүз мындақан сұмьсцьлар сұмьс тава алмай қаноқыр қалды. Рәтерден қуныльр сьрарьлақан сұмьсцьлар сақтының арасындақы қуныс үңгірлерде, қер кепеде, бас рана оқыр турады.

Рувр авданынан кейін өнерли кәсібі өркендеген екінци авдан *Saksoniја*. Mундақы Рувда тавларының етегінен тас көмір алынады. Бул өлкедегі өнерли кәсіпти қалалар: *Dresden*, *Lejpsijg*, Dresden Елваның војьнда турады. Lejpsijg—кітап басуы қана аң терілерін өңдеп сьраруы сұмьсь қөнінде қер сүзіндегі ири ortalық қала вольр саналады.

Өнерли кәсіп авданының үсінцисі—*Sijlezija*, мундақы өнерли кәсіп оғындарының бас қаласы *Breslael*. Бул қала Oder өзенінің војьнда. Бул вассејиннен көмір қана емес, мыгьс та сьрарьлады.

Tystik Germanияның өнерли кәсібі Teristik Germanijaға қарақанда ондај өркендемеген. Bavarіjада көбірек өркендегені сыра завътъ. Булардың негізгі ortalықы *Munqen* қаласы. Түрлі ојьнсцьқтар мен қарьндастар *Nurnberg* қаласында сьрарьлады. Бул қалادا булардан басқа да өнерли кәсіп өндірістерінің бир несе таравлары бар, мәселен—Қыmjия (түрлі војавлар дајьндајатын) өндірісі, электро-теқнијка, ылақарь завътъ (тау ақастарының қавьқтарың рајдаланыр ылақарь војайтын завътъ), тақыр басқаларь. Mунда Әлпі тавларынан ақатын өзен (Ijнна қана басқалар) сувларының кыcterін кең тырде рајдаланыр отырады.

Қоғары—Рејин ојратындақы өнерли кәсіп авдандарь Majin војьндақы Prankruvrt пен Рејин војьндақы—*Manngejma* қаласының төңireгінде турады.

Ръсқаттың сұрақтар:

1. Рувт бассейниниң Германия усын сонса қунды волувьның себеві не? Бір несе себертерин көрсетиндер.

2. Туыстик Германиядағы авыл сағувасыльдьының теристик Германиядағы авыл сағувасыльдьынап айтмасы қандай?

Сағувасыльдьының vastь tyrleri men sajasattьq qurьlyсь.

Германия—сағувасыльдьың қоғарқы тырде өркендеген капиталистик мемлекет. Өнерлі кәсіп өндирісі қақынап, әсіресе маціjna істер сығарув қақынап Германия Ангlijадан алда келеді, дуніje сүзиндегі капитал мемлекеттері арасында Әмериканың қурама штаттарынап кейингі екінсі оғынды алады. Германияның Ангlijадан мынадай айтмасыльдьы бар:—Ангlijада авыл сағувасыльдьының маңызы аса зор емес; ал Германияда авыл сағувасыльдьы үлкен маңызы оғын алады.

Германиядағы уystem тар—банка, завьт, сақты, ірі savda оғындары тақы vasqалардың қоғасы мен ромесциктер (Прувссияда ромесциктерді—Jувнкер деп атайдь). Қалры еңбекчилер виқарасы—сүтмьсы қызметкер, ватьрақ, кедей сағуvalар әлgi уystem тарқа қарсы турадь.

Капиталистер мен ромесциктер уsystemдигиниң тыри өзгерілген. Мәселен, 1918—сылыа дейин Германияның үкiмет vasqарув тәртiвi монарқija volатын. Оның васында император (Кайзер) отьроған; сонь мен бирге ол бир несе жеке мемлекеттерде („çerge“) вөлинетин, олардың васында карол (мәселен Прувссия, Саксония, Вавария өлкелеринде), герцог, (мәселен Бувртембергте), княз (мәселен—Oldemвергте) отьратьн еді. Әр бир German мемлекеттериниң өздериниң парламенти—лантtagи—өз алдына үкiметi volьр, варльды сыжылыр Германия империясы volатын. Империяның қалры парламенти—рейқстақы—қалры үкiметi volьр, оның васында отьроған васысынап канслер деп атайтьн еді.

1918—сылдың аяқында Германия дуніje соқысында жеңилир қалды, қақынан, сүдеген қалық реп әскерлер императорды, қоғарында айтьлоған варльды Германия „çерлериндегі“ үкiмет васында отьроған манарқтарды қулаты. Бирақ, сүтмьсылар тавьның революцисиясы даяндықының кемистигинен çана, оларға çол васы вөр сүрген сotsиял—демократ партиясының васыларының сатылыр кеткендигинен, герман еңбекчилери пролетарият диктатуврасына орната алмады. Укiмет ірі бурçувазия мен ромесциктер қолында қалды. Сыттыр, олар үкiмет васында қалры президент, рейқстақ, правитил, канслер отьратьн бурçувазия республикасына құрды. Республикка аяғын „çерлер“ деги—артономиялы лантtag çана правитилдерге вөлинетин вольды.

Сotsиял демократ партиясының сатылырстығын көз вен керип, олардан вети қайтқан Германия еңбекчилери коммунистер партиясының қақына сықыр, саялавда коммунистер қақына қол көтерді. Сыттыр, Рейқстақта көр кисиден қуалқан коммунистер депуытатын топтары иьстьрылды. Бул топтар бурçувазия республикасының експлоататырлық үкiмет екендигин, капитализмниң ірир—сиріп вара çатқандығын, пролетарияттың талавын кylli қалыққа çариялар асықтан—асық айтты отьды.

1932—çыль Germanijada revolyutsijalyq ot aluvdyñ çaqyndyqy vajqaldy. Germanijanyñ iri kapijtalisteri ykimettiñ qulajyn dep turqandyqyn sezdi: olar burçuvazijalyq— demokratijasy respyvblj-kasynyñ çetken „tavystaryn“ (çalpy davys, sözge, çyblysqa, vaspaqa, taqy—taqylarqa „vostandyq“ veryvden) vas tartyp, öziniñ asyq diiktatuvralaryn çyrgizdi. Bul diiktatuvrasyn, olar ajyqsa partija uymdastyryp, sol partijasyn arqyly çyrgizetin voldy. Bul partijany ulttyq—sotsijalister jakij pacijster partijasyn dep atajdy.

Germanija pacijzmi ete cekten asqan imperijalisterdiñ tilegin tilep, sonyn sojlyñ soqady. Ol imperijalistik soqys otyñ vastap tutatuvsy, Sovetter sajuvzyna qarsy „kres çoryjyn“ asuvsy volyp otyr. Pacijstik burçuvazijanyñ imperijalistik vasyr aluv areketin „däleldep“ negizdev usin, pacijs oqymstary rasalyq teori-jasyn soqaryp otyr; ol teori-jalarynyñ osy kungy qylym men uc qajnaşa sorpasy qosymajtyñ tipti qylymqa qarasy teoriya. Bul qylymqa qarasy teori-janyñ ajtuvynca, erekce daryndy rasa teristik—german rasy voady—mys: sondyqtan, pacijs-terdiñ ojbncsa, bul rasa vasqa төmengi rasalarqa ystemdik çasavqa tijistimis. Pacijsterdiñ ajtuvynca çalpy SSSR qalqy da osy төmengi rassanyñ qataryna çatady—mys, Pacijster, german kommunisterin elin otanyñ satuvsy degen ötirik ataq çarğylar otyr. Pacijster qalyñ vuqaraqa özderiniñ qolyñan kelmejtin, kapijtalizm tusynda oğndavqa volmajtyñ vadeler beredi; ol vadeleri: мәселен, çumьssz-dyqy çojuy, krijiisti voldyrtay t. t. Osy ajtyloqan çoldar arqyly ygit taratuv men qatar, pacijsler terror çolyñ da myqy qoldanyr otyr: revolyutsijasyn çumьssylardy (sottь, sotsьz) өltiredi, tyrmege çavady, olardy konsentratsiya lagerlaryna qamajdy.

Germanija pacijsleri 1933—çыль ykimet vasyña otyryp alyp, revolyutsijaqa qarasy terrordy ken tyrde çyrgize vastady. Pacijster partijasynnan vasqa partijanyñ varlyjyn da, tipti burçuvazija partijasyn da qyvyp soqyp, isten tyjyp tastady. Burçuvazdyq—demokratija „vostandyqy“ çojyldy. Rejgstaq is çyzinde çoqaldy. Germanija memleketiniñ de Rejgstaqylyñ da vasynda pacijsler partijasynyñ көsemi (Adolp Gijtler) otyr. Gijtler Germanijanyñ әri prezidenti, әri kansleri. Gijtler Germanija „çerleriniñ“ vasyña qojatyn öziniñ oğyn basarlarын, ykimet vasyña otyrqызatyn ministrlerin өzi belgiler, өzi qojady.

Kapijtalistik Germanija—dynije çyzindegi eñ kycti kapijtal memleketteriniñ biri. Tas көmir çyqaruv çaqynnan Germanija Evropada (Anglijadan kejin) екinci oğnda turady, al qoңyr көmirin qosa esepтеgende, Anglijadan oзыp tysedi (qosymca № 3). Saqy vitkenniñ varlyqy da elektirlengen, ken qazuv çumьstary burqylav macijnasy, otvoj valoçasy, konvejir men çyrgiziledi. Germanijada munaj majylynyñ çetispegen kemistigin qoңyr көmir men tolyqtyryp otyrady. Önerli көsip pen soqys çumьstaryna çumsav usin munaj majynan алынатyn pradyktlerdi de sol qoңyr көmirdiñ sostavyñan өндирip alyp otyrady.

Lotarijngijadan ajrılqannan kejin Germanijada temir ruvdasъ сьqарылатън çer öte az qalqan edi; sondьqtan, Germanija kerekti temir ruvdasъn Sevetsija men ijspanijadan аьр keledi: bul аьр kelgen ruvdalardan Germanijanьң öz kömiriniң koksine salьньр, соьн мен volat qortyladъ. Соьн мен volat qujьр сьqарув ça- qьnan Germanijadan tek Әmerijka Qurama Statъ qana alda keledi (№ 3 qosьmca).

Калиј тузь н сьqарув çөninde Germanija çer çyzinde birinci отьн aladъ. Al, qьmija өnerli kәsiviniң өrkendevi çөninde Ger- manija tek Әmerijka Qurama Statьnan qana kejin qalьр keledi.

Germanijada тырli macijna çasav men elektir sajmandарьн сь- qарув çaqtарь öte çetilgen. Olardьң көр сьqарылатьндьқь сонca, tipti zavьt pavirikteriniң көbinde eskirgen, muqalqan, macijna men stanokter volmajдъ. Ol eskilerdiң отьна çаңа macijne men stanoktar almastьрьльр аьнqan, отьң ystine istelgen macijna, sajmandарьньң көvi cet memleketterge әsirese—İtaliya, Çaponija, taqь vasqa elderge сьqарыладъ. Biraq, Germanijada cijki zattar öte tapcъ, çetispejdi.

Ukimet racijster partijasьньң qoьна көckennen veri varьq өnerli kәsip отьндарь соqьs sajmanьн: мыльq, snarөd, tanki, соqьs ajroplanь, tuncьqtьратьн gazdar men uvlandьратьн zattardъ çasavqa çumьla kirisip отьр. Sondьqtan, kәzirgi vaqьtta Germanija ajnala- sьndaqь kylli көrci elderge, әsirese Pransija men vizdiң Sovetter odaqьna ylken qavьр volьр sanaladъ.

Өnerli kәsip отьндарьньң өrkendegeni sьjaqtь çol qatьn аs çaqtарь da asa өrkender өsken. Temir çoldарь öte çiji salьnqan. Birinen biri ajqьc—uqьc taramdanьр çatadъ. Temir çoldарь mun- daj çij salьnqan memleket çer çyzinde öte sijrek kezdesedi. Bul sьjaqtь çiji salьnqan temir çoldar tek Belgijada, Anglijаньң өnerli kәsip өlkelerinde, Әmerijka Qurama Statьньң сьqьs vөliminde qana kezdesedi. Germanijanьң varьq роььzдарь tup—tuvra ras- pijsaniya воььнca çyredi; biraq, çyrisiniң carcaндьқь Әmerijka Qurama Statьньң роььzдарьнан cavaньраq деп аьtuvqa voladъ.

Germanijanьң keme çyretin өzenderiniң varьqь da qoldan qazыlojan арналар- дып воьь мен аqадъ. Olardьң cijketeri tas çana sement пен көmkerilgen. Özender bul арnalardan ec qajda cetke сьqьр ketpejdi (karta, 90—bet). Bul арналар мен çyretin kemeler tajьzqa qajьrlар qaluv, kosaqa (tajьzqa) соььлuv, tosqьn арalqa tirelyv sьjaqtь kedergilerge ec qacan kezdespejdi. Bastь өzen- derdiң vәrl tereң kanaldar мен tutasqan. Osьndaj өzender мен tasslatьп çyk Germanijanьң qaj çerine volsada varadъ—eң qьjьр batъs çaq cetinen сьqьр, eң qьjьр сьqьs çaq cetine de çetkiziledi. Çana qajtqanda da syjir сьqьstan batъsqa qaraj erkin çyге veredi.

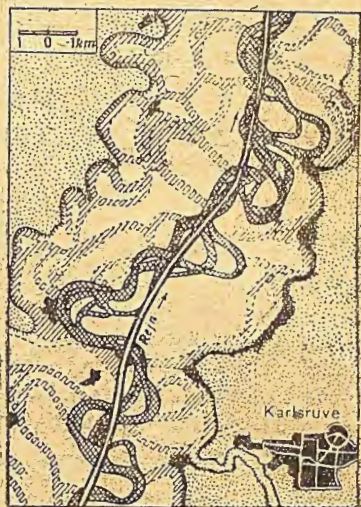
Germaniyanın aptamavil çoldarı öte yigili tyrde çaqş töselgen. Tipti soçq kezde Germanija aptamavil çoldarın kövejtir, olardı aspaltter, vıjtuvn men tyzer, önder çatır. Bul çoldar kövine kör soçqs maqsatı ycin, soçqs kezinde əskerdi bir çaqtan ekinci çaqqa tez çetkizyv ycin tyzetilir çatır.

Germaniyanın teniz savda plottarı kör, sonı men birge Germanija soçqs plottarın da kucejtir çatır. Ol plottardı Kijl kanal arqıy teristik tenizden Baltıq tenizine keltiryvge voladı.

Germaniyanın ava plotı kör. Germanija ucırtar pasacırlardı otırtıyır alır, öz çerinde volsın, körciles memketterge volsın, ucır, kelir otıradı. Soçqs kezinde, Germaniyanın bul sıyaqtı kuctı ava plotı soçqs plotına ajnalmaq. Syjtir, körciles memketterdin varlıqına yuken qavırqater tuvıyızuvına mumkin.

Germaniyanın avı sarıvasıy qıy ijtensiypti sarıva. Onda avı sarıvasıy qıy na macıyanı kör qoldanadı, çerlerin çaqşlar tıpdandıradı, maldarına çaqş çem veredi t. t. Germanijada avı sarıvasıy qıyın osı sıyaqtı özgeceligi var. Örkendegen önerli kəsir avı sarıvasıy qıy ijelerinin qolına çer tıpdajtatın mijneraldıq zattar, traktor, kör tisti soqa, sejlka taç osı sıyaqtı tyrlı saımandar verir otır. Sondıqtan, astıqtın, çem tamır ösimdikterdin, kartortın sıyım Germanijada Pransijağa qaraqanda əlde qajda çodarı; Anglija men qatarlas tyzir otır. Germanijada syt sıyılardı men cocqa sarıvasıy qıy kuctı örkendetilir otır. Cocqanın sanı (24 mln) çaqşnan alır qaraqanda Germaniyanın aldında kele çatqan el Əmerijka Qurama Statı qana.

Germaniyanın varlıq avı sarıvasıy qıy men önerli kəsir otındarı özderinin qaltasına tysetin rajdanı qana ojlatın, iri kapijtalijster men pomecikterdin qoldarında, kapijtalijsteri iri treske

Rejnin eski arnası men soçqı toqan (plotına) soçqr çasaqan çana arnası (sqema). Eski Rejnı soncama nege ijren? Özen arnaların tyzetydinı suv çoldarı ycin maçızdı voluv sevevi ne? (Qajran taç vasqalardı, rajda voluv sevevin kersetinder).

(konsernaq) uşmıdasqan. Germanijada şımşsszıardıñ sanı öte köp, 7 milijonnan asır tısedı. Bul şımşsszıardıñ varlıqı yj—ıcteri men ac—çalañac, ec qajdan çırdem almajdı. Germanijanıñ romeccik, qulaqtarı öte köp; olar özderiniñ rajdasın kövejtıv ucın, cettin azıq—tylikterin kirgızıevge tırşır, cetten keletin astıq, et, maj sıjaqtı azıqtarqa salınatın roclijna (vaç) salıqın erekce ösirip otır. Sonıñ saldarınan ol azıqtardıñ vaqası erekce qım-vattar otır. Bul azıqtardıñ qımvattıqı Germanijanıñ eñbekcile-tinı vattır, olardı zağıqtırır varadı.

Germanijanıñ şımşscılar tavı karıjtalqa çana racıjzıge qarşı kyresıv ucın kommıvnıs parıjasınıñ çol vasçılıqı men, birigir uşmıdasır çatır.

İTALIJA.

Kölemi 310 mıñ kv. km. Qalqı 42 mln.

Огнь, cegarası, pını.

Kartaqa qarap tavıñdar. Po özeniniñ qujınsında İtaliya çerlerin qaj parallel kesip ötedi? Ol parallel Sovetter Sojıvzınıñ qaj çerlerin vasır ötedi? İtaliya qaj saqattıq rojstarda turadı? İtaliya çaqalarında qandaj tenızder (çıoñadı, vıoqazdar) var? İtaliya qurlıqta qandaj memleketter men cektesedi?

İtaliya memleketi Əlpinıñ bir az vetkeji men Lombardiya ojrattın, *Apennin* tyvegin, *Sıtsıjlija*, *Sardiñnija* dejtin ylken eki araldı alır çatadı; bulardan vasqa ol dynije çyzilik soqıstan kejin vasır-kökter Balqanı tyveginıñ (Trijes, Pıjıvme porttarı var) bir az çerlerin aldı.

İtaliya Çerortalıq tenızdın orta ceninde turadı. İtalijanıñ osı turqan ogñı car taraptaqı elder men tenız arqılı oñaj qatnas çasavına öte qolajlı, onıñ ystine klijmatın da çımsartadı. İtalijanıñ teristik çaqın Əlpi tavı qorçajdı. Əlpi tavı İtalijaqa teristik çeldi çıvermej turadı; əri vasqa elderdın soqıns savıvınıñ çasavına da vögevin volır turadı.

İtaliya çeri Çerortalıq tenızdın icine suqınır kirip turadı. Sondıqtan ol vattı, sıoqıns eki çaqınan da tenız ven qorçaladı. İtalijadaqı qolajlı çerde turqan gavandardıñ eñ vastılar: teristiginde—*Genıvoja*, *Benetsija*, *Trijest*; tıstiginde *Neapol*, *Mes-sijna Brijndijizij*.

Çaratınsınıñ vastı tyrleri.

Kartaqa qarap tavıñdar. İtalijanıñ qatparlı tavları qajı? Özen tosçını çarqan ojrattı qajı? Sengen buvlıkandar qaj çerinde? Tıtanuvlı buvlıkandar qaj çerinde? Çer silkinıvı çiji volatın çerleri qajı? Lombardiya ojrattın vasır aqatın özenderi qajı?

Ijtalija—tavlıy el. Teristik çaqında *Əlpinin* mənği aq qar men mənği muz basqan vijik çotası turadı. Qardan tömenirek tyssen, vijik tavdıñ valavsı kök oraj calıqıñ esedi. Tav betkejeriniñ varlıq da tereñ saj, tilim-tilim qolattar (añqarlar) voladı. Osı qolattardıñ voynı quvlaj özender aqadı, özenderinde qulama suvlar men soñ qaldar voladı. Mundaq özenderdiñ eñ bastıy — *Po*.

Po özentiniñ *Tijsino*, *Adda* taqıy basqa salalar — *Lago-Madçiore*, *Komo* dejtin, taqıy basqa bir az kelder arqıy aqadı.

Bul kelder—mənği basqan dövır kezinde rajda volıjan. Basqın mənğiniñ calıqaj *Lombardıja* ojratına dejin varıjan, sol çerlerge morendarıñ qaldırıjan. Sol yjilip qalıjan mənği morendarı kelderge toqan esevinde volıp turadı.

Lombardıja ojratı—bul ojrat eski zamandaqıy teniz sıdınaqı; aqıjan özendıer çolaj qınarlıy blajdı aqızıp әkelip tunva qıp tastaqan; *Po* özentiniñ deltası (atıravı)—*Adrijatijk* tenizini osı kynde de sıdısqa qaraj ıyıtıp çer asıp otıradı. Munan çıyırta qasıp vırıp osı tenizdiñ naq çaqasında *Adrija* dejtin qala volıjan. Qazırğı vaqıtta sol qala çaqadan 22 kılometir qasıq turadı (90-bettegi sygretti qara).

Podan basqa, bul tenizge *Es* özeni, taqıy basqa kör usaq özendıer qujadı. Sondıqtan, bul arada çana qajırar, aral, kosalar rajda volıp otıradı; vular—tajız suvlı sıdınaqtardı tenizden vöcktep turadı, mundaı sıdınaq kölcikter—*lagun* dep ataladı. *Lombardıja* ojratı uc çaqınan da tav men qorcalqan severti klımatı kontıjental; Atlant okeanıñ soqarıñ çel emin-erkin kelip çerpejdi. Sondıqtan, qıy pıdövır ajazdı suvlıq (10° ke dejin) voladı, qalırtıdaj qar çavır, ol qar bir nıce çerige dejin çatadı; vıraq, qıy mundaı volqan men, çazı öte ıyıtıq keledi.

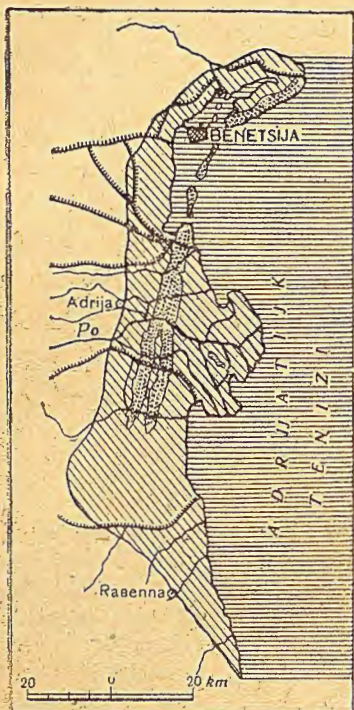
Tıvıektıñ vıkil voynı *Apennin* tavı sozılıp çatadı. Teristik vıyıtta, *Genıvıja* sıdınaqıñ mıñında *Apennin* tavı teniz çaqasına tıñır kelip, tik çarlana vıtedi; sol tik çar men tenizdiñ eki arası çınıcke әsije qındızdıq volıp ketedi; ol *Ijtalija Rijsiferası* dep ataladı. Әsijenıñ voynı mənği çası çarıraqtı aqastıñ vav-vıdcaları voladı, vavlarınıñ içi tenizdik kuvırttar men vıd-

Ijtalija çerleriniñ mөлceri men tav tızsekeriniñ orındasıvı (sqema). Bastı tav sıjstemileriniñ ekevin atandar. Tıstıkte olar qaj çerige çejin sozıladı?

салық poselkeler volady. Budan çoqatırq tav vetkejlerinde aralas ormandar men çar-çasyl volıp salıqın cөpтер өседi.

Arno өzeniniң vas camasына tajanqanda *Arennin* tavының көринisi kenet өзgeredi, yjtkeni osь aradan kljmatь qırqaq Orta İtaliја bastalady.

Kaneldar
 Tарıjқы zamanda pайда болған қуылық
 Çағадағы ески дындер

Po өzeni deltasының ulqajuwь. Витыпөз teniz çaqasында volqan qalanь tavындar. Eски дындер мен tenizdiң витыпөз çaqalарына çана тарıjқы zamanda suv çajqan qurlıqtь көрсетиндер.

vultandьыр turady; oqtın-oqtın qozьp atqylanьp turady. Atqylanıvdьn sonqь kezderdegi kыctısı 1906—çылы volqan. Sol kezde 13 km aspanoја vıvdaqtaqan tytin atqan, aspandь qartar vult basqan; vulttan najzaqaj çarqьldar, kыrkiregen. Bir kezde *Bezuвlijdin* kraterinen valqьoqan vomбалar atьlqan, төbesinen çana kraterler pайда volqan, vırqьrap, ар-пақ volьp valqьoqan lavanıң ottь sell aqqan. Sondaj valqьoqan qozьdn bir aqьып tavdьn vavьында turoqan bir nese selenderdi vasьp çoqaltьp çivergen. Ol aqqan seldin eni 4 kılıometr volqan. *Bezuвlij* tavының teristik vetkejinde turoqan yc qalanь vıvqьraoqan kyl men,

Bul aradaqь tav vetkejlerinde çasyl salıqındar men ormandar volmajdy. Barıq çerinde sup-sur vor çaqьrajьp çatqan izvesti çalanac, ne volmasa tikenekti qattь butalar men syrensiz seldir cөpтер cьqqan quz tastar volady.

Arennin tavlarь men *Tijren* teniziniң eki ortasь төve-tөve valaq tav volьp ketedi. Osь төvelerden өtip *Arno*, *Tijьr*, taqь vasqa өzender aqady. Bul өzender saqalьq alavьn qasьrlar vojь çaja-çaja, aqьында *Maremma* der atalatyп vatraqtь çazьqtar pайда qьlqan. Bul vatraq vezgek avruvьnyң ujasь volqan; qazirgi kezde bul vatraq qırqatьыр volıvqda çaqьp. *Maremma* men *Arennin* arasында bir nese sөngен vıvlkandar turady. Bulardьn төңireginde көp çerlerdi vıvlkannьn kyli vasqan, sol kyl cьqьmdь көp veretin çorьraqqa aьnalqan.

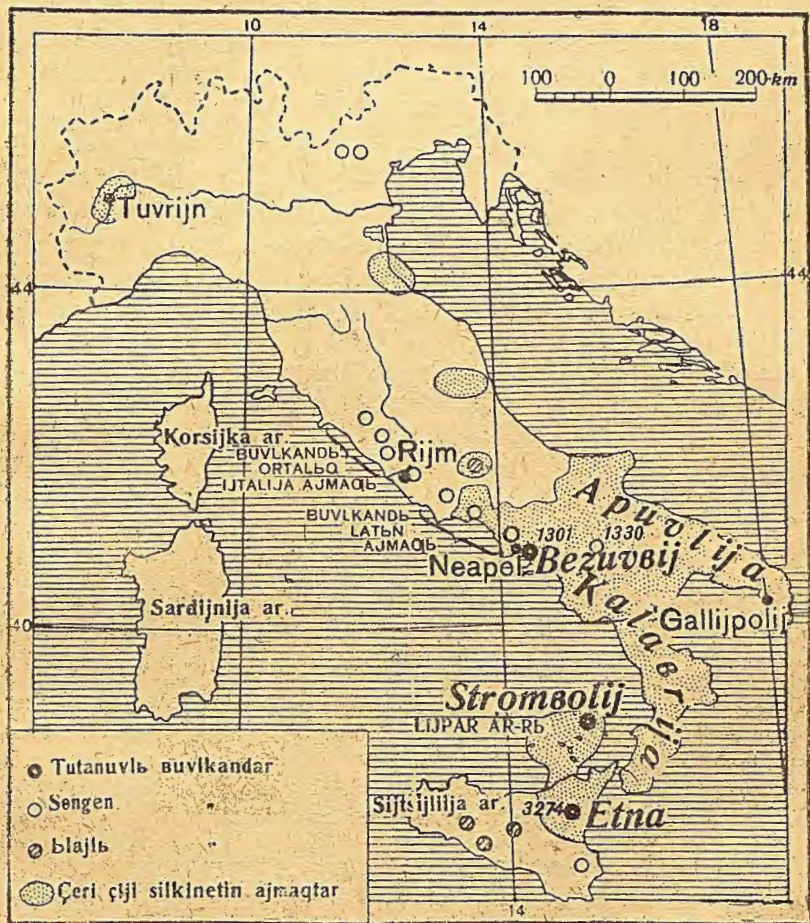
Tыstik İtaliјada *Neapolijtan* cьqanaqьnyң naq çaqasында tutanıvь *Bezuвlij* vıvlkannь turady.

Osь vıvlkannьn kraterinen (ıuqьlyban) aspanoја ыstьq vıv cьqьp, kekti

атылан қыр-қызы соғы тастар басқан, ол тастардың үлкендігі вурсақтап-вастар грек қаңқақына (Iapig) дейін болған.

Sijtsijlija мен *Sardijnija* аралдарь Aprijka мен Evropany қосқан вургыңқы қуғылықтан қалқан җурнақтар.

Aprijkanь Evropadan vеlip җиверген җер астыңды сол күси осы вақтыда дейін тоқталмай сүгір келеди.

Iталиядағы вулкандар мен җер сикинетин аймақтарь. Ғерлері-җил сикинетин туратын қалалар мен аймақтарды атаңдар. Тутанувь вулкандарды атаңдар.

Буқан дәле—вулкандардың атқылауы җана Тустик Iталия җерлеринин дем-вил-демвил күчті сикинетин тұруы, бу сикинетин үкыл Тустик Iталияда, әсіресе Sijtsijlija мен Kалабриjада көр болды. 1908—җылы декәбирде җер сикинетин болып, Sijtsijlijaдағы Messijna деҗтин үкел қала мен Kалабриjа өлкесиндегі бир нече ұсақ қалаларды оҗранды бузыр җиверген; осы үлкенликте 100 мыңнан аса киши ғығылған.

Tystik İtaliya klijmät. Apennin tavlaryñdä vijik çotalaryñ qosraqanda, Tystik İtaliyanıñ klijmät—suvvtropiıktik; çazı qurqaq, ıstıq, qız çapırgı, salqın. Käk çyzi äg vaqıt derlik ar—asıq çarqırap turadı; qıstı kyni de kökte tuman degen bolmajdı; tek keı bir kezderde qana vätstan qara vılltar sıqır, qattı nöser volır çavadı; vıraç, bu da onca körke sozılmajdı, tez aıqır, kın çarqıraj vastajdı. Azdaçan suvıç volçan men de qar tyspejdi, tysse de tavlarynda çana volır, oda onca kör çarrajdı. Sondıqtan, munda mængi kögerip turatın aqactar men vıtalardıñ makkıja deştin coqtarğ ösedi.

Çaratıls vajlıq. İtaliyanıñ çaratıls vajlıq onıñ suvvtropiıktik klijmätında çana kövinese vıvkan kyli men öndelgen qızıl torıraqında. Tas kömir men metalqa öte kedej; vıraç, „aq kömirge“ öte vaj. Aq kömir degenimiz—kövinese Ərpiniñ vijik çotalarynan aqatın tav özenderiniñ quvatı; munan vasqa, mramorqa (Apennin tavlarynda), kykirtke (Sijsiılija) vaj.

Рыбьгтаыс сураç:

Teristik İtaliyanıñ, Orta çana Tystik İtalijadan; klijmät çeninde vılsın, çeriniñ betki qurıls çaqınan vılsın vastı aırtmasın aıtır berinder.

TERISTIK İTALIJA.

Torıraq asa qınarlı Lombardiya ojratı mol suvlı özenderden suv içir turadı, ol özender—Po çana onıñ salalar. Bul ojrat ızınнан, ködenenнен ылqı kanaldar men aıqıctалр tartılçan; kanaldardan aqçan suvlar egistikke, vaçsaça, qoldan ekken calçındarqa varadı.

Kanaldı kör etir qazuvça onıñ çaratıls çaqdaı da qolajı; yjkeni, özender unva saz ven amasın toltır otıradı; sondıqtan, arna birte—birte keterilip, suv—mañındaq egistikten nedävir vijik aqadı. Sol sevepti özennin amalary eki—yc qavat toçan men qorcalçan. Vırıñdä kezde özen suvlar toçandırdı vıvır, dalan suv alır ketip, qanca vıvıncilik tysirip, çaruvça qanca zıjan keltirvci edi. Osı kezde vıı vaçıja sıjrek kezdesedi.

İtalijandar eñ ojrat vatraqtı çerlerine kyriç pen çem çöpterin egedi; ol çöpterin bir çazda altı retke dejin savır aladı.

Osındaj çerlerinde sıjrt malın kör ustajdı; sıjrtlarynan syt, maj irimcik alır, olardı qalaça çiverip turadı. Torıraq qurqactav çerlerine vıvdaj, çygeri, qant qızıcasın egedi (qızıcasın qant zavıtarına tapsıradı). Astıq egetin egistik çerlerine tut aqasın da, çyzim de egedi; çyzimderi aqacqa sırtavıçtaç oralır ösedi. Lombardiya ojratına kın sävlesi kör tysedi, ыqal da kör voladı; sondıqtan, astıqtar aqac kölenkelerinde turıp ta pisedi. Tut aqasınнан çarvıçon kör turıçvıjajdı; çarvıçon ösir çetile bergen kezde, çaruvä əjelderi çıvek qurtların asırav usın, çarvıçon kökteç çulır, çarvıçtarına salır alır ketedi. Çıvek qurtı çaruvanıñ yj vastı saıır voladı devge keledi.

Alajda, Lombardija ojratyndaqь caruvalar öte kedej, sevevi: asььq egir tarqan azьq—tylikteriniñ vägin de tölajtın salьqtarьna tölör, özderi qontorqajla-nyr, asьqьr otryadь.

Romecikterdiñ kyric plantatsijalarьnda çalsь vatьraq әjelder istejdi; vytin çaz voьь tizesinen suv kecip, qojuv vatpaq sazda çyredi. Syjtıp çyrsede, alatьn eңbek aqьlarь tipti az voladь; az eңbek aqь men turuv qьььn volqan soң çumьsta çyrip, ajaqtarьn sylikke toсьp sorqьзьp sylik ustajdь, ustaqan sylikterin әrtekke әker satьp, tamaq tavьp çejdi.

Lombardija ojraty sьqьmдь көp veredi; yjkeni, egistik çerlerin kennep vasqa suvperpospat, seljtr men tьpajtadь. Bijdaj sьqьmьnyñ mөлceri bir gektarьna 20 sentner.

Әpi tavь men teristik Apennin tavlarynyñ vetkejlerinde caruvalarь—mal әsirip kәsip etedi; maldarь asьl tuqьmдь tav sьььlarь („tjroika“) voladь; alqan syt pen istegen irimcikterin qalalarqa çoneltip turadь.

Avьl caruvasyьqь men qatar, dьnyje çyzilik soqьstan kejin, Teristik Ijtalijada өnerli kәsip te kьcti өrkendedi. Әpi men Apennin tavlarynan sьqatьn varььq өзenderden ylken elektir stan-salarь salьndь; vulardan Mijlan, Tuvriyn, Genuvja, taqь vasqa qalalarqa çoqarь kernevli tok çiberilip turadь. Tavdan aqqan qattь aqьn tygli macijnalar men—maqьadan, çibekten mata toqьььn pabrikterindegi milijondaqan urcьqtardь ajnaldьradь; bul pabrikter cetten keltirilgen maqьa, Ijtalijanyñ өзiniç syn çibekteri men çasamaly çibekterin çumьstajdь; çasamaly çibekter çoqarqь atalqan qalalardьn qььmija zavьttarьnda çasальp sьqadь.

Teristik Ijtalijanyñ vas qalasyь *Mijlan*. Ol Lombardija ojratyныñ naq ortalyqьnda turadь. Mijlandь vasьp bir nece temir çoldar өtedi, olardьn eң vastьь Sen—Gotard temir çolь; bir nece aptostrattarda өtedi, aptostrat degenimiz keң tegis, aspәlttep salьnqan ylken aptamәvil çoldarь.

Aptostrattar vasqa çoldьda ne tunnel, ne көpirler arqьь kesip өterlik etip salьnqan. Mundaq çoldar men aptamәvilder saqatьna 200 kijnometir çyre aladь. Teristik Ijtalijada aptamәvil qatьnasь өrkendegen, tipti aььsqa varatьn çykterdi aptamәvil men tasuv temir çoldaqьdan arzan tьsedi.

Өnerli kәsiviniñ өrkendevi arqasьnda Mijlan qalasyь qattь өsti, Ijtalijanyñ qalqь көp qalalarьnyñ biri voldь (qosьmca № 2).

Tuvriyn—өnerli kәsiptiñ maңьzдь bir sentiri, Pransijadan sьqьp, Mon—Senijs tynnelinen өtetin temir çoldьn voььnda turadь. Tuvriynde ylken aptamәvil zavьть („Pijat“) var.

Genuvja—vykil Ijtalijanyñ eң vastь portь. Munda keme çasav men macijna qurьььstarьnyñ iri zavьttarь var. Genuvja çalqьz

Italiyanıń qana portı emes, Svejtsariya ucın de sonday mańız-
dı port.

Benetsija—Adrijatıjk teńiziniń laguvninde turatın savda portı.

Bul qala vısrıqaj araldarqa salınqan; kóse ornına kicirek ózenceler men kanaldar voladı. Benetsija qalasında minir çyretin kuymeler men paveske ornında qajıqtar voladı. Çajav kisiler men artamavil çyretin çerler tek çaqalıq kóceler qana voladı. Kanaldardan salınqan bir nese çyz көpirler voladı. Qalanıń suluvlıq kerinisin kerıyve vırçuvazıjalıq elderdiń tuvristeri çiji keliş turadı.

Рысқаттыс сұрақтар:

1. Lomvardija ojratınyń qoldan suvarıvıvqa qolajı volıv sevevi ne?
2. Торьгащ сырттыс bolsa da, Lomvardija caruvalar kedejilik көrip, nege sıvıradı?
3. Kartaqa qarap, Lomvardija ojratınan ötetin västy çoldardı көсетиндер. Teristikten tustikke, västtan сырттысqa qaraj qandaj çoldar ketedi? (qalaların da atandar).

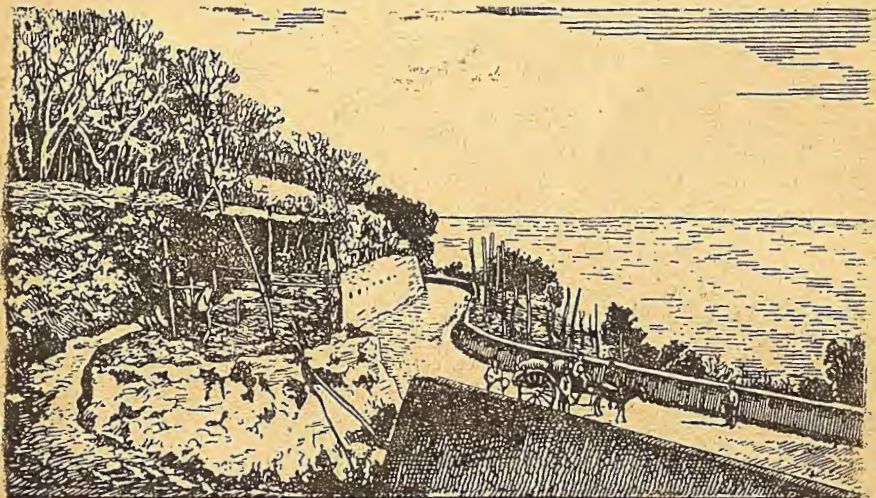
ОРТА ҚАНА ТУСТИК ИТАЛИЈА (ТУБЕК ПЕН АРАЛДАР).

Апеннин тавларынı, өсимдиги сыренсиз keletin өристерине қој мен еcki çajadı. Qысты kuni тавларına qar тuskennen кейin, қојлар төмен тусир, valaq тавларqa, тipti, maremmalarqa cejin varadı. Tav араларындащы бқалдырақ қолattarda әдеми kactan өсимdikтери өsiriledi. Çazıqtарына мәngi çasıl çарырақты maslijn ақастары мен роқке ақасы egedi. Bul ақастар çазық қırқадқысыбқда төзимди keledi. Maslijn (zajтын) ақасының çemisinen olijpkе мајы көр алadı; Tustik Italiјadan bul мај, сыжр мајының орнына çyredi. Al, роқке ақасының çemisterin esek пен çылырqa вереди. Varлық çerinde bul ајтықандардан vasqa çyzim de өседi. Çyzimnen vijno çasajды. Italiјаның çyzimnen çasaloqan vijnosь öte arzan voladı. Çeriniń värinde de mijndal ақастары өsiriledi. Mijndal ақастары қызқылт gyldi, çupar ijisti kelip, çазықтурым vukil Tustik Italiјa, әsirесе Аруvлијаның авасын қос ijisi мен аңқытыр turadı. Mijndal араларындащы çerlerdi kyzdi kuni çытыр, оқан kyzdik vijdaj, ne агра egedi, олары мај ајының icinde, ne yjenniң vas kezinde pisedi.

Tustik Italiјa çeri iri pomeccikter mencinginde, olardıń ken vajtaq uvcaske—latijpıvndıjalары voladı. Latijpıvndıjada ne vätyraqtar isteјdi—onda vätyraqtar öte көр, ne arenda ақы төлер çer alатын kedej caruvalar isteјdi.

1933—сылы Italiјаqa varыр, varлықын өз көzi мен көрген bir kisi vıraj деп çazadı: „Bir kuni bir vätyraqты varыр көryvge tuvra keldi. Vätyraq сын edendi lacyқ yjde turadı eken. Oнь мен birge, yj icl мен eki çoldасы turadı eken, alьstap suv тасыр әкер туратын bir esegi var. Uјdiң icinde tytip çyrgen тавық

Meniñ qajran qalqan nərsem: sol yjdegi kisilerdiñ bir de biri tyste de, saqat birde de, ekide de tamaq icken çoq. „Qacan tamaq icesinder? Dep suraqanımda, saqat ycte icemiz“—dep çavap verdi de, sol ölkedegi batırqatar künine biraq reñ, saqat 3 te qana, tamaq icedi dep tysindirdi. Naq sol künü yj ijesi avьььr, tessekte çatır eken. Avruvqa syt vьryv kerek qoj degenimde, kezine mөlt—mөlt çasь kelip, çavap verdi: „syт dejsiz ve... онь viz qajdan alamьz? Biz, tipti dьnijede syt dejtin as var ekenin umьtqanьvьz. Mine, тьна valalarьm mektepke varьr oquv oqьmajьdь; mektepke kijip varatьn kijimi çoq; ol vьlaj tursьn, tipti kitap alatьn da aqca çoq“ dedi.

Ijtalijanьn Tijrren tenizi çaqasьndaoьь terras. Eki dөngelekti arbasoqa astьq tijep, esek çegip äketip varadь. Çol voььnda çyzim (çarьraqsьz sojav) men äpelsin (qaradaqtar) көrinedi. Sygret çьldьn qaj kezinde salьnoqan?

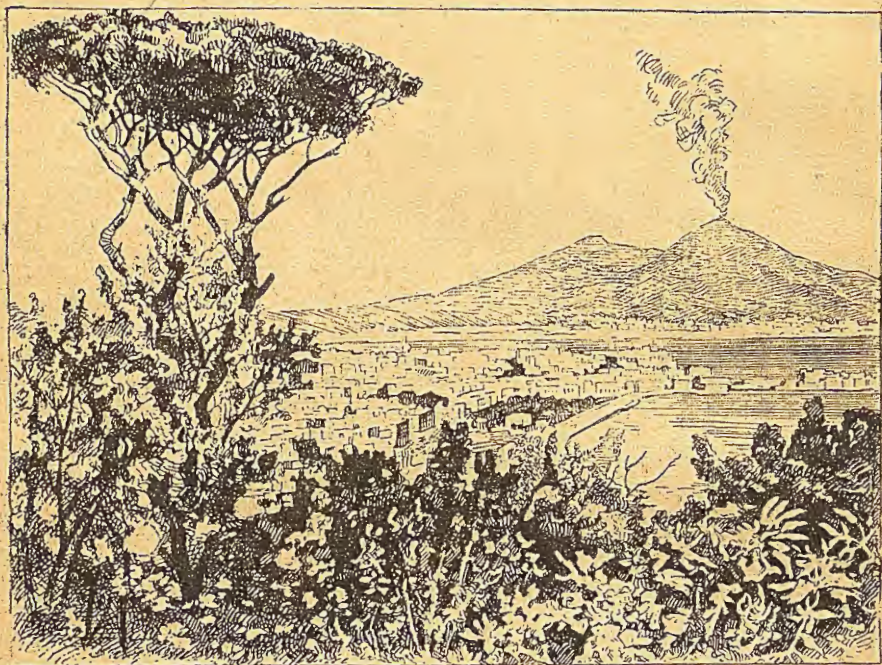
Bav—vaqcalarь men çyzim egisteri tyvekte de, araldarьnda da, teniz çaqalarьnьd vөrinde sьñsьp turadь. Әsirese tav men төbe-lerdiñ vulaq sьqatьn betkejlerinde çaqсь өsedi; mundaj çerlerge rijgi, әpelsin, lijmon çaqсь sьqadь.

Betkejlerdiñ öte tik qьja vop kelgen çerlerin temir quraldar men, ne dijna-mijт pen vuzьp, terrastar çasaqan; alañqlar acqan. Osьndaj orьndarda tyrti bav—vaqcalar men çyzim өsedi. Osь terrastarda Ijtalijandar tьnvəstan yzdiksiz çьl voьь istejdi; tipti qьstь künü de çerlerin aьььr vьrcaq, sarьmsaq, kartop egip çatadь. Kartoptarь çazoьturьm erte pisedi. Ijtalijandar ol kartoptarьn aladь da, sol kezde kartop qьmvat satьlatьn teristiktegi Svejsarija, Germanija, Anglija sьjaqtь memleketterge çөлелtedi.

Çiverilgen bul kartoptan tek sөvdegerler qana pajda көredi, al, онь satqan çaruvalarda nan alarьq ta aqca qalmajьdь; өndirilgen aььq—tylikteri çeriniñ arenda aqсьь men salьqtarьna төlevge zorqa—zorqa qana çetedi.

Sijtsijlija aralынь ceterindegi bav—vaqcalar munan da әdemi-
tek; yjkeni, onda tav etekterinen сыqатып vulaqtar көр, olar
bavlarдь qoldan сууарьп турувға қақсь. Bul bavlarda әр pelsin,
Tijmon, mandarijn өседi. Sijtsijlija aralынь bav—vaqcalarь-
nan алыатып қемистер өте көр, sol қемистер Evropaға цук әкететин
kemelerge tola tijelip қатадь.

*Bezuviј tavь men Neapol. Vulканның тьпыс тuroqandaқысь. Төвенің sol
қаюьнда—Somma (eski kraterdiң ceti) tur. Bergi қаюьнда тuroqan аюас-
rijnija (Ijtalija қарақажь).*

Өнерли кәсiвi. Tystik Ijtalиянь өнерли кәсiвi өркендеви
емес. Ol қақта өнерли кәсiп орындарынь қемi volарлық cижки зат,
көмир қоқ қана теристик қақтақыдай сувь мол, соңқал тасть өзен-
деги volмаждь. Qalalarьнда тырли pавриктери volоqан мен olардьп
варлықь да kickene—ne консерви (қемистен дајьндајтып) завьттарь,
ne дермender, ne макарон pавриги (ijtalijandar makaronдь өте
қақсь көредi). Orта қана Tystik Ijtalija қалаларь көр volоqан мен,
опса улкен volмаждь, olарда тек savда қана өркендеген.

Arennin түвегиниң ен улкен қалась—Rijm, Ijtalиянь астанась;
bul Tijьв өзениниң војьнда турадь. Rijm өте eski қала, салыңда-
мына 2 мың қьлдан артықьрақ volоqан. Rijmda eski заманның

тарьқыј иди ескерткисери мен Іјталија ијскувствасыньд мувzejleri volady

Неарөл—Іјталијаның маңыздъ портъ. Munda кеме қуғыльсыньд завъттаръ вар. Неарөл—Bezyuvij вулканьна қақып, соның қапында volady.

Неарөлға қақып, гым қуртыньд ески қаласы Pompeja var. Pompeja биздиң егамыздан 79 сьл вуғып, Bezyuvij тавыньд атқаланған kezinde tastar мен kyldin astында көмилip қалған. Pompejаның қазқанда тавылап, ески нәрселер—ески гым қалықтарыньд y саймандаръ, zejnetti aspartar мен sygretteri Неарөлдін yлкен мувzejinde сақталady. Неарөлдін тystiginde көриниси әдеми, өте suluv орындарды бирі, кicireк қана *Kaprij* аралъ турady. Kaprijда „көк yнгир“ var. Yngirdin қарғыть теңiz сувъ мен толған. Kaprij аралыньд климаты өте қумсақ, осы аралда көр вақытқа cejin Советтин атақты ұлы қаууысы—Maksim Gorkij турды.

Brijndijzj—Adrijatik теңizindegi port. Tuvrijn—Kale—Brijndijzj темір қоль осында келип бitedи. Батыс Evropaдан Yнді мен Суветске қуретин қолавсылар Brijndijzjге cejin темір қол мен келип, сол қерден кемеge minedи.

Palermo мен *Messina*—сетке әпелсин, Ijmon сьқаратып порттарды маңыздыларъ.

Iјталија қалаларында көркем syvretti gallerejler, тарьқыј ескерткисер көр; оның ystine Iјtalijada kyn сәвlesi қақыбар, көк қузи ар—асық вор турady; мунъ мен қабат, теңiz сувларъ да мөp—мөлдир volady, mine осы қақдаjлар—Iјtalijaға вуғуvazija tuvrijstегin көр tartady. Iјtalijаның көгуvge қызықыр тамачалақысы келген вуғуvazиялық сажақатсылар Evropa мен Әмериканың тырлі мемлекеттеринен (көвинесе қыстың ажақы мен көктемнің vas kezinde) ақылыр келип қатady.

Сагуvасылыр мен саясий қуғыльсыньд vastъ тырleri.

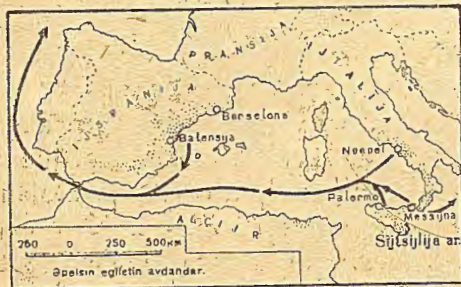
Evropadaқы vastъ imperijalistik төрт мемлекеттин (Germanija, Anglija, Pransija, Iјtalija) icindegi ең кем өркендеgeni Iјtalija-Раврик қумьсыларъ мен ватырақтарды еңбек ақыларъ, сагуvаларыньд тавысы сьндар келgende ајтуvға турмаjтын өте аз.

Iјtalija—корөлдик; dynije қузилік соқысы алдында Iјtalijada вуғуvazija мен romeccikтердин ystemdigi konstijtutsijaly корөлдик тыринде қуyгизилген: корөл ykimeti парламент пен тизгинделген, ykimetti парламенттеgi partijаларды қайсысы көр volsa, сонысы сайлақан. Dynije қузилік соқыстан кейin Iјtalijаның варлық қерінде revolyvtsija қозқалысы кycejdi; ол қозқалыс вуғуvazияның yrejin usыды. Ажақында, 1921—қылы вуғуvazija—ykimetti pacijster partijasыньд қолына берди (соқырақ Germanija вуғуvazиясы да osblaj etti). Iјtalija pacijsteri negizdep келgende eldi German pacijsterinin қолданған методтары мен vasқарady.

Ihtalijadaqь qolajь qerdiң varьqь derlik iri romeccikterdin qolьnda; qerleriniң romeccikter qolьnda voluvь—avьl caruvasyь-qьп erkendetyvge ylken kedergi volьp oьr. Olar qerlerin uvcaskeler caruvalarqа ote qьvat vaqа men a r e n d a q а veredi. Caruvalar arenda aqьsьп kоp qьjьpsььq реп әreң dep tоler, өз caruvasьп qаqsьrtuvqа camasь kelmej qaladь. Tystik Ihtalijada, әsirese Aruvlija oьkесinde romeccikterdin latijpuvndija atalatyп ylken uvcaskeleri voladь; bularda vatьraqtar—qumьstьң tek navsьmdь kezinde qana istejdi. Ihtalijada osь ret реп istejtin vatьraqtardьң sanь 4 milion; bular qьldьң kоp vaqьtьп qumьssьz otkizedi, es qerden qardem almajdь. Caruvalarqа qerdiң avьr arenda aqьsьnпan vasqа camadan tьsqarь avьr salьqtar salьnadь.

Qьl saьjьп qьz mьndaqan caruva men qumьsьclar qumьs izder kоrciles memleketterge varadь, tipti tuvqan qerin myldem tastap Teristik, Tystik Әmerijkaqа ketip, yj—ormanь men сонда ornalasyьp qatadь.

Ihtalijanyң өз astьqь өзine qetpejdi. Sьqьmdь kоp beretin qeri calqьz Lombardija oьratь voladь. Tuvек реп araldarynda egin әnimi Pransija men Germanijanikinen kоp kem voladь. Ihtalijada qumьs malь men syt maldarь da Pransija men Germanijanikinen kоp kem; astьqtь orqanda vajaqь qol oraq реп calqьpь qoldanadь; torьraqtь majdalar vosatuv ycin vәjtese qoldanadь. Qьzim egisterinin kоlemi, qьzim niң qana qemistin әnimi men olijьrke maьjьп aluv qaqьnпan Ihtalija memleketi Evropada birinci oьgьп aladь. Lombardija oьratьna oььrtqan tut aqьsьpьң kоlemi de Ihtalijanyң siьki qivek qaqьnпan Evropada birinci oьgьпda sьqaradь. Biraq, kriьzistin saldarьnan Ihtalijadan cetke sьqarьlatьп әpelsin, lijmon, qivek qaqь ote kemigen.

Qerortalьq teniz qaqьlarьna egiletin Әpelsin qana onь cetke sьqaruv. Әpelsinniң qaj qerde kоp egiletindigin aьtьңdar. Әpelsindi qaj qaqь, qaj memleketterge sьqaradь?

Dynije qьzilik soqьsqa dejin Ihtalija avьl caruvasььqь vasьm memleket volqan. Soqьstan, kejin Ihtalijanyң әnerlik әsivi tez oьkendej vastadь. Lombardija oьratьndaqь tavdan aqqan oьzenderine elektir stansalarь salьrdь; aptamavil men avijatsija zavьttarь da osti.

Çasamañ çibek öndirisi de tez (bir necə çyl icinde) örkendedi; bul çöpinde İtaliya vukil çer çuzinde aldınqı qatar memleketterdiñ biri voldı. Çibek pen maqtadan toqyloqan mata İtaliyanıñ sırtqı savdasında ulken ornı aladı.

İtaliyanıñ önerli kəsibi tas kömir men temir ruvdasınñ kemdiginen öte aqsavı. Metaldı cetten əkelgen ruvdadan qortıq aladı; munı cetten keltirgen kömir men, ne elektir togı men qorıtadı. Pabrik, zavıttarında istejtin çumıscılarınñ sanı çaqınan İtaliya Fransijadan, əsirese Germanijadan bir necə eke kem.

İtaliyanıñ temir çolı Fransiyanıñ eki ese kem; keme çyretin özen men kanal çoldarı tıptı çoq der ajtuvoqa voladı. Bıraç, İtaliyada aptamavıl çoldarı çaqı, əsirese teristik çaqında çijı kezdesedi.

İtaliya kolonijaşınñ kövi Aprikkada; olar—*Lijviya, Eriytreja, Somalijdiñ* bir völimi. Çer kölemi çaqınan bular nedəvir ulken volsa da, turatın qalqı az voladı; yjtkeni, bulardıñ çerleri tygeli men derlik quvrap çatqan çölejt. Qazirgi vaqıtta İtaliya Avıjssijniyanı vasyr alıp otır.

Ръсәқтавәс сүрағ:

İtaliya pacijsteri çana kolonijalar vasyr aluvıqa nege tırsadı?

İSPANIYA. X

Çer kölemi 503 mñ kv. km. Qalqı 24 mln.

Alıp çatqan ornı, cegaralar, çeriniñ çalıp picini.

Kartaqa qarap tavıñdar. İspaniyanı ortalıq ceninen qandaj parallel vasyr ötedi? Sol parallel İtaliyanı, Turkijanı, SSSR dıñ qaj çerlerinen ötedi? İspaniya saçatıq rojıstardıñ qajıslarında çatır? İspaniya qurılıqta qandaj memleketter men ceklesedi, ol cegaralıqtarı qaj çerlerde?

İspaniya—Pijrenej tyveginiñ kör çerini alıp çatır; sıqı çaqtaçı Çerortalıq tenizi men astasadı, bul tenizde keme çyrisi eskilikti zamanda vastalıp, örkendegen volatın; al, vatı çaqta İspaniya Atlant okeanı men astasadı; bul okeandı eñ birinci ret kesip ötken İspaniya kemeleri volqan, ol kemelerdi Kolumb vastıqan.

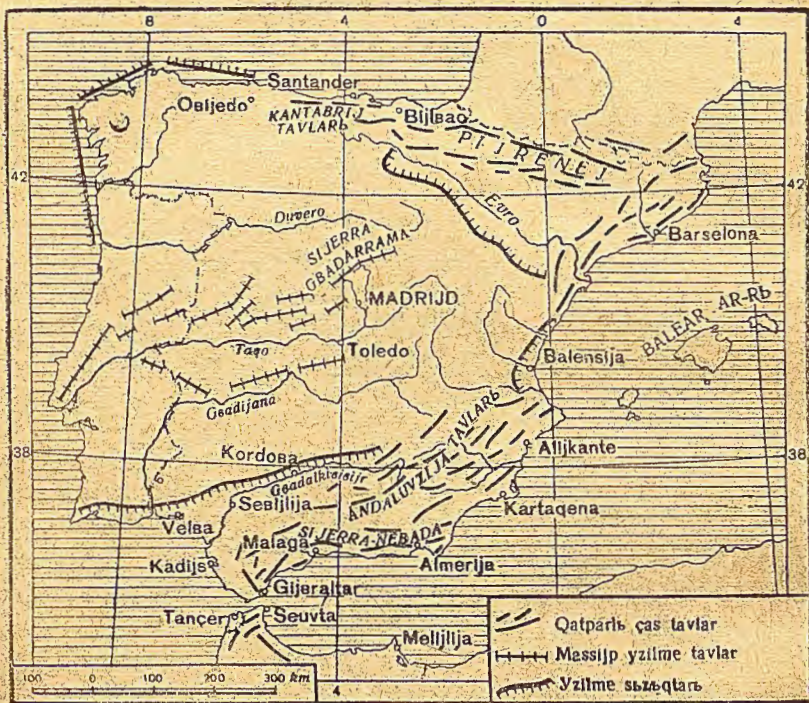
İspaniyanıñ teristik çaq cegaralıq Pijrenej tavlarnıñ vojı men ötedi. Al, tystikte, İspaniya, Aprikkadan, eni tar, Gıjbraltar vıqazı arqılı völinedi (Gıjbraltar vıqazınñ eni 13 km). Bul asa mañzı vıqazdıñ teristik çaqasında Gıjbraltar çep atalatın Anglijalıq qamal, port var; tystik çaqasında Seuvta dejtin İspaniyanıñ port var.

İspaniyanıñ sostavına Balear araldarı da kiredi.

Çаратысьһыһь vastь tyrleri.

Kartaqa qarap көсетиндер. Qatparly ças tavlär men eski massijpter Ispanijanь qaj çerlerinde çатыр? Qatparly ças tavlär men eski massijpterdä atar ötinдер. Atlant okeанына qandaj өзender qıjadь? Ujel аjында, qıjnıvar аjында Ispanijanь çerін vastьr qandaj izotermalar etedi? Sol аjlarda Ispanijada qandaj çelder vastьm voladь? Çavyн сасын Ispanijanь qaj çerінде көр tьsedі? Kyn çaryqь çeninen Ispanija men Anglijanь salьstьrьr көrinдер.

Pijrenej tyveginiң көvin keң massijr алыр çатыр, bul massijptin tegisteв çeri „Mezeta“ деп ataladь („Mezeta“ ijspanijalyqtar tilinde „ystel“ degen söz). Mezetaнь beti qasьrlar voьь tegisteliр, majdalanqan (eskilikti zamanda bul arada öte vijik tavlär volqan). Osь kezde Mezetaнь ystinen alasa qana tek yzilme tavlär qana

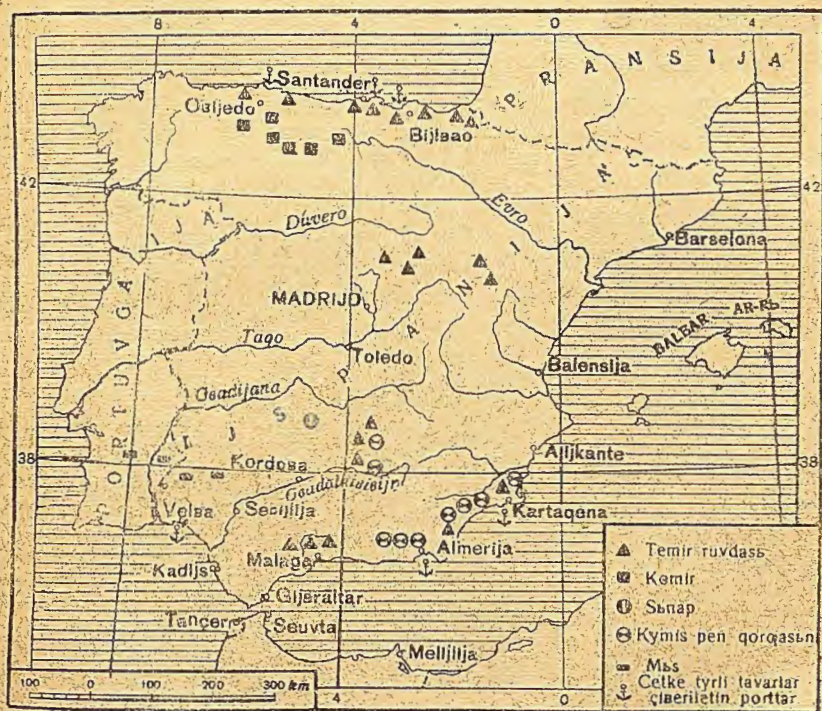

Ispanija çeriniң etki qurьlьsь.

kөteriledi, mьsaly, Sijerra-Gvadarrama; bul tavlär Mezetaнь eki ystirtke vөledi: biri—eski Kastijlija ystirti, екincisi—çаңа Kastijlija ystirti. Bul ystirtter çальrь alqanda vastьsqa qaraj ьдыь voladь; bul ystirtterden vastьsqa Duvero, Taqo, Gvadijana өзenderi aqadь.

Ispanijanь çeri temir men mьs ruvdalarьна, onan son, көmirge, sьnarqа, qorqasьnqа, kymiske öte vaj.

Klijmatъ мен өsimdigi çeninen Ispanija ьqaldь çapa qurqaq ajmaqtağa vëlinedi. Ыqaldь ajmaqtağь teristik-vatъsь мен Bijskaj сьçanaqьnъ çaqaььqьnda çataдь. Ol aralarda vatъstan unemi vult көсip, çaңьы çavьp turadь; tav qolattarьnda sarqьp arьp suvlar aqьp çataдь; tav vetkejlerinde balavsa көk oraj calьqьndь toqajьqtar voladь, көleңkeli ormandar өседi: tavдь etek çaқьnda kactan ormandarь, çoqarьtaqta emen, vuvk ormandarь, odan da çoqarь — qaraqaj ormandarь voladь. Klijmatъ çumsaq, ьqaldь; çьbь voladь, Pransijadaqь Bretan klijmatьna uq-sas keledi.

Ispanijanьq qazva vajььqtarь мен porttarь.

Ispanijanьq ystirtterinde klijmat salqьn, kontinental voladь, okean çaқьnan soqatьn çelder tyvektiң vijik çijekterinde көp ьqal qaldьradь da, icki ovььstarьna qurqaqan kujde çetedi. Çavьn-casьn bul arada çьdьn qьs mezgilinde tyseди; yjtkeni, bul kezde ijspanija arqьbь qar ça çaңьы әkeletin sijklondar өtedi (qьstьn orta kezi). Çazdьn kьni bul arada ьstьq, qurqaqсььq voladь.

Ystirtterde өsimdik az voladь, bul arada әlpa dejtin сөp pen tikendi vutalar өsetin çavaжь dalalььqtar көp orьn aladь.

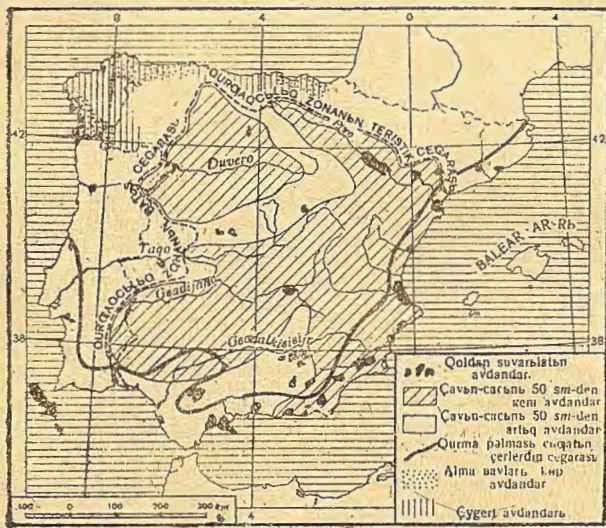
Əlra dejtin səp (qavdın bir tyri) savylmaj turıp qıvrar qalqanlın özinde de qojlaroqa çaqsı azıq voladı. Bul səptin çarbaqı ızın çana toqız keledi, sondıqtan ol səpten arqan esiledi, karzınka, şandaliy toqıladı; onıñ ustine, bul səpten qaqazdın eñ. çaqsı sortarı çasaladı; bul səp—qaqaz çasav ucın Anglijağa kəp çiberiledi.

Andaluvzija ojratı men Çerortalıq tenizdin çaqalqtarında klımat suvvtropıjktik: qısb—ajazsyz, çaıvınlı, çazı—ıssı çaıvınsyz voladı. Çeriniñ torıraqı qızı torıraq; bul arada maslıjn, roçke aqası, provka emeni ɵsedi. Bul aqactar Pıjrenej mañında Katalonijada ylkən orman volıp ɵsedi. Andaluvzija tavlarnan tıstikke qaraqan çerde qırma pəlması, tıptı qant qırağı ɵsedi; bul ara Evropadağı eñ çıb çer.

Sajasij qurılısı men qalıq sarıvasılıqlıñ vastı tyrleri.

Kartağa qarap kersetinder. İspanija çaqalqtarınan vasqa elderge varatın mañızdı teniz çoldarın kersetinder. İspanija porttarın atar ɵtinder. Temir men

mısu ruvdaları çana tas kömir sıqatın belgili avdandarın kersetinder İspaniyanın astanasına çana sol astanasına keletin temir çoldardı kersetinder. İspaniyanın Katalonija, Baski Eli dejtin aptonomiyalı bəlikterinin qaj çerde ekenin tavıdar.

İspaniyanın ar çerine tysetin çoldıq çavın-çadın mөлçere çana qırma pəlması, çygeri ɵsetin çerleri.

da turatın baskiler volmasa, İspaniyanın vasqa qalqı İspan tilin de səjlejdı, al endi, baskiler—qarqaz qalıqtarın tilderine uqsastav keletin tilde səjlejdı.

İspanija qalqının asa kəpçiligi sarıvalar men vatıraqtar sarıvalardıñ çeri az voladı; sondıqtan, olar çerdi pomccikter men „cirkev knəzdarınan“ arendağa aladı, cirkev knəzdarı degenimiz katolıj epiiskoptarı men monastırlar.

Çer kölemi çaıvın İspanija Evropada (SSSR dı çospaqanda) ekinçı orın aladı, al endi, qalqı çaıvın ves memlekettin sonnan keledi (II-tavlıjta). Pıjrenej tavlarnın vastı çaıvında

Pomescikter men rıvqanbırlardıñ zorlıq—zomvılbıq İspanijada qasbırlar vojnıa sózılqan; ol kezde ykimet vısbnda koroldar volqan; biraq, qaqları arada revolyutsija volır, sol revolyutsijanıñ nıtijsesinde ijspan koreli qulatsılqan; syjtır, İspanija bıvrıuvaz—demokratija-lyq resıuvlıjka volır sıqqan. Resıuvlıjkanıñ vısbnda prezident turadı, ykimetti prezident taqlajındajdı (mijnijstirler kenesi); al endi, prezidentti parlament (kortes) sajlajdı. Katalonija men Baskiler Eli aptonomijaly elder.

1936—ıylıñ yjelinde İspanijada vylincilik köterildi, bul vylincilikti İtalijanıñ, Germanijanıñ, Partıvgalijanıñ pacijsteri dajarlaqan. Vylincilik salıvsylar pomescikterge, iri bıvrıuvazijaqa, rıvqanbırlarqa syjenir, İspanijanıñ zañdı ykimetine qarıs soqlıs köterdi. Bul soqlısta, vylincilik salıvsylar Germanijadan çana İtalijadan kenıtyrde çerdem aldı; Germanija men İtalija „özi tilenir soqlısqı vırvıvsylardı“ çıberir çatırımız degendi sıltavratır, vylincilik salıvsylarqa: tankylar, samolettar, zeñberrek batarejalar, pıvlemettar, taqlısnı taqlılar var tolır çatqan askerler, çıberdi. Onıñ ystine, bul memleketter İspanija qaqlılyqna soqlıs kemelerin çıberdi, ol soqlıs kemeleri vylık salıvsylarqa çerdem verdi. Mine, osynıñ nıtijsesinde—vylık salıvsylar vylık İspanija çeriniñ çartılyna tajavın vısbır aldı. Biraq, resıuvlıjkasylar—vylık salıvsylarqa qaqlılyq dajrat pen qarıs turır, kucti, vatıl armija çasap aldı. Bul armija vylık salıvsylar men interventterge qattı soqlı verir, kyresyvde. Otanıñ kavalıaqı tısyvin tilemejtin çımsıylar krestijandar, usaq çana orta bıvrıuvazija, İspanijıñ adal nijetti uldarı resıuvlıjka tıvıñıñ astına çıjnalır virikti. Bul kyreste vısbılyq röl İspanija proletarijatıñ qolında; İspanija proletarijatı—pacijsterge qarıs kyresyvde eñbekilerdiñ qalıñ köpciligine syjenetin, ekinci tyrde ajtqanda, qalıq prontına syjenetin ykimetti qoldajdı.

İspanijanıñ qalıq carıvıvsılyqında vısbır röldi avıl carıvıvsılyq aladı. Avıl carıvıvsılyq İspanijada er tyrlı volır keledi.

Klijmat ıqladı Bıjskaj sıqlanaqlıñ qaqlılyqtarında—Astıvrija men Baskiler Elinde—carıvalar tav etekteri men töveli çerlerde çygeri egedi, al, vıdan köri çoqlarbaq tav vetkejlerinde qara bıjdaj egedi. Carıvalar klever de egedi, tavdaqlı balavsa toqlılyqtarda savın sıjırlar men çımsı ögizderin ösiredi (ögizderiniñ myjizi ylken voladı). Kövinese, tövesi qara bıjdaj salam men çavılyqan yjlerin in qasında carıvlar çemisti ylken bav—vaqca ösiredi; ol bav—vaqcalarında almanıñ çaqıs sırttarı ösedi (bul aranıñ klijmatı öte ıqladı volılandıqtan çyzım öspejdi).

Eski Kaştıljija men Çana Kastıljijanıñ ystirtterinde İspanija qal-

qъ kuzdik astыqtar egedi, egetin astыqъ vijdaj men agra. Буl egisterdi qurоqacсылыqtың ajaq kezinde, kuzgi çana qыsqъ çаңбыrlardyң aldында, өktөvir аjында egedi: egindi маj аjында çа уjen аjының vas kezinde çыjnajды. Astыqты çыjnaр аlqan kezde, dalалыqtары саң vasqan sup—sur çазыq volыp çatady, тек әр çerinde qana çel dermender көrinedi. Caruvalar men vатыраqtар ыласыqtarda turady, çыl воjының көvinde çумьssыз отырады. Caruvalardyң quralдары eskirgen atam zamanqъ quralдар, мысалы: олар çerdi аqас соqа мен (durьсын айтqанда, vorazda tartқыс pen) çыrtady, буl аqас соqалары биздиң осы дәvirimizdiң vas kezinde Ijspanijada көр qoldанылатын соqалар тәrizdi. Egin vастыrqанда esekke, ne volmasa qасыrqa çekken katok pen vастырады. Egin çыjnajтын macijnalar мен traktorlar тек соңоqы çыldarda qana көrine vастady, onda da ol macijnalar caruvalardyң qоlyна tysken çоq, тек pomeccikter мен манастыrlardyң qоlyна тysti.

Уstirtter мен tavlarda әлра сөvi өsetin тың dalалыqtар алыр çатыр. Буl dalалыqtarda qоjсылар vijазы çynди merijnos qоjlardy çайр çyredi. Qысты kynи dalалыqты qar vasqan mezgilde qоjсылар qоjларың tavдың etegine qaraj тysiredi.

Andaluvzija оjраты мен Çerortalaq теңizdiң çаqалыqtарында Ijspanija caruvalары—egistik çerleri мен vav—vaqçаларың eskilikti zamannaң veri qaraj qoldan suvarыp keledi, suvdy tav өзenderinen, vulaqtardan tartady. Mundaj qoldan suvarылатын çerler guverta деп атalady. Буl uvcaskelerde çумьs çыl воjы тоqtamajды: өsimdikterdiң bir тыrleri gyldenip turqan kezde, екincileri pisip turady, al, ycincilerine çer çытылып çatady. Әpelsin, lijmon, анар, иңçiр egilgen çerlerdiң аралыqtарына vijdaj, çygeri, kyric, vov ijsрап çuvasь сыqыды өsimdikter egiledi. Balensijadaqъ guvertalar kyric сыqымь çаqынап çer çyzinde birinci оғын alady 1). Буl çerde caruvalar çer торыраqын сылында bir necе ret mijneral porocokтары мен тыңajтыр turady.

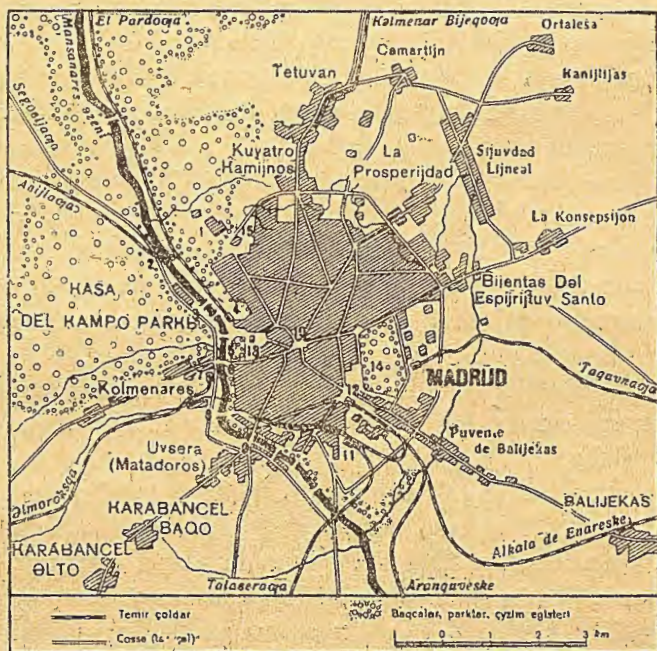
Guvertalar тек оjраң çerlerde qana emes, теңiz вен өзenderdiң çаqалыq веткеjlerinde de volady. Буl terrastar Ijspanijada көvine-se qoldan suvarылады, suv өзenderden kanaldar арқылы keledi. Al, endi, maslijn (zajтын) мен çyzim qoldan suvarылмаjды, өз veti мен de өsedi. Çyzim egilgen çerler, әsirese, Andaluvzijada, мысалы Qeras qаласының маңында, онаң соң Malaga qаласының маңында көр çerlerdi алыр çatady. Буl çyzim qurоqacсылыq çerlerde

1) Bir gektарына 65 sentner тysedi; буl Çаропыjadaqъ kyric сыqымдылыqынап еki ese, Ундidegi kyric сыqымдылыqынап 6—7 ese артыq.

kickentaj vutana tərizdenip kərinedi, viraq, odan çaqsə sorttə vij-nolar isteledi.

Ijspanijaynɔ çemisteri Anglijaqa çana Pransijaqa çiberiledi; onb men qatar, SSSR qa da keledi.

Qoldan suvaruv çuməsnı eki ese ulojıtuvoqa volar edi, viraq rometsikter men vuvçuvazija bul çuməsqə qarəb turadı, endi al-daqə vaqıtta bul məseleni, tek, revolyutsija qana cece aladı.

Madriyd qalasınñ planı

Ənerli kəsip Ijspanijada az ərkendegen; temir ruvdasın qazır aluv cet elder kapitalijsteriniñ qoldarında. Qazva vajlıqtar alınatın belgili çerleri: Baskiler Eli (temir), Astuvrija (kəmir) çana Rjis—Rijnto (məs). Ruvdniykterden Ijspanija çuməscıarınñ qol kuci men qazıbr alınatın ruvda tegiske çaqrı Anglija men Germanijaqa əketiledi.

Əndevci ənerli kəşıptıñ vastə sentiri Barselona; munda macijna çasav kəşibi men maqtadan mata toquv kəşibi kucti ərkendegen.

Ijspanijaynɔ astanası—*Madriyd*. Madriyd qalası tyvektiñ orta-ıyq ceninde, vastə temir çoldar men aptamavil çoldarınñ toqısqan çerinde turadı. Madriyd—Ijspanijaynɔ oquv bilim çuməsnıñ sentri volbr tavıladı.

Madrijt qalasъ—tereq sajlar kesip otken cöl ystirttin or alь-
qьnda, çazdь kьni kevip qalatьn, kickene Mansanares ezeninin
çaqasьnda turadь; Mansanares ezeni tereq aqar men aqadь.

Madrijdqa çaqьn, Taqo ezeninin voьnda, *Toledo* dejtin qala var. Bul qala-
da Əlqazar degen eskilkti qamal var. Ispaniyanьn basqa elevli qalalarь tyvektin
cet çaqtarьnda turadь.

Barselona—asa maьzdzь port, ravikti qala çana proletarijat
sentri volьp tavьladь. Qalqь tez əsyvde; bul qala, qalqьnьn sanь
çaqьnna alqanda, Madrijdta ozьp ketken.

Balensija men *Malaga*—kərkem guvertalarda turqan qalalar.
Bul qalalar çemis pen vijnonь cetke sьqaruv çəninde maьzdzь
volьp tavьladь.

Sesijlija—ravirikti qala çana gvadalkvijvijrde turqan port; teniz
tasqьnь kezinde vuqan kickentaj teniz kemeleri kelip turadь.

Granada—Sijerra —Nevada tavlarynьn etegindegi bav—baqca-
lar arasьnda turqan qala, bul qalada Əlgambra dejtin kərkem saraj
var (bul sarajdь—Pijrenej tyveginde kəp vaqьt ystemdik çyrgizgen
mavьrlar salqan).

Bilbao—Baskiler elinde Bijskaj sьqanaqьnьn çaqasьnda tur-
qan port; bul—cetke temir rьvdalarьn sьqaruvda maьzdzь port
volьp tavьladь.

Ispaniyanьn kolonijalarь volmascь çana, atar ajtqanda, Seuvta
dejtin əri port, əri qamalь var Ispanija Marokkosь, ikinci-Kanar
araldarь. Vurьnoqь zamanda XX qasьrdan vurьn Ispanija kəlemdi
kolonijalar vijlegen, sol kolonijalarqa ispanijalyqtar kəp kəcip
varqan; sol araldardaqь qalyqtar osь vaqьtta ijspan tilinde səj-
lejdi; mundaj çerler mьsaly Meksijka men Argentijna.

BIZDIN VATЬSTAOQЬ KƏRCILƏRİMİZ.

PIJNLƏNDIJA.

Kəlemi 388 mьn, kv. km. Qalqь 3,5 mln.

Kartaqa qarap tavьndar. Pijnlandiyanьn qandaj sьqanaqtar qorcajdь.
Okeanqa ol qaj çer men sьqadь? Qandaj parallelder arasьnda turadь? Qandaj
memlekətter men cektosedi? Onda qandaj ylken kəlder men əzender var?
Pijnlandiyanьn vas qalasь men onьn tystigindegi eki portьn atandar.

Pijnləndija —tystigindegi *Pijn* sьqanaqь men teristigindegi
Barens teьizinin arasьnda çatadь; sьqьs çaqьnna Sovetter Sojuvzь
men segarasь kəp çerge varadь (1200 kijlometirden artьrytaq);
vatьs çaoь *Botnijk* sьqanaqьna tireledi çana Svetsija, Norvegija

memleketteri men cektisedi. Pijnländija çeri Penno-Skandijnavija massijviniñ bir völimi volıp tabıladı.

Вурьноз eskiliktı zamanda pijnländijanıñ ornında tav volqan, ol tavlar eski mөngi basqan dөvirdegi mөngi köckenderi men çelinip, ultanьna dejin әvden tegistellip ketken Pijnländija—tavı Skandijnavija tyveginen Сырвс-Европа çазьрнa tysetin aralıqta çatqan өлке.

Pijnländijanıñ teristigi ystirtenip ketedi (Laplandijadaqь dө-ñesterdiñ vijiktigi 1000 metirden artadı), tystik çaqь төmender ыldьıajды, viraq, bir kelki emes; munda vijiktigi 250 metirge sejin varatьn granijtti, gnejisti qьraңdar var, olardıñ aralarь batpaqtь ojpaңdar men көl vor keledi.

Pijnländija çeriniñ vәrinen de kezdesetin çasьrandь granijt—dөñvek tастar (kej çerlerde өte iri volıp ta usьrajды), tastarь qum, saz ven retsiz aralastьp çatqan veles төveler, çaqalarь әdemilenip tegistelgen granijt tastь volıp keletin sansьz көldег—bir kezde osь arada ulь mız vasьrнь volqandьrнь ker-setedi.

Mөngi köckenderi Pijn massivini parçalap, teristik—batьstan tystik-сырвсқа qaraj sozьlqan çuralıqь ojpaңdar qazьp ketken; көlderdiñ көvi osь ojpaңdarda. Osь teristik-batьstan tystik сырвсқа qaraj sozьлp çatqan qum men qьjьr-çaqtan quralqan өte uzьn, ensiz çaldar—„өzalar“ var; bul—mөngi köckenderi qajtqan kezde pajda volqan tosqьn voluvь kerek. Ozalardıñ ystimen bul kynde ylken qara çoldar salьnqan. Pijnländijada көlderden basqa mөngi çijeginde pajda volqan doqa sьjаtь falaj-talaj çetki (çijek) moreндar var.

Pijnländijanıñ көlderi өte көp; сондыqtan, онь „мьд көl eli“ деп те атаjды. Mundaqь көlderdiñ osь vaqьtqa sejin аньқ esevi алыноqan emes (bizdiñ Karelija sьjаqtь). Көlderiniñ ең ylkeni *Sajma*. Bul өз ара ulьь-kicili bir nece көlderden quralьp, vytin көl sijstemi voladı. Sajmanıñ өзinen *Buvoksa* dejtin өзен сықадь. Өзен Ladoga көline qarap ақыр kele çatqan çолында, granijtti satьlardьñ bir necesin vasьp tyskendikten, көp соңqal pajda volqan. Sol соңqaldardıñ ekevi—*Ijmatra* (ylken Ijmatra, Kici Ijmatra) деп аталады. Sol sьjаqtь соңqaldar Pijnländijanıñ basqa өзenderinde de var. Munıñ sevevi: өзен ultanьnıñ qattьлqь; сондыqtan, ulь mөngi qajtqannan veri өзен suvь ol соңqal tastardı myçip tegistep ylgirmegen.

Әдеми, som kelgen kycti Ijmatra соңqалыньн көринisi tuvristerdi көp qьzьq-тырады. Biraq, Ijmatranь кун sajn emes, çetisinde biraq ret көrsetedi, sevevi—basqa kynderdiñ vәrinde de Buvoksa өзениniñ suvь çанынан salьnoqan elektr stansanıñ turvijnderine ketedi.

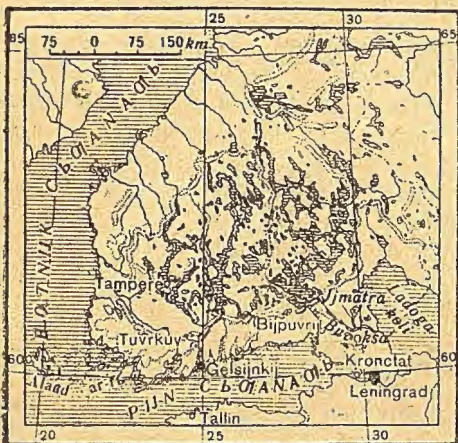
Pijnländijanıñ көp çerin көlderden basqa тогрьть batpaqtar алыр çатады. Тогрь—тогьрақ astьndaqь qavattьñ vetinde pajda volqan. Batpaq pen көlder vykil Pijnländija çeriniñ ycten birin

aladı. Kөр çerлерин қылап сарығақты ақас оғмандағы алadı; теристик қақты (поләр сепберинен әри) түвндра voladı.

Pijnländijаның торығақты тасты, kylgin торығақ volыр keledi (kylgin торығақ negizgi qatty granijttы сасырар-сасырмас сұқа voladı). Торығақтының сьымды çerлери тек теңиздиң түвбасы мен савылап теңиз сәжалары қана voladı. Pijnländija сәжалары бирте-бирте (қасырлар воы) көтерилип, теңиз түви қурлыққа айналып keledi.

Pijnländijаның климаты недәвир қатты; уйткени, оның çeri 60—parallelden әри теристик қақта турады, çerиниң бир азь Polәр сепберинен де недәвир сырт сәтады.

Оның устине, Skандинавия тавлары Pijnländijaға ватыстың сьы селин қысты күни вөгер сөнди сивермежди. Сондықтан, pijnländijаның қысы сувьқ voladı. Ал, сазқты тирқты түнниң қатқасувьқты көрке дейин varadı.

Pijnländijadaғы сәт moreндар мен көлдердиң сәтасы. Сажма көлин, Сажма каналын, Бувокса өзенин көрсетиндер. Сәт moreндарды ең узын доқаларын көрсетиндер. Тувркув (Аво) портын, ол порт пен Alанд аралдарының арасындағы сәжаларды (вьсырқаж аралсылқтар сүлгесин) көрсетиндер.

Муньң сеवेви: келдери мен ватрақтарының көртіги; күн көзи тез сьыта алмақан сон, олар маңындағы даланы салқындатыр турады. Көктемги сувьқ егиске өте зьжанды, әсиресе күздиң қара вьждайға қанырты (вьждай гылдеп турған kezде сувьқ уртып ketеди). Solaj болған сон икки овьыстарындағы қатқасувьқты күчти çerлердиң егини сьым вөрмеж, асарсылқ voladı. Mундаж сьыдағы саруалар унға қарағандың вавьқтың дошыр нан қылыр сәјди.

Егистик пен салқын сөрти (тоқайлық) çerлер Pijnländijada өте аз (варлық çer көлеминиң 8% қана), олардың өзи де ватыс пен түстик сәжаларының маңында қана voladı.

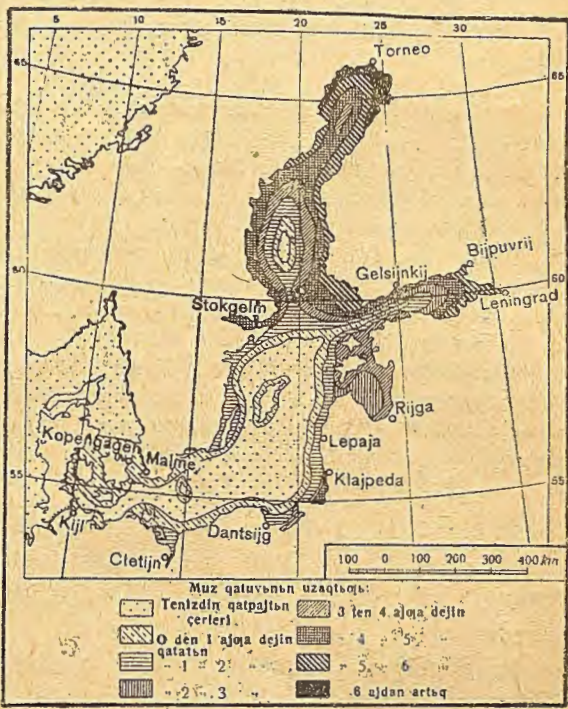
Pijnländija егистик çerлериниң көриниси ерексе. Әри, сьи (арасы 10—20 m), әри терең (1 m—ге дейин) орлар қазыр тастақан салқын саз күндеринде булар çerди қуроқтыр, торығақты сьытуыға райдалы voladı. Қуроқтырған тор ватрақтарында онап да сьи (5—10 m) орлар қазылап. Қуроқтаған келген çerлерине астық—қара вьждай, сулы, ағра, сьылырға көвирек егиледи; ватрақты çerлердиң торығақты кәлиј түзы мен өндер, бул çerлерге де астық eгеди. Bирақ, pijn қалқы бул ватрақтарға астық eгьвди тоқтатыр, көр сьыдарға дейин сәм сөртерин (тjморежерка) eгеди. Оның устине, kez келген çerлерине сәм салқамы—turneps eгеди.

Тамыр-çемисти өсимдиктериниң көптиги мен ричен сөртөриниң қа-
сыбынан олар асыл туқымды сыялар (ақысын сыяларынның туқым
мен өздериниң çегилikti кичирек келген, туқыл мујизди, бирақ сытти
сыяларын) устайды. Көр сарууларда separator (қажмақ аяратын
масина) мен мај масиналары болады. Мајды сөт elderge yздиксиз
сығағыр турады. Бирақ, көзи көрип алқаны болмаса, саруулар мај
çемейди, тек қажма-
қын алқан көк сыт
пен қана кунелтеди,
алқан өз астықтары
өздерине çетпейди. Ала-
қандај қана çери бар,
саныз кедей—саруула-
лар (торпарлар)-қоң тор-
қайлапыр ас отырады.
Өз çерлері çетреген
соң, олар қулақ пен
ромесиктерден арен-
даға өз çерлерине қо-
сымса çег алады, со-
пы мен қават олардын
да çимыстарын меңгил-
меңгил ватырақ болып
истей çыреді.

Ријн саруулары егис-
тик пен ормандар арасында,
көбінесе көлдердин қажа-
сында бөлек-бөлек қуыты
болып сасыр отырады.
Дегенне мен солар Ријн-
әндияда қоң девге во-
ллады.

Ријнәндия çерлериниң
бәрінде де, типті қызы сөт
әвдандарында да салынан çар-
çaқсы қара çолдар бар. Çолдарына
мөренниң қызысақ тастарын төгіп,
тегістер қақсартқан; екі қақпан,
ор қазықан. Çерлериниң қаты-
лықы да çолдарын қақсылар
салыуға себер болады. Çолдарында
қој ватрақ саз болмайды,
çык тіјеген арба мен ријн аттары
çелир отырады. Ријн қылығы
ірі келмейди, бирақ, кусті,
тезімді, çыристі келеді. Ријн-
дер қылығының туқымын қақ-
сартуы үшін сыпар, çы сапын
ат қағыстыр, ағыр çыкке çегіп
тартқызыр вәјге çасар отырады.

Егин мал саруасылық мен қатар
Ријнәндияда орман кәсібі бар.
Бұл кәсіп-сарууларына бір қатар
табыс береди. Қысты күні олар
ақас кеседи, кескен ақастарын
çазқы турғы сал қыр вайлар

Ајлар есептегенде вальтқ теңізі қатуының ұзақтығы (схема). Вальтқ теңізиниң қатраптын çерлерін көрсетиндер. Ријга сықанақы несе ај қатыр çатады? Ријнәндия қақаларында теңіз қанца вақыт қатады?

өзен, көлдер мен ақызър отьър, ақас тилетин завьттарға әкеledi. Оньд устине, павриктерде тольр қатқан ақастан ақ а с т а с с а с ь қасальнады, ол ақас massasънан кардон қақаз, рочта қақазь, китар, газет, қазув қақаздарьньд несе тырлиси қасальр сьоладь. Қасалқан қақаздарь мен тilingen ақастарь cet мемлекеттерге сьоғарьлады.

Дунije қызилік кризъс Рижлөндияньд орман кәсiвине қатъ тийди: cetке сьоғаратън ақастарь мен қақаз, кардондарьн өте кемитip кетти.

Рижлөндияда—сув қолдарьньд маңызъ зор. Мұндақы көлдерде ұсақ парақоттар plotijiljalарь қыреді. Өзөдеріндеги соңқал тастарьд айнальр өтув уcin, c l y v z в e n k a n a l д а т қыргизилген, бас каналь—*Sajma* каналь; ол—*Sajmanь* Вьлборг сьоғанақы мен қалқастьрадь. Рижлөндияньд теңиз бетінде қыретин қелкөнди, парь көр кемелери бар.

Рижлөндияньд теңиз қақаларьнда туратън вальқысларь көр волады. Олардьд ұстайтън көвинесе салак, корувска сьқыды ұсақ савақтар. Вальқыт көр авлайтън қерлери вьсырқай ұсақ аралдар—қералар ағасы. Бул аралдар *Botnick* рен *Pijn* сьоғанақтарьньд қақаларьнда көр волады.

Қералардьд вәри де—мөңги дәвиринен қалқан; бул қералар муздардьд сырғысине тезip сьдар қалқан қақар тастардан қуралқан. Аралдардьд араларьнда сув астында тьндар саналатън есепсиз көр гранит қар тастар бар; вулар қыретин кемелерге өте қавьртъ. Сөндьқтан, мұнда қызетин теңиз кемелери тәңиривели лотсман болмаса, қыре алмайдь.

Рижлөндияньд өнерли кәсiви пасар. Ақас тилув мен қақаз қасав өнерли кәсiви қана васым. Тас көмirdiң қоқтықьнан ақас тилув орьндарь мен қақаз павриктери қуллама сувлардьд кыси мен қыреді.

Рижлөндияньд өнерли кәсiпти қалаларь—*Bijruvrij* (Вьлборг), *Tampere* қана Рижлөндияньд астанасы—*Gelsjinkij* (Gelsjngpors); бул—Рижлөндияньд қалқыз улкен қаласы, ең маңызды портъ.

Рижлөндия мемлекет васыр уувь қақынан—вурқуваздық негизине қуралқан республика: васында президөнт, министрлер кеңеси, сейим (парламент) волады. Коммувнис партиасы род-полъjede.

Рижлөндияда расистер ижъмь бар, вулар Советтер Сојувзына қарсы соқыс асыр, Карелиямьзды васыр алуудь арман қылады.

Рьсырқавьс сураттар:

1. Рижлөндия өнерли кәсiптериниң қажысы көвирек өркөндеген қана неликтен?
2. Ақас ақызув уcin *Sajma* көлнен канал қазыр сьоғарууларьньд сеवेит не?
3. Рижлөндияньд өнерли кәсiви бар еки қаласы мен ең маңызды портън аатарды?
4. Рижлөндия егистиктери мен батпақты қерлеринде орды неге қазарды?
5. Рижлөндия сейими торпарларға неге қардем бермейді?

BALTÛQ VOJÛNDAQÛ MEMLEKETTER.

Estonija. *Kõlemi 48 mñ kv. km. Qalq 1,1 mln.*

Latvija. *Kõlemi 66 mñ kv. km. Qalq 1,9 mln.*

Lijtva.¹⁾ *Kõlemi 56 mñ kv. km. Qalq 2,4 mln.*

Kartaqa qarap tavõndar. Oslardõn ãr qajsõs vasqa qandaj memleketler men cektesedi. Bulardõn çerinde tenizge qajatõn õzenderdi atañdar. Ër qajsõsõnõn astanalarnõn atañdar. Osn memleketterdin qajsõs Sobetter Sojuzvõ men cektespejdi?

Baltõq vojõndaqõ memleketterdin çer vetterinen Skandijnavijalõq eskilikti mõngilerdin izderi ajqõn kõrinip turadõ; ol mõngiler vul araqa qazirgi Baltõq tenizi arqõb cõsõp kelgen. Bul õlkeдеgi çerlerdin vetki qurõbstarõnõn võrinde mõngi keziniñ sazdarõ men qumdarõ var, bular qalaj bolsa solaj retsiz, irili-vaqtõ dõnvek granijt tastar men aralas çatadõ. Mundaqõ (veles) tõveler (mõngi mõgendarõ) qazan cunqõrlar men aralas çatadõ, ol qazan cunqõrlarda tolp çatqan kõlder voladõ. Bulardõn en ylkeni—*Cuud* (Pejrus) kõli, munõn tystigi—Pskovskij kõli volõp ataladõ. Bul kõlderden *Narova* õzeni aqõp cõqadõ, qujõsõnõna çaqõn çerinde onõn qulama suvõ var (ol Narva qalasõndaqõ ravrikterdi çyrgizedi).

Pijn cõqanaqõnõn çaqasõ nedavir tik kelgen çer tastõ voladõ. Osn çaqanõn vojõ (glijnt ataladõn) satõlanqan qulama vet, ol izbes tasõ qavattarõnan quralqan. Glijntten *Narova* õzeni aqõp, qulama suvõ rajda qõlqan.

Rijga cõqanaqõnõn çaqasõ ondaj emes, ojran. Bul ojran Baltõq tenizinin toqõnõn ajdaqan tosqõn qumnan quraladõ; qumõ—çel yjirip, çaqadan ylkenykõn dynder rajda qõlqan; dynderdin vrazõna qõlqan çaryraqõ aqactar õbrõqõbõlqan. Aqac cõqqannan kejin, dynderdin kõcõvi toqtaqan.

Vasõ ortalõq Resej ystirtinen cõqatõn *Batõs Dvijna* atõ ylkõn õzen Latvijanõn Baltõq çaqasõndaqõ alaptarõn Cõqõs Evropa çazõqõnõn ortalõqõ men çalqastõradõ. Batõs Dvijnanõn qujõsõ teniz kemeleri çyryvine qolajõ. Munan kejingi õzenderdin kõrnektesi—*Neman* (Bijlija degen salasõ var). Munõn da vasõ Sobetter Sojuzvõnõn çerinen vastalõp, Põlca men Lijtvannõn vasõp aqõ. *Nemannõn* tõmõngi çaqõ Memel vor atanadõ; syjitip, tenizden qum kosalar men qorcalqan *Kuvrijc-Gar* cõqanaqõna qujadõ; saqasõnan 60 kijnõmetir çerde Lijtvaqa qarajõn Memel portõ (Klajpeda) turadõ.

Baltõq vojõndaqõ memleketter Atlant okeannõna Cõqõs Evropa çazõqõndaqõ kõrciles çerlerge qaraqanda çaqõnõraq turadõ, son-

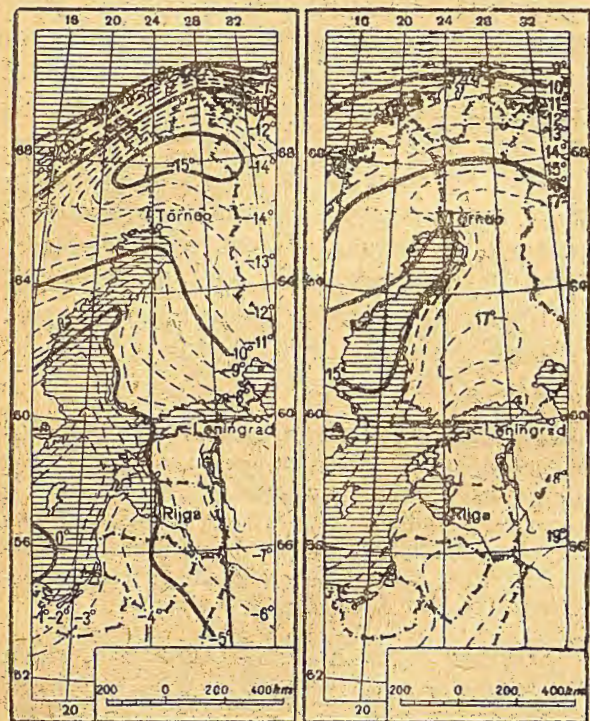
¹⁾ Osn uc memleket pen Pijnlåndija dynije çyziilik soqõsqa dejin eski Resej memleketinin sostavõnda volqan.

дъқан, климатъ җумсақырақ келеди; көктеми Советтер Сојувзының сол параллелдеги җерлериндегиден көри erte сьқадь, җысьпың җарь кесирек туседи, сьјтир җазь да ыза җырақ воьр, авьл сагуна-сьльҗына җолајь келеди.

Бул өлкенің климатына Балтық теңизинің де әсері кьүсті; бул җазы, җысық изотермалардың җьүрисинен көринеди.

Картаға җарар тавьндар.—3° җыңнувар изотермасы мен 17° ужел изотермасын зерттеп җарандар. Ол изотермалардың җьүрисин тьсіндириндер. Кар-таға җарар, Балтық җа-җасына тьсетин кьүп җа-җысьпың ызақтық мөл-җерин ајьтандар.

Ужел мен җыңнувар ајьндаҗы изотермалар (сқема). җазы кьүңги изотермаларға теңиз қандај әсер етеди? Ғыс-қь изотермаларға қандај әсер етеди?

мөл воьр җатады. Сланстарынан җанатын мај, бензин алуға волады; кьүл кьіргіс пен сement дајьндауға җумсалады.

Бул elderдеги қалықтар: Estonijada—estondar (pijn қал-җынан), сосьп Ijтва җьртьпың нәsilinen eki тырли қалық турады; бирі—Latvijada туратын—Iaтьс, екincisi—Lijтvada туратын—lijт-ваьлқтар. Булардан басқа мунда оғьс, велогьүс, немистер де аз емес.

Кьүз венен җысты кьүни Балтық војьндаҗы elderдин усти мен сик-лондардың биринен сол бирі өтир турады. Сон-дьқтан, бул арапың кьүп җајь унеми алмасыр турады, сана җоьл уне-ми тураҗьсз волады.

Балтық војьнда-җы мемлекеттерде җаратыльс вай-льҗы онса көр емес: җеринің қијҗа-сь кьүлгин торьраҗ-ты, рајьдалы җазва аз, воьлқандарыпың ен мапыздысь—тор-рен җанар слан-с Estonijada).

Сланстарь (опај җа-льнданатын җеніл суртас) ғијјнт қалыңдыҗында

Baltıq voյındaqь memleketter qalqьnь vastь kәsipteri—egis salıv men mal әsirıv; bul carıvasьbьqtarьnь өrkendevi nedәvir çoqarь dәreçege çetken. Ujtkeni, mundaqь latьс pen eston qalьqtarь көр zamannan, мәdenijetti batьс qalьqtarь men vajlanьstь volьp, avьспalь egis tәrtivin yjengen. Bul өlkede egilgen zьqьr cetke—Germanija men Anglijaqa сьqarьladь.

Baltıq voյındaqь өlkede qara vıjday men zьqьr qatarьnda çoqьrcьda, tijmopejerka, jeça sьjaqtь сөp egisi çana turneps (Estonijada), çem qьzьlcaсь (Latvijada) sьjaqtь tamьr çemıstı өsımdikter өsiriledi.

Kartopль, әsirese Estonijada (munь „kartop respuvlijkasь“ deydi) көр egedi. Kartop cocьda çemi men araq aqьzьp alıvqa çımsaladь. Turneps pen qьzьlca—tuqьmь asьldandьbьlqan savьnsь jьrlarqa veriledi (Gollandijalьq sьjьrlar men Danijalьq sьjьrlar tuqьmь). Syt produvktьlarь Germanija men Anglijaqa сьqarьladь.

Dynije çuzilik soqьstan kejin Baltıq voյındaqь elderdiң avьl carıvasьbьqь төmen tyskendigi vajqaladь; kartop pen zьqьr egistigi kemigen. Kөр carıvalar kedejlenıvde, olardьñ çerleri qulaqtardьñ qolьna өtyvde. Dynije çuzilik soqьsqa dejin Estonija men Latvijada pomeccik-nemister көр volatьn. Soqьstan, kejin bulardьñ çerleri alьnpьr, latьс pen eston qulaq-carıvalarьna verildi.

Lıjtbadada pomeccikterdiң çerge ijeligi saqtaloqan, sondbьqtan, carıvalarь çer azьqьnıan qattь muqtaçbьq cegedi. Ondaqь carıvalar çerlerin aqac soqa men ajьradь, yc tanaptь egis tәrtivin qoldanadь, көvine egetini dәndi egis.

Baltıq voյındaqь memleketterdьñ carıvalarь egis dalasьnda көvinese çekeçeke quvьr volьp oьradь. Bıraq, көviniң egistik çerleri volmajdь, qulaqtar carıvasьnda batьraq volьp istejdi. Lıjtbadaqь beloruvs carıvalarь çьjьlp poselke volьp oьradь.

Өndevcı өnerli kәsip dynije çuzilik soqьsqa dejin, әsirese Latvijada nedәvir өrkendegen edi. Ol kezde Rıjganьñ macıjna qureьs zavьttarь—vagon, paravoz, egin macıjna-quraldarьñ çasap сьqaratьn edi. Qazırde zavьttarь nasar istejdi, istegen sajmandarьñ etkizetin vazarqa muqtaç (өz vazarlarь өte çarьtьmsьz), sondbьqtan ylken zavьttarьnьñ keji birevleri masterskojge ajnalqan.

Uc respuvlijkanьñ ysevinde de sьrtqь savdanьñ manьzь ylken voladь: SSSR den Batьс Evropaqa qaraj сьqatьn savda çoldar osьlardьñ ystın vasьp өtedi; olardьñ osь alьp çatqan çerleri SSSR men Batьс Evropa memleketterinin arasьnda turoqan tabьjojь aralьq esevinde. Baltıq voյındaqь memleketterdin vastь qalalarьnьñ vәri de teniz çaқalarьnda turadь.

Estonija nьñ astanasь—*Tallin* (Rebel), tipti, çьl voյьna derlik suv çolьnьñ qatьnasь yzilmejtin port. *Narva*—Narv qulama suvьna salьnqan iri toqьma pavrigi var өnerli kәsıpti qala.

Latvianın aстанасы—*Riġa*, Batıs Dvijnanın qujılsındaqı maңызdı portı.

Lepaja (Lijvava)—maңыз қақпан Latvija portтарының екінсі; сув қолының қатынасы қы вој тоқталмады, тек оқта-теkte қана қататын муз қуқа вольт қатады да, ledokoldar ор-оңай қағыр қуғы береди.

Lijvanın vaqıtca aстанасы—*Kaunas* (Kauno)—Neman өзенінің војында тұрған savda қаласы. Lijvanın maңыздырақ қаласы *Bijlva*, bul—Lijvanın vırғынқы eski zamandaqı aстанасы—polaktar vасыр алған, *Memel*—(Klaipeda) Lijva ycin өте maңызды port; bul Germanijadan alınған.

Baltıq voјындаqı elder—pacıstık tijptes vırıvazıjalıq resırvıljıkalar voladı.

POLCA.

Kolemi 388 mın kv. km. Qalqı 33 mln.

Kartaqa qarap tabıñdar. Qırılıqta Pölca qandaj memleketter men cektıesedi? Pölcaqa qarastı tenız cıqaların қана sol aradaqı porttı kersetinder. Bijsla өзенінің qujılsında qandaj port turadı? Pölcanın vastı өzeni men onın salaların atañdar. Pölcanın ystırtterin atañdar.

Pölca, alır тұрған cегі мен қалқы қақпан Evropanın vır nese memleketterinen қана kejin қалады. Pölca—dınıje cızılık soqıstan kejin 1919—c. Germanija, Avstro-Bengrija, revolyvtısjadan vırғынқы Resej—osı yc memlekettin cerlerinen quralған memleket.

Pölca memleketi Evropanın ortalıq veliminde, SSSR men Germanijanın aralıqında turadı. Ol *Bijsla* өзенінің vykil alavın tegiske қақпın alır қатады. Pölca—Germanijaqa tijisti cıqıstıq Prıvssıjanın Germanijadan vılıp қатқан *Pölca (Dantsıj) korıjdors* arqılı qana tenızge cıqadı. Pölcanın ol arada *Gdıjna* dejtın vır qana portı var. Bul port—Bijsla өzeni qujatın Dantsıj qojnavının қақасында turadı. Цалр алқанда, Pölca quıraq cöldı memleket; onın SSSR men cegaralıqı 1400 kılometırge sozıladı.

Bijsla өзенінің qujılsında тұрған *Dantsıj* portı, ez alına kıkene қана ајығын vır memleket. Bul Dantsıj portı Pölcanın da cавдықтар turadı.

Царатылысы қақпан Pölca Batıs Evropadan (Evropanın tav qatpalарынан, аңқайлар мен massıptterinen, qızan cıңқыларыннан) tegiske қақпın cазық вольт keletın Cıqııs Evropaqa qaraj өtkıncı vascıqıс қақдајында.

Pölcanın terıstık қақында pölca-lıjvalıq төveli ајмақ voladı. Bul ајмақта celki (cıjek) morendar көр. Morendardıң arasıнда kelder көр.

Tystik çarqna qaraj vatraqtə ajmaq çatır, vül ajmaqtnı vojnıda alqasqı mənğı vasqıynıan qalıqan keç anqarlar var; osı anqarlarđı vojnı qıvılay osı künı *Batıs Buvg*, onıñ *Narev* deytin salası çana *Bıjsla* özeni aqadı. Sıqıns çarqna qaraj vül oprañ ajmaq edävır kınıjdi; ol çaqta *Pıjnskıj vatraqtə* voladı. Vül va raqtı vasır aqatın özender bır çarqna qaraj Buvg ven Narevke, ekıncı çarqna qaraj Dneprđın *Prıjpat* deytin sala-

Pelcanın, avıl carıvacılsıq avdandarı. Pelcanın Beloveç ruvçasın, taqı vasqa ormandarın kersetinđer. Poznan tənireğinin, Lvop qalasıñan sıqınsqa qaraj ketken çerlerdin sıqınsdı çarqı vevıv sevevin ajtındar. Neman özeninin vassı qaj çerden sıqadı? Neman özeninin vojnıda qandıj qalıqtar turadı?

sına vet duzer, özine suv aqar çoldı zorqa tavır aladı. Prıjpat pen Neman arasındaqı suv ajırq ta öte vatraqtanqan. Vatraqtar aralarındaqı ystirttev çerlerde qalıñ orman ösedı. Vül ormandarđın en ylkeni—*Beloveç ruvçası* der ataladı.

Beloveç ruvçası Buvg özeni men Neman özeninin arasında voladı, aqastar—emen, örengi, qaraqaj. Vırnıñrağ kezde osı ruvçasın ıcinde çavajı egiz—zıvır volatın, vırağ, olar dıñje çızılık sıqıns kezinde çojılsır vıttı (bır azı anqanaqa alıñdı). Al, osı künge sejin osı ruvçasın ıcinde kıkık, cocqa, tos var, anda-sanda asıl tuqım vıoñ da kezdesedi. Azıvıñ çırtıcs anqardan—qasqır, tıyki, ajıv, sılevsin voladı. Osı sıjaqtı çavajı andar var ormandarđı Pelcada Karpat tavlarınñ vetkejlernen de tavıvoja voladı.

Prijpättin tystiginde çazьq vijikter, qurqacьra q volьp keledi, vatraq volmajь; ormandarь dalalьqtar men aralatra volьp ketedi. Mengi morendarь men kел çoq devge voladь. Çeriniç veti lөs torьraq qavatьnan quralqan, bul qavatьtn vetinde qara torьraq rajda volqan.

Lөs torьraq tosqьnnьn qalьn çerleri Karpattьn valaq tavlary. Bul aralarda qь qalьn lөs torьraq qavataryn ezen men vulaqtar tilimder, tereç qazьndь aңqar-tar rajda qьlqan; aңqarlarь tik çarь, өrkecti volьp keledi de өte sävletti көinedi.

Pөлcanьn tystik-vatьsь ystirttev. Bul çaqta ylken doqa sьjaq-tapьp ijilip *Karpat* çatadь. Karpattьn Pөлca çerindegi sьndaгьnnьn (*Basija-gora*) vijiktigi — 1700 metirden asadь. Karpat tavьnnьn vetkeji qalьn orman voladь. Karpattan teristikke qaraj *Bijsla*, tystik-sьqьsqa qaraj *Dnestr* өзenderi aqadь. Karpattьn *Galijtsija-daqь* valaq tavlarynda m u n a j (өte tereңde) çana tuz voladь (çer vetine çaqьn).

Karpattьn teristiginde alasaraq kelgen Pөлca massijvi var; bul Orta Germanija massijpterine uqsas, tek onan alasa. Massijptin sьpь—*Lyjsaja Gora*, vijiktigi 600 metirden asadь. Pөлca massijvinin valaq tavlary t a s k ө m i r g e vaj voladь, bul çer—*Sijlezija vassejini* dep ataladь: vassejin Krakop qalasyнан vatьsqa qaraj çatadь. Osь vassejinde көmir men qatar mьrьc, temir, q o r q a sь n r u v d a sь da voladь.

Sijlezija vassejini dynije çyzilik soqьsqa dejin tygelge çaqьn Germanijada edi, qazirde onьn көviregi Pөлcaqa qarajdь.

Pөлcanьn klijmatь da aralьq kujdegi klijmat, taldaq ajtqanda, Vatьs Evropanyң bьqaldь klijmatь men onan көri qurqacьraq keletin sьqьs Evropanyң kontijental klijmatьnnьn eki aralьqьnda voladь. Sondьqtan, Pөлcanьn qьsь sьqьs Evropa qьsьndaj onca көp sьvqь kelmejdі, çana vatьstikindej çumsaq ta volmajdь.

Qьstь kuni qar nөdөvir qalьn tьsedi, әsirese Karpatqa көp tьsedi. Çazoqturьm Pөлca çeriniç qarlarь erte ketedi, ezen muzdarь da Don çana Dneprdin төmengi aqьs çaқьndaqь muzь men bir vaqьtta tьsip, bir kezde acьladь. Pөлcanьn çazь Evropanyң sьqьs çaқьnnьn çazьndaj ьstьq kelmejdі; tempraturasь çөninen, samalar ajtqanda, Teristik Pransijannьn çazь men bir (20 — bettegi kartanь qara). Egin caruvasь usin çavьn-saсьn көvinese çetkillikti tьsedi, biraq qurqacьsьlьq kezderi de voladь, әsirese bьqaldь çeldin çolьnda turatьn Karpattьn sьqьs çaқьnda Galijtsija өlkesinde qurqacьsьlьq voladь.

Pөлcaда tygli qalьqtar turadь. Sol turatьn qalьqtardьn çarьmьndaжь çana pөлөk. Bular memlekettin ortalьsь men vatьs çaқьnda turadь. Qalьqьnnьn екinci çarьmь mьna өlkelerde turadь: teristik-sьqьsьndaqь *Vatьs Belorussija* men Bijlencijna өlke-

sinde—Beloruvstar, tystik-sьqьsьndaqь *Batьs Uvkrainada*—uvkrajnalьqtar turadь. Pөлca korijdoгьnada-kөp nemister turadь, al Pөлcanьd varьqь qerinde qeвигеjler көр voladь. Pөлcadaqь az ulttar ezilyvde.

Pөлək, uvkrajnalьq, beloruvsv vuqarasьnьd vastь kəsivi—egin-cilik. Karpatьd valaq tavlarynda qana qalrь tystik qaqьndaqь lөs торьraq rep qara торьraqь qerlerinde vьjday men qant qь-zьlcasьn egedi; teristigindegi kylgin торьraqь өlkesinde—qara vьjday, sulь, aгpa, zьqьr egedi; kartop Pөлcanьd varьqь qerlerinde көр oгьп aladь; kartortь olar yj qanuvarylьgьna, tipti qazьnan vastar attaryna dejin veredi; oьnd ystine, kedej caruvalarь көр zamannan veri kartortь nanqa qosьp qejdi.

Pөлcanьd vatьsьnda—Pөлca korijdoгь men Poznan өlkesinde—nemister men polək caruvalarь egistik qerlerin qaqьslar өndejdі. Pөлcanьd vudan vasqa qerlerindegi avьl caruvacьsьqьnьd kyji өte pasar.

Oсь kunge dejin qerlerin kikkene qana temir soqa men, tipti aqac soqa men de aьradь, tamьr-qemisti egisti az egedi, egistik qerlerin mijneral tьnaj-qьctar men өndemejdі. Qumьs maldarь əlsiz, pasar, voladь, sьjrlarь syttі az veredi, qojlarь dөreklі qyndi voladь, Caruvalarь көvinese vьzьloqan qaman yjde turadь, maldarь da qulaqan qaman qoraqa qamaladь.

Pөлca caruvacьsьqьnьd qaq qagьmьnda at degen volmajdь. Varьqь egistik qerleriniq qagьmьnan көvi qulaqtar men romeccik-terge qarajdь. Caruvalarьnьd kujleri qьldan-qьlqa төmendevde.

Quqoqacьsьqь qьldarda (mьsaly 1934—qьsь) qerleri qaman ajdal-qandьqtan egin sьqьmь pasar voladь, onday kezde Pөлcanьd caruvalarь ala vuta, vьjdayqь, aqactьd qavьoьp qejdi.

Avьr өnerli kəsip Pөлcanьd tek tystik-vatьsьndaqь Sijlezija bassejininde qana өrkendevli. Ol aradan tas көmir sьqadь, соjьп, mьгс, qoғqasьn sьjaqtь metal qortьladь. Bul bassejinniq əг qerinde koks pecteri men domna pecteri var zavьttar voladь; saqtь men stolnanьd ystine ornатыlqan көterme macijnalarь, vьjckalarь var ruvdnikter voladь. Kөlemi 500 кв. km keletin ось arada 500 mьd qalьq turadь.

Al, qalqь qumьrsqadaj qajnar yjmelegen ось qerdin dəl qanьnda yлken orman parkteri voladь, onda Pөлca romeccikteri an өsiredi; orman astьnda əll qol tьjmegeп tas көmir qavattarь qatadь.

Sijlezija bassejinine qaqьp, Krakop qalasьnьd sьqьsьnda, *Belijcka* qalasь turadь. Oсь qerden atam zamannan veri tuз альпьr keledi. Karpatьd sol maңdaqь valaq tavlaryna munaj альnadь; viraq, bul kynde munaj tavсьlьp vitip keledi: munaj aluv

ycin qum tastaq çerden terendigin 1700—1800 m etip skvaçijna qazuv kerek voladı.

Sijlezija bassejinine çaqın çerde bir nece macijna zavıttarı turadı, mısaly— Sosnovijtsa qalasında; vıraç, qazva vajlıqtarı көр болған мен Pөлcanın ағыр өнерли кәсibi насат өркендеген. Çeңil өнерли кәsiptin sentiri—*Łodz*, munda iri toqıma pabrikeri var.

Dunije çyzilik soqısqa deyin *Łodz* pabrikeri көbinese Resej bazarları ycin isteitin edi. Qazirgi Pөлcada, kapijtal caruvасыльдының krijzisi men vajlanıstı, tekistil өнерli кәsipieriniң istep сықaratып nәrseleri azajır, төмендеген.

Dunije çyzilik krijzis Pөлcanın өнерli кәsibine qattı soqıq berip qıjratır ketti. Avıl caruvасыльды азық-tyligine doıyılqan vaça öte төмен болqандыqtan, caruvalar өнерli кәsiptin сықарqan nәrselerin satır ala almajdı; al, cet çerlerde Pөлca mataları Anglija, Çaronija taqı vasqa memleket mataları men konkuvrentsijaqda tyse almajdı. Pөлcada өнерli кәsip oıyındarıның сықарqan nәrseleri tipti qıtwat.

Mısaly, bir qoj satqan caruva, alqan aqsasına, 100 qorap ottyq, ne 17 litr kәresin qana ala aladı. Osyның saldarынан Pөлcanın derevnelerindegi caruvalar ottyq satır almajdı, tyn bolsaq qaranqy yjde ottyr, erte çata qaladı. Çana 22 kg qara vıdajıqda caruva, bolqan-bitkeni, 8 kg qana tuz satır ala aladı. Əjelderi bir tavıq çumırtqasına larkadan bir-aq qorap ottyq aladı.

Pөлcanın qalaları көр, vıraç olardıң bir qatarında өrkендеген өнерli кәsip çоқ. Sondaj qalalardıң biri—*Lvop* pen *Krakop*. Lvop Galijtsijanıң bas qalası, Krakop Pөлcanın eski astanası, munda unıjversijet var. Önerli кәsip, qalalarıның тек bir azdarında qana өrkендеген; olar: *Bijna*—Bijlija özeniniң voıyında turadı; bul Lijvanın vıgınyq astanası, munı Pөлca vasır alqan; *Poznan*, munda Pөлcanın macijna zavıttarı men qızylcadan qant çasajıtyн zavıttarı var.

Pөлcanın astanası *Barcav*—ylken qala (qalqı 1 mln—nan көbirek). Bijsla özeniniң eki çaq qavaqına salınqan, bir nece temir çoldıң toqısqan çerinde turadı; ol çoldardıң biri: Berlin—Mәskev temir çolı. Onıң ystine, Barcav Pөлcanın ijskuvıstvası men aqartuv-mәdenijet çumıstarıның sentiri, әri pedәvir maңızdı өнерli кәsibiniң de ortalıqı voladı.

Pөлcanın vastı portı—*Gdınә*, bul—Sijlezija көmir bassejini men çana salınqan temir çol arqıy vajlanıstıryılqan. Gdınәdan çeneltiletin көmir valtyq voıyındaqı memleketter vıljaj tırsın, Dıvnaj voıyındaqı: Ruvıjnija, Bengrija, Avstrijaqada çiverilip

turadı. Bul çol, Ceqoslovakija arqıy çyretin temir çoldan 20 ese uzyn keledi, biraq tashmal cıqıyn odan eki ese arzan.

Pelcanıñ icki çol qatınastar naraz. Mysal, Pelcanıñ vas-
ezeni Bıjsla arnash unemi özgertip otıradı, çazdı kyni tartılyp
tıpti keme çyruvge kelmej qaladı derlik.

Bıjsla men Neman ezenin (Narev arqıy) çalqastıratın çana Dnepr men
Buyg ezenin çalqastıratın (*Dnepr-Buyg* kanal) kanaldar narazlar ketken; bul
kanaldardan kemeler men buvojan salılyr ete az çyredi.

Qara çol men tas (cos.e) çoldarınñ kyji de naraz, çana qar erip suv tash-
qan kezde kerpke cejin tyzetilmej çatadı, etyvge kelmejdı. Tek SSSR men cek-
atalıq çerlerinın voıjna çana çana aptamavıl çoldar salınojan.

Pelca memleketi—dypije çyzilik soqıys pen Öktävir Sotsija-
listik revolyutsijasınan kejin quraldı. Alqacqı kezde, ykimetti
sajlaytın parlamenti var çana prezidenti var burçuvazıjalıq res-
publijka edi. Kejin Pelcanıñ ystem taptar ykimet vasqaruvdın
pacıstik metodına köcti. Syjtıp, qazırde el vasqaruv isinde par-
lamenttiñ ec qandaj salmaq çoq.

Pelcanıñ carıvalarına camadan tısqar avır salıq tysip çatadı.
Salıqın tölaj qojmaqan carıvanıñ malı men yj—mylikteri al-
nadı; sondıqtan, ykimettiñ osı isteri carıvalar arasında narazılyq
tuvdıyr, carıvalar köterilis çasap turadı.

Əsirese, Batı Belorıvsija men batı Ukrajna carıvalar qattı
ezilyvde. Bul avdandaqı belorıvs pen ukrajnalıqtar-
dıñ çaqı çerleri tartıp alılyr, Pelcanıñ əskerij köckinderine
beriledi.

Pelcadaqı çevirej, nemis, lijtva sıjaqtı vasqa usaq
ulttar da qattı qıymda turadı.

1935—çyldın 1—maj kyni Pelcanıñ көр çerlerinde carıvalar çыnalır yk-
ken demonstratsijalar çasadı. Mysal, Luvtski qalashın avdandındaqı carıva-
lardan 2000 adam çыnalır, kolonna volır cıqtı, sol kolonnaın vasında qalqı
muqalım—əjel çana bir nece carıva əjelderi völdı, carıva əjelderi kommunist-
partıjasının uranı çazılojan tuv köterip cıqtı. Pelijsijalar tuvı tartıp alqı-
kelip edi, demonstranttar tuvı vermedi. Sodan kejin polijsijalar demonstratsi-
jaqa çыnalıoan carıvalardı pulemet pen ata bastadı. Sol arada 20 kisi öldi,
icinde qalqı muqalım—əjel; taqı bir nece carıva əjeli var. Demonstratsija ç-
savcylardıñ avır çaralanojan besevi válniske əkele çatqanda öldi.

1920—çылы Pelca Sovetti Ukrajna men Sovetti Belorıvsijanıñ
vasır alıvqa tıgıstı, bul—vizde azamat soqıysınñ ajaqtalmaqan
kezi edi. Sol vaqıtta Pelca əskeri Kijepke cejin keldi. Biraq, viz-
din Qızıl Armija qattı soqıq verip vetin qajtarqandıqtan, olar
tez ceginip qajtır ketken.

Фьсьгтавьс сураттар:

1. Caruvalardıñ Pełcada öte pasar kuyde turatıñdıoñın neden köryvge voladı?

2. Pełcada astıq sıqıtmıñ pasar voluvı neden? Onıñ älevmettik, kljmat-ıñq çaqdajlarınan çana torıraq çaqdajlarınan volatın severterin ajtıñdar.

RUVMÛJNİJA.

Çeriniñ kölemi 251 mñ, kv. km, vasır alıñoñan Bessaravija-ñıñ çerin qosqanda 295 mñ, kv. km. Qalqı 15,6 mln, vasır alıñoñan Bessaravijañıñ qalqı men 18,5 mln.

Dynije çuzilik soqıstan kejin Ruvmıjñıjaqa Avstro—Bengrija-ñıñ bir az völigi (Transilvanija, Banat, Bukovijna) qosıldı, so-ñı men birge Ruvmıjñıja Bessaravijañıñ vasır alqan.

Оғн мен сөғарась.

Kartaõja qarap tabıñdar. Ruvmıjñıja qaj özenderdin voıñnda turadı? Bul özender qajda qujadı? Qaj ojpattar men aqadı? Ruvmıjñıja qaj memleket-ter men çektesedi?

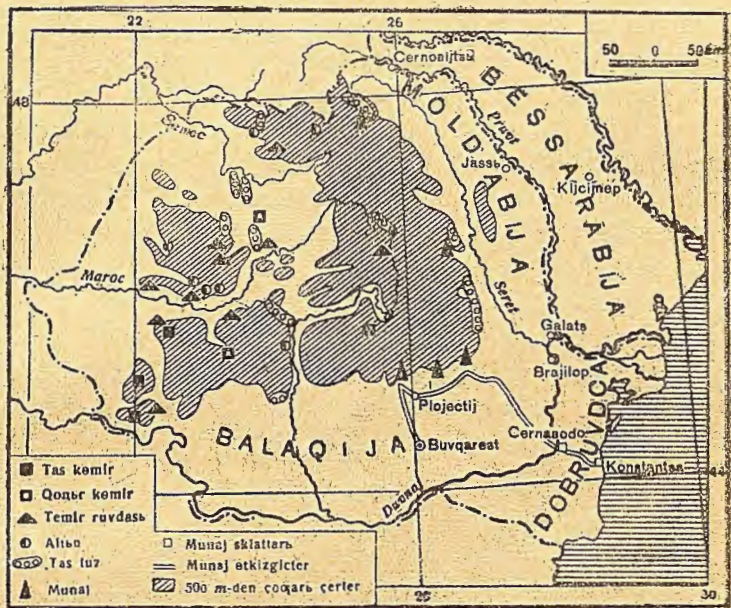
Ruvmıjñıjanıñ çaqarıjalıq oғıñıñ qolajı: qatrajıñ tenizdin çaqasın; çaqada *Konstantsa* dejtin ylken portı var, özi teniz kemeleriniñ kelyvine öte qolajı Dıvñaj özeniniñ qujıñsında tu-ıradı. Bizdin SSSR men teniz arqıñ da, qurıñ pen de oñaj vaj-ıanıs—qatınas çasavıña ıñqajıñ çoldar var. 1918—çıñ Ruvmıj-ñıja—SSSR qa qarañan *Bessaravija* ölkesin vasır aldı. Biraq, Sovet ykimeti onı Ruvmıjñıja çeri dep tanımajdı.

Çaratıñsıñıñ vastı tyrleri.

Kartaõja qarap tabıñdar. Ruvmıjñıjanıñ көр çerlerin alır çatqan tavl-ıar qajsı? Olardan qandaj qazva vajlıqtar sıqadı çana olar qaj çerlerinde? Ruvmıj-ñıja çeriniñ torıraqı qandaj?

Çaratıñs çaqınan Ruvmıjñıja memleketi öte vaj. Ruvmıjñıja-qa qarañan *Karpat* tavlar asa suvı, vetkejeriniñ varıñq da sı-resken orman: vetkejdin eteginde emen men buvk aqas, çoqa-ğıraqta qılqan çarğıraqtı aqas ormandar ösedı. Karpat orman aqactarına vaj, elektir quvatın bererlik suvı mol özenderi de көр. Bul özenderi ne sıqıñ pen tystikke (*Pruvt, Seret*), ne vatısqı (*Tijssa* özeni, salalar men) qaraj aqadı; biraq, osılardıñ varıñq da suvı көр *Dıvñajqa* көр qujadı. Qazva çaqınan Karpat tav-ıar, әsirese onıñ valaq tavlar muna j men tuz qa vaj. Bular-đan vasqa temir ruvdas da sıqadı, altın, kumis taqı vasqa metaldar da kezdesedi.

Duvnaj Ruvmьjnijaqa Bengrija ojratьnan keledi, taldar ajtq. n-
 da, Karpat pen Balqannьnъ vьr vьrine ьaьqьndasqan ьerinen ɵtir,
 Ruvmьjnija ьerine kiredi; eki tavdьn sol ɵtkelen eki aralьqьn
 Duvnaj ɵzeniniь catqal sьjaqtь ьinice aьqarь ьana vɵlir ьatadь.
 Duvnajdьn vьl aradaqь aьqarьnьnъ eь ensiz ьeri—*Temir qaqra*.
 dьp ataladь.

Quyьjnija'nьn qazva vajьqtarь. Karpattьn tystik ьana sьqьs eteklerinde qan-
 daj kender var? Munaj ɵtkizgiclerl qajdan sьqьr, qajda ketedi? Temir ruvdalarь
 qaj ьerden sьqьr? Olar ne severti az alьnr ьatьr?

Bul arannьn kɵrinisi tamaca suluv voьadь, Duvnajdьn vьr ьaьqьnda kɵvdesi
 asьr Balqan, ikinci ьaьqьnda Karpat turadь. Osь arada eki tavdьn arasьnan qь-
 sьlьr aьqan Duvnaj ɵzeni ɵziniь ьar taste qьja arnasьnan asranqь carьsьr dol-
 danьr, vujra tolqьn kɵvigi vьrqьr kьrildьr aьqadь; taste savar tuvlar aьqan
 ɵzeniniь sarьnь vьkil catqaldь kьnrentip ьatadь; osь rɵt pen suv ьasьrlar voьj
 tastardь mьcьp vьrte—vьrte vьzьr keledi.

Temir qaqradan ɵtkennen kejin Duvnaj vajavlar ьavasьr aьqadь, syjtir ɵz-
 niьn on ьaq vьjiktev ьar qavaqьn (Bolgar ystirtiniь cetki ьaьqьn) kɵvler ɵtьradь.
 Duvnajdьn sol ьaq qavaqь alasa keledi, sonьdьqan ьazqьturьm vьl ьaьqьn on
 kьjlometirlegen alavьna Duvnajdьn suvь ьajьlьr ketedi.

Munan ɵri Duvnaj Qara tenizge qaraj aьqьr vara ьatqan ьolьn-
 da granijtti *Dobruvda* massijьna kezdesedi de, osь massijpti aj-
 nala, teristikke qaraj tik tartadь; tenizge qujarьnda ol gьjrla dejtin
 bir nece tarmaqtarqь ajьrladь; syjtir, qujьlьsьnan vatpaqtь delta

(атрав) рајда қыладь. Бул delta теніз сувън ықъстығыр, үнеми ул-
қайыр келеди.

Дувнај қыжылындақы тармақтардың биі (Suwlijn) теніз кемелерінің сүгір
келіп, қоғарды қерлеріне дејін вагуына қол вереди. 1934—сыдан вери осы өзен
мен сеніл теніз кемелері (мың тоннаға дејін) тipti Темір қақпадан да өтір.
Бенгрияның астанасы—Бувареске дејін вагуына мүмкін болды; Темір қақ-
пада кездесетін көр қоғал тастар, бул күнде қоратыр тасталаң.

Дувнај мен Қарпатың арасында *Төменгі Дувнај ојраты* қатады.

Бул ојраттың рајда болуы Ломбардіја мен уқсаз: бу да вуғын
теніз сьоанақы волаң; бірақ, бул сьоанақ өзен түнбаларь мен
толыр, оның устыңғы қақың қара тоырақ басқан. Рувмынїяның өте
бір сьоымды қери—Қарпатың сьоысындақы қазықтар. Бул қазықтар-
дың терең аңқарларь мен Серет қана Прувт өзендері ақады. Мун-
дақы қерлер де қара тоырақты волады, ал қара тоырақтың асты лөс
тоырақ вор кетеди.

Рувмынїяның климаты қатты континентал: қазы ыстық, әри
қурақ, қысы өте қатты сувьқ волады; әсіресе терістик—сьоыс қели
ескен кезде сувьқ күчті волады. 1935—сылы мунда ажаздың су-
вьқтығы—30° ке қеткен. Сол вақытта үйсиз, қумьсыз сүрген көр
адамдар көcede қатыр қалқан.

БАЛАҚИЈА МЕН МОЛДАБИЈА.

Қартақы қарар тавьндар. Балақија мен Молдавија қайда (қай тавлар мен
қай өзендер арасында) турады? Бул овьлыстардың басты қалалары ағандар.

Темір қақпадан Балақијаның васыр Буварестке қарар сүргенін-
де, усы—қыжың қоқ вијдај мен сүгері егистігін көресин; арға
мен соғаға қеккен өгіздерді көр көресин. Егистік араларында үл-
кен селендер турады. Селендердің айналасы шийва, сүзим вақсаларь
мен қорқалған. Бул селендерде рувмындар мен молдавандар тура-
ды. Қалқы кедей, көви қерсиз, егетін қерлерін тек ірі помесік—во-
јарлардан арендақы алады.

Қерлері қара тоырақты волаң мен, егін сьоымь аз волады, себеві қерлерін
қақсылар өндејтін қуралдарь вомайды: қиға қытады, қол мен сақадь т. т. Қурақ-
сылық қылы сағуалар тұқымдығын да ала алмайды. Астықтарь сьоымды волаң қы-
лардың өзінде де варық вијдајларын (қымбатырақ астық волаңандықтан) сатыр қи-
веріп, өздері мамалыға (сүгері вотқа) мен күн көреди.

Туратын үйлері өте насар волады, үйлерін салам қосқан саздан соғады; төні-
тегі ықьж көң—қоқы үйінділері волады; оларды отың қыр қақады. Ақас үйлер
сүзим ақасы мен шийва ақасының вав—вақсаларь вав әлді сағуаларда қана
волады.

Өнерлі кәсіп—Балақијаның тек бір қана қерінде, Қарпат
тавының етегінде өркендеген; онан мундај мен тастуз көр

альпадь. Mundaqъ *Ploectij* qalasıньд авдаһьнда вуръ skвaқиј-
nalarъ мен мунaj tartatън nasostarъ var мьндаqan вьјckalar са-
льһqan. Oндаqъ мунaj завьттaһьнда мунajдан бенzin, kәresin
сьqыльдъ majlar aqъзьладъ; vular arnavль турва мен Буvqarestke,
қана cetke сьqарув уқин *Konstantsa* portъна сиверилip турадъ. Ва-
лаqияһьд vas qalась қана вukil Рувмьјнијаһьд aстанась—*Буvqa-*
rest.

Brazilop pen *Galats*—Duvһaj әzeninin војьнда туратън porttarъ; vularда
cetke сьqарылатън astъq pen aqactar teniz kemelerine көр tijelip қатадь.

БУVKOBIJNA.

Bul Қарpat тавьһьд әsirese әдеми көркem орmandаръ var (вувk
aқасъ әсетin) қеринде турадъ. Буvковijна өлкесинде орmandар ара-
сььнда әли кунге қавайъ cocқalar қьредi, олар вувk aқасьһьд қа-
qартаһьн қейдi. Қавайъ cocқадан vasqa қасқыр да volадъ. Буvко-
vijнаһьд тавларьнда u v k r a j n — g u v t s u l қалъ турадъ. Булардһьд
vastъ кәсиптери мал әsирув мен aқac кәсivi.

Буvковijнаһьд vas qalась—*Cernovijtsъ*, Лвортan (Pөлca) Galats qalасьна
keletin темir қолдһьд војьнда турадъ.

Qалъq сагувасьһьд мен saјasъј quғьһьһьд vastъ tyрleri.

Рувмьјнија қалръ алqанда авьл сагувасьһьд еl, сонь
мен qатар, муньд авьл сагувасьһьд Evropadaqъ vasqa memle-
ketterdin авьл сагувасьһьдһьн artta қалqan. Eгининиң сьqыһь
төмен.

Mьсалъ, Рувмьјнијада қьгеринин бир гектаръ 10¹/₂ sentner verse, Pөлcada—
10 sentner, Iјtalijada 16¹/₂ sentner beredi. Рувмьјнијада вийдајдһьд бир гектаръ
10 sentner verse, Iјtalija мен Pөлcada 12¹/₂, Germanijada—20, Уль Brijтанijada—
22 sentner beredi.

Oқув—vilim қақьна kelgende Рувмьјнија төменги дәреқеде
турадъ, қалқьһьд қақ қартьсь savatsьz (оқьј, қаза билмейдi). Мек-
терке кире алмай қьрген балаларъ (camalar aјtqanda ycten biri) тө-
льр қатадь (mektepteri өте аз); ylkender ycin acьlqan мектер,
kuvrs қоq. Қоқаръ дәреқели мектерте тек војарлардһьд қана балаларъ
оқьјдь. Әнерли кәсип қақьһьд өркендеgenи қақьз мунaj өнерли
кәсivi; вирақ, бу да cet кapiјtaldарьһьд қольнда. Оl cet еl кapiј-
taldаръ Рувмьјнија қетинен мунajдь көр сьqарьр аладъ (қо-
сьмса № 3).

Рувмьјнијада мунaj өнерли кәсivi мен qатар, соқьс өнерли кәсivi өркендеp
keledi; вирақ, бу да cet кapiјtальһьд қәрдemi мен өркендеvли (Рувмьјнијада
Pransijнаһьд Sneјder—Kреzo deјtin завьттaһьһьд вәlimderi var).

Rumьjnijada pomeccik—vojarlar men iri kapijtalister ystemdik cyrgizedi. Me mlek etini q urь lь sь p o r m a sь—konstijtusijalь koroldik, vasynda korol o tь r a dь, җana parlamenti voladь. Rumьjnijada pacijster uь m d a rь k y c t i.

Rumьjnija kep vaqьtqa cejin SSSR dь „tanьmadь“, SSSR men resmij dijplomattьq qatьnas җasamaj keldi. Tek, 1935—җыь qana, SSSR men Pransija arasьnьd җaqьsьlanuvь men vajlanьstь (Rumьjnija Pransija men odaqtas), Rumьjnija ykimetiniq usь lь sь voьpca Rumьjnija men Sovetter Sojuvzьnьd arasьnda dijplomattьq qatьnas җasaldь.

Çarатыъс—çаоғрапја coluвъ.

Kolemi 44 mln. kâ. km. Qalqъ 1130 mln.

Kartwoja qarap tabьндar. Azijaнъ ең teristiktegi tybegi men, ең tystiktegi tybegin atандar. Bul ekevinиң ең cettikteri çatqan ендикти tabьндar. Eki tybek cettiginиң bir—birinen aлыс—çaqьндьoqьп өlcөңder. Azijaнъ ең cьoqьсьндаoqь tybek pen, ең batьсьндаoqь tybekti atандar. Olardьп cettikteri çatqan vojьqьtь tabьндar çana olardьп vaqьt aььpmaoьcьoqьп aььгьндar.

Azijaнъ SSSR oғa tijsti çerlerin көрсетиндер. Azijaнъ tybekterin, araldarьп, теңиздерin çana cьoqьnaqтарьп көрсетip yjrenиндер.

Ylkendigi, oғьп, picini.

Azija—çer carьпнъ zor bөligi; munьп ylkendigi varьcь qurьcь-tyдь ycten birine тең derlik, al, vykil çer carьп алqанда, oғьп on eki bөliginiң birindej derlik. Azijaнъ tystiginдеgi *Malakka* tybegi tipti ekvatoroғa cejin varadь devge voladь. Azija çerine tijisti *Malaj* arqijpelagi Tystik çartь caroғa 10° etip, Avstralija men eki arada bejne көpir esevinde volьp çatadь. Sol tystiktegi *Celyvskin myjisi* Teristik polyvske 12 gradus qana çetpejdi, al (Sebernaja Zemla) Sol *Tystik Çer* araldarь Teristik polyvske onan da çaqьnraç varadь.

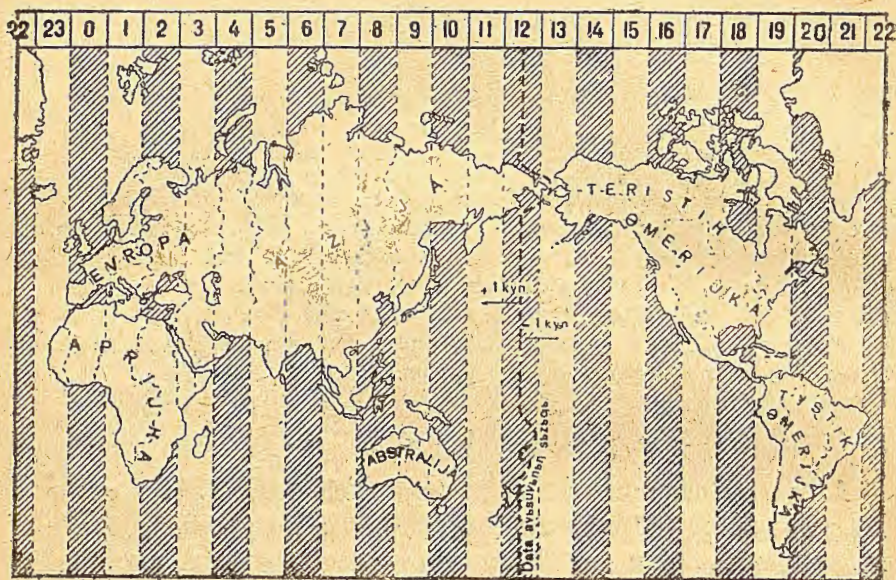
Azijaнъ tystik cetine çaqьп turqan kickene araldaoqь *Sijngapur* qalasьnda çazoqь turьm tal tys volqanda kyn qaq төbede (zenijtte) turadь, al tap sol kezde Celyvskin myjisinde kyn gorijzonttan camaь qana çoqarь turadь.

Bospoғ çaqasьndaoqь *Stambulda* tys volqanda *Deçner myjisinde* kecki saqat 10 camaь voladь.

Deçner myjisiniң cьoqьs tumсьoqь Әmerijkaoғa tipti çaqьп turadь, qьсть kyni *Berijng* vuqazь qatqan soң ijt çegip, muz ysti men çyrgen kisi Azijadan Әmerijkaoғa bir—aq kynde varadь. Azijaнъ batьс çaq cetindegi *Kici Azija* tybegi Balqan tybegine өte

çaqьp; Azijanьd bul çaqьp Balqan tuveginen *Egej*, *Mramor* tenizderi men *Bospor*, *Dardanel* dejtin çiqicke vьqazdar vөlip turadь. Bospor özen sьjaqtь ensiz vьqaz (600 den 3500 *m.* 172—vettegi kartanь qara).

Azija Evropa men tьqьz astasa keletindigi sonca—Evropanь Azijanьd eң ylken bir tuvegi devge voladь. Evropa men Azija arasьndaqь segara carttь tyrde Oral tavь, Çajьq (Oral) özeni, Qarqaz tavь-voжь men çyrgiziledi.

Saqattьq rojьstardьn kartasь. 12 rojьs rөp 13 rojьs arasьnan data avstraliya vaqon sьzьqьd çyrgizilgen; vatsьqa qaraj çyrip kele çatsь, osь sьzьqtan ötkende bir kьn qosyladь, al sьqьrsqa qarap ötkende bir kьn kemijdi. Deçner mujisi 13-rojьsta tutqan men, 12-ge esepetlip çyredi; bul mujistin saqat mezgill varьq Suvkot tuveginin vaqtь men birdej çyredi.

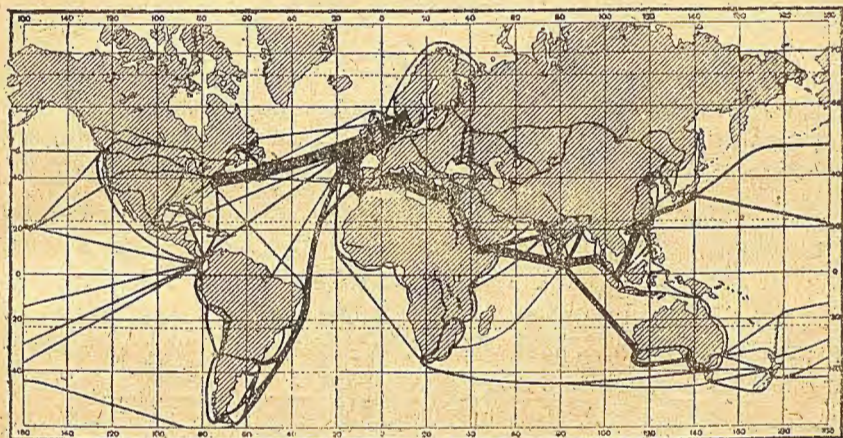
Azija Aprijka men de öte çaqьp astasa keledi. Suvets mojnьnan ködeneң qazylqan *Suvets kanalьrьnь* eni volqan—vitkeni 100 130 *m* *Bav-el-Mander* (ararса „Kөz çasьnьd qaqrasь“) vьqazьnьd eni—37 *km.*

Azijanьd eki çaqьp qatrajьn okeandar qorcar turadь; yincini çaqьpnan—vatsььnan—Atlant okeanьnьd keј bir tenizderi keledi. Azijanьd Sol tьstik *Teristik Muzdь okean* men qorçaladь. Burьn Teristik Muzdь Okean keme çyruvge kelmejtin okean dep esepetlövci edi, sonqь kezde SSSR dьn ujьmdastьrqan ekspedijsijala-

гъпъң қасымас қайратъ арқасында кәдимгидеј кеме җуғуғе во-
латън воһр сьртъ.

Азија җери Еврорада қарақанда җайрцинди воһр кедеи: туньң
тувектери мен аралдаръ варьық көлеминиң вестен бириндеј. Азијаның
ісине теңиздердиң суқьпыр кыуви өте аз, тийти, теңизден 2000 км
ден қасьқырақ туратън авдандаръ да вар. Бирақ, сыйтсede, сьқанақ
пен теңиздер Азија җақаларьн недәвир ијримдеген.

Азијаның сол тустик cetinde *Ja—Mal, Тајмьр, Сьвот* дејтин үс
тувек вар. Теристик муздь океаннан рајда воһқан: *Кар, Лаптеп*
Сьвоьс Сивир теңиздери турадь. Тајмьр тувегиниң сол тустигинде Соҗ
тустик җер (Севернаја землә) арқийпелаги, сьқысында—*җаңа Сивир*
аралдаръ сар.

*җер җузиллик теңиз җолдарьнън сьemasъ. Кәрсетилген җолдарьнън сьзьвоь не оу-
рльм қалън болса, ол арада кеме җурысиниң со оурульм көр воһоҗанъ. Кемелердиң
ен көр җуретин җолдаръ қай океанда? Еврорадан Азијада сьбатън белгилі теңиз
җоль қай җерлер мен җуреди?*

Азијаның тустигинде *Арабиа, Ундистан, Унди—Қытай* дејтин үс
үлкен тувек вар; сьқысында—*Камчатка* мен *Кореја* тувеги, ваты-
сында—*Кичи Азија* тувеги җатадь. Булардан басқа, Азијаның җақ-
ларьна җақьн аралдар да көр. Сьқыс җақьндақь аралдаръ тизбек—тиз-
бек воһр кедеи; булардьң ең үлкені—*җарон* аралдаръ мен *Сақалин*
аралъ. Сақалин аралън материктен *Татар виуқазь ажрадь*. Азијаның
тустик—сьқысында җер җузиндеги ең үлкен *Малај* арқийпелаги җата-
дь. Малај арқийпелагиниң ісине киретин *Борнео* (Уль Британија аралъ-
нан үс есе үлкен) *Суоматра, Селесес, Јава* дејтин үлкен аралдаръ
мен бир талај көр усақ аралдаръ вар.

Azija çerininin picini çijektegi elderdin öz ara teñiz qatnasъnada çer сағынъд vasqa vëlikteri men qatъnas—vajlanъs çasavъna da qolajъ. Azijanъd съqъs çaq çijegi tystik çijegi men *Malakka, Zond* vuqazdarъ arqъь qatъnasadъ. Al, tystik çaqalarъ vatъsъ men, tirti, vykil Evropa çeti men Bав-el-Mander vuqazъ arqъь çana *Suvets* kanalъ arqъь qatnasadъ. Onъd ystine Azija—Avstraliya, Apriyka men qatnasqanda yndi okeanъn vasъr çyretin çoldar men qatnasadъ. Al, Әmeriika men qatnasqanda Uъ okean men çyredi. Panama kanalъ arqъь өtetin çol Azijadan Evropaqa qatъnasatъn екinci çol.

Çalrъ alqanda, Azijanъd çaqrapijalъq ornъ qolajъ. Biraq, syjken mendë, Evropanъd ornъ men salъstъruvqa këlmejdî;—Sevevi Azija Atlant okeanъndaqъ çer çyzilik maңъzъ kycti teñiz çoldatъnпa cetkeri çatadъ (127—vettegi kartanъ qara).

Çer vetininin qurъьsъ.

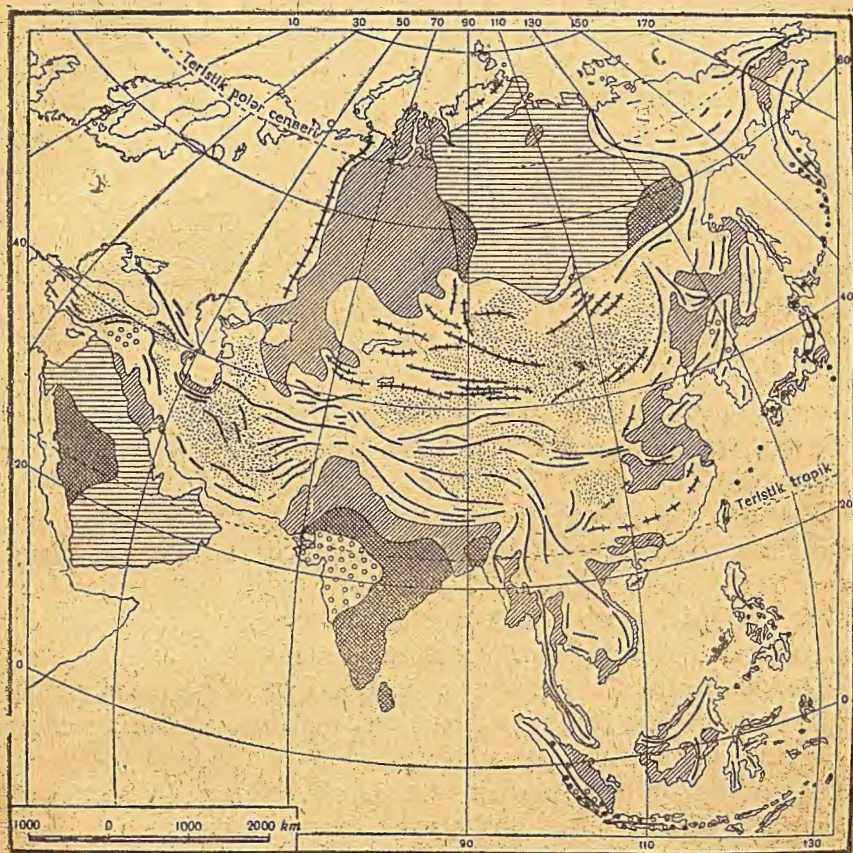
Kartaqa qarap tavъндar. Azijanъn eң vijik tavlaryn көrsетinдер. Olardyñ съндарыñ atандар. Azijanъd ylken yc ystirtin көrsетinдер. Eң ylken еki ojratъ men kleirek yc ojratъn tavъr, atъn atандар.

Azija çer vëlikterininin icindegi (qalъq mekendep qonъs qылmaqan Antarktijdanъ eseptemegende) eң vijigi. Azijanъd vastъ vijik ystirteri tav tizbekterinen quralqan. Oъ tizbekterdin көvi doqa sъjaqtanъr ijilip, doqanъd dөnes çaqъ ne Yndi okeanъna, ne Uъ okeanqa qarap çatadъ. Dөnes sьrtъ tystikke, Yndi okeanъna, qaraqan: *Gijmalaj, Qaraqorъm, Kuvен—Luvn, Undikyuc, Altaj* tavlary. Teristiktegi Altaj, tystiktegi Gijmalaj tavlarynъd arasъnda keң tavъ өlke var, onъ Ortalъq Azija, ne Ortalъq Azijanъd tav өlkesi деп atajdъ. Munъd tystiginde *Tijbet* ystirti, teristiginde *Govij* ystirti çatadъ. Azijanъd, tirti, vykil çer çyzininin eң vijik tavъ *Gijmalaj* munъd eң vijik съdъ *Everest* (vijiktigi 8880 m). Gijmalaj qatparlъ ças tav, өzi ylken doqadaaj ijile kelgen өte vijik qorqan sъjaqtъ volъr көrinedi, qatarlasa çatqan birinen—biri vijik bir nese çotalardan tyzilgen. Çotalarynъd qьrqa çaldarъ mөngi qar çamъьr çatadъ.

Gijmalaj tavlarynъn eң vijik съььna съqqan әli ес kim çoq. Bir partija aqъьsъn tuvristeri 1924—съьь Everestke съqъr vara çatqanda vorannan qъьььr qalqan, bul çazdъn naq orta kezi votsada qar voranъ udajъ men 13 kыn soqqan Bular 8 mъd metirlik vijiktigine çana çetken.

Gijmalajdъd teristik çaq vetinde çer çyzindegi eң vijik Tijbet (vijiktigi 4 mъd m çamasъnda) ystirti çatъr. Tijbetti vatъstan съqъьsqa qaraj qaq vëlip өtetin qatparlъ çotalar көp; bul çotalar әli aqъn zerttelip çetpegen. Ystirtin teristik çaqъn vijik Kuvен—Luvn çotasъ tuъьqtar çatadъ, bul çotanъn keç bir çerininin vijiktigi okean vetinen 8 km çamalъ.

Gijmalaj men Kuven—Luvnnyđ Undikyuvc pen Tən—Canqa tyijsken çerinde vijiktigi Tijbetten qalyşrajtny Pamiyr tay tyjini turady. Pamiyr vijik tay; munda Stalin cəny var, vijiktigi 7495 m.

	Cənyndə çazyqtar		Kriştal massiylər
	Eskilikli massiylər (pilişlar)		Qatqan lasadan quralqan avulkandəş topraq
	Taylı əşmaqlar		Les topraqlıny cəgildiləri
	Qatqarlı ças taylar		
	Uzilmeden qşıraqlan qatqarlı əklikləş taylar		Tutanuvly cəne sənəgen avulkandar

Azijanbny çer qurulyşny kəşsetetin karta. Qatqarlı taylardny vas rojšşny kəşsetindər. Uzilme taylar qaj çerlerde kəp? Buvlkandar qaj çerlerde kəp?

1933—çəny Sovet tuvriləri Pamiyrdny bir nəcə cəndəryəny cəqty. Sol çolda Stalin cənyndə cəqyr, onny vətkeşlərinə eki çerdən meteorologiya stansalaryn ornattı; bu stansalaryndy birevi 5600 m. vijiktikte, ekincisi 6850 m, vijiktikte; ekevinde de əzi çazyr turatny prişborlar var.

Pamiyrdny vətşşnynda İiran men Kici Azija Ustirtiləri çatady. Bu ustirtilərdny teristigi men tystik çaqtarəş qatqarlı tay çotalary

men qorcalady (129—vettegi kartany qara). Bul çotalar bir zamanda Evropany çatparly tavlary men tutas volqan, sondyqtan bul tavlary Evropany çatparly tavlaryny çalqasy volady. Bular bir—birinen Egej tenizi rajda volqan mezgilde alylyqan.

Batys Azijany eç vijik tav çotalary: *Elswors*, muny çyly—*Demavend* (vijiktigi—5670 m); *Negizgi Qarqaz* çotasy, muny çyly *Elorus* (vijiktigi—5630 m). Negizgi Qarqaz çotasyny tystiginde Armen tav ølkesi turady. Munda søngen buykandar var, mysaly *Ararat* (vijiktigi—5160 m).

Pamir tavnyan turly çyly qaraqanda, Gijmalaj, Kuven Luvn, Tijbetin çatparlanqan tavlary ylken doqra syjaqtana ijilip tystik—çylystaqy Undi—Qytaj tyvegine qaraj tartady, tipti ajaqy onan da øri Malaj arqipelagine sejim sozlyp ketedi. Syjtir, çatparly ças tav rojysy vykil Azija materigin kesip øtip, ony ulyly kicili eki vølimge alyrady. Osy alylyqan tav rojysy ornnda buyly eski çerortalq teniz—*Tetijs* volqan. Bul tenizdin tyvi køterilip, çer çyzindegi eç vijik, osy kyngi çatparly tavlary rajda volqan.

Çatparly ças tavlary rojysyny tystiginde çazandav kelgen *Dekan* men *Arabija* orqac tavlary (ystirter) çatady. Bular çatparly tav rojysnyan ølde nese milijondaqan çyl buyly çasap keledi, çana bular øte eskilikte kezde Apriyka men tutas volqan qurlystarlyna qaraqanda da bular Apriykaqa uqsaly.

Undistan men *Mesopotamija* ojrattary teniz çyqanaqtarynyan rajda volqan; øzender men kelgen tyrly salnydy tosqyndar çegir çyqanaq suvlyny ulyra, ojrattary tyzgen.

Mesopotamija ojrattary buyly Parsy çyqanaqyny bir vølimi volqan. Al, Undystan ojrattaryny ornnda buyly Arabija tenizi men Bengal çyqanaqny tutastyly turqan buyqaz volqan.

Çatparly ças tavlary rojysyny teristik—çylyly men teristik çaqynda çatqan vasqa kerp tav çotalary men ystirter var. Bular çer qavylyny çarylyp uzilyvinen rajda volqan. Osy çotalardy icindegi en ylkeni *Tøn—Çan*, muny çyly—*Çan Tønri* (vijiktigi—7200 metir). Tøn—Çanda tavlardy rajda voluly øli toqtaqan çoq, osy vaqytta da var, sondyqtan ol ajmaqtarda qatty çer silkinyvileri volady. *Altaj, Sajjan, Bajqal, Javlon, Stanovoj* tavlaryny varlyqy da eskilikte çer qavylyny çarylyp uzilyvinen rajda volqan; biraq, bular zamandar vojy qatty buylyqan. Teristiktegi Sajjan men tystiktegi Kuven—Luvnyny arasnyda bir nese ystirter var. Bularny eç vastyly monqol ystirti—*Çovij*; muny vastyly Batys Qytaj ystirtine ulylyp ketedi.

Tworan men *Batıs Sibir* ojpattarы: көrciles tav çotalarы мен massijptarqa qaraqanda, taldap ajtsaq, vатыстаqы—*Oral*, сыqыстаqы—*Сьқыс Sibir*, tystiktegi *Kopet—Daq* tavlaryна qaraqanda cөгip төмен tysken kesek çer tәrizdi. Bul ojpattar Сьқыс Evropa çazyqы мен tutasыр, vykil çer çyzindegi çazyqtardың ең ylkeni volady.

Azianың сыqысында bir çana *Qыtaj* ojpatty var. Qыtaj ojpattyның rajda voluvъ da Mesopotamija ojpattyның rajda voluvъ men bir zandas.

Kalkutta qalasыnan Epiysej özeniniң qıjылысындаqы Ijgarkaqa dejin 90—сы мерijdijan voжь men sozыlojan Azija propijli. 129—vettegi kartadan osь propijilde көrsetilgen çerlerdi tabыңdar. 20—сы parallelden 80—сы parallelge dejin nece kılıometir?

Azianың сыqыс çaқалыqtaryнда çer қавьқының çaryлыр yzilyvi volqandyqы anyq vajqalady; bul rette çer қавьқы Uль okeannyң voжың quvalaj çaryлыр, sol çaryqtың bir çaqы yzilyp төмен tysken. Mundaj yzilme *Qыtaj, Sijqote—Әlin, Ylken Qijngan* tavlaryның qu-lama çarlagыnan da vajqalady. Çaron, Saqalin, Pormoza, Pijlijppin araldaryның varыqы da çer çaryлыр ojыqanda materikten vөlinip qalqan kesek çerler volady; Oqot, Çaron teңizderi çana Сьқыс Qыtaj, Tystik Qыtaj teңizderi—qurlyqtың suvoja vатыр ketken or-пында rajda volqan. Azianың çaқalaryнда Uль okean suvlarы өte tereң, keј çerlerinde tereңdigi 8—9 мың, tipti 10 мың *m*—den de arтыqыraq keletin ciңqымalar kezdesedi.

Bul arada çer қавьқының çaryлыр, yzilyp tysyvi eski zamannyң osь vaqыtqa dejin sozылыр keledi, әli toqtalqan çoq. Mynъ Çaron, Kuvrijl, Pijlijppin, taqы vasqa araldarda çiji—çiji volыр turатын çerdiң a patty silkinyvleri дәleldejdi. Bul araldarda çana Қамcatka tyveginde at қылапыр турған тутанылы буvli-kan dardың көр voluvъ da çoқарыда ajтылqan pikirdi дәleldejdi.

Malaj arqijpelagi bir kezde Azija men Avstralijanың qosыр tur-qan qurlyqtың çılпаqы. Bul aradaqы buvlikandar çer қавьқының çarylyv сызьқының voжың quvalaj eki doqa tәrizdene çatady; ol doқalardyң biri—Suvmatra, Java сыjaqtы Zond araldaryның voжь мен sozылады da, екincisi—Selebes, Pijlijppin araldaryның voжь мен Azianың сыqыс çaқalaryн quvalaj sozылады.

Suvmatra men Java aralıbın arasında *Krakatau* deytin buvkan var. 1883—
cъь osъ buvkanınan tyrlı ottъ zattar atqılabъ, ylkен qorabъьs volqan; sol qo-
rарabъьsta vykil Krakatau araly solajъ men derlik doptaj usъь tysken. Suv par-
arabъьn, gazdardъьn, tastardъьn, kyldın vaqanalary 80 kijlometir aspanqa sьqdan;
catъьlar kykiregeni Sejlon; Pijlijppin araldarъьna estilgen. Suvmatra men Java
araldarъьnda kьp qalyq qorabъьstan kejtin ьaqacaq soqdan teniz toqъььna qarъь
volъьr suvqa ketir qъььloqan.

Azija ьerinin vetki qırbъьььnda adam valasъььn tircilik etyvine
ьajъь kelmejtin qolajsъьь ьerleri kьp. Sojъььqan ьalanaс tik qъьalar,
veti torъьraq ren ьavъьlmaј casъььь ьatqan qoj tastar ьte kьp usъь-
rajъь. Azija ьerinde tav ьte kьp: onъь da kьvin qъьja, quzdar, cat-
qaldar alъь ьatadъь. Egin salъьь carıvasъьььq istevge mymkın vol-
majъьn osъьndaj vijik ьerler ьte kьp usъьrajъь. Azijanъьn ortalyq
velimderi ьaqaralyqtarъьnna vijik ьotalar arqъьь velinir ьatadъь; vul
ьaqdaj qatъьnas vajlanъьььn qъььndatadъь, ortalyq velimderinin klij-
matъьn qırqatъьr turadъь.

Biraq, syjtken men de, ojпattar Azijanъьn varlyq ьerinin tertten
virin aladъь. Sol ojпattardъьn kьlemi, vykil Evropa ьerinin kьlemi-
nen asъьqъьrар tysedi. Qъьtaj ojpatъь men Yndıstan ojpatъь adamnъьn
tircilik etyvine ьte—mote qolajъь.

Кен vajlyqъь. Azijanъьn belgili qazva vajlyqtarъь—tas kьmir,
munaj, altъьn, qalajъь. Vul qazvalardъьn ьatъьь vir kelki emes. Kь-
mirdin kьp sьqatъьn ьerleri eski massijptardъьn ьulъьqtarъь. Kьmir-
ge ьte—mote bizdin Sibir ьana Sol tystik Qъьtaj vaj. Keј ьerlerinen
munaj sьqadъь, kьvinese qatparlanqan ьas tavdъьn qaptaldarъьnna
sьqadъь; munajqa ьsirese Qarqaz ven Yndı—Qъьtaj vaj; Ylken Zond
araldarъьndaqъь tavlary da munajqa vaj keledi. Nedavir kьrnekti
munaj kenderi Mesopotamijada da, Saqalin aralynda da var. Al-
tъьnъь vilevli ьana casъьndъь tyрге kezdesedi, ol kьvinese eski krijs-
tal massijptardan sьqadъь. Altъьnqa, ьsirese Sibir men Jakuvtija vaj.
Qalajъьnъьn kьp sьqatъьn ьerleri Malakka tyvegi ьana Azija ma-
teriginin ьalqasъь vor tavъьlatъьn Zond araldarъь. Temir ruvdala-
rъь kьp kender Azijanъьn ьzirge tek qadama ьr ьerinen qana
tavъьььr ьtъьr; taldar ajtqanda, kьvinese Qъьtaj ьerinen (158—beltegi
kartanъь qara) ьana bizdin Sibir (Anqara ьzeninin avdanъь) men
Qъььr Sьqъьstan tavъьldъь (Azijanъьn vojavъьь kartasъь) Biraq, Azijanъьn
kьp ьerleri ьli zerttelip tekserilmeј ьatъьr.

Ръььqтавъьь suraqtar:

1. Ortalyq Azijanъьn qandaj tav ьotalary qorcajъь?
2. Egerde Kalkuvtta qalasъьnna sьqъьr sol tystikke qaraj ьyretin volsan, qan-
daj tavlardъь, ojпattardъь, ystirtterdi kesip eter edin?
3. Azijanъьn pajdalъь qazvaqqa ьte vaj eki ьlkesi qajsъь?

Azijañ klijmatъ.

Kartağa qarap tabьндar. Azijañ qьstъ kuni еп сувьқ volatъп çerин tabьндar. Onda qьjnuvar аьпнқ ortaca temperaturасы qандаj voladъ? Azijada qьjnuvar аьпнқ 0° Ijzotermasy qalaj çyrip etedi? Ol Ijzoterma Evropañ qандаj çerlerinen çyretinин zertender çana onьп kesip etetin tav, teniz, tyvekterin atançar? Azijañ qьstъ kuni temperaturасы 16° çьлььqтан çoqарь volьp tura-тъп çerleri qajsъ?

Qьstъ kuni Azija materigi, ajnalasъndaqъ tenizderden әlde qajda kuctirek suvьnadъ. Suvьq çalqьz Sol tystik Azijañ çana emes, Gijmalaj tavlaryna cejin Ortalyq Azijañ da basadъ. Osъ eki ortadaqъ çerlerde qьstъ kuni әri suvьq, әri avьr ava çьjnaladъ, sodan suvьq ava çьqьstaqъ, tystiktegi çьль okeandarta qaraj avadъ. Qьstъ kungi muvsson çeli osъdan pajda voladъ.

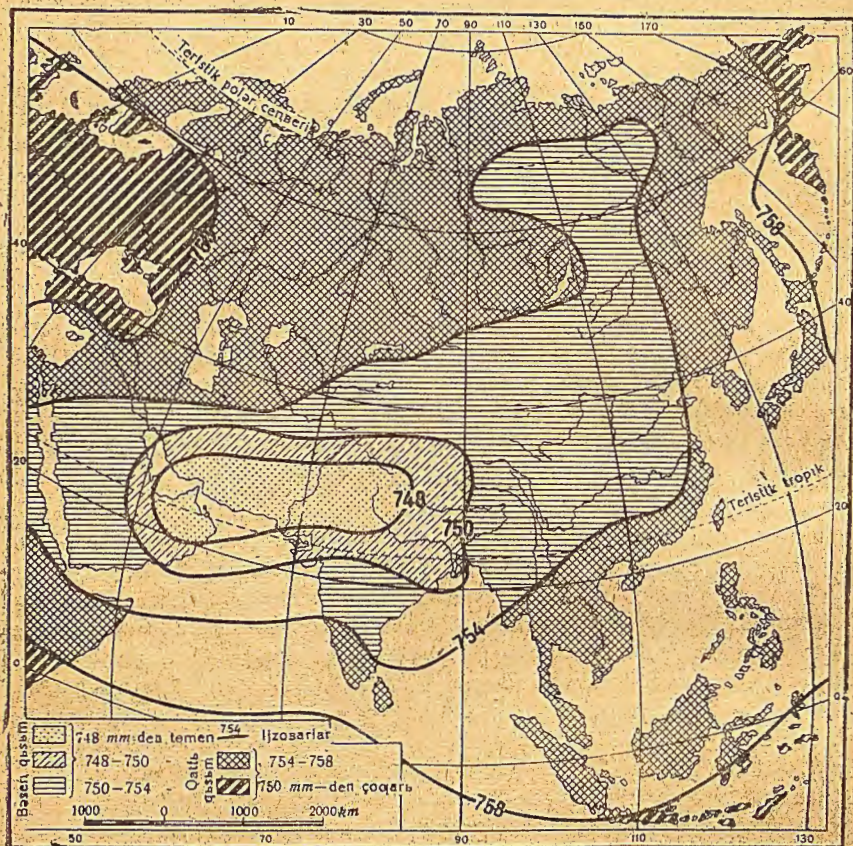
Bul muvsson soqqan kezde okeandarda atmosferañ qьsьmъ vәsen, materikte qattъ voladъ. Suvьq materikten soqqan çelder, çьqьs çaqlaryna kucti ajaz аьp varadъ, al endi, Tystik Azija vudan tav men edәvir qorçanuvь. Biraq, degen men, munda da çel qьstъ kuni qurьqтан okeanta qaraj soqadъ. Qьsqь muvsson soqqan çerlerdin varьqьnda da ava rajь qurçaq, kuni асьq voladъ.

Kartağa qarap tabьндar (vojavьsьnan). Ujel аьнда еп ьstъq kynder Azijañ qaj çerinde volatъльп аьjндar? Ol çerde yjeldin ortaca temperaturасы qандаj? Ujel аьнда Azijadan qандаj çelder soqadъ? Atmospera qьsьmьльп kartasьna qarap bul çeldin sevebin ne dep tysindirer edinder?

Çazdъ kuni Azija materigi, ajnalasъndaqъ tenizderge qaraqanda көvirek çьльnadъ. Materiktin ystinde atmosferañ qьsьmъ vәsendejdi, tap sol kezde Undi okeanь men Ulь okeannan bьqaldъ çelder esip, çavьп vultьп әkelidi; mipekej, osъ soqatъп çel çazqъ muvsson voladъ; bul muvsson çeli çavьrdъ көp çavьrdъ, әsirese çeldin etinde turçan tavlarta çavьп көp çavadъ. Bijik tavlار men qorçaloçan Ortalyq Azijağa tavdan асьp çeldin bьqаль çendi çete almaqандьqтан, bul çerlerde çazda qurçaqçьльq pen qattъ ьstъq voladъ. Undi okeanьnan soqatъп muvssonlar da Batъs Azijağa çete almaqандьqтан, onda da çaz әri qurçaq, әri ьstъq voladъ; onьп ystine, çuqaj tal tys kezinde kyn zenijтке çaqьndar көterile tas төbeden kyjdiredi. Bykil Azija çerин klijmat çөninen—Ortalyq, Çьqьs, Batъs, Tystik, Sol tystik Azija dep veske velyvge voladъ.

Ortalyq Azijañ klijmatъ kontijental (materiktik) volьp, çazdan—qьsqь, kynnen—tynge qaraj kenet өзgerip otьradъ. Çazqъ vultьsь kynderi qajnaçan ьstъq voladъ, ystirt çerdin vetteri qattъ qьzadъ, çьльnçan көp ava qujьп tyrinde çoqарь көteriledi, bul qujьндar çaң, tozaң çьmdardъ yjirip, aspança çьqарadъ. Ava çaңqььp, kynnin көzi kirevkelenip, көz yci saqьmdanьp vildьrap көrinedi. Ortalyq Azijağa kelgen çel, voььndaqъ bьqальnan аьjьльp, аььzaq kerimsal volьp çetedi; sonдьqтан, bul arada çavьп—çasьп az voladъ. Çavьп Ortalyq Azijañ тек çetterinde, tav vetkejlerinde çana çavadъ; al, еп bijik tavlaryñьп vastarynda, ol kezde qar

çavır turadı. Biraq, tavlardaq qar çijek öte vijik turadı. Mьsaly, Sol tystik Tijbette, Quvanqe özeni vastalatьn çerde, qar çijek 5 km. vijiktikte, al, Tystik Tijbette qar çijek 5½ km. vijiktikte çatadı

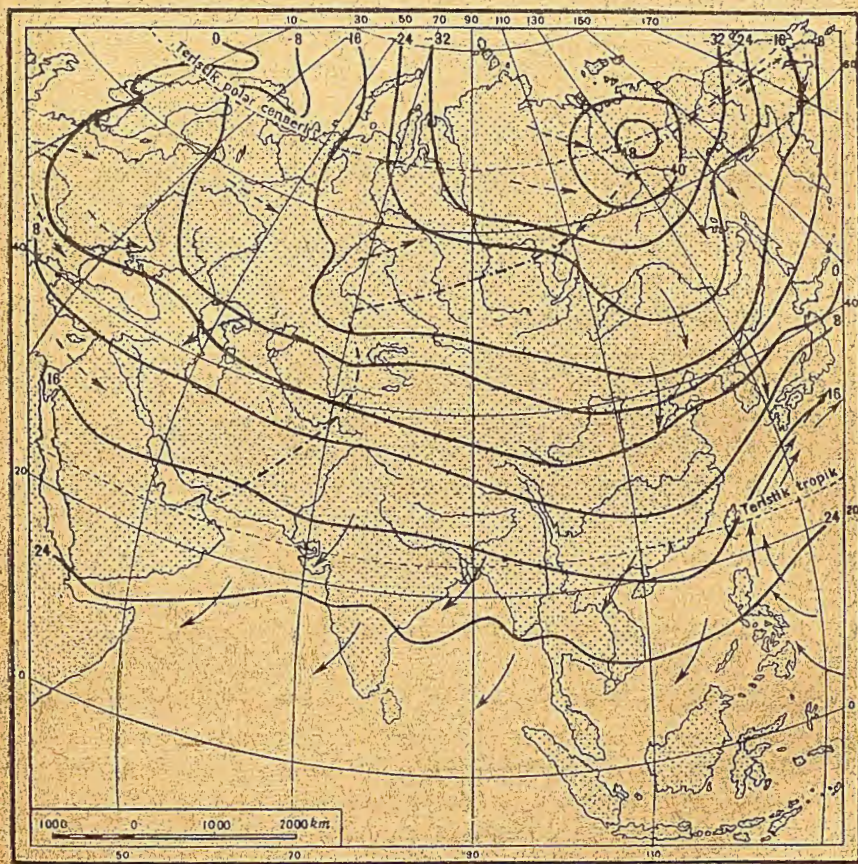

Şьnartь varometirdin mişlijmetirlik ölcemderi men kьrsetilgen, çazdı kьngi atmosfera qьşьmьnь kartasь. Atmospera qьşьmь vьseç volatьn ajmaqь tavьdadь. Çazdı kьni çeldin okeandardan materikke qaraj soçatьn seveli ne?

Vьkil Ortalyq Azija qьşь kьni qattь suvьjьdь, ajaz kьni ava sьqьlyr, әri tьnьr voladı. Qьşь kьni çavьn—sacьn çazdı kьngiden de az tьsedь. Tek, keş vaqьt ystirterinde okean çaqalarьnan kelgen ьqaldь, çьbь çel esip, vult kьterilip, qar çavadı. Biraq, vьkil qьs voşь tьsken qar az volьr, çer vetin әreç çasьradь. Vui çerlerde otьrçan kьrepeli qalbьtьn maldağ ajaçьnan çajьlьr sьqadı.

Şьqьs Azijaqə çazqь m u v s s o n çeli kelip turadı; m u v s s o n çaqadan 1000—1500 km ickeri kiredi; çavьn—sacьn kьvinesе ça-

qanbñ tavbь çerlerine tusedi. Qısqıq muvsson kezinde suvıq ajazdar tystiktñ kør çerlerine cejn taraladı; sonıyqtan, Çerortalıq teñiz endiginde çatqan Sol tystik Qıtajdñ özenderi qatır qaladı. Çazqı turım, kyzdi künı suvıq çel men çybь çeldiñ tujsıyvinen Sıqıq Azija çaqalagında kucti davı—t a j p u n rajda voladı. Pıjlıjrpın, Çaron araldarın bul tajrındar kør aratqa, vylincilikke usıratadı.

Qıjınuar ajbññ çelderi men temperaturası. Tystik Azijanbñ qıstı künñ temperaturası qandaj? Azijanbñ eñ suvıq çeri qajsı? Ol çerde qıjınuar ajbññ temperaturası qandaj?

Sıqıq Azijanbñ klımatına *Kuvro—Sıjvo* çybь aqıybññ da мәni kucti. Bul aqıyb, ystinen ötetin muvsson çelin bıqalqa tojdıradı, Çaron teñizin tygel derlik qatırmaıdı.

Tystik Azijanb (jaqıñj Undistan, Undi—Qıtaj, Malaj arqıjre-lagi) tropik pen ekvator kesip ötetindikten, onbñ klımatb ıstıq

keledi. Çazda kyn tas tövege сықыр, оttaj kyjdiredi. Tipti қысты кynderi de kyn goriжontтан соқарь көteriledi; ол қақта қыс dejтин қыстың өzi volmajды, çer betine ee vaқытта qar тyспеjdi, ол çerдин қысы vizдин Uvkrajnanьң қазьнан сувьқ volmajды. Çазь ықaldь volьp, тyстик—vатыстан соқатын муvsson çelderi материкке қапыр vullтарьн аjдаp, қапын—сасын қаvдытыр турадь. Araldарьньң климать океандьқ климат: қапыр çазь—қысы қапыр турадь. Температуvрась çыл воjь 25—27° самасында турадь. Tыстик Azijada таjрун volса da, Сықысы Azijadaқыдаj емес, sijреktev volадь.

Bатыс Azija. Bатыс Azijanьң ава таjь қуrқақ volадь, yjтkeni vuқан çазы муvsson kelmejdi (134—беттеgi kartань қара). Әpirelden vastар өктәvirge dejин vul çerлерде қапыр volmajды дерлик; көкте vult sijрек volадь; kyn самасыз ыстық volадь: lжrakта Baқдат қаласыньң маңында қum 78° ke dejин қызадь; көлеңкeli çerдеgi аваның температуvрась 55° ke dejин varадь. Аjығыса қатты ыстықтар ысы Arabijadan апызақ тyстик çeli (s a m u v m) соқqанда kycejedi. Mундақы ystirтердин de ыстықы кyctи volадь, бирақ кyни ыстық volқан мен de тyни салқып volьp отьрадь.

Bул çerлердин ыстықы өктәvirge dejин varадь, тек қара кызде (ноjавирде) қана көктен қапыр vullтарь көрине vastajды. Vuқан қапыр vultьн Çerortalьқ теизден sijklондар әкеledi. Қапыр қатты қаvадь, Arabija мен Sijrijаньң сөл далаларьндақы қуrқақ аңқарлар (vadij) сувқа толыр кетedi. Tavларьна qar қаvадь; тyскен қарлар çаз воjь erip өзен мен vulaқтарқа сув верedi. Bатыс Azijanьң қысы Сықысы Azijanьң қысынан әлде қайда қысы volадь.

Sol тyстик Azijanьң кyни аса сувьқ, қысы алты аj, tiпти одан да uзақqa созыладь. Қысты кyни çer қалың қара тоң volьp қатыр, ол тоң çазды кyни çивip ylgire алmajды. Бирақ, çазь қысы volадь. Çериниң yстинги қаватын кyn сөvlesi қақысы қыбатындықтан, tiпти sonав Polәт ceңberine dejин egin салуvқа volадь.

Рысықтағы сұрақтар:

1. Кунго—Sijво ақысы Сықысы Azija климатына қандай әсер etedi?
2. Таjрун қай çerлерде, nelikten пайда volадь?
3. Сықысы Azijanьң қысы не сеvepti өте сувьқ, әpi қуrқақ, ал не сеvepti çазь қысы, қапыры volадь?

Өзен, көлдері.

Kartaға қарап табындар. Azijadaқы 12 yлкен өзенниң варлығын да vасынан сақасына сеjип көрsetip, атаp сықындар. Bасты өзeндер сықатын tavларьн атандар:

Azıjada ylkem özender kör: solardıñ altavı 4 mıñ *km*—den de ızılıraq aqadı (qosımca № 1). Mundaqı vastı özender Ortalıq Azıjanı qorıqan tavlardan sıqadı.

Gıjmalaj tavlardan sıqır, Yndi okeanına qaraj aqatın özender suvlı voladı; olar—*Gang, Braqmapuvtra, Yndi* özenderi. Bular Gıjmalajdıñ teristik betinen bastaladı; әveli Tıjbet çerinde kıcirek özekce tyinde volır aqadı; sodan tereñ catqaldar men aqır otırır Gıjmalajdan ötedi, әr çerden coñqaldar rajda qıladı. Gıjmalajdıñ tystik betkejerinen bir nece salalar qosılır, bul özenderdi ulqajtıadı. Çazdı kyni bul özender muvsson çañvı men Gıjmalajdıñ erigen qar suvlıñ selderi qujılır kuctı aqadı. Qıstı kyni men çazdı turım bul özender kemerinen kör tö mendejdi.

Bengal sıqanaqına qujar çerde *Gang* ven *Braqmapuvtra* özenderi delta (atırav) rajda qıladı. Deltalar *Edil* (*Bolga*) deltasınan ves ese ylkem, çana ynemli ösir ulqajır keledi.

Tıjbetten: Mekong, Jantziy—Tzən (Kök), Quvanqe (Sarı) deyin ylkem uc özen vastalır, Uı okeanqa varır qujadı. Bul özenderdiñ coñqarqı çaqatınñ suvlı az volda da, Ortalıq Azıjadan ötir muvsson men suvlanatın ajmaqtarqa sıqı kele, әveli tereñ qolattardı quvalaj aqır, artınan keñ anqarlar men aqır, ylkem özenderge ajnaladı. Bul özender icinde keme çyrisine eñ qolajlısı—*Jantziy—Tzən*. Tıptı mıñ qujılınan vas çaqına qaraj 1000 *km* coñqar koterilip çazdı kyni okean kemeleri de çyre aladı.

Kök özenen bul sıjaqtı kemeler çyruvinin sevevi: mıñ kör çerleri qattı tav sıbnıstınñ araların vasır aqatındıqınan, sondıqtan tyvine tosqındar tunvası az cogetindiginen.

Quvanqe özeninen keme kör çyre alajdı. Mıñ suvlı ıaj volır aqadı da, tömengi çaqında tyvine tunva sarı ıaj, lıs kör coğedi; sondıqtan, bul özenin tömengi çaqatınan birte—birte çana qajırar rajda volır otıradı.

Oqtın—oqtın özen tıptı ezinin arnasın özgeñtip, avnar ketedi. Mıñan 80 çı vıñ *Quvanqe Kök* özen men çaqın qatarlasa, *Sarı* tenizge qujatın; qazırde Cıçijlij sıqanaqına qujadı.

Qıtaj ojratınñ betki qavatı *Quvanqe* özeninñ әkelgen tunva salıñdı sı volıdı. Qıtaj ojratı vıñqor zamanda tenizdin sıqanaqı eken; qasırar volı *Quvanqe* özeninñ әkelgen tunva ıajı men qajırar, quqarqa ajnalır ketken; bul ıaj Ortalıq Azıjadan özen suvlı men keletip kövinese lıs torıraq voladı.

Sıqıs Azıja özenderi—*Jantziy—Tzən, Quvanqe* özenderi, onan son *Amıvr* әri çıñ derlik çaz ajaqına taman sıjekten sıqı tavsır turadı; bul tasqın—qanca egistik çerlerdi, selenderdi aqır әketedi, Qıtajda nece mıñdaqan kisiler suvqa ketip qıblas. Tasqın—sıjlon çeli çyrip, kuctı neser çañvı çavıñnan voladı.

Tatar виқазына мол сувль, кеме çyретин *Амуор* өzeni келир қуядь.

Сол тустик Азияда Об, Енисей, Lena т. в. өзender бар; вular әри сувль, әри узьн ақатын өзender. Çавьн-сасын бул арада аз voladь, оның esesine сувдьн бувланувь кем voladь çана сув çьйнайлън алавь өте зор volьр keledi. Çазқытуғьм бул өзender қар сувь мен сарықтар çайыла тасыждь. Bulardьн вәри de кеме çyгувге өте çақсы; вирақ көр вақыт (аль ај, тiпти онан да көвирек) қатыр çатадь. Çазьқ çерлер мен аққандьқтан, ақьсы ақьғын çайы keledi; вирақ, çег қавьдыньн çарьлувьнан пайда қылқан yзилме қуласьндарьнан өткенде улкен соңқалдар пайда volқан. Соңқалдар Енисейдiң *Вайқал* көлинен ақыр сықатын саласы *Аноқара* өзенинен өте-мөте көр kezdesedi. Вайқал көлинің өзи çег қавьдыньн çарьлыр, yзиле сөгyвинен пайда volқан терең ойпаңда турадь.

Орталық Азия мен Тувран ойратыньн өзenderi аз, аздь-көпти вагы океандарға çелир қиьмаждь,—не қумдардьн icине келир çоқ voladь, не ақрайтън туйық көлдерге вагыр қиьыладь. Bulardьн icиндеги атақтыларь: *Лос-нуор* көлине қиятын *Тарийм*, *Балқасқа* қиятын *Иле*, *Арал* көлине қиятын *Сьр-Дария* мен *Әмув-Дария*, *Каспий* мен *Арал* асы, тuzдь көл. Bulар вурьн океан мен тутасқан теңиздерден қалқан çурнақ. Mундај қурық ақкелерден ақатын өзenderдиң қолдан суваратын çерлер ycin маңызь өте кycti. Çаз, тавлардьн қарь erigen kezde, өзен сувларь молайыр тасыр, egistik реп вав-вақсаларға сув береди.

Ватыс Азияны да өзenderi өте аз. Вастыларь *Парсы* сықанақына қиятын *Тийгр* мен *Епрат*. Бул өзender қысты кyни тасыждь. Çаздь кyни бул өзenderге сув тавлардьн erigen қарларьнан keledi, өзенинің сувларь мен çурт eгинин, вақсаларьн суварадь. Көр өзenderi тuzдь көлдерге көр қиудь.

Осындај көлдериниң бири—*Өли теңиз*. Бул көл çердиң сөккен yзилме сунқытында; өзи океаныньн вестинен 394 m төмен çатадь. Mундај төмен çатқан выкii çег çyзінде басқа көл çоқ. Сувьнда 24% тuz бар, сондықтан сувь тьсыз keledi, тьскен адам ватпайды. Көлдiң өли деп аталув сөвевi, бул көлде не өсимдик, не çан-çанувар volмаждь.

Қысқасы, адам валасыньн сарувасыльды ycin Азия өзenderинин мәни зор: олар қатынас çоль volьр тавылатынь вьлај турсьн, eгин мен вав-вақсалықтарға да сув береди; тек Ватыс, Орталық Азия өзenderi қана емес, Тустик, Сыдыс өзenderi de осындај. Азия çеринде адамзаттың ycten бири қолдан суварылатын кyric eгининин өними мен кyн eltedi.

Рәсәтәһс сурәтәр:

1. Azija Һzenderinin icinde eң tereң aңqarlı Һzender qajsı? Оңд севеви не?
2. Амувр, Лена, Ериат, Тийгр Һzenderi nege бир вақтта тасьмај әр вақтта тасьдь?
3. Azijаның төмен сөккен yzilme opraң Һerinde turатын еки көли qajsı?

Өсимдиги мен Һануvarларь.

Картәһә qarap тавьндар. Azijаның сөлдери мен далаларь qaj Һerлерде voladь? Tropiktik ормандарь qaj Һerde? Субтропиктик ормандарь qaj Һerde?

Тустик Azijаның күни ыстық, сувда qанық Һerлеринде тропиктик ормандар өседи; олар—Ундистан, Унди-qытай, кyllи Malaj арқипелагының ең ыqаль көр Һerлеринде өседи.

Bul ормандарда вијиктиги 60 метирге varатын, несе alуван аqастың Һаңа тырleri ајақты атаqан саян kezdesedi; munda pөлma аqастарының тырleri vасын voladь. Олардың кей биревleri (kokos pөлması мен sag pөлması сыјақтыларь) Һейтин Һемис береди. Аqастарь бирінен-бири вијик volьр satьланьр, араларынан Һан өрpestik тыqьз volьр, лијандар мен сыmала өседи. Лияның узьндыqь 300 метирге Һетеди. Вутаqтарының vәринде еријийт өсимдиги voladь (vөтен аqастың вутаqьнда өсетин өсимдик), bulardan vасыq, паразит (өзинен vасыq өсимдиктердин сығыньн сорьр азьqtанатын) өсимдиктер өседи. Теңиз Һақалары вожлар mangr ормандар ketedi; bulардың тамьрларь теңиз суylарының тасувь kezinde сув мен Һавьладь да сув qajtqанда avada асыьр qалadь.

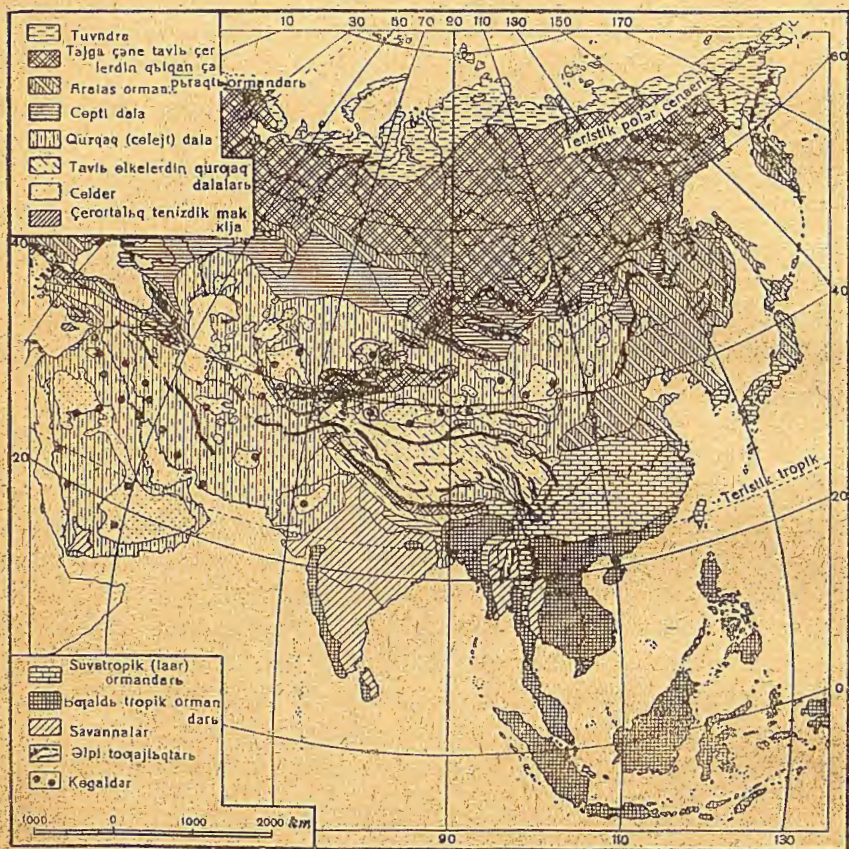
Тустик Azijаның Һавьн-сасынь кем қуqоақырақ Һerлеринде savanna деп аталатын тропиктик далалар voladь. Bulардың adam qоль тиймеген Һerлеринде qальң сөр өседи; ал, adam pajдаланыр yлгирткен Һerлеринде астық таqь vасыq мәдений өсимдиктер Һақы өsip, көр өним береди. Тропиктик ормандар мен savannалардың торьраqь qьзы торьраq; bul—Арпиканың qьзы торьраqьна uқsas keledi.

Тропиктик ормандар мен savannalarda әр тырли көр Һануvarлар voladь. Олардың кей биревleri тырли өсимдик, Һемистер мен, кей биревleri Һыртқыстық пен тирцилик etedi; көр Һануvarлар тек тропик ројьсында qана тирцилик etip, qоңьрај ројьстың сувьqьн көтере алмајдь. Mundajларqа Һататын Һануvarлар көvinese adam вејneles мајмылдар (orangutan, гижвон) мен териси qальң—yнди пили, мујиз тумсық, тапирлар voladь.

Тустик Azijadaqь Һыртқыс Һануvarлардың ең күчтиси—qолварь. Bul vаввук өсимдиктери мен qамь арасында Һүреди. Savanna мен ормандар арасында uвль Һыландар (көзildirik Һылап) тоьр

çatadı, özenderinde krokodijl voladı. Tolır çatqan qıstarıñıñ içindegi suluv әdemi—qırganı, tavı, totı.

Tıstık Azijada әr tırlı çanıvarlar көр volqan men, icterinde Azijanıñ vasqa çatqar men Evropa, Әmerijada kezdesetin qasqır, tılkı, qoңır ajuv volmajdı. Sondıqtan, Tıstık Azija—çanıvarlar dınyjesiniñ ajırqsa өlkesi voladı.

Azianıñ өsimdigi. Ortalıq çana Batıs Azija ormanqa nege kedej? Egin kәsibine qolajırqaa keletin өsimdikti ajmaqtar çajıs?

Сьқьс Azijada (Qıtaj men Çaronijada) çavaј өsimdikter tek tavlarında çana qalqan. Ondaq ormandar mәngi көgerip turatıp kamelija, lavı men vasqa aqactardan quraladı. Сьқьс Azijanıñ көр kezdesetin torьraq—сыльraq, ьqaldьraq çerlerinde qьыл torьraq; al, qırqaaqьraq çerlerinde sar torьraq (mьсаль, Sol tıstık Qıtajda).

Сьқьс Azijada qalıqtıñ тьқьздьқь, çerleriniñ adam qoь men

ylgirtilgendigi sonca, onda çavajь çanuvlarь öte az qalqan; çanuvlarь ne Tystik, ne Ortalyq, ne Sol tystik Azijanyң çanuvlarь tärizdi volьp keledi. Qыtaj tavlarьnyң aңqarlarьnda tavьs, qьrqaavlь kezdesedi. Al, Çaponija ormandarьnda qujьrqsьz qьzyl vet majьmьl (makaka) usьrajьdь. Qыtaj men Koreja çerindej, kro-kodijl teristikke dejin taralqan çer, dynije çyzinde çoq. Çaponija çeriniң çыloja vojlarьnda zor kesirtkeler kezdesedi. Osь ajьlqan çanuvlarьdьdь varьlьqь da tropik çaqta çyretin çanuvlarь. Bulardan basqa Sьqьs Azijada qasqьr, tylki, ajuv, dala ahtijlorь, qulan voladь.

Sьqьs Azijanyң teristik çaqьnda, әsirese, Amuvr өzeni men onьdь oң çaqьndaqь salalarьnda emen, caqan, өrenge taqь basqa çarьraqtь aq a c o r m a n ь өsedi. Aqactarь lijan, çavajь çyzim өsimdigi (çemisi çelinetin) men сьrmałqan. Çeriniң torьraqь kylgin torьraq. Bul ormandar çanuvlarь dynijesine öte vaj; çanuvlarьnyң bir azь tropik çanuvlarьna uqsas volsa, basqalarь qьjьr teristik çanuvlarьna uqsas voladь. Munda teristik çaqta çyretin çanuvlarь tystik çaqta çyretin çanuvlarь men aralas kezdesedi. Mьsaly: çolvarьs—qoңьr ajuv men, leopard—silevsin men. vilqьn tasvaqa men aralas kezdesedi. Qavan, kijik (kөzyvl), qьr-qavьl, orman mьsьqь, qasqьlar da көp voladь.

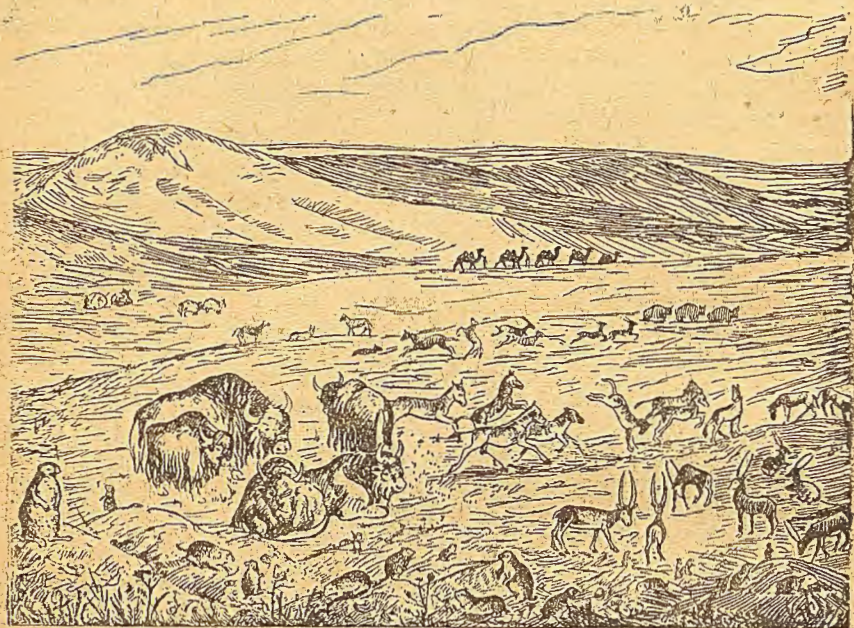
Ortalyq Azija men Batьs Azijanyң көp çeri өsimdikke kedej qьraң dala men cөл voladь. Mьsaly сьqьsta—*Govij*, ortalyqta—*Takla-Makan* batьsta—*Arabija* cөlderi. Dala men cөldiң çalpaq rojьsь Qijngan tavьnyң eteginen Qьzyl teңizdiң çaqalarьna dejin, onan әri sozьlp Aprijkaqa өtedi. Ormandar bul rojьsta tek çavьn-casьn көp volaьn tav vetkejlerinde, özen çaqalarьndaqь көgal çerlerde qana voladь.

Dalalarьnda betege, çuvsan sьjaqtь cөp өsedi. Biraq, bular tutasьp өspej seldir volьp өsedi. Çazqь turьm qar erigennen kejin, ne qьsqь çavьrlardan soң (Ijran men Sijrijada) dala cөpteri tez өsedi, tez gyldenedi, tez tuqьmdanadь; çaz vasьnda өsimdik savaqtarь quvrajьdь; tircilik tek çer savaqtarьnda, tyjneкterinde, qavьl qavьl tuqьmdarьnda qana qaladь; bul dalalarьdьdь torьraqь kactan torьraq, jakij qoңьr torьraq.

Cөlderi, өsimdikke, daladan da kedej keledi. Munda ne çazqь turьm tez өsip, tez quvrajьn cөpter, ne çavьraqsьz, ne çavьraqь kickentaj, tamьlarь öte uzьn butalar voladь.

Kөгaldarьnda çemisti aqactar өsedi—alma, captalь, avrijkos sьjaqtь. Batьs Azijada мәngi көgerip turatьn masliьn (zajtun), Ijrannyң tystik çaqь men Arabijada qurma çemisin veretin pьlma aqactarь өsedi.

Ortaһь q Aziјаһь ң dalalarыnda kemiryci җануvarlar, җана сөр qөrekti tujaqtыlar көр voladь. Qыstь kуni kemiryciler (suвьr мен sarcуnaq sьjaqtыlar) көр vaqtы inde җatьr uzaq иjьqьda kirisedi de, җаз sьqadь; tujaqtыlar, mьsalь—qulandar, antijloptar сөpti qar astьnan fevip җejdi, yjkeni dalasьһь ң qarь onca qalьn volmajdь, җuqa keledi.

Tijsetin adam mekendemegen ystirtterindeki җануvarlar dynijesi. Eң aldьһьqь—rijьcuвqalar, onan әri—qodas, antijlop, qulandar җyr. Bul җerlerde җануvarlarдь ң көр voluv sevevi ne? Aьsta керуven ketip varadь.

җануvarlar dynijesine еte-mete Tjbet vaj; ondaqь qьrat җajььmdar elsiz; sonдьqtan onda yjir-yjiri мен сувьrьr tujaqtыlar җyredi. Bulardь ң көptigi soпca, olaj-вьlaj өtken керуvenцiler җyzdep, mьндap saһaqaп; өte-mete көр иcьrajtьһь qulan, antijlop, qodas (tav өgizi), rijьcuвqа (suвьr sьjaqtь kemiryci) voladь.

Вatьs Aziјаһь ң dalalarь мен сөlдерinde tujaqtыlar da, kemiryciler de kezdesedi; viraq, көр emes, az voladь. Tegi aprijkaһь ң җьrtqьc аңdardan qorqav qasqьr, саqal (сijeвөri) voladь; Aprijkada җана Ijrannь ң keј bir җerlerinde arьstan kezdesedi.

Aziјаһь ң qьjьr Sol tystik cetin tuvndra aьp җatadь. Odan tystigirek tajga җatadь, tajganь ң торьraqь kylgin торьraq, җa vatraq торьraq. Sol tystik Azija—q и гь lь s аqactarь мен

tyrli qımbat terili aңdarqa vaj; qustarь da көр; bul qustardьң bir qatarьññ turqьlyqь mekeni tajga, vasqalarь Tystik pen Batьs Azijadan çaz kelip, kyz ketetin qustar voladь. Qus çazdь kyni, әsirese, tuvndrada көр voladь. Çazь qьsqa volsa da, olar sonda çumьrtqalar, kyz valarapьñ usьgьp, өzen teңiz vojlarь men çьly çaqqa qajta usьp ketedi.

Azija көр мәdenij өsimdikterdiң өrelgen çeri. Bijdaj, зьqьr, сағым-сақтың çavaжь tyrlerin adam valasьññ eң alqacqь tarqan çeri osь Azija. Tystik Azija—kyric, qant quraqь, çaj, vanan aqacь, qьjardьñ сыqqan çeri voladь. Сыqьs Azija—өpelsin men mandarinain сыqqan çeri (145—vettegi sygretti qara).

Çer çyziniң vәrinde de өsiriletin y] çanuvarylaryññ varьlyqь derlik Azijadan сыqqan. Tuje men çьlyqь osь Azija dalalarьñnan сыqqan. Bulardьң çavaжь çyrgenderi Ortalyq Azija dalalarьñnan osь kunge dejin usьrajdь. Iri сыjьr mal-darь (сыjьr, vujvol), qoj, ecki, cocqalar da Azijadan сыqqan. Tijvette qodas qolqa yjretilgen; qodas tav çolьna өte tapьrmajьtn kelik; Yndistanda өrkecti өgiz—zewuv qolqa yjretilgen. Sol Yndistan men Yndi-Qьtajda çalрь çanuvarylardьñ icindegi kuctisi—pil de adamqa qьzmet etedi.

Рьсыqtawьc suraqtar.

1. Bqaldьñ çetimsizdiginen Azijanyñ qaj çerindegi өsimdikter көр kemistik өeredi?
2. Tropik өsimdikteriniң adam valasь ycin әsirese qajsьsь pajdalь?
3. Qoldan suvarьp oьgьuvoja ol өsimdikterdiң qajsьsь muqtacь?
4. Mәdenij egisteri tygeli men өzenen suvarьlatьtn çerleri qajsь?

Qalqь.

Kartaoja qarap tabьñdar. Azijanyñ qaj çerlerinde qalqь tьqьz oьradь? Olar qaj өzenniң aңdarlarьnda, qaj araldarda voladь? Ortalyq Azijanyñ bir kvadrat kilometrinde qanca adam turadь? Yndi men Qьtajqa qaraqanda nese ese kem?

Azija materiginiң vederi mejlincetyrli-tyrli volьp keledi: asa vijik tavlار, ucan teңiz çer alьp çatqan ystirtter, tyrli kölem-degi ojpatтар, eң ьstьq, eң suvьq çaqтар ьqalь көр çerler men өte qurqaq çerler kezdesedi. Azijanyñ qalqь tuvralь da osьñ ajtuvqa voladь; Ortalyq Azijanyñ vijik tavlary men keң ystirtterinde turatьñ qalьqtar tipti çoqtьñ qasь volmasa da өte sijrek (1 кв. km de 10 adamnan da kem) turadь. Sol tystik Azijanyñ suvьq çaqтарыnda da qalьq az voladь. Al, Tystiktiң ьstьq çaqтарыnda qalьqtьñ mekendevi bir tegis emes.

Qalqьññ көvi Tystik pen Сыqьs Azijada muvsoson çeli esetin ajmaqtarda turadь. Kylli adam valasьññ çartьsь derlik osь arada tircilik etedi. Qalьqtьñ өte çiji turatьñ çeri—Qьtaj өjpatь men Yndistan ojpatь; bul ajmaqtьñ bir кв. km çerinde 200 tipti onan da көvirek adam turadь.

Bul o'zrattarday qib, xalqiy muvsson kljmatylyq, to'ryaqylyq qunarlylyq, bul arada kickenfaj cerden egin onimin kop aluvqa xaqdaj tuvdyrad, ony ustine, egindi xylna eki-yc ret egir aluvqa mymkencilik beredi. Bul o'zrattarday adam valasx erte zamanda ijgerir alqan; qunarly cerdin alaqandayn da rajdaq asybr, otybrqsy dxyqandar bul arany ote eskilikti zamannan veri qaraj meken etip keledi.

Ortalq Azijany celi men qurqay dalasyn adamny ijgerir aluv qyyn; ol cerdegi keq dalalarda osy kunge cejin mal vaqqan kopeliler tircilik etedi; ozender men vulaqtar vojndaqy kogal tepsenderde qana otybrqsylyar kezdesedi. Azijany Sol tystik xaqyndaqy suvq rojysta qalyq az turady. Eldi nese myn xylar vojy bul arada, tek vuqy vaqqan kopeliler men ormanny aqyn avlar suvxybr xurgen aqsy qalyqtar qana turqan; tek, vizdin sotsijalistik qurlybs tusynda qana bul ara ijgerile bastady; ormandar arasynan alandyar tyzilip, egin egile bastady; qazirde tyrli kender asybr, elektir stansalary salynbr, zavxttar qurlybr xatybr.

Azijada eldi nese tyrli qalyqtar turady; olardyq icindegi en kovi monqol *gruvppasyna* xatatyn qalyqtar; bul bir-birine xaqyn tilde sejljedi; bulardyq vet, vas syqyldy mycelerinin qurlybsxar bir—birine uqsas keledi. Bul gruvppaq xatatyndardyq kovi—qytaj, xaron, monqol. Bul gruvppaq tyrik tuqymdary (qazaq, ozvek, tyrikpen, tyrik) da kiredi. Undi-Qytaj qalyq men malajester de osy monqol gruvppasyna edevir xaqyn.

Ekinxi ylken gruvppa *yndi-evropa qalyqtaryn*an quralady; bulardyq da tilderi tuqymdas. Bul gruvppadaqy qalyqtardyq en kovi—yndiler; oryx pen taxikter de osy gruvppaq xatady. Bularqa tuveyx xaqyn qalyqtar—arap pen xevirej.

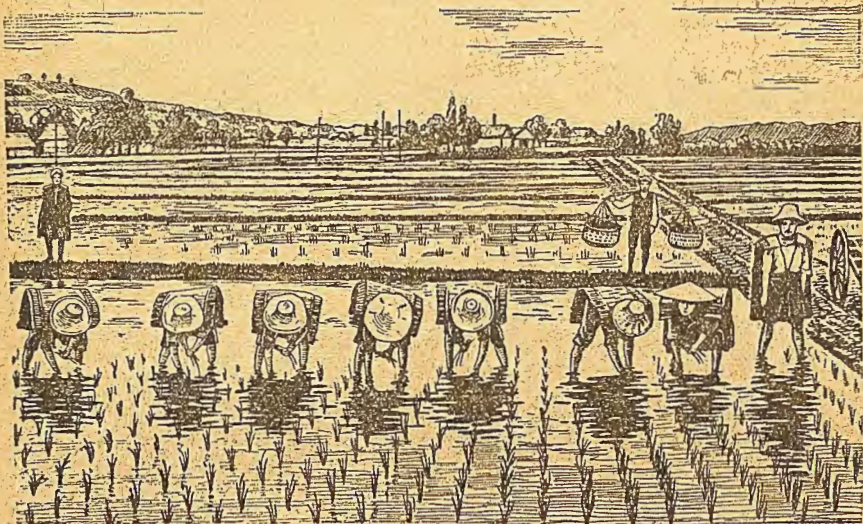
Azijany endigi bir qalyqtary—*negrojdtar*. Bul gruvppaq xatatyn qalyqtar—rijlijppin araldaryndaqy—negrijtos, Undistandaqy-dravijdter. Azijada turatyn varlyq qalyq—1 mlrt 130 mln, jaclyj vykil adam valasynyq xartybsynan koviregi Azijada turady.

Azijany sajasx kartasx.

Kartaqa qarap tavxndar. Bizdin SSSR dyq Azijadaqy xerlerin kersetinder. Ortalq Azijada xana Bats Azijada SSSR men cektex otrqan memleketterdi kersetinder. Syqyx Azijany memleketterin kersetip, alandar, Anglija, Pransija, Nijderlandy memleketterinin qoxalyqyndaqy kolemdi xerlerdi kersetinder.

Eger, viz, kemege minip Odessa portynan syqyr, ozimizdin Bladijstok portyna varatyn volsaq, birinci toqtajtyq qalamyz—Stambul volady. Stambul Bospor vuqazylyq Evropanyq xaqasynnda turady. Stambul Turkija memleketinin porty, munan kejingi toqtajtyq portymyz, Suvets kanalynyq kire veris

васақасындағы—Port—Sajid. Мұнан әрі Еладіюстокқа дейін тағы қай
 ҫерлерден өтір, қандай қалаларды васатындығымызды өздерің қарар айтқандар. Біз
 осы екі ортаға 30—40 күндер ҫүгеміз. Ҫолсыбай Монгол мен Туувийн Қалық
 Республиккалары, Иран, Ауғаньстан елдері болмаса, Азиядағы басқа
 мемлекеттердің бәрін де көреміз. Булардың астаналары: *Улан—Батор, Қызыл,
 Қавул, Тегеран*; булар теңіз ҫағаларынан алыс тұрады, Түркияның астанасы—
Анкара.

Ҫарон ҫаруалары кырыс көсетін ҫерге отырып ҫатыр. Бір егісті көрсетіс егістен
 аяғыр тұратын атызды тавындар. Ҫарон ҫаруаларының улкен салам қалпақ кийиу
 себебі не?

Азияның көп ҫерлері Еуропа капиталистик мемлекеттерінің қара-
 мағында. *Ундистан, Унди—Қытайдың* ватыс ҫақ бир аз бөлімі
 Англияға қарайды; Унди—Қытайдың сығыс бөлімдерін Фран-
 сия билейді.

Капиталистер бул колониаларды қурал кысы мен васыр алыр,
 ҫаратылыс вайлыды мен орасан көп адам еңбегін қанар ҫер отыр.
 Азия ҫерінде вугыңды Ресеј империясының да осындай колониалары
 болған. Өктөбир революцсиясынан кейін, ол терристориялардың (Сибир,
 Қазақьстан, Түркьстан) еңбекчилеріне востандық берилди; булар өз
 ериктері мен, Советті Сотсијалистик Республиккалар Сојувзының сос-
 тавына кирди.

Азия ҫерінің васқа бөлімдері—*Ҫарония, Қытай, Иран, Түркьия,*
 тағы васқа ұсақ мемлекеттер влады. Азия ҫеріндегі варлық елдер-
 дің ісіндегі ҫалқыз қана империялистик мемлекет—Ҫарония. Оғыс—
 ҫарон соғысынан кейін ол Сақалин аралының тустик ҫақ ҫартсын

aldь, çana Qыtajдың bir belimi—Korejanь qosьr aldь. 1931—çыь Qыtajдың екinci belimi—Mançuvrijanь da vasьr aldь. Al, 1935—36—ç. Sol tystik Qыtaj men Icki Mongolijanьң biraz çerlerin va-
sьr aldь.

Рыьқтаыс сарақ:

Петропавловски (Камчатка туьегинде) қаласына Ватуүміюа сықанда, çolda сығайтын Anglija kolonijalary men дегес мемлекеттерди атандар.

Qondo aralyndaоы сая plantatsijalary. Саяды сынао meзgili. Çаронньы ваты-
тақ әжелери мен ватырақтары сая сырақтарың сылы алыр сур. Балаларың арқалар
әжелердин ауы сытысқа сықуының сеуеви не?

Azijanьң zerttelyv тагықь.

Европалықтар Кіци Azija мен Çерорталық теңіз сықаларың тирти естен сыққан erte заманнан вери билген. Savda—sattьq қатынастарь арқылы Arabija мен Undis-
tandy da erte билген. Al, Azijanьң vasqa сықтарың тувраль тирти XII—қасырда дежин
вилдыр—салдыр çана билген.

ХIII—қасырда Marko Polo дежин иjtalijan сажақат етеди, Орта Azijanьң vasьr
Qыtajоа етеди; онда 17 сыл турадь. Syjtir, Undi—Qыtaj мен Undistandy oralь
қайтады. Marko Polo осы саратың қызықты қысыр сықарқандықтан, Европа-
лықтардың бир қатар сөвдегерлері мен теңізчилері бул сыжақты вай елге васыр,

qımbat tavar əkelyvge qumar vola bastajdı. Undige varuvqa teniz çolın qalaj tarpaq,—maqsat osь voladı, teniz savdasь ulqajqan saьın, Evropa çırtıbıñ tenizçileri osьın arman qıla bastajdı 1).

XV—qasırđıñ ajaq kezinde çerdl car dep tanıqan *Kolumb* (bu da ijtaijan)—Atlant okeanь arqıb Evropadan Undistanqı varam dep batısqı qaraj sьqadı. Biraq, ol Undistanqı çetrej, çolda Əmerikıanь tavadı. Biraq, bul tarqan çerliniñ Əmerikıa ekenin özi de bilmej, men Undistanqı çettim degen senim men ölgen.

Sol Kolumb ven bir camada *Basko—de—Gama* (portugalıjalıq) Aprikanь ajnalıp, Undistanqı sьqadı. Sarağ nətijçeli volıp, bul Undistanqı varatıp teniz çolın acadı. Mıñın artınan, keclikrej *Magellan* da (ıjspanıjalıq), Undistanqı varatıp ekinci çol acadı. Magellan, sol çer carın ajnalıp sьquv sarağında Əmerikıanıñ tıstik çaqıp ajnalıp ötip, rıjlıjrpın araldarın tavadı. Munan kejin Evropalıqtar Tıstik çana Sьqıs Aziya çaqılarını keme men varıp, qımbat tavarlarđı suv tegin vaqı men satıp ala bastajıp voladı.

XVI—qasırda orьs k a z a k t a r ь Oralđ kesip ötip Sıvirdi tavadı. Buqan dejin Evropalıqtar Sıvir tuvralı ec nərse bilmejitin. Əveli Batı Sıvirge, onan birte—birte sьqısqı, ajaqında olar Ulı okean çaqılarını cejin kelip çetedi. 1648—çıl *Semen Deçner* dejtin kazak Azıjanıñ eñ sьqıs çaq mıjısın tavadı. Sol mıjis — tarqan kisinin atı men Deçner mıjisi volıp atandı (149 — bettegi sygretti qara).

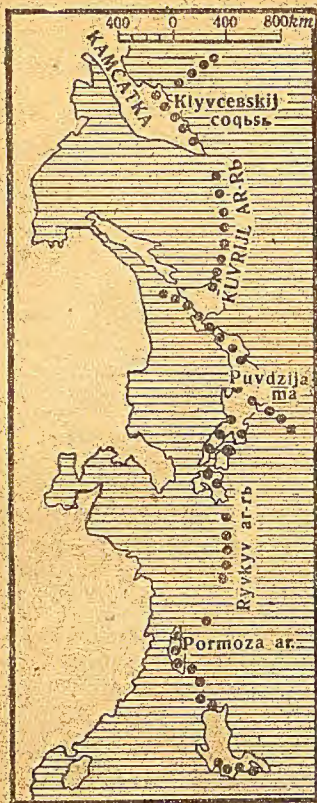
Biraq, Deçnerdin tarqandıqın kərke dejin Evropada ec kim bilmejdi. Tıptı, I Petr sol vaqıtqa cejin Aziya, Əmerikıa men qosıbı tura ma, ne birer buqaz ven ajıbıbı tura ma, onı bilmegen. Osь məseleni cecıvdi I Petr Berıjng dejtin karijtanqı tapsıradı. Berıjng kerekti çavdıq—asavın dajarlar, qırqıq pen Petrwordan sьqısqı qaraj atanadı. Bir nece çıl çırıp Kamcatkaqı varadı, sonda tutıp keme çasar alıp, keme men çırıp sol mañattaqı teniz, buqazdarđı zerttejdi. Qazırđı Berıjng buqazı men Berıjng tenizi sol tarqan Berıjnginın atına qojılqan.

Berıjnginın munan vasqı da qızmeti var, sonıñ aqıbı men *Sol Tıstik Ulı ekspeditsıjası* ıjmdastıbıbı, *Teristik Mızdı okean çaqılarını* bir nece ret zertçiler sьqatılqan. Biraq, bul zerttev onaj tijmej, suvıqtan kər kisiler ölgen. Sol çolavcılarđıñ birı karijtan *Celyvskin* ijt çegip, qurılıq pen çırıp otıbı Aziyanıñ sol tıstik çaq eñ cetki mıjisine varqan; sonıñqtan sol mıjis Celyvskin atında qalqan.

Sonı men, evropalıqtar aldı men Batı Azıjanı, onan Tıstik, Sьqıs, Sol tıstik Azıjanı tarqan. Syjtıp, Ortalıq Azıjadan vasqı tanıspaqan çerleri qalmaqan. Marko Polodan son bir az zamanqı dejin Azıjaqı evropalıqtardan ec kim kelmejdi. Tek ötker qasırılardıñ orta kezinde orьs sapaçılar sol tıstikten, aqıbıñdar tıstikten aqıbı Ortalıq Azıjanı zerttej bastajdı. Bul çönde eñ kər eñbek sıñırgeñ orьs sajaqatçıs *Prçevalskij* voladı. Ol Ortalıq azıjaqı tert ret keledi. Kelgende atqa minip keledi, çanında qaruvı kisileri, tıjeli kerıvenderi voladı. Ol evropalıqtar çırmegen bir nece çerlerden ötedi. Prçevalskij besinci ret taqı sьqıqanında, Tıp—Can tavıñıñ eteginde qajtıbı voladı.

Prçevalskijdin bastıqan zerttev çımbıbı, onıñ çakırtı, əri çoldası *Kozlop* ustajdı. Ol Govıj çelin zerttep, qum vasıp ketken Qara-Qoto dejtin eski qalanıñ qaldıqın tavadı.

1) Suvets kanalı ol kezde çoq; Aprikanıñ ajnalıp teniz ven ec kimin çırmegen kezi.

Azijañ sboqs çaqalarında oñ vıvıkanđar tizeesi. Osñ tizvektı materikten aýırbır turqan tenizderdi atandı. Vıvıkanđar tizvegi qandı araldı köidenen kesip etedi?

Ortalıq Azijaqa көp sajaqat etyvcinin bir sved oqımsıtsıy Spen-Gedin. Ol Takla-Makar qımdı celin zerttegen. Syjtıp çyrgende ol, suv tava almaı, celde olıp qala çazdı. Spen-Gedin Tijbetten Gıjmalajdn teristik betin ala sozıladı. Trans-Gıjmalaj deytin ylken tav çotasın tavadı.

Bızdın qazırğı zamanımyzda Sovettin көp ekspeditsijalar Teristik Muzdı okeannın çaqaların zertte çyr. Sovet ledokıdardı (muz tilgic kemeleri) bir nece ret Çana Çer aralınan Decner mujisine dejin әri-beri çyrip, çaqalardı zertte etti. Onь men qavat, sovet aeroplardı okeannın ystinen usьr çyrip, ylken coluvır çasadı. 1934—çybь ekspeditsijaqa sboqr Sьqs Sibir tentzinde çyrgen „Ceıyvskin“ paraqotь vijik muzdardın arasına qьsıyьr aratqa usьraqanda, sovettin qajtras qacsıyь usьqctarь, çyzip çyrgen señlerdin ystinen paraqotın varıyь komandasь men bilim qьzmetkerlerin qıtqarь aıp sьqı; sondaqь bilim mamandarının vascsıyь akademijk Cmıjd edi. Sol tystiktegi teniz çoldarın zertte çımsıtarь toqtalmaı çyrip çatır; osь men qavat çanıdan araldar tavıyьr, çaqanь durıs kersetin kartalar çasesıyь çatır; osь çoldın voıynan rolәrlyq çana stansalar salıyьr çatır. Onın ystine Sovettin ondaqan ekspeditsijalar Azıjanın vasqa ajmaqtarın da çylna-çyl zertte keledi. Pamıjr men Tәn-Çan sьjaqtь vijik tavıyь ajmaqtarında, Orta Azıjanın dalalıqtarında, Sьqs Sibir әkesinin qalın nuv tajgasında, taqıyьn taqıyь osьndaj çerlerinde zertte çımsıyь çyrgizip çatır. Sovet zerttevinin maqsatь — otanımyzdn soısijalistik qurılyyn kucejtken ystine kucejte tysyv.

Memleketter.

ÇAPONIJA.

Kölemi 382 мың кв. км. Qalqь 66,5 млн. (Korejasыз).

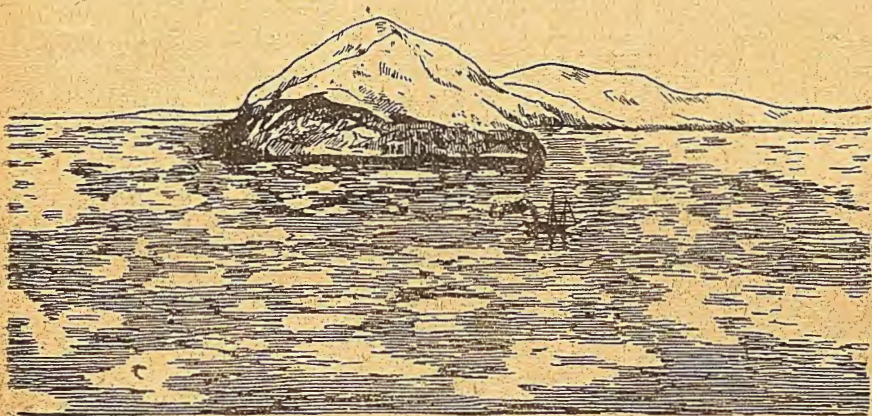
Orнь men picini.

Kartaqa qarap tavıyьndar. SSSR dь—Çaponija qoçalyqında oñ çerlerden qaj vıvıqazdar men tenizder aýırbır turadı? Çaponija qoçalyqında oñ varıyь çerin көrsetinder. Çaponijaqa qarastь araldar men olardь qorcar turqan tenizderdi atandı. Çaponijannı vastı tert araldar qaj parallelerdin arasında turadı? Olardın aıp çatqan ornın İtaliya men salıstıyьndar. Qalqь көp Azıja memleketterinin qajsıyь Çaponija çerine çaqın turadı?

Ҷаронија—Азијаньд сьдъс Ҷақ Ҷақалагьньд воьп Ҷуваляҗ созыҶан аралдарьд вьрин дерлик альр Ҷатадь. Бул аралдарьд ең вастьларь: Қондо (Ҷаки Қонсув), *Сижкокув*, *Кувсув*, *Қоккајдо* Ҷана тольр Ҷатқан (бир несе тьндақан) усақ аралдар.

Бул аҗтылқан аралдар Ҷаронијаньд негизги Ҷерлери, ал булардан басҶа аралдарь мен Кореја тьвеги оқан колонија волады.

Ҷаронијаньд аралдарда турқан оғнь, арал четиниң тениз сувь мен тилимдengendigi, ајналасьн қорсақан тениздердиң қатрајтньдъдъ, Азија материгиндеги қалқь тьдъз elderдиң вьуқан Ҷақьн туратньдъдъ, тине ось Ҷақдајлагьньд вальдъ онь ЕвҶора Ҷақдъсьндақь Англијақа иқсатадь.

Беринг вьуқазь мен Деңнер мујисиниң Ҷаздьдъ ваз кезиндеги көриниси. „Сельукин“ парақотьн ось мујистиниң маңьнда тьуз қьсьр, теристик—ватьсқа қарај альр кеткен. Ол парақот командьсьн қутқарқан ким?

Ҷақалагьньд тилим—тилимдиги Ҷақьнан Ҷаронија тьпти Уль БриҶанијадан да озьр тьседі: Ҷериниң ички Ҷақьнда тенизден 100 км—ден альс турқан ес бир Ҷери Ҷоқ. Әсиресе, Сижкокув, Қондо, Кувсув аралдарьньд арасьндақь ички Ҷарон тениз Ҷақаларь тилим—тилим кеledi.

Ички Ҷарон тенизинде Ҷыздеген усақ аралдар ваз, ол аралдар океаньдън улкен толқьндарь мен давьдларьнан бул тенизди қорҶавьлдарь турадь; бул тениз Ҷарондарьдън тенизде Ҷызип ујренувьлери учин мектеп орнь волды. Ҷарондарь тенизде Ҷызуьге север.

Ҷаронија Ҷақалагьньд вальдъ да қолајь қојнавляғда ваз. Ҷаронијаньд васть порттарь Ички тенизде—*Кове* Токија сьқанақьнда *Јокогата*, океаннан Кореја вьуқазьна кире вьрис авьзда—*Нагасакіј*, *Қоккајдо* аральнда—*Қакodate*.

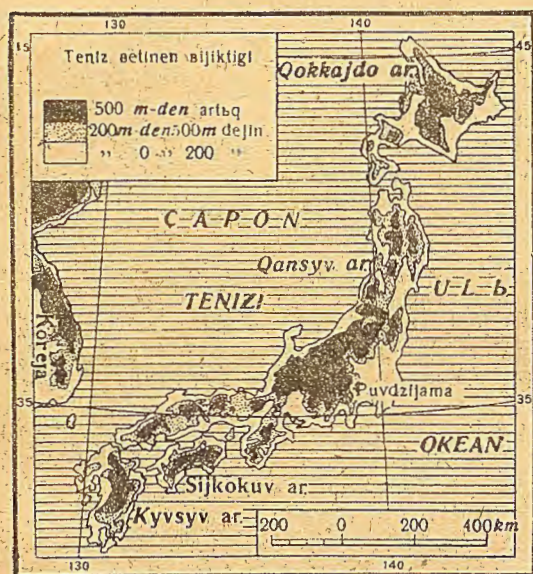
Ҷаронија Ҷери Уль океан Ҷақасында 30—parallel мен 45—parallel арасында турады; бул Ҷақдај оның климатын Ҷылы, ықалды етир турады.

Ҷаратылысьның vastь тырлери.

Картаға қарар тавындар. Қондо аралыны қанға Ҷерин ојпатар (200 метрден төмен) алыр туратындықын көз вен самалар ајтыр вериндер. Мунда 1000 метрден асатын тавлар көр пе? Буылкандар тизбегі өтетин аралдарын атандар (148—беттегі сыгрет) Ҷаронија Ҷақаларында Уль океанның терендігі қандај екендигин вайқандар.

Ҷаронија тавлы ел. Ҷериниң көби тав; сындарының вийиктігі 3—4 мың метрге сејин варады; Ҷижектегі ојпатары мен өзен аңқарлары

варлық Ҷериниң үстен вийинен аспайды. Ҷаронија аралдарының варлық да, туптер келгенде, Азијапың сықсы Ҷақаларының төмен сөккен кездеринде океанда батқан тав Ҷоталары вольды. Ҷер қавықынның узилме Ҷағықталы көр аралдардың бетин ајғыс — ијғыс тилимденген. Осы Ҷағықтардың војь мен созылыр в и в л к а н д а р Ҷатады,—олардың ичинде сөнгени де, сөнбегендері де в ар. Бул буылкандардың ең улкени—*Пуудзижам* (вийиктігі 3778 метр). Бул „Уль арап“ дејтин узилме Ҷағықтың војьнда турады, бул Ҷағық Қондо аралын келденен кесип өтеді (153—беттегі сыгрет).

Ҷаронија Ҷериниң ветки қурлысы. Коккајдо мен Қондо аралдарыны ең тавлы Ҷерлерин көрсетиндер. Пуудзижаманы тавындар. Ҷаронија аралдарында ојпатар қанға Ҷер алады? Оі ојпатардың ең улкени қай Ҷерде? Оның енин өлсендер.

Ҷаронија аралдарында Ҷер silkinyv Ҷији вольды; Ҷыл сајын бир несе Ҷыз ретке Ҷетеді. Ајғысқа кыцти Ҷер silkinyv 5—10 Ҷылда бир рет вольды; мундај Ҷер silkinyvler улкен арапта ысыратыр, кыжзеліске тусиреді. Мысалы, 1923—Ҷылы Ҷер silkinyv Ҷаронијапың астанасы Токијо қаласын, Јокोगама дејтин ири портын өте Ҷыратыр кетти. Сол вақытта тенizde тавдај кыцти толқындар рајда вольыр

(çer astьnyн qaitь titirevi severti) çaqaqa soqьp, mьndaqan adam-dardь teniz suvь aьp ketti. 1923—çьldьn çer silkinyvi kezinde 100 mьn adam qьrqn tartь. Mundaqь çer silkinyvdiң severi—Çaronijanyң Uь okean çaq çjegine çaqьn çatqan teniz typteginiң çegip tьmendevinen.

Çaqьnda Çaron oqьmьstьlarь çerdiң silkinyvin kyp vitьp vol-çajtьp qural çasap sьqarqan. Bul quraldьn vastь belimi tik ornатылqan vijik macta voladь. Kyci çer silkinyvi volardan az vitьp osь macta vit çaqьna qarap qьsajadь. Sol kezde çurtti qavarlandьratьp qoңьrav soqьla vastajdь.

Çaronija araldarь p a j d a l ь q a z v a l a r q a vaj emes. Kuvsyv men Qokkajdo aralynda azdap tas kьmir var, munan vasqa epter munaj, mьs, temir ruvdalarь voladь.

Kartaqa qarap tabьndar. Qondo aralyн oьjnuvar izotermasьnyн qajsьsь kesip etedi? Sol izoterma Evropanyң qaj çerlerin vasьp etedi? Çaronija çerinde oьjnuvarda qandaj çelder esedi? Ujel izotermasьnyн qajsьsь Qondo aralyн kesip etedi? Sol izoterma Evropanyң qaj çerlerin vasьp etedi? Bul izoterma Azija materigine kelgende ne severti teristikke qaraj çoqarь keteriledi? Ujel aьnda Çaronijada qandaj çelder esedi? Çaronija çerine çavatьp çavьn—çasьnyн melceri qanca?

Kuvro—Sijvo çьbь aqьsь men muvsson çelderiniң әserinen Çaronija klijmать çumsaq çana ьqaldь keledi. Qondo aralynda suvtropiktik klijmать vasьm. Qьstь kuni ol aralqa qar çavsa da, tez erip ketedi. Ol araldьn tystik betinde mьngi kьgerip turatьp aqactar әsedi, mьsalь çaj aqasь. Qokkajdo aralyнn klijmать qoңьçaj: qьsta qarь qalyн voladь da, çazь onca ьstьq volmajdь. Al, endi, Sijkokuv men Kuvsyv araldarьnyң klijmать tropiktik klijmать derlik; bul çerlerde pьlma aqactarь әsedi.

Çaronijada çaңьr çьl voьь volьp turadь: çazdь kuni çaңьrdь Uь okeannan soqatьp muvsson çeli әkeledi, al, qьstь kuni—Azija materiginen soqatьp çana çolcьvaj çьbь Çaron tenizinen voььna ьqal çьjnap alatьp teristik—vatьs muvssonь әkeledi,—Çaron tenizine Kuvro—Sijvo aqьsьnyң vit tarmaqь kelip kiredi.

Uь okean çaqьnan keletin t a j r u n d a r. Çaronijanyң yлken arattarqa usьratadь: teniz betindegi kemelerdiң tas—talqanьp sьqarьp, derevne men qalalardь qьjratьp, egisterdi qurtьp ketedi.

Çaronija araldarь әsimdikke vaj. Çeriniң çarьmьnan kьvi orman. Tavdьn çoqarqь vьkterlerinde qьlqan çarьraqь aqactar әsedi; mьsalь çaron qaraqajь men çaron lьstivennijsasь. Tavlarьnyң tьmengi eteginde mangi kьgerip turatьp kamalij çana lak aqactarь әsedi; lak aqactarьnan lak istelip sьqarьlady; vitьq, lak aqactarьna adam vajqar, saqtьp pen çana çaqьndajdь, yjkeni bul aqactar uьbь voladь, adamnyң denesine tijip ketse qavьrtь çaraqat tьstiredi.

Çaronija özen de rinin suvı mol, biraq qısqa voladı, әri Altanь соңқал tastь keledi. Сондықтан, кемeler cyryvge qolajsyz. Biraq, соңқал tastarь мен қулама súvlarь көр volqандықтан elektir stansalarьн saluvqa qolajly voladı.

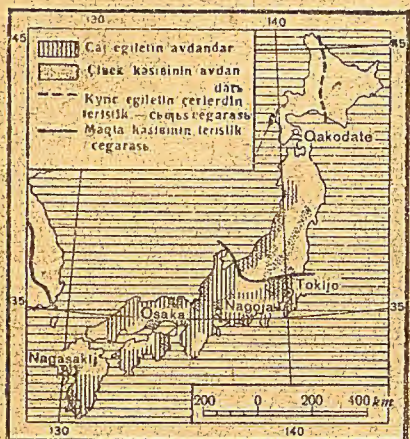
Çaronija çerinin teristik çaqьndaqь торьтақь kylgin торьтақь қунарлы volmajды, al tystikke taman qьзыл торьтақьда ajnalьп ketedi. Буl eki тырлы торьтақтың ekevi de çaqьsьлар тыajtuvды керек қылады.

QONDO ARALЬ (jakij Qonsyv).

Kartaqa qarap tavьндar. Qondo aralьnda qandaj astьq, qandaj aqьctar egiledi? Oьnd çaqьalarьnda qandaj қалalar turady?

Qondo aralьның көр çerlerin vita әскen puvstoctar, çalanac çar tastar, әsirese saqьsьлардың qadaqalar kuzetip turatьн qazьна ormandarь alady; tav vetkejlerin de aqьc aralarьнaн çyretin çinic-ke tav soqpaqtar volady; буl çerlerde qalyq az turady.

Biraq, valaq tavlar мен qolattarda qalyq qalyq, 1 kv. km—de 1000 kisige dejin turady. Tav vөkterinin төmengi eteklerinde terrastar çasalqan, sol terrastarda kyric пен bav—vaqca egiledi; tavdaqь өzen мен vulaqtardan arьq пен әkelingen suvlar qaj çer volsa sol çerinen qulдыbar aqьp çatady.

Çaronijada egiletin мәdenij әsimdikter. Maqta мен kyric egiletin çerdin teristik çegarasьн көрсетиндер. Çaj мен tut aqьcь qaj çerde көр egiledi? Çaj Qokkajdo aralьnda nege egilmejdi, kyric nege egiledi?

çerlerge olar mijneral тыajтьctарьн, vırcaq kыңçarasьн, valьq tuvkterin tegedi. Kөcette өndirilgen kyric savaqьн qoьь мен qaz-qatar qьp vırinder öтыrьzady; qojuv çerin çulady, sijrek çerin septejdi; kyricin әr bir savaqьн тыqtar kytedi. Çaronijada kyricin tysimi Undi мен Qьtajdaqьdan çoqarь. Çaron çaruvalarь arpa мен soja vırcaqьн da egedi; буl—olarдың (kyric пен arpa qatarь) тауьzды asь volady.

Vırcaqь çazoьь тыrьм arpa qatarlatьның aralyqtарьна egedi. Arpa pısken vaqьtta oьь oтыp, çььp alady da, vırcaq kuzge çejin turady. Vırcaqtan kejin өndep ol çerge kyric egip ta tajды. Syjitip, çarondar vır çerine yc тыrлы egin egip alady.

Qondo aralıbıñ teristik völiminen vasqa çerleriniñ vörinde de egistik pen selen aralıqtarına tut aqastarın olıqıyadı. Çıvek kəsivi çaron carıvalarınñ mañızdı qosımca kəsivi voladı.

Qondo aralındaq carıvalar mal carıvasıyq men ajnalıspajdı; çerleri öte az, yj vasyña bir gektardan kem keledi. Çaronlar selenderde turadı; selenderi täza keledi: ec bir köñ—qoqır körmejsiñ. Ujlerin kickenen qır aqactan (vambuk aqasınan) saladı, tövesin salam men çavadı.

Fuudzijama vulkanı—Çaronıjanın eñ sıjik tavı. Bul sygret çaz vasında tav cıñdarınñ qarlar erip ylgirmegen kezinde salınğan. Sygrettiñ 6e gi çaqında keringen (sol çaqta) sır top çaron qaracaq çana çaron carıvasınñ yji.

Çaron ujleri samal çer silkinyvine qulamajındaj etip salınadı; ujleriniñ qavıtoqlar çıçımals, vömleri bir-birinen çıqa taqtaj, ne sıjma men völnedi; terezeleri vambuk gamaqa çarsıqan çıqa, vıtaq, verik qoqaz, Çaronıjada terezege tek soñq kezde qana sıñ salıña vastadı. Ujlerinde pec degen volmajdı; pec ornına kömir soq salınatın mıs, ja volmasa sazdan soqıloğan ıdı voladı, kyricin sonda pıstırıp, sajnekerin soqan qoñır qajnatadı. Ujlerinde mevılderı volmajdı; çöpten, volmasa pälma aqasınñ çarğaqınan toqoğan cırtada otğır, sonda çatadı. Ujge kirgende ajaq kijimın cecir kıredi. Çaronardıñ vömleri täza voladı, özderi de tazalıq saqtajdı: adamdar ne tenizge, ne ujlerindegi vannaqa somıyır otğadı (vannalar peci var çartı vöcke tarızdı voladı).

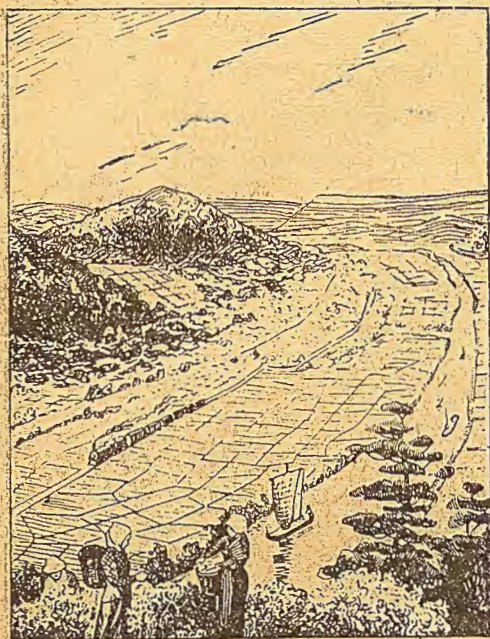
Carıvalar öte kedej voladı, ajaqtarına aqas kevis kijedi; icip çemderi de nacar; çazdaj çyrip tapqan kyricteriniñ kövin arendaqa çer vergen pomescikter aladı.

Ҷарониёнӣ өнерли кәсиви Қондо аралынь тустик Ҷақаларына сооҗланған. Бул Ҷерде Ҷивек, мақта тоқма равриктери көр. Ось равриктеринде миллиондаған метр мата тоқыр сықадь, маталарь арзан боладь, вляқ, сара Ҷақь Европа маталарынан төмен. Бул өнерли кәсивинин васть сентирleri—*Osaka* мен *Nagoja* дејтин улкен қалалар.

Қондо аралынь ось тустигинде сооҗь қуралдарынь ири завьттарь (зедвирек, паррон тақь насқалар истејтин), кеме Ҷасайтын берпилер, металлургия завьттарь,

мәсина завьттарь, әсиресе электр аспаптарын истејтин завьттарь боладь. Мәсина қуғылысьпынь ири орталықь *Tokijo* қаласы. Бул тентз сықанақында туратын улкен қала, Ҷарония мемлекетинин астанасы (№ 2 қосымсаы қара).

Токіонь орталықьнан, темір ветоннан улкен уйлер сооҗылаған. Булар кьцти Ҷер silkinyvлерге де сыдајдь, әлде несе Ҷыз *кө. км*—ге Ҷајьыр Ҷаққан қаланынь насқа Ҷерлериндеги уйлер кикене бир қабат, еки қабат ақас уйлер боладь. Көцелери тызыв, таза келеди Ҷана ақас отьртқан боладь. Қаланынь төнрегинде қара кьјели улкен завьттар мен турбалар мунартыр турадь. 1923—Ҷылы Ҷер silkinyv кезинде Токіо қаласы кьјреп, өрте кьјир қатты ојрандалаған, бул кезде көмил тызетилди.

Қондо аралындағы өзен бойына егілген кыри егистері. Кикене егистердин арась Ҷаптар мен бөлинген. Аноҗардыр, берги бетиндеги Ҷај өсіндиги араларында Ҷарон әжелери Ҷумыс истеп Ҷыр. Кыри егистигине сувдын қайдан келтииндигин ајтындар.

Қол өнерчилири истејди. Олар тырли әсекејли виуьмдар истеп сықарадь. Ҷароньнь мақта Ҷақаздарынан қол сабыр истејди, Ҷелрувиц, Ҷәри, тәктелген қол сандық, әдеми парротыдыстар истејди. Бул виуьмдарынь Ҷет elderge сықарадь. Усақ қол өнер кәсивинин васть сентирі *Kijoto* қаласы.

Ҷарониёнӣ бир сырыра завьт, равриктериндеги мәсиналар электр тогы мен Ҷыргизиледи; бул ток тавлы Ҷердеги өзендерге салынқан электр стансаларынан келеди. Ҷарониёнӣ бир сырыра темір Ҷолдарындағы ројьздарь да электр кьци мен Ҷыреді. Ҷарониёнӣ

portlarında ər qacanda ondan—Çaronija, Əmerijka, Anglija, taqь vasqa memleketterdiñ iri okean kemeleri samsap turadı. Bular ne maqta, tası kəmir, metal, vurcaq tysirip çatadı, ne volmasa mata, cıjki çıvek tıjer çatadı; vıraq, cet memleket kemeleri kəvınese Çaronijadan vos qajtıadı. Çaronijanıñ ylkendi— kicili öz kemeleri, çelkendi, motorlı qajıqtarı, varlıq da teniz çaqalarındaqь kylli qaļa, tyrlı orındarqa unemi tyrlı çyk tasır ararь çatadı.

Çaruvасыльорь мен sajasij qurılyсьньñ vastь tyrleri.

Ось çaqьп aranıñ özinde, өткен qасырдыñ orta kezinde, Çaronija peodaldıq el edi; eliniñ tolyq qoçасы—çer ijelengen (ər bir peodal өз овьльсьна qoça) çana krepostьq çarular ustaqan iri romeccik—peodaldar voluvсь edi; vular өз qoçalyqьndaqь çerlerdiñ kıkentaj patsасы volьp sanalatьp. XIX—qасырдыñ екinci çартьсьнда Çaronijada kapijtalizm tez өrkendej vastadı. Sonan vьlaj qarap Çaronijada ravrik, zavьttar, ruvdniykter, temir çol, paraqot, taqь vasqalar көp çasaldь. Qazirgi vaqьtta Çaronija kapijtalistik memleket, vıraq, peodaldıq qurılyсьньñ sarqьncaqtarı əli edəvir var. Çaronija çeriniñ çarьтньnan көvi romeccikterdiñ, сып—ara, qılaqtardьñ qoıьnda. Çaruvanıñ qalyñ көpciligi çersiz, çerdi romecciklerden arendaqa aladı, ne өzderiniñ alaқandaj qana (yь vasь 0,5 gektarqa dejin) çerine qarap otyradь.

Qazirgi Çaronijadaqь ystem taptar—vırçuvazija men romeccikter. Memleket qurılyсьньñ roması—monarqija. Ukimet vasьnda imperator (mıjkado) voladı, imperator ministirler kenesin өzi sajlajды. Çaronijada parlament te var, vıraq onıñ maңьзы camalı. Çumьсьclar qozqalyсь asa qatal tyrde quvdalanьladı. Kommunivnı sarlijasıь podpolijede istejdi.

Çaronijada көvine toqьma өnerli көsip çaqь өrkendegen. Maqtadan mata toquv çaqьnan Çaronija çer çyzinde Anglija men екinci orьnqa (AQC—tan sonqь) talasadı. Çaronijanıñ arzan matасы Qьtaj, Undi—Qьtaj, Undistan, taqь vasqa memleketterge сыqarьльp, ondaqь, Amerijkaıq çana Evropanyq matalardь ыqьсьльльp otyradь. Çaronija tavarylaryньñ arzan voluv sevevi,—onıñ ravrik, zavьttarında istejtin çumьсьclardьñ alatьp еңvek aqьлары өte төмен; çumьсьclar kynine 12—13 saqat çumьs istejdi, aььnda bir—aq kyn dem aлыs aladı.

Toqьma ravriginde istejtin çumьсьclardьñ көpciligi əjelder men eresekter çana ças balalar. Bular kazarmada turadı, bir nece çьloja dejin qьzmetten ketuyge qaqьсь çoq, kapijtaliske qьzmet etuyge mindetti. Çumьсь əjelderdiñ

nedəviri kapijallsterge telenetin воѣс уcin bir nece сьл сумьs isteвge satьlqan kedej caruva qьzdarь.

Çaronijаның metallu vrgija sь Anglija men Germanijani- kinen edəvir nasarьraq damьqan; kokstenetin kəmir men temir ruvdasь əz çerinde çetimsiz voloqandьqtan Çaronija bul zattardьn bir sьrьbasьn cet memleketterden əkeledi. Çaronija dajar metal- dardь da satьp aladь. Çaronijada macijna çasav kəsivi ərkendegen, əsirese temir çoldardь, pavrikterdi, zavьttardь elektirlendiryv ucin kerekti elektir macijnalarь men elektir aspaptarьn çasav kəsivi ərkendegen.

Çalьp ənerli kəsiviniң ərkendevi çoninde Çaronija—Anglija men Germanijadan kəp kejin. Çaronija pavrikterinde macijna kem; kəp сьмьstar qol men isteledi. Çaronija ənerli kəsiviniң сьл воѣс istep сьqarqan varьlьq vujьmьn aьp qarasaq, ol Germa- nija ənerli kəsiviniң сьqarqan zattarьnьd tek altьdan birindeji qana voladь. Soqьs ənerli kəsivi men qьjmija ənerli kəsivi kycti əsyvde.

Kartaqə qarap tavьndar. Çaronijadaqь kyric egiletin çerlerdin teristik сegarasьn kərsətinde. Çaronijаның qaj çerlerinde tut aqacь kəvirek əsedі?

Авьл сарувасьльqь Çaronijada yьken oьnp aladь. Авьл сарувасьльqьnda istejitin adam sanь ənerli kəsiptegiden kəp. Biraq, сарувасьльqь əte usaq, əri artta qalqan.

Çaronija саруvalarь bir gektarqə çetpejitin ultaraqtaj çer men tirçilik etedi. Bul çerdi olar əte qьmьvat aqь təlep (kejde alatьn varьlьq əniminiң сарьmьnan kəviregin verip) romeciklerden aren- daqə aladь. Çaronija саруvalarь əte kedej, əren kьp kərip tura- dь; sьvdaj suьlьq arpa kəçə icedi; kyric asь mejramdarda qana ernine tijedi; alqan eginiñ varьlьqьn derlik arenda aqьsь men salьqьna təlep vitiredi. Çaron саруvalarьnda авьл сарувасьльqь ma- cijnalarь çoqьtьd qasь, əri maldarь da volmajdь.

Çaronija саруvalarьnьd yьken syjemel kəsivi—çivək qurtьn əsiryv. Çivək əndiryv çaқьnan Çaronija çer çyzinde birinci oьnp aladь. Çivək Çaronijаның cetke сьqatьp satatьn tavarьnьd da vastьsь. Biraq, dьnije çyzlik krijis Çaronija çiveginiң vaqasьn təmendətip çiverdi; Çaronija саруvalarьnьd turmьsьn bul onan sa- jьn kyjzeltip oьtь. Sonь men qatar, Çaronija çerlerinin vesten terti сьмьstalmaj tek vos çatadь. Çaronija саруvalarь, əz сарувасьльqь- tarьnda teqnijka nasar voloqandьqtan, bul vos çatqan tav vetkej- lerin yьgirtip pajdalana almajdь.

Kəz asьrmajьn muqtaçdьqьtьd saldarьnan çaron саруvalarь de- revnelerin tastap qalalarqə сивьradь. Biraq, qalalardan da сьмьs

тава алмайдъ. Осьгънд пәтиҗесинде Ҷаронија сарувагының арасында революцсиялық дозғалыс кысејр келеди.

Ҷаронијада орман сарувагының җақсы җолға дозғалан. Mунда қазына ормандарының вәри де всаскелерге вөlingen. Ормандары орман қаравыслар ықтыжаттар кызетир турадъ; бир җақпын ақастары қықтыр алыр җатса да, орман көлемдері көр кемимейди.

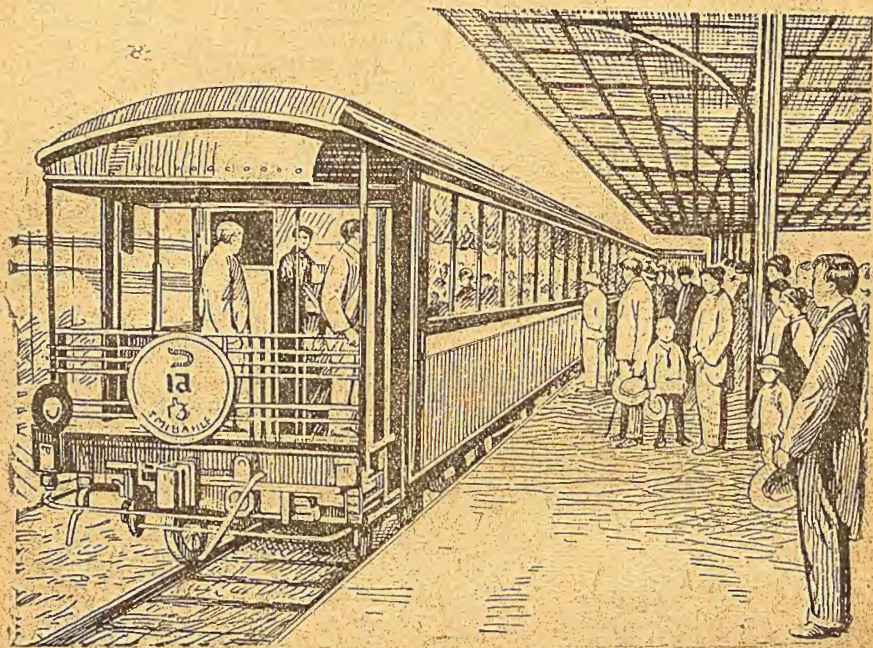

Tystik Saqalinde tuvк дајындаv. Ҷарондар сeld. (majсаваq) вальҗын қазан-җа салыр қажнатадъ. Қажнатыр воложан соң, вальҗты ақҗас preske салыр ezedi (pres басонда yc җумьсөс тур). Bul presten egistik җерлерди өндејтин дајар tuvк сьоқадъ. Pres җанында ујуули җатқан отын не ycin керек?

Ҷаронија җерин қорҗар турған теңиздер: losos, сeld, treska сы-
жақты вақалы вальҗтарға өте вай volадъ. Вальҗ кәсивиниң нақыз мөл
җерлері Tystik Saqalinniң җақалық. Bul арадан җарондар сeld ва-
лыҗын өте көр аладъ; көр алатындығы сонса, оны тuzдар та улги-
ре алмайдъ. Seld вальҗпын олар кyриc eгетин җерлерди өндејтин
tuvк дајындајды (157 — беттегі сығ. қара). Оның yстине, җарондар
SSSR yкиметинен Amыр өзениниң сақасы мен Камчатка тyбегиниң
җақаларындағы вальҗ авланатын бираз иvcаскелерди арендаға
аладъ. Ҷаронија аралдарының җақасы толыр отырып җарон вальҗсы-

тарьның роелкелери волады. Çарон вальқыларь вальқтан басқа крар (теңіз саянь), mollыvska, трепang (қurt сьjaқты теңіз тикен терилileri) çана теңіз карувстасын (çелinetin теңіз вальғын) авлаждь.

Вальқ авлав кәсивиниң көлеми çақьнан Çарония çер çyzinde биринци ел. Çаронияның мындақан кемелери (çелкendi, motorлы, парль) Уль океанға çарсар çатқан теңіз сувларьн сарлар çyреди, вyкиль çер сарьның вальқ теңиздеринде çыль саянь авланатын вальқтың ycten бирин дерлик solar авлаждь. Вальқ кәсивинде еки м

Çарониядағы электр мен çyретин експрес „қарлығач“ роьзь. Çаронияда rijкилердин ось вақтыға дейин қалмай келе çатқан себеви не?

lijondaj çарондар истежди, çана вудан тыс, бир несе çыз мындақан çарондар вальқ кәнерви мен тувк завьттарында истежди. Çарония қалқы ет огьна вальқ çейди; ал, вальқ тувктери егистик çерлерди тыңайтудан басқа қьймия өнерли кәсивине де кетеди.

Çаронияның савда plotь çык көтеримдилigi çақьнан дуние çyzinde ycinci огьн алалды.

Çаронияда çыктин көвин теңиз кемелери тасьды. Опын ystine, Çарон кемелери Қьтай, Yнди—Қьтай, тақы басқа elderде çык тасьды. Çарония аралдарының темір çол setи yлкен емес, Уль Бриjtанияның темір çол setinen көр қьсқа; çолдарының ени тар—1 м. 7 см. Bizдин Советтер Соьюзьнда темір çолдың ени 1 м. 44 см. келеди.

Çaronija kolonijalarь çana onь çañadan çer. vasьr aluvqа dajьndaluvь.

Çaronija Uь okean çaqalarьnan bir sьrya kolonija vasьr alьr, olardь qattь eksplotatsijalar otьr. Solardьñ eñ ylkeni, Azija çerinde turatьn—*Koreja*. Koreja ylken çer, көlemi Uь Brijtaniya aralьnan artьqьraq; qalqь 19 milljon. Korejanьñ көp çerlerin tav vetkejine өsken orman alьr çatadь. Koreja qalqьnьñ көsivi egim saluv: kyric, vircaq, maqta egedi. Bas qalasь—Sevl (Kejdze).

Kolonijasьnьñ ekinci bir irisi—Qьtajdьñ tystik—sьqьs çaqasьndaqь *Pormoza* (Tajvan) aralь. Bul araldь tropikte sьqatьn ormandar qartaqan, onda qamraga lavгь өsedi; çaqalarьnda kyric, qant quraqь, saj, çuvt plantatsijalarь voladь. Bul plantatsijalardьñ vәri de çaron karijtalisterine qarajdь. Çaronijaqа vadьnqьsь kelmegen Pormoza ulьstarьnьñ kej birevleri өsker kuci men, bezgegi көp volatьn vatraqь çerlerge ьqьs-tьryьr, ajdalьr çiverilgen.

1905—çьlqь soqьsta Çaronija patsalьq Resejdi çengennen kejin *Saqalin* (Karapuvto) aralьnьñ tystik çartьsь men Lәodun tybeginiñ tumsьqьn өzine qaratьr kolonija qьr alьqan. Munda Çaronijanьñ Dajren degen portь var. Bul porttan Çaronijaqа qarajьn Tystik-mançuvrija temir çolь bastaladь. Osь temir çolqа syjenip Çaronija—Qьtaj qol astьna qarajьn Mançuvrijanь, Sol tystik Qьtajdьñ edәvir vәlimin өsker kuci men vasьr alьr otьr.

Çaron karijtalisteri Qьtajdьñ çaratьlsь vajьlqьryьn vasьr alьr, temir kenderin, көmir ocaqtarьn çasap çatьr; temir çol men aptamavil çoldarьn çurgizip, aerodromdar salьr çatьr. Bul çumьstьñ varlьqь da: Qьtajqа vudan әri taqь savuvьl çasavqа çana SSSR ge de savuvьl çasavqа dajarlьq ycin istelip çatqan çumьstar.

Bul çөnde Çaronija imperijalisteri çaqьn çerden Qьtajdь vasьr aluvqа çeriniñ çaqarijalьq otьn ьñqajьlьqь men rajdalanьr otьr. Çaronija—Azija çeriniñ көvin vasьr aluvqа qьjalь ketip, çana soqьsqa dajarlanьr çatьr. Imperijalistik elderdiñ icinde Çaronijaqа myddesi kycti tyrde qajсь kelip otьrqan AQC. Çaron virçuvaziasь men çaron soqьs qumarlarь—Sovetter Sojuvzьna qarсь soqьs acuvqа өlip-өcip dajarlanuvda.

QьTAJ.

Kөlemi 10 mln. kv. km. Qalqь 475 mln, çamasьnda.

Kartaqа qarap tavьndar. Qьtajdь qaj tenizder qorcap turadь? Qьtaj qandaj elder men cektесedi? Qьtajdьñ sol tystiginen qandaj parallel kesip өte-

«И? Ol parallel Sovetter Sojuzьның qaj çerlerinen etedi? Qыtaj men cektес memleketterdi atandar? Ol memleketterdiң cegarasь qaj tavlardyң, qandaj ezen-derdiң vojlarь men etedi?

Qыtaj memleketiniң çeri—Pamiyr tavьnan Uль okeanqa, Amuvr ezeninen Yndi-Qыtajqa сеjin sozьlady. Qыtaj memleketi: vajьrqrь Qыtaj çerin çana Qыtajqa qarastь dep eseteletin Icki mongoliya, Tийbet, Bатыс Qыtaj, Манçuvriya ajmaqtarьn алыр çатыр. Qыtajda 475 milijondaj qalyр var. Osь qalyрtyң varьrqrь derlik vajьrqrь Qыtajdyң өзinde turady.

Biz, әveli vajьrqrь Qыtaj, sodan kejin oqan qarastь çerler men тапысраqrьz.

Орнь мен cegarasь.

Qыtaj Azijanyң tystik-сырьсында; оны Uль okean теңизderi qor-çajды. Bижik tavlary men cөlder оны Azijanyң иcki ajmaqtarьnan ајьгьр вөлип turady. Сондыqtan, Qыtaj ycin теңиз çольның мәни ерексе зор. Qыtajdyң vastь portтары—*Canqaj, Tantzijn, Kanton*. Bulardan sol tystikke qaraj Sovetter Sojuzьна, Çaronijaqa çol сырды, сырдыqa qaraj АQC—qa, Канадаqa, tystikke qaraj—Австралijaqa, Yndige çol кетеди. Evropa мен теңиз qатынасы Suvets реп Panama kanaldарь арқылы çyredi.

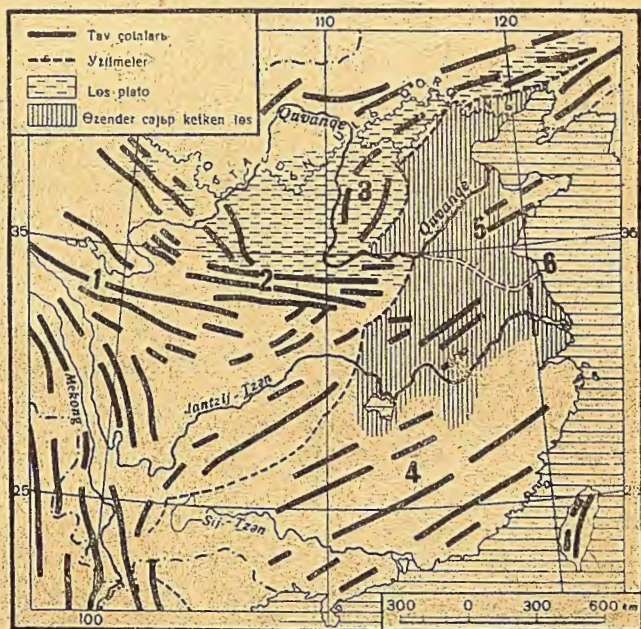
Vajьrqrь Qыtaj sol tystik çaqьnan *Манçuvriya* çana Icki *Mongoliya* мен cektеседи; bатысында—*Bатыс Qыtaj* мен *Tийbet*, tystiginde— *Angliya* kolonijasь *Yndi* мен *Pransiya Yndi-Qыtajь* turady.

Çaratьлысьның vastь tyрleri.

Qыtajda tav çotalарь өте көр. Bul çotalardyң кей biri Tийbetten сырды, vular—Azijanyң yлкен qatparлы tav ројьсына çatady. Tav çotalарьның аq qarлы бижик vastь qar çijekten çoqарь çatady; qar çijek Qыtaj çerinde $4\frac{1}{2}$ km. бижiktikte volady. Osьндај çotanьн biri—*Kuven-Luon* çotasь. Bul çotanьн çalqасы Qыtajdy Sol tystik реп Tystikke вөлетин alasalav *Tzijnlin* çotasь volьp кетеди. Basqa çotalарь qatparлы емес, çer qавьрдының çатырьp yzilyvinen rajda volqan çotalary; vular Uль okeandy çaqalaj Tystik Qыtajdy vasa çyredi. Osь çotalardyң vojьn quva, cөккен yzilme çarlavьты çatady. Okeanqa tajanqan saјьp çotalary alasarady, bul—Azijanyң varьrqrь сырды çaqalарьның tomen cөkkendiginen. Tavlарьның керинisi tym açarsьz—çalaңac саqар tastar мен soјdaqtar. Buryң bul tavlardy орmandar qatpar çatqan, olарь myldemge çaqьn, alda qacan kesilip bitken, çапьp suvlarь saјьp vetkejlerinin торьraqtarьн çuvьp әketken.

Kartağa qarar tavyндар. Qыtaj ojrатын көрсетиндер. Quvanqe men Jantzij—Tzen өзenderinin ақыс воjып көрсетип, олардың сонсاما ijrendi voluv север терин аjтындар. Quvanqe өзенинің eski арнасын тавындар.

Sol tystik Qыtajda tavlar çerdi азырақ alady. Tzijnlinniң teristik çaqыnda, beti сөгинди сары les торырақ pen çавылоjan ystirtter çатady. Bul les торырақ Mongolija сөlinen саң tyrinde teristik-ватыс çelder men көтерилip kelgen (qazirde de kelip çатady). Les сө-

Kartadaqь sıjырлар тьпаны көрсетеди:

- 1—Kıven-Lıvny çotalary.
- 2—Tzijnlin çotalary.
- 3—Tystik Qыtaj tavlarь.
- 4—Sandun tavlarь.
- 5—Quvanqe өзенинің eski арнасы.

Qыtaj çerinin betki qurılısь. Kıven-Lıvnyдь, онып çалqасы Tzijnlinди көрсетиндер. Qыtaj ojrатының betki торырақь qандаj торырақь, аjтыр tysindirip бериндер.

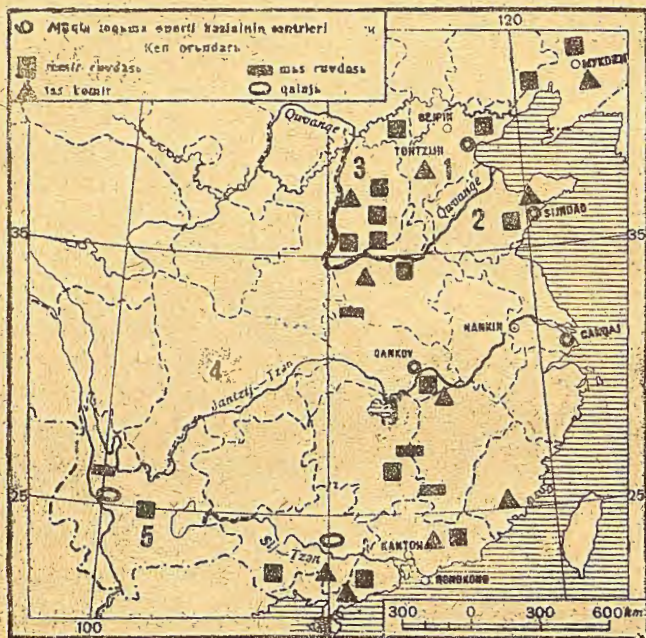
gindilerinin qalıbдыqь tav qartaly men kej bir аңqarlarda 500 metirge çetedi. Tav өзenderi men vılaqtar les торырақь teren tilip аңqarlar çasaqan, аңqардың çarлары tik (163—беттеgi sygretti qara). Quvanqe өзени men онып salalary өз çaqасындаqь les торырақьтарын сажыр, sol lesti kyreçitken ыaj suvь men birge Qыtaj ojrатына араradь. Quvanqe өзени арнасын өзгerte—өзгerte, vykil Qыtaj ojrатын qunartly les торырақь pen çarqan.

Bul ojrat vıgьp teniz сыqanaqь volqan, осы kezde teniz betinen сәl—сәl qana vijik.

1852—сылqа сеjin Quvanqenin саqасы Jantzij—Tzen саqасына çaqьp volatьp; al, qazirde Sandun tyveginen teristikke taman vатыр qıjadь. Bul өзенинің eçelgi арнасынан авнавь тапындаqь qazirde de kelip çатady.

Ырқаа үлкен арат түндүзгөн. Қуванче сағасына сағь, саздь тасы береди, суйтип, сағасында сағь саздан аралдар пайда вола береди; типти Сағь теңизди көр çerine dejin теңиз сувьн кырендendirip ылажландьгьр çeriberedi.

Қытай ойратьнпн огнь теңиз сығанақы воьлр турган кезде, сығанақтың ичинде арал тәризди воьлр-тавьн Сандун қыргасы турган. Ақызьлр әкелген ылажпн Қуванче өзени ось сығанақтың тывлине ује—ује, ақығында Қытай ойратьнпн çасар сығарган; ось әрекетин Қуванче өзени Сағь теңизге қуярылығьнда әли тоқтатқан соғ, теңиз çағаларьн қажьлығьға толтыгьлр келеди.

Қытайдың vastь qazba vazьlyqtary. Provinstjaralaryнң аттары: 1—Cicijlij, 2—Candun, 3—Cansij, 4—Sjucuan, 5—Juvnman.

Қытайдың климатына м u v s s o n çелинң әсери кycti; мuvsso n çаздь кyни Шь океаннан соғьлр, Қытайдың ватыс сегарасына сежинь боғал әкеledi. Сол тyстик Қытайдың климаты континентал; сондьқтан, Тyстик Қытайға қарақанда çавьн кем волады.

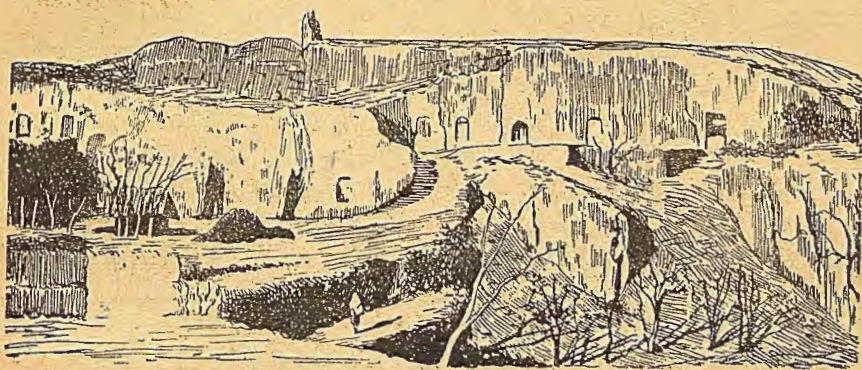
Қысты кyни Монголиядан ескен çел кyлли Сол тyстик Қытай çerине сувьлр әкеллр, көр өзендерин қатыгьлр тастаждь. Bejпинде қыжнувар ажьнпн ортаца температураь—7°, Қалғанда—15°. Тyстик Қытайда сyватропиктик климат; мунь теристиктин сувьлр çелинен қорқар туратын тавлар бар; сондьқтан, қысь çыь, әри çумсаç волады (Jantzij—Tzænнпнң орта воьйнда туратын Qankovda + 3°; ал, Kantonда + 13°). Сол себепти, Тyстик Қытайда мәңги көгерип туратын ағақтар еседи. Тyстик Қытай әпелсин мень мандариннин сығқан çери.

Qыtaj çerinin торьрақъ өте қунарлы: feristik çақьның торьрақъ лөстан ражда волқан сарь торьрақ; ал, тустиги қьзыл торьрақ; бул қьзыл торьрақ ьқалды, сьлы климат әсеринен муңьылан тырли тав сьпыстарьнан ражда волқан 1).

Qыtaj tavlaryнда тырли раждаь қазвалар вар. Тырли provijsijalaryның көр çerlerinde қалың тас көмир қаваттары kezdesedi. Тас көмир кенери екинй биринде темір рувдаларь мен де қатар исьрайды, мысалы Сандунда. Туз вен паррот сазь kaolin, мыс, қалайь, сьнар тақь басқа қазвалар көр çerлеринен kezdesedi. Çалрь алқанда Qыtaj mijneral vajлықь çақьнан çer çyzinde ен алдыңь қатардақь ёлдинь biri.

SOL TYSTIK QЫTAJ.

Бул çақтың çeri ьлқы лөс торьрақ. Çазды кьни муvsson çаңььь çerлерин әвден қандьрады, ал қьсты кьни çандақты сувьь çел есип турады. Qыtaj оьрать—бир текси çазьь. Ось çазььььь қалық өте тықьз сьпналқан, 130 милиьондаь қалық вар. Булар бирине biri çақьн (1—2 km) ьлкен selenderde турады.

Лөс торьрақьн ьнгирлеп қазқан ьллер (Sol tystik Qыtaj). Есиктери оьана көринип тур, тerezелери çоқ. Бул арақь лөс торьрақь неге көр сьпналқан?

Qыtaj çаруvalарь ьллерин лөс торьрақ сазьнан салады; тек, ььдин тьревleri мен вьлкарларь оьана ақьтаçтан volады: сатырн қавььььь tastар мен çавады, әjneктерине берик қақьаз çелимделген, ььлнин едени торьрақ, çатқанда сол сьзюа çатады. Ромеccиктери екл қават ььде турады, ьллеринин аьналасы вақьса çана вьлжк дувал volады.

Çаруvalар өздерине қарақан ьларақьтай егистик çerлерин адамнн қьсь мен, ас—сувдын компость мен, еринвей, çақьсылап тьнайтьп отьрады. Әлдирек çаруvalар çerлерин ески соқьа мен аььрады; соқьасына өгиз çегеди; ал, енди, çаруvalардын көви çerлерин вөйтесе, кьрек пен қазьь ьлгиртеди.

1) Муньн қьзыл тьси icиндеги темір тотььььна вайланьты.

Sol tystik Qыtajda egiletin astыqtardың көби вийдај, гаолән — тарь, соја вурсақь. Вурсақтың авьспаль egiste маңьзь зор, ујткени торьрақты азотқа вайьтадь. Оньң устине, соја вурсақтарь Qыtajда қақсь тарақтың вьри, ујткени, вурсақта велокти zattar men maj көр volady. |

Qыtajда вурсақтан isteletin tamaқтың тырleri 400 ge varady. Ekken соң 6 четиден кейин, көк вурсақтарьн альр чөј vastajды, ал, 8 четиден соң, қалқань әвден pisip четiledi. Qыtajlar сожань сувоја бир аз ezip сььр sytindej syt çasap alady; sytten qатық çana irimcik çasajды. Вурсақтан альпатын tamaқтың ең vastысь сььр majынд огньла çyretin вурсақ majь volady.

Qыtajда сььр өте аз, типти sijrek kezdesedi. Сондықтан, қыtajларды көби сььр sytin билmejdi: сььр ustavoја çajатын çeri, calқынды тоқажь çоқтың qasь, өте аз volady. Cоcқа мен tavьқты әldi caruvalar қана uстap, solar қана өsiredi. Bирақ, sytken мен de caruvanьң көвинде kapuvста, салqam, kartop, тақы vasqalar egetin ogoroty volady.

Quvanqe өzeniniң војнда көр çerleri сув keletin arьqtar мен ажьçetalqan. Quvanqe војнда вийдај мен вурсақтан vasqa kyгic пен maқта da egiledi.

Quvanqe arнасьның çaоjasьна berik тоқан (plotijna) соқылqan, ујткени, өзен сувь маңьндақы egistik çerlerden вийк. Çы saјьн çyз мьндақан adamдар өзенге tysip, tyvine cөккен sazды (lөs торьрақты) ylken ьдыстар мен альр cььр, тоқаньн bekitedi. 1935—çыдынд vasьнда Quvanqe тоқань vuzыьр, вурьноқы eski arнасьна qajta tysip aqqan: ось çоль 4000 кв. km egindi сув vasьр, көр apat keltirgen; тоқан bekitilip, өзен qajtadan arнасьна tysirilgen; бирақ, sytken мен de, сув qavрьнан bul ara qutыла алqan çоq.

Sol tystik Qыtaj ystirtteri de, Qыtaj oјpatь сььjaқты қақсь yлгирtilgen egistik devge volady. Kickene иvcaskelerindegi atçaldарьнда гаолән, вийдај, вурсақ сььjaқты astыqtарды вәри de иқырты tyрde egiledi. Bирақ, qалқы онca çiji emes. Көр selenderi lөstiң çарlavьttарьнда volady, bul selenderde қыtajlar çerden qazьр çasaoјan yngirde turady.

Bul yngir yilderde көвинесе әjek-tereze degen vөлmajды, тек анојар çаq vetine cььqan esigi volady; сондықтан, qарақы вop turady. Bирақ, қысты кyни ystirttiң lөs торьрақьн көтерip, bul пен aralастьра соқатын сувьқ çel kezinde, yjleri çыь volady. Yngir selenderi бир неce km—ge dejin soзылады, yjleri çардын qavaoјьна eki-yc qabat jaruvs tyrinde салынады.

Ne қурлым ватысқа varoјan saјьн, sol tystik Qыtaj климать sol қурлым қурғақтай beredi. Сондықтан, bul çақта egistik çerler

kemir, çajlym öriske ajnala bastajdy, qytajlar onda qoj men syjy ösiredi.

Qytaj men İcki Mongolijany qorçaj segara vojna Qytajdy n Uly qorçaj a n y soçylojan. Qorçannıñ uzynıdy 2 myñ km—den artyqyraq. Qorçannıñ salınqalyna 2 myñ çyldan artyqyraq volojan. Salınq maqsat: Qytajdy көсрелі çavınger mongol qalqynıñ savıvılynan qorçav. Qorçan tastan, kirpicten soçylojan, özi eki qavat, sol eki qavattın aralaryn torıyraq pen toltırojan. Qorçannıñ keç çerlerinde kyzetci çındavıldar turatın көр vasnelary var, keç çerlerinde ylken combal qaqra kezdesedi. Biraq, qorçan vınydy soçylyq mapızyn çojojan, көр çerleri vozılojan (166—bettegi sygretti qara).

Ystırtın çydy cetinde Qytaj ojratında, Qytajdyñ vınydy astanası *Bejpin* qalası turady.

Bejpin, biri—tystik (qytajlar çaqy), ekinci—teristik (mançurlar çaqy) volıy, ekige belinedi. Ekevi de qorçan men qorcalojan. Biraq, soñdy kezderde Bejpin qorçan çevberinen elde qajda asy ulojayır ketti. Bejpidi Tenzijn, Kalgan, Qankov men vajlanıstırojan temir çoldar onıñ savdasynıñ ösyvine sever volıdy. Kөсelerindegi qytajdyñ eski tırtıp pen salınqan kiclene aqas yjleriniñ arasında, evropalyq magazinder men kontorlar turatın tas yjler көbeje bastady.

Sol tystik Qytajda Bejpinnen vasqa bir nece on, çyz myndaqan qalqy var qalalar da көр; bul qalalardaq qalyqtın көvi qol өnerciler, usta, usaq çevdegerler. Bul qalalardyñ varlydy da eski qala, bir syrynas qorçan men qorcalojan.

Sol tystik Qytajdyñ eñ vastı portı *Tenzijn*, suv tajyz Cıçılıj çypanaqynıñ çaqasyna salınqan; Tenzijnge Bejpinnen çana Qytajdyñ qazirgi astanası Nankinnen çyqatın temir çoldar keledi.

ОРТА ҚЫТАЙ.

Kartaqa qarap tabıñdar. Orta çana Tystik Qytajdyñ vastı өзenderin atandar. Vastı qalalary men portaryn ajıñdar. Orta Qytajda qandaj мәдени өsimdikter өседi? Tystik Qytaj çer betiniñ qurlysy men Orta qytaj çer betiniñ qurlyсында ajırma qandaj?

Orta qytaj çeriniñ negizgi belimi Jantzij-Tzən өzeniniñ keç alavı volady. Osı alapta 200 milijon qalyq turady. Bul qalyq Jantzij-Tzən өzeni men sonıñ tolyr çatqan salalarynıñ vojnda turady. Özenniñ vojı vatraqqa uqsaqan ылыj kyric egistigi volady; bul egistikter өзenniñ ojpaң çaqalarnı tygel alыр çatady. Onıñ ystine, bul maңattaqdy әr bir auqardyñ qyrat çijekterinde ferrastar çasalojan, ol ferrastar tav vulaqtary men suvarılyr, kyric egiledi. Kyric egilgen ferrastardyñ çoqary çaqındaqdy betkejderde çaj men tut aqacıary otyrdylylojan volady.

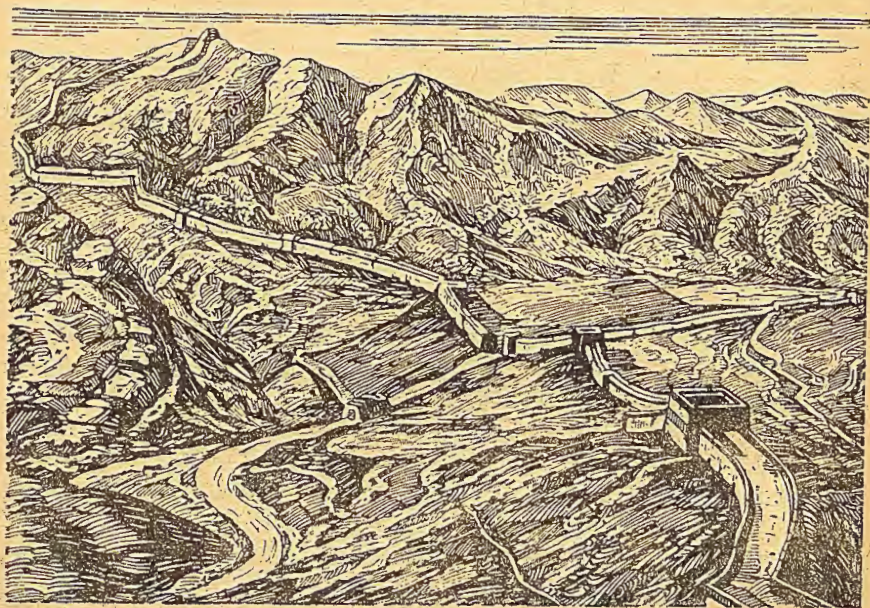
Orta Qytajdyñ өзennen avıloqyraq çatqan çerlerinde el mekeni çoqqa çuvıy. Yjkeni, bul çaq torıyraqсыз çalanac quz tastardan quralojan tav. Jantzij-Tzenniñ төменgi çaqy on kılıometrler çajlylojan ken anqar; osı anqar eglin suvaratın arıqtar men ajıçtalojan, ылыj kyric, maqta egistigi. Bul egistikterdi өzen men

теңиз суулары алып кетпеви үчүн, түпти, мунан-мың сыл бирини қурылган узун тоғандар бар.

Мундағы өзен аңғарлары теңиз бетінен бір несе метір қана биік болады.

Жантзій—Тзән өзені Орта Қытай егістік қерлерін суварғыр қана қоймай, басты қол қатынасы воһр та тавылады. Мыңдаған парақот, он мыңдаған қажық—қонка—өзен бетінде сыл воһр ақыл-тегіл қыреді. Сет мемлекеттердің теңиз кемелері де өзеннің воһр өйлеп, 1000 қажық метір қерге дейін қызып кедеді.

Орта Қытайдың бас қалалары Жантзій-Тзән өзенінің воһрнда тұрады, әрі өзен порты, әрі теңиз порты болады.

Sol тыйық Қытай таулары арғылы салыноған Қытайдың Уһь қорғансы. Қорған қазығы вақытта Қытайға қорғаныв-вола ала ма? Қорқанды 161-беттегі картадан көрсетіндер.

Жантзій-Тзәннің теңизге қуярықьндағы кеме қыретін каналда, Қытайдың ең үлкен қаласы, Уһь океан қағасындағы ең үлкен порты—*Санқай* тұрады. Санқайға қер қызындегі барлық мемлекеттердің кемелері кедеді; биревлері—Қытайға мата, маційна сығылды заитар әкер тыйырып қатады, биревлері—мақта, қыбек тийер кетіп қатады. Қысазы, Қытайдың сыртқы савдасының көбі Санқай арғылы қырып отырады.

Қаланың бир бөлімін сет мемлекеттердің империялыстері басыр алоған; қаланың бил қақы Батыс Еуропа мен Әмерика Қырама штаттарының қалаларына ұқсайды. Кеселері кеп, тузын, ақылыр қатқан аптамавил, парк, сет каријталыстерінің сарайлары,

bir necə qavat yjler, necə tyrlı saltanattı magazinder voladı. Qalanıñ bul çaqı temir cıvıqtar men qorcalır, cet memleketterdiñ polijsiıaları kuzetir turadı. Bul çaqqa qıtajlar kire almadı; olardıñ bul çaqta cıyır-turuı ete qıyn. Qalanıñ ekinci çaqında qıtajlar turadı. Bul çaqtañ keceleri tar, yjleri kickeney, qalqı ete tıqız; qıtaj kedejleri sol arada qısnır-qımtırır pasar turadı.

Sanqajdıñ tıneginde cet memleket vajlarıñ ylken qısnır saldırdıñ maqta, cıvek toquv ravrikteri var. Onda cız mındaqan qıtaj cımsısları istejdı.

Sanqajdıñ vatsında Jantziy-Tzenniñ voında Qıtajdıñ astanası—*Nankin* turadı, çana Jantziy-Tzenniñ orta ceninde Qıtajdıñ (sırtqa cıj cıqaratın) bir iri portı—*Qankov* turadı. Qankov—Qıtaj metalluvrgiası men kömir önerli kəsiviniñ vas sentiri.

ТУСТИК ҚЫТАЈ.

Tystik Qıtaj—Tystik Qıtaj tenizine qujatın көр özen alparatında çatqan ylken aımaq. Bul özenderdiñ en ylkeni *Sijtzan*, muıñ qujınsında *Kanton* qalası turadı.

Tystik Qıtajda ijrenđi tav çotaları men tereñ özen aıqarları kezektesip çatadı.

Alasaraq tav betkejlerinen terrastar çasalır, sol terrastarqa cıj plantatsiıaları men tut aıqarları otırılqan çana çer çaqıq men tetti kartop sıqıldı egistik ogorottarı salınqan. Budan temenirekte aıqarlardı kırıç, qant qıraq, vanañ aıqarları alır çatadı.

Tystik Qıtaj aıqarlarında vıtırar çatqan mındaqan usaq selender voladı. Kırıç egistigi, vaçsa, plantatsiıalar arasıñ qıdıra, eni $1/2$ m keletin tar soqraq çoldar bir qıstaqtan ekinci qıstaqqa varadı. Çanıvı men ezilip ketpes ycin soqraq voında bir-bir qatardan tas teselgen. Çıyuvci çolavcılar men çykterdi nojsilekter arqalar, ne volmasa bir dengelekti tacege salır tassıdı. Özen voılarında çel qajıqtar çyredi. Özenniñ vas çaqınan kesilgen aıqarlar tenizge çen men aısnır çatadı.

Tystik qıtajdıñ teniz çaqaları tastı, tik çar voladı. qojnavlar көр voladı. Bul mında vıtırarqı cımsıslar selenderi de көр.

Tystik Qıtaj teniziniñ çaqasında on mındaqan çelkendi qajıqtar cıyır çatadı, cet el kemeleriniñ çoldarı da osı aradan etedi. Teniz çaqasına çaqın çerde Tystik Qıtajdıñ iri-iri qalaları var. Onıñ icindegi en ylkeni *Sijtzan* özeniniñ qujınsında turqan *Kanton* qalası.

Kanton—teniz portı; ylken savdası, qol öner kəsivi var qala. Munda Tystik Qıtaj men savda cırgizetin pijsmalarıñ kontorları, Qıtajdıñ çana cet elderdiñ bankileri var; Qıtaj carıvaları ycin mata, kijim, ajaq kijimder öndiretin cız mındaqan usaq qol önerileri var.

*Kanton*niñ maında qalıq ete tıqız turadı, tıqızcılıqın sodan biliniz, on mındaqan qalıq quıraqta onıñ volmaqandıqtan özen betindegi sal, qajıq ystinde kıneldedi. Çyk tasuvı qajıqcılar, qajıq ystine salannan çenil kelenke çasar,

semijasın özi men birge alıp çyredi. Ças balalarь qajьqtan suvoqa qular ketpes ycin qьsqa çip pen ajaqtarьnan vajlap qojady.

Kantonның qarьsьында, Anglijanьң tartьp alqan *Gongkong* degen teñiz portь turatьn araly var. Undi men Evropadan Qьtaj men Çaronijaqa varatьn varьq teñiz kemeleri sol portqa toqtap otedi. Ol aralqa mьqtь bekinister çasalqan, gавандарьнда Anglija plotьның soqьs kemeleri turady.

Caruvasььoь men sajasij qurььsььның vastь tyrleri.

Qьtaj eski mädenijettin eli. Tipti esten cьqqan erte zamannan veri (vizdin eradan bir nece mьң çyl virьn) Qьtajda suvarmalь egin kəsivi, qatarь atьz ven kyric egуу, çibek kəsivi, metal öndev, parpor ьdьstarьn çasav sьqьldь öndirmeler örkendegen. Kompas pen mьltьq dərisin Qьtaj cьqarqan.

Biraq, Qьtaj mädenijeti osь kezde Evropadaqь kapijtalistik elderdin mädenijetinen көр kejin qalqan. Bul kejin qaluvьның vastь sevevi mьnav: milijondaqan caruvalar vuqarasьның qanь soruvь qana ojlatьn peodal-pomecikter men qulaq-өsimqorlar zorьq-zomvььq isteјdi de өзderiniңkapijtalдарьn өnerli kəsipke ornalastьruvь tilemejdi. Onьң ystine, olar virьnoь vаqьtta da, kuni vuginge dejin de qalьq vuqarasьn savatsьz nadandьq pen qajьrcьььqta ustap keledi.

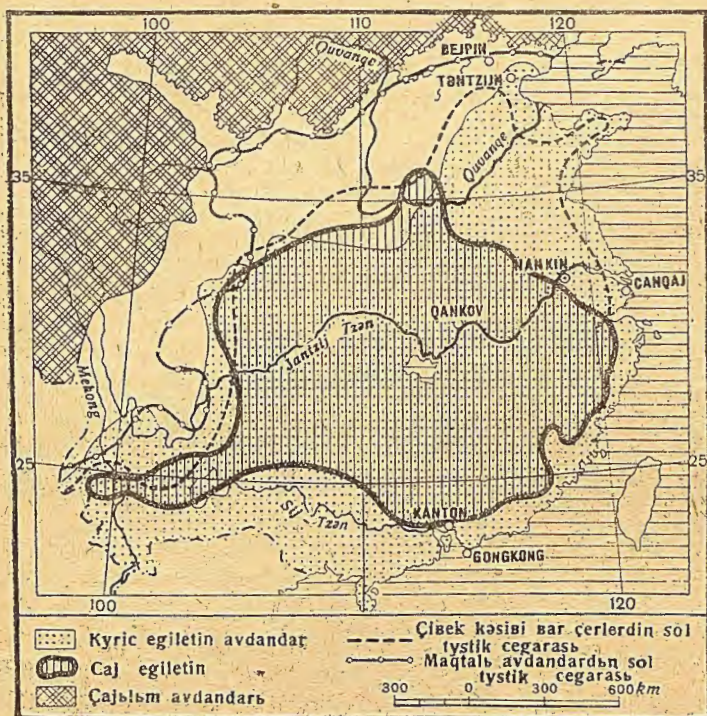
Qьtaj oquvь dьvьs çyjesine negizdelgen qarьptardan quralmajdy, vytin sezdі jakij vytin bir seјlemdi kersetetin mьndaqan көр tanьadan quralady. Ol tanьalardь uzaq vaqьt aqca telep oquvoqa camasь çetetin pomeccik pen səvdeger balalarь qana yjrenedi; al, qalьң caruva balalarь tek kitap pen gazetterdegi birensagan maqalalardь qana oquvoqa yjrenedi. Əlippeli oquv-çazuvьdь engizip, qalьq oquv çumьsьn ilgeri vastьruvoqa volar edi; biraq, memleket tutqasьn qolьna ustap oьroqan taptar munь өзderine qavьpьtь dep biledi; sondьqtan, bul çalьqьz Qьtajda qana emes, Çaronijada da çyrgizilmeј oьr.

Kartaqqa qarap tavьндar. Qьtajдың temir tuvdasь men tas көmirge vaj provijsijalarьn tavьндar. Toqьma өnerli kəsiviniң örkendegen qalalarьn atандar. Qьtajдың sav çoldarь men porttarьn atандar.

Qьtaj—авь caruvasьььqьtь asa iri el. Qalqьның asa көрçiligi (onnan toqьzь) selenderde turady. Çeri qunarь les torьraq pen qьzь torьraqьtь volady, muvsson çelinin çanvьrlarь çavьr turady, çer suvaruvqa qolajь suvь mol өзenderi volady, əlde nece milijondaqan eңbek syjic qalqь var; mine osь ajьь-qanьның varьqьda avь caruvasьььqьna qolajь çaqdaj volьp tavьlady. Qьtaj qalqь eski zamannan veri-aq sever eginçi volqan qalьq. Biraq, syjtken men de, Qьtajдың avь caruvasьььqь da vasqa caruvasьььq taravlarь sьjaqьtь, öte төмен dərəcəde. Macijna men

mijneral taqajtqьctar qoldanymajdь. Çumьs maьь öte az. Çumьs-tarь әli qol men isteledi.

Qatajda kyric, çaj, maqta taqь vasqa mәdenij egister egiledi. Biraq, soqьь vaqьttarda Qьtajda çaj өndirisi quldyrap öte tömen tysip ketti.

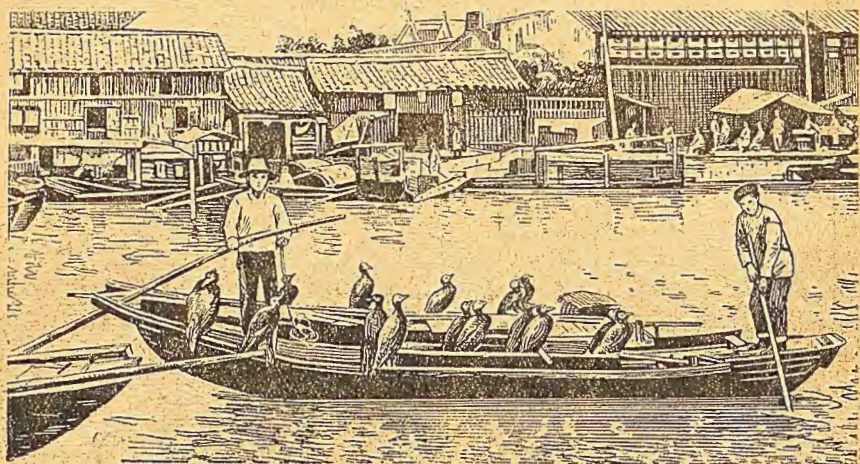
Qьtajdьn mәdenij өsimdikerti men mal çajatьn өristik çerleriniң kartasь.

Qьtaj çaruvalarь ezilyvde, kikkentaj qana (Çaponija çaruvalariniki sьjaqtь) uvcaskelerdi arendaqa alьp, qьmьvat aqь төlejdь. Qьtajdaqь varььq qolajь çerlerdin vesten төrti romeccikter men qulaqtar qolьnda. Çaruvalarьnьd alqan varььq әstьqtarь tygelge çaqьn çeriniң arenda aqьlarь men salьqtarьna ketedi. Sьqььpьn çaruvalarqda көtertip әsker ustajdь; çaruvalarьd qanap өsimqorlar-dьn qaltasь qalьndajdь. Maldarьnьd çoqьtьpьnan çaruvalarьdьn asa көpciligi egin salqanda çerdi vәjtese men qazьp saladь, macijna qoldanuvdь olar qьjal da ete almajdь.

Suv tasqььnь men qurqaqьsььqtan kejin çaruvalar arasьnda acarьsььq vastalьp, çьl zaььn milijondar kisi öledi.

Өnerli kәsivi өrkendej almaqan, mecev. Çerindegi mol көmir, temir zapastarь rajsaqa asььlmaj keledi devge volatьn.

Kömür men temir zapası çarqınan Qıtaj çer çuzinde aldırqı qatardaqı elderdiñ birı; aı, olardıñ rajdalanıv çarqınan eñ artta-qlarındıñ birı voladı. Tek bir az qana çerinde, mısaly, Sandun tavıñdı eteginde, Qankovdıñ mañında karıjtalister—ıuvdnikter, tas kömir saqtılar men metalluvırıja zavıttarıñ saldırqan.

Qıtajdaqı yknen kanal. Qıtajdıñ karıaşınan osı kanaldı tavıñdar. Qajırqta balıqçılar ketip baradı; qajırqında—vaktan degen qıstar otır. Ol qıstar suvoja syngip balıq ustaıdı, ustaqan balıqtarıñ tıstegen kuyince qajırqqa alıp keledi. Qıtajlar ustaqan balıqtarıñ cıtır qojmasıñ dep qıstarıñıñ tojnıñ cır pen vajlar cıseredi (carondar cır vajlamaj, vaktandarıñıñ tojnıña temir saqıjna kижizip cıseredi).

Biraq, Qıtajda eñ köbi qıtaj çıvegi men qıtaj matasıñnan mata toqıjtıñ toqıma ravrikteri. Bul önerli kəsiptiñ vas sentirleri—Sanqaj men Nankin. Bul qalalardaqı cet karıjtalisterdiñ yknen ravrikterinde çyz mındaqan qıtaj çımıscılar men isteıdı. Biraq, bul sıjaqtı yknen ravrikter Qıtajda kör emes, ari olar çarqında qana salınqan. Bular men qatar Qıtajda qol öner kəsipteri ken mөлcerde alı saqtalıp keledi; ajaq kижimin, sırt kижimin, mata, taqı vasqalardı qol stanoktar men daıyndaıjtıñ milijondaqan kuvstarlar, qol önercileri var.

Qıtaj çımıscılar men kypine 14—16 saqat isteıdı, eñbek aqları men e az voladı.

Qol qatınası Qıtajda öte nacı. Sol tıstik Qıtajda eki dengenektı arva çoldar var; biraq, bul çoldar öte vızılqan, olardıñ köbi bir neces çyz çıldardan veri qaraj tyzetilmeı kele çatqan atam zamanqı eski çoldar. Ol çoldarda çykti köbine rıjkiler tassıdı. Onda adam kyci qası men esek kycinen

arzan vaqolanađy. Temir ol Qytajda az (12 myň kijklometir,—kikkentaj ana erde otbıraqan aronijaniki men saıstbıraqanda, odan 2 ese kem), ri temir oldarınny kvi cet memleket kapijtaliısterine qarajdy.

Teniz ven zen suv oldarın Qytajda qattı rkendegen. On myndaqan elkendi, espeli qajbqtar Qytaj zenderi men teniz aqalarynda ana Nankin men Tnzijın arasyndaqy *Ulken kanalda* qartar yredi. Teniz paraqottarın Jantzij-Tzn zeni men rlep otbıqr Qankovqa dejin, al kicirek teniz kemeleri Jantzij-Tzn quıbylııynan 1700 kijklometir erge dejin oqarın kterilip vabır qajtır otbıradı. Biraq, paraqottarınny kvi cet memleket kapijtaliıstaryniki.

Qytajdyň ystem tartaıy—pomessik, qulaq, svdeger, simqorlar (nerli ksip ınydarın ustap turqandar analarqa qaraganda azyraq) volady. Biraq, yndap kelgende, tur qoasın—Qytajdy ala kolonijaqa ajnaldıbır otbıraqan cet memleket imperijaliısteri (aron, aqılyıyn, merijkaılyq, pransuz kapijtaliısteri, t. t.) volady. Olar Qytajdyň porttarın, temir oldarın, qazva vajbıqtarın vabır-kkter, zderiniň qoldarına alır otır. Qytajdaqy ravrik bitkenniň deviri solardiki. Olıny ystine, kapijtaliıı er z elderinen nerli ksip tavarların Qytajqa kp ker satady; al, olardıny keı birevleri (sirese, aronıdar) Qytajdan tas kmir, ruvda, maqta, ıvek alır ketip atady.

Qytaj rijkcileri (ajav arvakecteri) Beıjinniň kecesinde azaptanır, un tijegen eki dngelekti arvanı tartııp varady.

Memleket vabıqaruv roıması aıynan Qytaj—resıuvliıka, biraq er-erdegi ajmaqtar (rovıınsijalar) vabında generalıdardan ıqqan guvıınatırlar turady, olar Qytaj resıuvliıkasınny ortalıq ukımetine kp vabıına qojmajdy. Ortalıq ukımeti volsın, guvıınatırların volsın, ız milijondaqan qytaj ıvekilerin ajamastan birlesip qanajtın eksplloatator taptarın men cet el imperijaliısteriniň myddesin qoıqajdy. Qytaj guvıınatırların z ara bir-birleri men, ne ortalıq ukımetke qarıs soqıııı turady. z ara qan tkken bul soqııııardan kvırek kyzjelip, zııjandanuvııılar ıvekiler volady.

Qытайдың ezilgen қымыссы, саруалары сеп elderдің karijталына қарсы, қала берді өздеринің karijтalis, ромесциктеріне қарсы револютсиялық кырес қургизип келеді. Qытайдың бир қатар провинсияларында қалқы он милиондар есептеletin бир несе улкен-улкен *Sovet avdandarы* бар. Soviet avdandarында қымыссы мен саруалар ийм-дастырған Qызыl Armija бар. Qытай совет avdandarының қымыссылары мен саруаларынан қуралған Qызыl Armija қалқы аралқы империялистердің аятақына савыр отырған Qытай генералдарына қарсы туғыр, олардың әскерleri мен бир несе қылдан вери қасығыл туғыде кыресип келеді.

МАҢҚУВРИЈА.

Маңқувријаның *Лаоде* өзенi ақыр өтетin тустигинде јос торырақты қунарыл егистик қерлер болady; бул қерлерге муvsson қапығы көр қаvady; Амунвудың саласы *Sungarij* өзенi ақыр өтетin Маңқувријаның орта цениндеgi ојпат та өте қунарыл. Бул арada егистиктер тын қатқан қара торырақты далалар мен кезектесип қатady. Маңқувријаның қорсар қатқан тавлардың,—*Улкен Бијган* (батыс қақында); *Kici Biјган*, тақы васқаларының—вети қалқы орман ақастары мен сықысыр турady. Қери тасы көмірге, темір рудасына, алтынға vай келеді.

Бул eldin қергилікті қалқы—маңқур. Бул қалқытың вурғы өз erki өзінде болған. Мунан бир несе қыз қыл вурғы Qытайды булар өзине вақындығыр турған. Бирақ, қытайларды қаратыр алқаннан кейin қытай мен маңқурлар араласыр кеткен, вага-вага қытайлардың әдет-қурыптарың алыр, өз тилерin де ұмытқан. Қазирде Маңқурija қалқының өзі де сол қытайлар; олар Лаоде мен Sungarij аноқарынан қоныс теvип, қерлерin қақысылар улгиртiп, гаолән (lri тары), соjа вурсақы, маk, темекі egedi. Тав ормандарының арасында маңқурларға туысы қақы тун-қустар т. в. қалқытар көсір қыреді; кәсіптері—суvсар, вuloғын, қолвары сыяқты andарды авлав.

Қақында (1931—қылы) Маңқурijaны қарондар васыр алды. Қарондар 1905—қылы орғы-қарон соқысынан кейin *Лаодун* туvегинin тустик қақы мен ондақы *Dajren* деjтин портты да васыр алқан еді. Қазирде қарондар әскер кысип қымысар Маңқурijaны тугелinen қана Qытайдың оны мен сектес бир аз қерлерin васыр алыр отыр. Қаронija империялистерi: Маңқурija Qытайдан вәлиндимис, өз биліgi өзінде *Маңқур-го* уkimeti вольдымыс, деп қағыжалақан.

Қаронija Маңқурijaдан қана темір қолдар салыр, тасы көмір кендерin улқайтыр қатыр.

Маңқурijaның васы қалалары: *Mukden*—ески замандақы астанасы, билік васынәл қорған мен қорқалқан, Sungarij өзенinin воjындақы маньды прiјстаны, әтi темір қол тоғарының тоқысқан орталықы—*Qарын* қаласы; одан соң темір қол тоғарында турған осы кынгi астанасы—*Cansun* (Сiјнтзән).

ІСКІ MONGOLIЈA MEN BATЫC QЫTAJ.

Бул elderdin eкеvin бир қосыр есептегенде 4 мың km камасына созылады. Іскі Mongolija сықысы қақынан Сол тустик Qытай мен тutasыр кетеді, ал батыста Qытайға қарасты қерлер Тән—Сан мен Pamjir тавларына деjin созылады, бул арada Qытай қерleri СССР мен сектеседі. Бул кен өлкенin варықы қурғақ дала, селеjт сәл. Қурғақ дала мен селеjтти қерлерінде көспелл монғолдар турды; олардың кәсіби сықы, қоj, сығыр. туje малдарың өсірүү, туjeleri көвине аjыр келеді; булар

kijiz yj tigir, bir çerden ekinci çerge көсир-қонір отырады; көккенде kijiz yjlerin tyjege artыр, сыьнда бир несе млн kijlometir çerge cejin көсир варыр қаттады. Моноқол қалқы salt atқа мықты кеledi, вәйге çасар сыьнасуды çақы көреди.

Mongolijada aptamabil çольның маңыз үлкен. Munda *Kalgannan Ulan-Batorqa* (Mongol Qalyq Respuviijkasyнда) çана *Qamijge* (Bатыс Qытайда) varатып aptamabil çoldары салыноқан: Бул çoldарда ажыр tyjeli керуyender мен вәсекеlesip, çык тасытып aptamavilder мен aptavustар çуреди. Çол воььнда çыргinciler тысир отыратып yjler, ол yjlerdin çанында бензин колонкелери volады.

Bатыс Qытайда (Sijntzөнда) туратып қалықтардын вәри де Төп-Çан, Куven-Luvn сыьақты вийик тавлардан сыьатып өзендердиң çақасындаақы көгалды çерлерде volады. Тавлардын васында көр өзендерге сув verip туратып мәңги қарлар çатады; мунан сув алатып өзендер: Тарийм (Sijntzөнда) мен Ile. Тарийм өзенi мен онын сала воьларындаақы көгалдарда тырик-татарлар турады.

Олар қолдан қазқан арықтар арқылы өзендерден сув алыр, egisterini суварыр турады; мунда вийдаж, мақта, қармыз, қавындар мен аврийкос, çaptaлы тақы vasqa тырли çемистер өседi. Арықтары вткен çерде вақса, egisteri де втпир, onan әри cel bastalады.

Sijntzөнын васы қаласы Тарийм өзенi воььнда туратып *Jarkent*, Ile воььндаақы *Qulça* volады.

ТИВЕТ.

Бул—ystirtke иқсақан çer çyzіндеги ең вийик тавлы өлке. Bатыстан сыьысқа қарай созылқан тав çоталарының арасында кен қолаттар (аңғарлар) volады, қолаттардың ветип қасырлар воь сыьылыр çатқан ирил-вақты тастар, қызысақтар çаныр çатады.

Оларды сув çаймады, өзендер ақызыр әкетпейди, yjtkeni бул араның климаты өте қурқақ volады. Тивет тавлары мен ystirterinin веткейleri сөрке кедей, орман ақыастары ес çерінде çоқ деп айтарлық. Bирақ, қолаттарында (аңғарларында) көлдер көр, вастылары—*Kukuо-nuor*, *Teңri-nuor* көлдерi; Тивет көлдерinin вәри дерлик тuzды асы keledi.

Тиветте моноқолдар (teristiginдеги Kukuв—нуыр көлинің маьында), таңқут, тивет қалықтары турады. Таңқуттар—mal өсiretin көрпелі қалық; оларда қој мен сыьыдан васыра тав өгизи—қодас та volады; қодасты salt минир çуреди, ne ystine çык артыр алады. Қодас (jak) сол çыктери мен тав ystine ор-онай сыьады (тавлардың кей бир муздақты веттерине kelgende қодас төрт тақандар тујаақы мен çаңқыдай сыьағанар тyседi). Таңқуттар қодастын қара çыпinen васыра kijiz çатыр истер, сол çатырларда турады. Тивет қалықтары көвине отырықыс воьыр, тав араларындаақы аңғарларға арға egedi; тастан салқан yjlerde турады.

Egincilik көсив көвinese Тиветтин тyстик çақында—Bramарuvtra өзенinin аңғарында volады; Bramарuvtra бул арада Gijmalaj мен Trans-Gijmalaj тавларының арасынан ақыр өтеди. Тиветтин васы қаласы—*Lqasa* осы арада турады.

Соңақы kezдерде Тиветке тystiginдеги Yndiden kelgen ақысындар вьралың күчтирек çыргизip варады.

YNDI.

Kөlemi 4675 млн кв. км. Қалқы 353 млн.

Kartaqa қарар тавындар. Yndini қай tenizder қорçайды? Yнди сегінде қандай тавлар çатады? Teristik tropik Yndinin қай çерlerin kesip өтеди? Kalkuttadan (Gang өзенinin қиылысында) Karacij (Yнди өзенinin қиылысында) қаласына

cejingi eki arapnı alystırdıq olcender; Evropodan bir—birine alyb—sınyrdıq osı melderde turqan eki qalanı tabırdar. Undi men cektesein memleketterdi atırdar, Sovetter Sojuzyna Undinin qapn keletin cerin kersetinder.

Uıkendigi, ornı, picini.

Undi—Undistan tysegin, Undistan ojpatı men Gijmalaj tavlarnı alyp çatı. Teristik tropik Undini, cama men aıtdanda, teıdej eki völinge völedi. Undinin teristik qapında asa vijik tavlur turabındıqtan, qalrı aıdanda, Undi ıstıq kliımatı tropiktik eı volıur tabıladı. Cerinin kölemi qapınan ol Evropandı qapına teı esevi. Undinı—Undi okeanınan osı alyp turqan ornı, bir qapınan—Baıb Aziıa qana Evropa men (Suvets kanalı arqıb), ekinci qapınan Sırdıb Aziıa—Qıtaj. Qaropııa men qatınasuv ycin öte qolajı. Onı ystine, Undiden Sırdıb Apriıka men Avstralııa-ıa da teıız qoldarı sırdadı.

Undi qapalardına qojnavlar onca köp emes; biraq, sıjken men de, qolajı cerlerde turqan portları var, mısalı: batısta—*Votvej*, Sırdısta—*Kalkutta*, tysuginde Undi okeanı arqıb ötelin tyrlı qoldardı tyjısken cerindegi Seılon aralında—*Kolombo*.

Al, endi, qırlıqta Undini körciles memleketterden vijik tavlur ajıur turadı derlik. Bizin Sovetter Sojuzynan Undige varatın qol Undikıvc tabındı (Avqanıstanda) vijik qotaları arqıb, ne volmasa, Pamıır atalatın asa vijik tavlı öлке arqıb ötedi, bul arada Undi men SSSR arasında Avqanıstanıa qarastı ensiz (eni 40 km camasında) alar qana çatı.

Qaratılybın qı vastı tyrleri.

Kartaıa qarap tabırdar. Undistan ojpatın qızenderi qajdan bastaladı? Undistan qatırlı tavlurı men massıırtı platoları (qındarı) qaj cerlerde voladı? Qaz Undinin (178—vetegi kartaıa qara) qaj cerlerinde kycı qavındar voladı? Onı sevevi ne? Qavın qaj cerlerinde az voladı? Undide qıstın qırdıq volıv sevevi ne?

Undinin teristiginde *Gijmalaj tav ölkesi* çatadı. Gijmalajdı vıjı 2400 km keledi; avdandı Evropadaqı Ölıııdan 13 ese arııq. Gijmalaj tabında vijiktigi 7 mıı metıı, onan da arııqırdı keletin 40 sıı var. Bastarında qatıtın mııngi qarlar 5 mıı, 6 mıı metıı keletin vijiktikten bastaladı (Ölııı tabında 3 mıı metıı camasındaqı vijiktikten bastala veredi), yjıse de, sol Gijmalaj tavlurın qıı arqası uzına vıjı mııngi qar volıur, sol qardan 3—4 mıı metıırdı deıın tömen aııqarıa tysetin ıı mııngi köckınderi pıııa voladı. Gijmalaj men *Qaraqorum* tavlurın mııngileri Evropa mııngilerinıı qasında öıde qajda zor.

Gijmalaj tavlarynyň eteginde tropiklik watraqy orman ajmaqy ensiz sozlyp çatady; ony çunglij deýdi. Çunglijde wambuk pen nar qamyştar qalyň bolady, onyň ystine olardy, taqy, lijandar cymar ösedi. Sondyqtan, bul çunglijdiň arasyňnan көpinесе balta alyp, sonyň çärdemi men örpese, ötyw mümkin emes.

Yndistan ojraty çarçyňnan sygretke tysirilgen Gijmalaj tawynyň көринisi. Osynda çeti taw tizbegi көrinedi. Oň çaqta—qar cyrkenip, Gijmalajdyň Eserestari kejingi екinci aljik cыň (8600 metir) tur. Tawdyň wabyňnda cыrgen wulttardy көрсетиндер.

Çunglij arasynda tyrli tysti esepsiz көр qustar cыredi; ljan men cymalqan aqactardyň, wambukterdiň arasynda osy waqytqa deýin pana tawyp cыretin cölnatgyştar, çawajь cocqalar, taqy wasqa andar bolady. Mundaqy awa esepsiz көр cыwьp—cirkej, bezgek masalary, tsjkada sьjaqy çändikter men toly bolady; tynde usatьp çarçyrawyq qoňzdar bolady. Munan bir az cыly wuryň çunglijde çawajь pil men myjiz tumсыqtylar da bolqan; wiraq, olar qazırde awlanyp wltirilgen. Çunglij—taw etegindegi watraqy çazyqta qana emes, çoqary 500—800 metirge deýin

vijik çerlerdegi balaq tavlarda da volady; bul balaq tavlardın torıyaqtar çer as-
tındı suvlar men ete ıojaldanqan.

Tropiktik ormandar Gijmalajdın vetkejerinde 2—3 mın metir
vijiktikke dejin koteriledi, onan eri asqan soq aralas çana qılqan
çarıyaqtı aqactar ormanı ketedi. Çavın—сасьн kemirek volatın
(mısalı—Yndi özeniniñ vastalar çerinde) vatıs Gijmalajda orman-
dar az, onda kër çerlerdi tav calqındar (toqajlıqtar) alıp çatadı.

Gijmalaj eteginiñ voı men (sozılp, kелеми zor) *Yndistan ojpa-
tı* (jakij Undogan) çatadı. Bul ojpat ta Lomvardija ojpatı sıjaqtı
teniz sıqanaqınan rajda volqan; teniz sıqanaqın *Yndi, Gang,
Braqmaruvtra* özenderi men, olardın salalarınñ salındılar vasıp
qalqan. Bul salındılar usaq saz ven qınnan quralqan. Osı ojpatı
kөktej etip Karacijdan Kalkuttaqa varuvqa volady, sonda ygilme
özen salındılarınñ arasınan ec çerde tas көre almajsın. Bul
salındılar—bir necе qasırlardan veri özenderdiñ tosқыннан raj-
da volqan qınarlı qızqılt—сар тysti torıyaqtar men yırkelip
çatadı.

Braqmaruvtra, Gang ekevi Bengal sıqanaqına quja veriste
ylken bir delta çasajdı, ol delta ulqajıp, Bengal sıqanaqına qa-
raj suqınıp varadı.

Yndiniñ tystik çaqın *Dekan* ystirti alıp çatadı. Bul ystirt y-
lken kesek (çer). Bul—eski krijstal çыпstarınan quralqan, keı çer-
lerin, әsirese, teristik—vatısın eski buvıkandardan atqılanqan zat-
tar—vazөlt trapı çarqan, vazөlt trapı qara çazyq tәrizdenip çä-
tadı. Barlıq osı tas çыпstarınñ beti qınarlı qızıl torıyaq çä-
mıqan; al, traptardın beti tipti qara torıyaq volıp ketedi. Gij-
malaj qatparlar rajda volqan zamanda bul kesek çerdiñ vatıs çaq
cetteri koterilgen; sol koterilgen cetteriniñ vijiktigi keı çerlerinde
2700 metir keledi, bul *Batıs Gaty* dep ataladı. Vatıs Gatyınñ te-
niz çaq beti tik çar volıp, sıqıs çaq ылдылар төмендејdi, osı
ылдыqqa qaraj Dekanınñ vastı özenderi aqadı. Bul özender eri
keң, eri tereң aңqarlardı quvıp, ystirttiñ sıqıs cetin kesip өtedi;
bul arada *Сьоıs Gaty* var.

Yndi çeri rajda alı qazvalarqa onca vaj emes. Dekan
ystirtiniñ krijstaldı çыпstarı arasında tyrli metal, ruvdalar kez-
desedi; biraq, onca kәр volmajdı; mısalı—altın, kymis, qorqasın
almas, taq vasqalar ucrajdı. Kөmir көбінесе Dekan ystirti men
onıñ teristik eteginde, Gang özeniniñ qujылына çaqın çerde
volady; bir qana çerde munaj var; biraq, bul da naqыз Yndiniñ
өzinde emes, Yndige vasqaruv çөzinde qana qosыlatın Bijmada
(kөrciles Yndi—Qıtajdın bir bөliginde) volady.

Yndiniñ kljima tь, vijik tav vetkejlerinen basqa çerlerinde tropiktik. Tipti qьstь kyni de (qьjnuvar ajьnda) Yndide kyn çoqarь көterilip, çerdi qattь qьzдыradь. Sondьqtan, Teristik Yndiniñ qьsь da, Pransija men Germanijanyң qazьndaj, qьsь voladь. Yndistan ojpатыnda qьjnuvardьң ortaca temperaturvasь 15—20° qьsь, al tystigi men Sejlon aralynda 25° qьsь voladь. Yndide qavьп—casьп өte көр; bul qavьп—casьндь yjelden өktөvir ajьnyң ajaqьna dejin esken qaz qь muvsson өkeledi. Yndiniñ көktemi әri ьstьq, әri qurqaq; торьraqь qatьыр саң көteriledi; ol—avanь сапьтьр, qattь qьzadь da ьstьqtь kycejtedi. Atmospera qьsьтьпnyң vөsөndigi severti Ortalyq Azijada, Yndiniñ teristik qazьqtarьnda qaz qь tystik —vatьs muvsson qeli vastaladь. Bul muvsson qeli avanьң 4 kijlometirge dejin vijik qalyң qavatьп alьр esedi. Avanьң osь qavatь Yndi okeanьnyң ьqalyна qalyң volqandyqtan, Dekan ystirtine сьqа vere kyrgirep, paqarqajь qarqьldar, qattь qavьндar qava vastajdь. Qaпьыр vultь көkti qartar, teristik—сьqьsьqa, Gijmalajqa, qaraj qьjtkijdi. Bul arada muvsson qattь kyc pen çoqarь көteriledi de, qaпadan qalyң qavьп vultьп сьqaradь, sol arada onan sajnь qattь qaпьыр qujadь. Sondьqtan, Braqmarьvtraпnyң orta cenindegi bir çerге qavojan qaпьырдың mөлceri çer qьziпniң qaj çerlerindegiden volsa da көvirek (12 metir camasь) keledi.

Qaz qь muvsson kezinde ьqal көvеjip ketedi: kesilgen aqactar tez vorsaьр, cirij vastajdь; azьq—tylik zattarь tez vьzьladь. Çer vetiniñ torьraqь әlem tarььq dojuv vatpaq volьр ketedi, qara qoldar irkildep tysip kisi çyre almajdь. Avanьң dьmqьl, qarььqь volatьndьqьnan adamdar çydep, vezgek, taqь basqa avruvlar kycejedi.

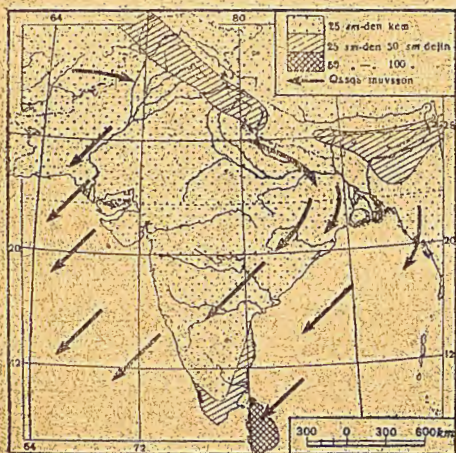
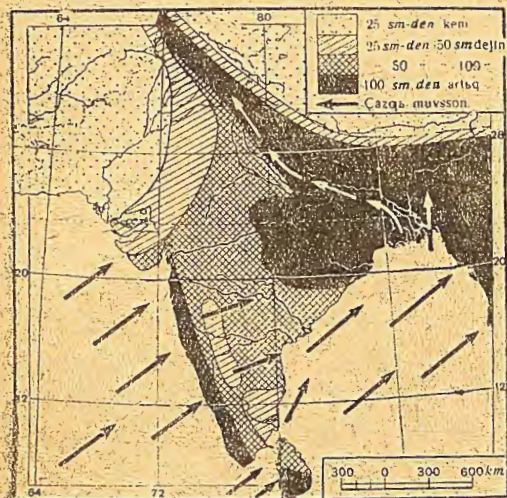
Gijmalajdan asьр muvsson әri өte almajdь, sondьqtan, ol өziпniң vaqьtьп өзгertip, teristik—vatьsqa, Yndi men *Setledç* өзenderiпniң сьqqan vasьna taman tartadь; al *Setledç* ven Yndi өzeniniң төmengi voьь qaпььrsьz qaladь: bul arada ataqtь ylken Tar celi qatadь. Vatьs Gaььqа qaraqanda Dekan ystirtine qavьп—casьп kemirek tьsedi (179—vettegi sygretti qar).

TERISTIK YNDI.

Kartaqа qarap tavьндar. Kyric pen çyvtегisi Teristik Yndiniñ qaj çerinde egiledi? Qant quraqь, kyric, vьjdajdьң aralas egiletin çerleri qajda? Bьjdaj qaj çerde, saь qaj çerde көvirek egiledi?

Yndistan ojpатыnda 200 mljonnан көvirek qalyң turadь, көvi yndiler, vәri derlik caruva—egicci. Mundaqь egistik çerler çyzdegen, tipti mьndaqan kijlometirge dejin tutas sozььр keledi. Cьqьstaqь qavьп—casьп көр volatьп çerler qaпьыр suvlarь men, ne tasьqan

özən sularы мен çiji suvarылыр turadı. Bul çerlerde yndiler—yqal syjgic kyric, çıvt egedi; çıvtıy savaqtarınan (adamnıy voıynan eki ese vijik) qanar toqıytın talısq aladı. Yndiler çerlerin eskilikti soqa

Yndide—çazqıy kez ven (maj aıynan öktäbirge dejin) qıs kesinde (nı jasirden äpirelge dejin) çavıtın çavın-casın. Muvsson çelderinin vaqıtına Gıjmalaj tavlary qandaj äser etedi? Qıs bolsın, çaz bolsın Yndinin çavın-casın az tysetin çerleri qajsq?

Soqıy vaqıtqa cejn Tar çölinde qalıq bolmaqan: Anglija ykimeı yndilerdin epvegin eksplotatsijalav ycin 1932—çııdan vastar Yndi özeninin orta aqıyınan plotijna (düniye çyzindegi plotijnanın en ylkenderinin biri) qurdı, osy künı Tar çölinin icine qaraj kanaldar qazır çöıarlar çatır. Suvarılatın çerlerge 2½ mıj-

men çıjradı, soqalarına suvdı syjetin vijbol çegedi. Kyric pen çıvttan vasqa bul arada kokos pälması men banan aqactarы әsiriledi.

Gang ven Braqtımarıvıtrıny delta ı tömen, әri sızdıy volıan dıqtan, çarıvalardıy yjleri kövınese deltadaqı qoldan yjilgen torıyraq tövelerdin vasyına salınyr, ajnala toqandar men qorcaladı. Selendertı ö7 ara qajıq pen qatınasadı. Balalarы mekterke kicirek keletin astavca qajıq pen qatınajdı.

Yndıstan oıratınny orta lıqına çavın-casın azıyraq tyse ti. Patna men Benares qalalaryny aydanıydaqı көр egistik çerler qıdıq, ne özenen qol men suvarıladı; munda kyric, qant qıraqıy, vıjday egiledi. Al endi, budanda көrı batısqa tapan, Benares qalasıyan Yndinin astanası Deltıje cejn, egistik çerler qıdıqtan suvarılmajdı (qıdıq suvı çetkiliksiz), Gang çana vasqa özender suvı men suvarıladı; bul özender Gıjmalaj tavınan qar suvın aladı. Qoldan suvarılatın çerlerde maqta çana vıjday egiledi. Tek çavır suvı çana var çerlerge tarıy men maj әsımdikterin (mısa ıy raps) egedi, bular çama ıy çavır suvı men çaqıy çöıarın veredi. Qıjıy teristik-batıy çettegi Bessıvıdn (Pötıjrecıje) egistik çerleri Yndi çana oıyn tertı salasıy men suvarıladı, mundaqıy vastıy astıy—vıjday.

İjyon adam qonъstanuvъna voladъ. Birli-çarъm kanaldardъn çumъsъ çyтіp e ketti, bir çaqъnan çelge qonъstanuv bastalъp ta oтыr. Egistikterin suvarъp, çerdi pajdalanqanъ yçin çaruvалardan ykimet көp aqъ alъp oтыradъ.

Undistan ojrатьnъn vәrine birdej astъq egile vermejdi: onda çajъlъm çerler de көp; vıçqan Undi çaruvаларъ өзderiniç maldarъn çajadъ (ьqaldъ сьqьsta—vıjvolъn, qırqaq vatъsta өркеcti өgiz, qoj, eckilerin vaçadъ). Undilerdiң өзderi daladaqъ valaçandarda, ne volmasa derevnedegi lacъqtarъnda turadъ. Derevneleriniç ajnala tәңiregi maı çajъlatъp өristik.

Undiler volъmsъz çaman lacъqta turadъ, icip-çemi aуыз çarъmajtъn mәnsiz voladъ.

Olar az çana (2 gektar çamasъndaj) çerdi pajdalanъp turadъ, ol çerdin ijesi ne romecik, ne ykimet voladъ. Çerdin agenda aqъsъna çaruvалar egin сьqьmъnъn qaq çartъsъn tәlejdi. Eger çer alъmъn mezgilinde tәlemese, olar qolma-qol çerden qıvıladъ. Сьqьstaqъ undiler valaçandаръn vatvik aqъsъnan istep, tәzesin сөр ren, salam men çavadъ; qırqaq vatъstaqъylarъ valcъqtan çasap, tәbesin tegister valcъq ren-sıyladъ. Balaçanъ sondaj tar—

Dekan ystirtiniң әr çerine çavъn-çacъnның tysyoi. Cetterine qaraçanda Dekannъn ortalyq çerlerine çavъn-çacъn nege kem tysedi?

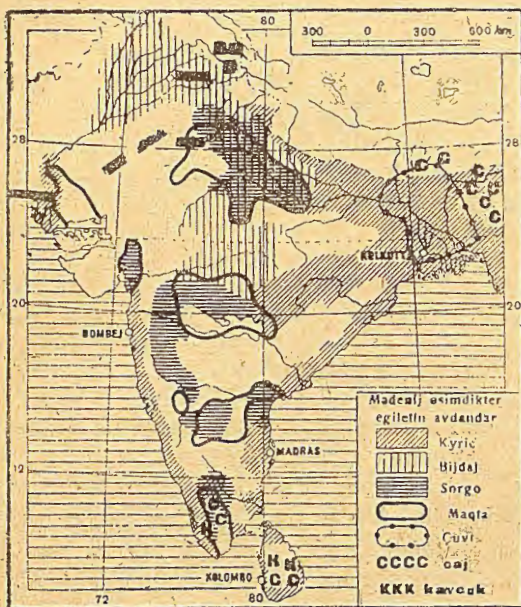
tәrt çan tynep сьqıvıqqa әzer sıjadъ, edeni sız voladъ (olarda keryvet, mevıl degen volmajdъ). Barlıq semijasъ men olar belcesinen ыaj kecip, çıvt, kyric, maqta, vıjdaj egisteriniç dalasъnda çumъs isteјdi, sol eginderdiң torъraqъn qol men çotalar, ketpen men aram сөpterin tazartadъ. Eginniç çajъn-terini bitken kezde aqъlсъn cenevnikteri men çer ijeleri agenda aqъsъn alqajъ dajъn asqa sap etip kele qaladъ. Undiler alqan astъqьnъn qaq çartъsъn vıjvol jakij өркеcti өgizderine artъp, çalqa alqan çer aqъsъna aratъp tәlejdi. Sodan qalqan astъqьnъn bir sırъrasъn dykenci өsimqorlar men aqъlсъn-sәvdegerlerine, olarđn satarmandarъna veredi.

Undilerdiң alqan astъqьnan өзderiniç icip-çemine tipti az qaladъ; көpciligi ac voladъ. Kyni voъь olarđn tamaqъ bir az өsimdik majъn aralastъrçan bir-eki vıjdaj çelpegi, ne volmasa bir-eki сөkim kyric. Et çemeјdi; onъn birinci sevevi: undiler өte kedej turadъ, ekincisi: undide көvirek taralqan vraqman dini et çevge qosrajdъ. Undilerdiң vәri birdej vraqman dininde emes; muçamvet dinindegiler de көp (әlde necе on milijon). Muçamvet dinindegi çaruvалar da et çemeј çyredi; yjtkeni, et maldarъn salıqъna tәlejdi.

Dynije çyzilik kriјzis saldarъnan Undi çaruvаларъnъn qalъ өte tәmendedi; olarđn өndiretin produvktıylarъnъn vaçasъ vıgъnıçqьdan yç ese arzandadъ da, salıq vıgъnıç kyјinde tur.

Milijondaqan yndiler çyl sajnı cıvma, ova, əsirese vezgek avruvlarınan qırılır qaladı (vezgek masas şzdz çerde tez əsedi; buqan kyric egistikleri asa qolaj ıja). Yndi carıvalar çoqsılyk kərip, çydep-çadar çyredi, oqımaqan qaraqoş voladı, sonıdqan bul avruvlar əvden vəkır ıjalap alqan. Yndi derəvnelərində mektep ətə az voladı.

Mıvsson çell keçigir (sevevi əzir belgisiz) kelgen çıldar yndiler avruvdan kəri actıqtan kəp qırıladı. Ondaj kezde Yndinin qırqoqsılyk çerlərində, —

Yndistan ojratsız vətəşmen Dekanda, — astıq pıspəj kuyır ıçır ketedi; sonda milijondaqan qalıq actan qırıladı.

Yndistan ojratsız çek-siz-cetsiz qırır dalasında, yndilerdın derəvneleri men selenderi erte zamannan keleşatqan qalıq kəp qalalar var bularda bir kezde ər tyrlı usaq kəsip, qol ətərləri volqan.

Yndi — ətə eskı mədenijet eli. Yndi men Gang ətənderinin alavında vizdın eramızdan kəp vırın memleketler volqan. Ol memleketler de egincilik kəsibi ətken degen, ər tyrlı usaq qol ətə kəsibi de kycejgen, çana Delij şıjaqtı ıri qalalar da volqan. Bırılqoş yndiler çazuv bil-

Yndide mədeni əsmdiklerdın egilyoi. Çaj men çıvt əsireletin avdandard kərsətinder. Bıjdaj men kyric bir çerge egilmeş, ər çerge egilyinin sevevi ne? Maqta avdandarın kərsətinder.

gen, arap şırır şer atalır çyrgen şırır şer solar çydarqan. Çaqmat oşın da solardan çyqan. Onıç verçaqında Yndinin toqıma masas çet çırtqa çydarılır turqan, osı arqıl Yndi bilimdi vaj el volır ataş çyqan. Yndinin ystem taptar — knəz-radqalar bastaqan ruvqanıjlar men romecikter — Yndi qalqın kasta çigine vəlip, ol kastalard bir — birine çat qaratar çivergen.

Kastalar çigi kəp volqan, vıraç, sonıç vastış tertev: vıraçmandar (vıraçman dininin səveğəleri), soqış adamdar, eginciler, qol ətərciler. Bir kastadan ekinci kastaç avısvıç volmaqan. Kastalard ıcinde eç təmen sanalattı — parıj. Parıjlarç qıdıqç çadındar sıv alır ıçıvge de ruqsat volmaqan.

Osı şıjaqtı ıcki ezilyv, osındaj vastı qoşımavdın saldarınan

Үнди қалқь сөт елдиң—ақысыпның савлар алуысылағына оңай оқса
boldь. Ақысындар алды мен Үндиниң белгили порт қалаларып алқан,
рослијна телемеј раврик өнімдерин келтире бастақан; вәринен вугып
мақта-маталарып әкеле бастақан, сыйтип ундилердиң қолдан тоқықан
маталарып ысыыр, оларды истен сығарған. Осының салдарынан,—
толыр қатқан унди қол тоқымасылары, қол өнерчилери истер отырған
кәсібинен аяғылыр, тамақ тава алмай астан өлди. Қалалары қаңыра
қалқан, қалқы азайқан.

Басқаларынан көри, Калкутта, Карациј қалалары мен темір қол-
дар арқылы қалқасқан *Lagor* қана Үндиниң астанасы *Delij* қақыс-
рақ сақталқан.

Delij—ески заманның ескерткічтери, мөсиртери бар көри қала. Бул
осыдан 200—300 жылдар вугып дуние қызинде ең биринци улкен
қала болқан (мунда 1 милијоннан артық қалқы турқан). Бул кунде
қалқының саны 450 мыңға тусип кемиди.

Кәријталistik өнерли кәсип пен савда арқасында Теристик Үндиде
қаңадан өскен қалалардың ичиндеги ең улкени—*Kalkutta* ($1\frac{1}{2}$ ми-
лијон қалқы бар). Мунда улкен қувт, мақта тоқыма равриктери бар.
өзи Gang өзениниң дельтасына салыңқан порт қала. Осы порттан бар-
лық дуние қызине қувт матасы мен қуиттың өзи сығарылады.

Karacij—Үнди өзениниң қиғылысына қақып турқан порт.

Sijmla—Gijmalajдың 2 мың метирлик бијигине салыңқан куврорт; қақыс мұвс-
сон қелиниң кезинде ақысып сөневиктери мен сөвдегерлери келеди.

Өзиниң erte замандақы көри өрмандары мен Gijmalaj тавы осы
кунге дейин насар ијгерилген.

Gijmalaj тавларып қалқы аз мекен етеди, тавдың етегиндеги қулықта кыргыс,
ванан ақысы, бијик веткејлеринде арпа егиледи; вирақ, мундај ојдым-ојдым кic-
кентәј егистиктер аз кездеседи. Теристик-ваты Gijmalajдың тав тоқайлықтағында
көп еcki мен қој қайылады. Ечкиниң туыттинен дуние қызиндеги ең вақалы кәс-
мијр қәлисин тоқыды. *Kacmijr* аңғарында вав-вақалар өсирiledi: мунда тав вет-
кејин 4 мың метир бијиктикке дейин өрлеп қызим, алма, авријкостар егиледи.

Сықысы Gijmalajдақы *Assamada* қана тав веткејлеринде (1 ден
2 км-ге дейин) қалпақ қатқан сәј plantatsijalar болды. Онда 1 милијон самалы унди, қытай қушысылары истейди (олар сәј
қарырақтарып тереди, сол сәјды равриктерде өңдейди), бул қер қызин-
деги ең улкен plantatsijalar.

Кәријтalis-қоқаларына қарсы қалпы кыресывде осы plantatsijalar
мен равриктерде истейтин Үндиниң несе милијондақан пролетариаты
сәјасий қөнинен өсип келеди.

TYSTIK YNDI.

Batıs Gafı çavıp-sasıpqa vaj. Gafınlı eteginde, Arabija teñizinin çaqalalarında vanañ aqactarınlı plantatsijalar çana qadağan sıvıqqa sıymalıp ösetin vırs vıtalarınlı vaqcalar ösip, qılırıp turadı. Ol çerlerden kavcuk aqactar da kezdesedi; biraq, bular onca kör çer alıp çatradı. Budan çoqarınraq, tav vetkejlerine, köpe men çaj plantatsijalar egilgen. Biraq, mädenij ösimdikter üvcaskeleri bul tavlardan onca kör orn almajdı; bul ajıyloqandardan başqa çerlerinin varlıq derlik sıdısқан tropiktik ormandar voladı. Ormanında çolbars, pil, taqı başqa çavajı andar çyredi.

Dekan ystirtinin kljmatı nedəvir qırqıq; vırınqı kezde bul ystirtte savannalar volqan; qazirde bul ara tyrlı keñ egistik alqavı volqan; bul aralarda başqa astıqtardan köri qırqıqasıvıqqa tözimdrek volatın tarı çana maj ösimdikteri egiledi.

Dekan ystirtine maqta men kyric egyv ycin ondaqı vılaq, özen suvlarına vögevler çasalıp, ar çerlerinen rezervuarlar qazılqan; ol rezervuarlar çazqı muvsson çeli kezinde ernevi men vırdej volıp suvqa toladı, osı suv öte köpke saqtaladı. Mundañ suvlar öte-möte teristik-batısta çaqı saqtaladı, yjtkeni ol çerler qara torıraq çamıloqan vazəlt trapı voladı. Onda maqta egistigi kör voladı. Dekan ystirtinin qalqı yndiler men qara dravijtar (olar 60 milijon çaması); olardıñ turması da Yndinin teristik çaqındaqı çaruvardıñ turması sıjaqtı kedej. Arenda aqı öte çoqar volqandıqtan, mındağan kör çaruvalar onı tölaj almaj, çerden quvılp çatadı.

Sejlon arabı — bul Dekan ystirtinen völingen bir völikce. Bul araqa çazqı muvsson kezinde de, qısqı muvssonda da çavıp öte kör çavadı.

Sejlon aralınlın tömen çatqan vatraqı çerlerinde kyric egisteri, kokos pəlması men kavcuk aqactarınlın çoqtarı voladı. İcki çaqtarındaqı tav vetkejlerinde çaj plantatsijalar voladı. Sejlonı Yndistan tüveginen ajratıp tajız vıqazda teñiz qavısaçınan meryvert alınadı.

Tystik Yndinin baş qalaları teñiz çaqalasında: *Bomvej*, tavıqı ondı bir çavanda turadı, çetke maqta sıdıs turatın öte mañızdı port, onıñ ystine, önerli kəsiptiñ iri sentiri. Mundaqı maqta toqıma pabrikerinde 500 mñ çumıcsı isteji. Bomvejge varqan vaqıtta, közge aldı men tysetin nərse—çumıcsılar turqan kvartaldardıñ öte kedejligi; osı öte nacar kvartaldarda—toqıma pabrikerinde istejtin çumıcsı yndiler turadı; al, endi, saltanattı köcelerdegi çaqı yjlerde yndi köpesteri men vırijtan äkimderi turadı.

Madras—Anglija iñçenerlerinin volat pen betonnan aсық қа-
дақа салған portь.

Kolombo—Sejlon aralyñ ataqть portь. Tystik Azijany aynalьp
etetin kemelerdin toqtap ketetin qalasь.

Унди — колония.

Унди—Anglijanyñ ete маңыздь колониясы. Biraq, onda turatьn
barlyq aqьсыñ sanь—senevnik, көpes, polijsija, әskerij qьzmet-
tegilerdin ne varь—300 мыңдай qana.

Осы аятылған аз adam—quralдь әsker kycine, polijsijanyñ cәr-
demine syjenip, quralsьz 350 milijonnan astam qalyqtь vijler, yki-
min cьrgizip otь. Унди еңбекcilerin quldanuv cөnindegі Anglija
ykimetiniñ odaqtas qol coqparlarь—yndi radçalarь, pomecikteri,
өsimqorlarь, көpesteri voladь.

Унди caruvalarь eki cаqtь qьsym көredi: olar өз icindegi pө-
mescik, өsimqorlardьñ arenda aqьlarьñ, vorьctarьñ төlev men bir
qьjnalsa, екinci cаqьnan—Anglija ykimeti men kapijtalдарьñ
ezip eksplotatsijalavьnan eki qьjnaladь.

Soncama көр qalyqtь vaqьndьrьp otьruv ycin Anglija ykimeti
yndilerdin tyрli din, tyрli kastь cigin bir—birine өciktirip, aјdar
salьp tartьstьrьp otьradь. Cergilikti qalyqtardь vudan da көbirek
eksplotatsijalap, өзine tysetin kristerdi molajtuv ycin Anglija
ykimeti cол—qatьnas cаqtarьñ salьp, cөrdi qoldan suvaruv qurь-
lystarьñ cьrgizip otь.

Sony men birge, Anglija—Ундiniñ avь өnerli kәsibin, әsirese
macijna cасav kәsibin өrkendetyvge ec bir cол vermeјdi.

Anglija—Ундini kolonija qьp ustajдь, kolonija qьp ustavьñ
negizgi мәni мыnav: yndiniñ cijki zattarьñ arzan vaqa men
Anglijaqa tartьp, Ундini cegi qurttaj cөјdi, onьñ maqta, cıvt, majь
өsimdik tuqьmdarь men teri—tersekterin, kyric, caj sьjaqtь aзыq—
tylik zattarьñ lek—legi men әketip otьradь. Sony men qavat,
Anglija өзiniñ tyрli matalarьñ, metaldan istelgen zattarьñ, macijna,
artamavil taqь vasqa tavarlarьñ Ундige әкер өtkizip otьradь.
Tavarlardь tasuv cұmьсьñ aqьсыñ kemeleri men aqьсыñ savda
pijmalarь cьrgizedi. Ундidegi temir cол, gavan taqь vasqa oьñ-
darqa Anglijalyq kapijtal көр cұmsalojan.

Ундini vasqaruv retinde Anglija onь өзiniñ gyvirnatьrьna
vaqьnatьñ provijsijalarqa cана cөrgilikti memleketterge vөлcekte-
gen; cөrgilikti memleketter vasьnda otьqandar—yndi knәzdarь.
Al, vykil Ундini vasqarьp otьruvсь vijtse—korel volьp atalatьn
Anglijanyñ general—gyvirnatьrь.

Undide caruvalardın iri keterilisi çana önerli kəsipti qalalarındaqı çımıscı-
lardın iri stackalar çiji volıp turadı. Duniye çuzilik soqıstan kejin Undinin
çımıscı tavı kucti esti; qazirde önerli kəsip oğındaında əlde nece milijonda-
çan çımıscılar çana çaj, çıvt taqı vasqa plantatsijalarda istejin vatrıqtar var.
Bulardın varlıqı vas qosıp ezderinin pomescik, kapijtalisterine de, Anglija
imperijalizmine de qarşı çalıp kyresté bir uran men bir tuvdın astına çıjılp
birlesip keledi. Revolyutsija kucinın aldıqı qatardaqı ətetteri Bombej men
Kalkutta ravrikerindegi çımıscı—toquvcılar voladı, bularqa Undi nın kommıv-
nis partijası çol vasçılıq etedi.

Undinin əlde nece milijondaçan qalqı, tolpı çatqan çaratılısı
vajlıqı volqandıqtan, oçan kapijtalistik vasqa memleketter de,
əsirese Çarouija, qızıqvıda. Çarouija kapijtalı birte—birte Undi-
nin icine kirıvıde, onan maqta, astıq aladı, özının mataları men
zavıt—ravrikerinen çıqqan nəselerin əker ötkizedi. Anglija özi-
nin qoçalıqın vasqalardın savıvılını qoçqav ucın, çıqıstan
Sijngapur (Malakka vıqazındaqı aralda), vatrısta—*Aden* (Babel
Mander vıqazına çaqın) dejin kucti teniz bazaların qurıp
alqan.

Ръсықтауыс сұрақтар.

1. Anglija Undiden qandaj pajda tavıp otır?
2. Ol Undiden qandaj zattar çıqarıp, oçan qandaj zattar əker ötkizedi?
3. Undi vırıvazijası ne severpti Anglija ykimetine arqa syjep, ne severpti
onı men qol ustasadı?

TYRKIJA.

Kölemi 763 мың кв. км. Qalqı 15 млн.

Tartıqı qarap tavındar. Tyrkijanı qandaj tenizder, qandaj vıqazdar qor-
çajdı? Egej tengizi men Bospor vıqazında onı qandaj porttar var? Bul port-
tardan Tyrkijanın astanası—Anqara qalasına qandaj çoldar çıqadı? Tyrkija
qandaj memleketter, qandaj kolonijalar men cektесedi? Sovettar Sojuvzı men
Tyrkijanın çegarası qaj çerlerden çyredi?

Ornı, çaratılısının vastı tyrleri.

Tyrkija Balqan tyveginin bir az çeri men Kici Azija jaki *Anato-
lijanı* çana *Armeni* tav ölkесinin bir az völimin alıp çatadı. Tyr-
kijanın ornı qolajlı, yjtkeni, ol uc tenizdin aralıqında tu-
radı da çerinin çeninen *Dardanel*, *Mramor tenizi*, *Bospor* arqılı
belgili teniz çolı etedi. Bul çoldın bizdin Sovetter Sojuvzı
ucın de maңызı iri. Tyrkija memketinin Batıs Evropa men-
de *Itrak* pen de qatnas çasap otıratın qolajlı çoldar (temir
çoldar) var.

Kici Azija tyvegi tavly çer. Tyvektin teristik çaqalarny vojlaç *Pontij* tavlarnyñ çotasъ sozъlyr çatady; munyñ teristik çaq vetkejlery sьñsqañ әdemi qъzy orman: төmengi çaqynda emen men buvk, çoqarьbraqta qaraqaj men сыrsa aqactary өsedi. Tyvektin tystik çaq cetin çijektej *Tavr* tavnlyñ çotasъ ketedi; bul çotanyn tystik çaq vetkejleryne: Lavr, mijrt, oleandr deytin çazqьturьm qulьr—qъzqьlt gyl çaratyn mөngi çasyl butalar өsedi. Çotalaryndy arasъ vijiktigi 800—1000 m, keletin quroqaj ystirt volady; osъ ystirtte—tuzdъ kölder, sortaç çerler volady, syrensiz seldir өsimdikter өsedi. Bul araqa ьqaldъ çeldin kelyvi qъjyn volqandyqтан, çavyn—casьny da өte az volady. Çazъ ьstyq, qъsъ suvьq ajaz volьr, çerine qar tysedi.

Kici Azijanyn vatyс çaqь alasarьr keledi. Mundaqь tav çotalary arasьnda көp çerdi alyp çatqan keç özen aqçarlarь volady. Aqçarlar çumsaq suvvtropik kliymattъ volady, özen suvlarь men çajьlqan torьraçqь qunarь keledi.

Tyrkijanyn teristik—sьqьsьnda tavly өlke *Armenija* var. Mundaqь tav çotalarynyñ arasьnda sөngен buvlkandar volady, bularyndy eñ vijigi—*Ararat*, vijiktigi 5160 metr, vasynda mөngi muz volady. Buvlkandar arasьnda buvlkannyn atqьlanuvьnan rajda volqan qazan sıqьrlar көp: lavanyñ aqқан selderi men yjilgen kyl ucьndary өzen aqçarlarьn vөger, sol aralarda *Ban* sьjaqtъ ylken kölder rajda volqan. Armenijanyn kliymatъ edөvir qattъ: qьsty kyni tavlarynda ujtьlqan qar voranь volady, ystirtterine qar tysip, ol 5—6 aqça cejin çatady. Çazqь turьm qar erigende tavdan aqçarlarqça qaraj kyrkirep, өzekke suvlar aqady. Çazъ ьstyq, әri quroqaj keledi. Armenija tavlarynan ylken *Tijgr* men *Eprat* өzөnderi bastalady. (Eprat özeni vizdin Sovetter Sojuvzьnyñ çegaralyqьna çaqьn çerden bastalady.

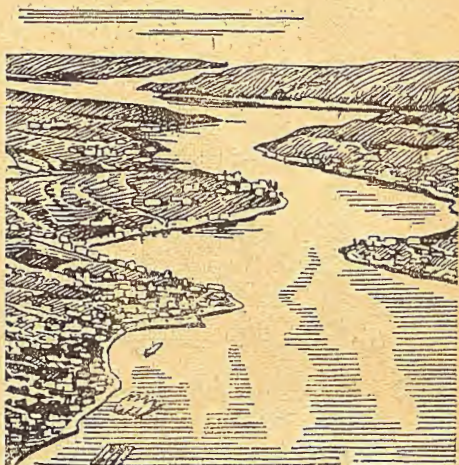
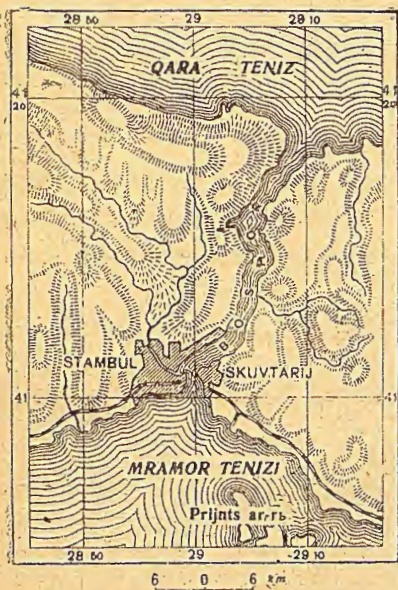
Teñiz çaqalyqь.

Tyrkijanyn teristigi volsyn, tystigi volsyn, varlyq çaqalarynda өsirese vatyс çaqalarynda çyzim men әdemi çemis aqactarynyñ көvine rijgi aqactarynyñ bavlarь sьnsьr turady. Tyrkikter men, grekter çyzimnen mijz çasajdъ; rijginin çemisinen inçijr çasajdъ. Tut aqactary da көp çerlerge egilgen; sondьqtan, caruvalaryndy bir qьdyruv syjenic kәsivi çibek qurtyn asьrav volady. Qoldan suvarьlatyn plantatsijalarqça temeki, maqta egedi; al, egistik çerlerine kyzdik vijdaj, kyzdik arpa sebedi. Osьnyñ vәrin de kyzdin ajaq kezine taman, çaqalyqtъ suvqa tojьndьratyn qьs çaqьvrlarь bastalqan kezde egedi.

Çaqalyqta көp qalalarь var; olaryndy eñ vastylary: *Izmijr* (Smijrna) —Egej tenizindegi portь; *Trapezuвnd*—Qara tenizdegi portь; *Stam-*

çul—Bospor vudazyndaçy Turkijanyñ ed. yiken qalasý (№ 2 çosytsa).

Stambul, Bosporдың Evropaлық çijesinde Altyn myjz (Zolotoj rog) gavanь çanynda turady. Stambul vugyn Turkijanyñ asta-

Bospor, Stambul çana Skuvtarija. Bosporдың rotografijasyn (on çaqtaçy) osy karta men saıstıgında da, sygretke oıyn qaj çeri saıboıandıqyn tabyndar. Altyn myjz sýçanaoıyn (ol Stambuloıa tamam suıqynıqar turady) kersetindar

Bosporдың aeroplannan qaraoıandıqy kərinisi. Bosporдың uzındıqy 30 kılometir, eniniñ eñ onstz çeri — 600 metir. Aeroplannan çyrip sygreti saıboıan, quıraq çerdin kartadaçy ornyn tabyndar.

masý bolqan; qazırde maңызdy savda sentiri. Bospor vudazy arqyly çyretin varlyq kemeler Stambuloıa toqtap otedi.

Ystirt.

Kici Azija tybeginiñ ickergı çaqyndaçy ystirtterde voısyn, tav vetkejlerinde voısyn mal çajylatyn əristikter kəp çerlerdi aısp çatady. Bul aralarda top—товь men qojlar, ylviregen arpaq rijazy çyn veretin ańqara eskileri, esekter çajylyp çyredi. Kej çerlerinde tyriktin kicirek kelgen derevneleri turady.

Tyriktter çer yjlerde, ne tasan saıboıan lasyqtarda turady, tutımystarı nasar volady, oıynny çaqıqynan, qıstı kyni yjlerine ot çarajady. Tyn volsa, yjlerine çaldarın qatar, özderi çaqarar sorogə çatady (çylyraq çerde).

Ystirttiñ ortalyq völimi sortaq çel. Ystirttiñ çetterin ala, tav çotalarınnyñ eteklerinde əg çerde vıtyrap çatqan qoldan suvarıla-

тың егистиктер мен вақсалар болады; бұларға суы тау бұлақтарынан әкелінеді. Көгалдарының маңынан қалалар салынаған; ол қалалардың бастысы—Анқара, бұл—Түркияның қаңа астанасы; өзі тез өсіп келе қатқан қала, темір қол арқылы Стамбул, Измир қалалары мен байла- нысады.

Сағунасылығның басты түрлері.

Түркия—авыл сағунасылығы еі. Қаланың дені сағуна. Сағуналары ультарақтай егіс қерін әлі кунге вәтесе мен сағыр, ақас соқа (қер ақас) мен қыртады. Көп сағуналары қерді помесиктерден арендаға алады. Түркияда, әсіресе оның сыртқы савдасында үлкен маңызы бар заттар: темекі, қеміс, мақта болады. Қазиргі вақытта Түркия үкіметі көп қерлерінен қер суыратын қаңа каналдар қыргызып қатыр.

Өнерлі кәсібі насар өркендеген. Түркияның қалаларында әсіресе Измир мен Стамбулда қол кәсіпчилері мен қол өнерчилері көп, олар қол станогінде қыбек рен қыннен килем, тақы басқа бұ- ымдар тоқыды. Түркия үкіметі қазирде ірі рабриктер сала бастады.

Түркияның қаңа салынып қатқан завт рабриктеріне керекті ма- сина, станоктер—СССР дың масина завыттарында истеліген. Сүж- тіп, Түркияның мемлекеттік ірі өнерлі кәсіп қасар алуына СССР үлкен қардем көрсетіп отыр.

Түркия бір несе қасырлар воіь сұлтан үкімінің қол астында во- қан, XIX—қасырдан бастап қет мемлекет каријталистеріне вақынаған. Дүније қызилік соқыстан кейін осы кунгі Түркия респувбликасы- ның президенти Мұстара Кемал Ататырк бастаған қалық (буржуа- зиялы) партиязының қол басшылығы мен сұлтан үкімі де қет мем- лекет каријталының өкімі де қулатынаған. Қалық партиязы Түркияда бір несе қаңалық реформалар киргизді; талдап айтқанда, мечитке үкі- мет тарынаған қардем берілмејтін болды; әжелдерді перде кижіп қығуы міндетінен азат етті; қалықты мектептер ақты, үйренувеге қы- ғын арап әрпін тастап, онаң әлде қайда қеніл латын әрпін алды. Советтер Сојувы мен Түркия үкіметінің арасында: империялизм- ге қарсы қыресуы, қер қызи вејбитчилигін сақтап незігінде қалық достық қатын—қатынасы қасалып отыр. Түркияның қеке мемлекет воіьр қасарына қарсы империялистердің қыргызген әрекеттері нәтиже- сіз воіьр сықты.

Түркия мемлекетінің астанасы—Анқара. Онда президенти, үкі- мет, ұлт мәңілісі тұрады.

Çarатыъьс—çaqararija coluvь.

Kelemi 30 mln, kv. km. Qalqь 150 mln.

Ylkendigi, ornь, picini.

Kartaqa qarap tavьндar. Teristik endiktin 30°—paralleli Aprijkanьn qaj çerinen etedi? Tystik endiktin 30°—paralleli qaj çerinen etedi? Ekvator qaj çerinen etedi? (Munьd köktej kesip etetin özenderin, tavlaryn, taqь vasqalaryn atандar), Aprijkanьn vatyстан сьqььсqa, teristikten tystikke dejingi çerinin eni men voьn өcender. Aprijkanьn çaqalaryn qorçaqan tenizder men сьqanaq, vucqazdardь atандar.

Aprijka çeri Evropa çerinen yc ese ylken. Teristigi men tystik cetiniң arasь 8 mьң kijlometir, vatyстан сьqььсqa dejingi eni de osь men samalas.

Ekvator Aprijkanьn tup-tuvra ortasьnan kesip өtedi dese de voladь: Aprijkanьn teristik ceti, teristik endiktin 37°—parallel voььndaqь *Blanko myjisi*; al, tystik çaq ceti, tystik endiktin 35°—parallelinde turqan *Ijgol myjisi* voladь.

Aprijkanь Evropadan ensiz *Çerortalsьq teniz* ven *Gijbraltar vucqazь* aььradь; Gijbraltar vucqazьnьn eң ensiz çeri 13½ kijlometir.

Aprijkanь Azijadan *Qьzьl teniz* ven *Bav - El - Mandep vucqazь* aььradь. Bav - El - Mandepin eni Gijbraltardan yc aq ese çalpaq.

Syvets mojnь kanal men völinseде, osь aradan Azija men Aprijka arasьna qurçaq çol qatnasьna da çaraj aladь. Osь kezde Syvetsti kesip өtir Kajьr qalasьnan Jappaqa varatьn temir çol salьnqan.

Aprijkadan Evropa men Azijaqa сьqatьn теңiz çoldardь qььсqa, өri qolajь; viraq, dьniyenin vasqa völikteri men qatьnas çolь uzaq.

Ujtkeni, ol eki araldarda көp çerdi aььp çatqan ylken ökeandar var.

Aprijkanьn picini çumьy, çaqalary теңiz suvь men tilimden-begen. Aprijkada *Gvijnej* dejtin ylken bir aq qana сьqanaq var.

Biraq, bu da qurlyqqa tereñ suqlyp kirmejdi. Materijktin syqys betinde naq osy syqanaq pen tus—pa tus çatqan *Somaly tywegi* bar.

Bulardan wasqa syqanaq, tywokter wolqon men mardymsyz. Aprijkada araldar az; watsy qaqalarynda *Azor*, *Kanar* degen araldar men *Çasyl mujis* deytin usaq araldar towby turady. Aprijka araldarynyñ eñ ylkeni Undi okeanynda turatyn *Madaqasqar*. Muny materijkten endilew kelgen *Mozambijk wioqazy* aýrady.

Aprijkanyñ Çerortalyq teniz qaqalarynan wasqa qaqalarynyñ kewi kemeler toqtatyn qojnav çoq.

Aprijkanyñ kemeleri ycin qolajly kelgen okean qaqalary çoqtıy qasby. Ujtkeni, okean qaqalary qojnavsyz çajdaq; tewrengen okeannyñ asyq ajdylynan kelgen tawdaj tolqyndar qaqaq kelip soqyr, kementiñ turaqtap turuwyna woj vermejdi. Qyzy teniz qaqalary da qolajly emes, sewebi: marçan rijpteri kör. Qyzy teniz çer çyzindegi tenizderdiñ eñ çlysy; sondyqtan, marçan polijpteri tez ujalap otygyr qala beredi.

Aprijkanyñ wasty porttary, teristiginde—*Alçir*, *Tuwnis*, *Aleksandrija* çana *Port—Sujid*: tystiginde—*Keptawyn* (Kaptad), syqysynda *Zanzibar* (araidyñ materijk çaq betinde).

Aprijkanyñ zerttelywi.

Ewropalyqtar Aprijkanyñ teristik qaqalaryna tipti esten syqan erte zamanda aq kelgen; qala verdi Undijaqa Sywets moýly arqyly qatynas çasaloqan. Qyzy teniz qaqalaryna da wilgen. Biraq, Aprijkanyñ qaloqan ken çaqtarın Ewropalyqtar beri kelgesin qana bildi. XV qasynda Portugaliya tenizcileri Ewropadan Undijaqa waratyn teniz çolyn acuwqa talaptanyp, Aprijkanyñ watsy qaqasyn tygel zerttep, materiktin teristik—syqysqa qaraj wuryloqan mujisine deyin waraqan. Bul mujisti olar aloqacqy kezde Byw mujisi dep ataqtan; artynan ony Ijgilik ymit (Dobraya Nadeçda) dep ataqtan. Muny mujisti ajnalyp Undijaqa çeterimiz degen ymit wolçawy edi: Synda da ymit çelge ketpedi; kör uzamaj *Basko—de—Gama* degen kisi Tystik Aprijkanyñ ajnalyp syqys qaqalary men çytip ekwatorqa deyin kelip, Undi okeanyñ kesip otyp, Undistan qaqasyna wrady. Syttip *Basko—de—Gama* eki ylken isti otyndajdy: Undijaqa teniz çolyn acady, sosyn Aprijkanyñ tystikten de, syqystan da okean men qorcalyp turqandyqyn biledi.

Aprijkanyñ icki çaqyn aloqac zerttep eñ birinci tanysqan kisi *Lijbiñgston* deytin aqylysyn goldy. Ol Zambezij özenin tekserip, ondaqy iri qulama suw—Bijktorijanyñ tawady. Onan әri Nijassa kelin, Kongo özeninin çoqtarqy aqysyn çana nangweolo kelin tawady. Lijbiñgston özinin ne istep, qajda çyrgendigi çalyñan eline qawardy öte sijrek çiberedi; sondyqtan, bir kezde eli ony ölgen syqar dep te ojlajdy. Aqyrynda muny Amerijkalıq *Stenlij* deytin kisi izdep syqady; ol kör kerywen men *Zanzibar* aralynyñ qarsyсында turqan Aprijkanyñ syqys qaqalaryna kelip, Tanganijka kelinin manyan Lijbiñgstondy tawady. Ony men birge keldi ajnalyp syqyr *Stenlij* qajtady; al Lijbiñgston sonda taqy qalyp, tystikke qaraj wettep çumylyp çyrgize beredi; biraq, kör uzamaj bezgek awruyna usqar öledi. *Stenlij* Aprijkaqa yç ret sajaqat çasajdy. Bijktorija kelin,

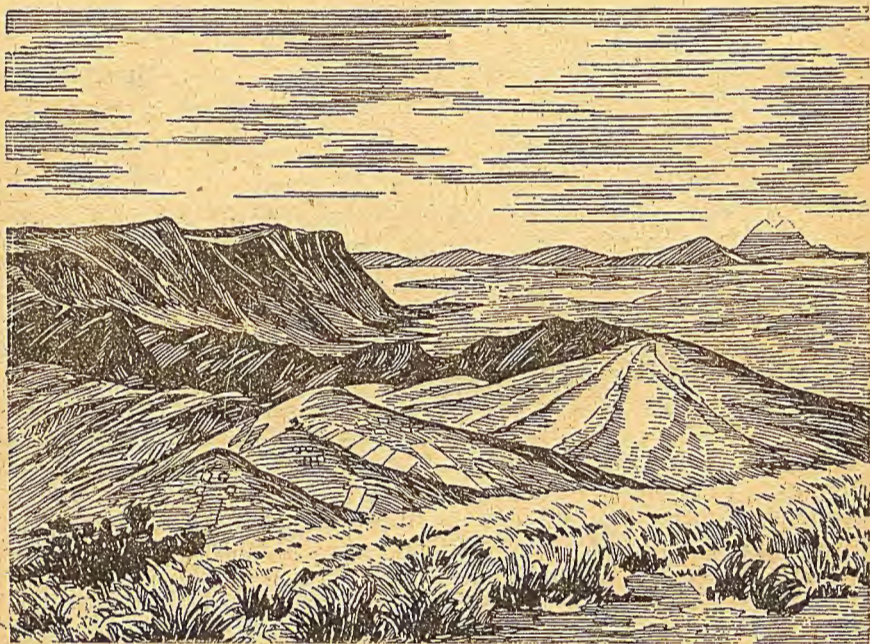
Kongo özenin, Kongoның суw аламындағы алақасы заманнан келе қатқан тропик ормандарын тексереді.

Имперјалистик мемлекеттер Либјингстон мен Стенлидің асқандарын кylli Апријкаға васыр алуw үсін пайдаланады.

Ҷерини ветки қуғыльсы.

Картаға қарап тавыңдар. Апријка ойпаттары қанса Ҷері алады? 1500 метрден биік тавлар қай Ҷерде болады? Апријкадағы биік ыстиртердің (500 ден 1500 метрге дейін) көби қай Ҷерінде? Ең биік тавлардың екеви мен үлкен көлдердин үсеви атандар.

Апријканың варлық Ҷери дерлік—қалпақ қатқан тutas бир ыстиртердесе болқандай, булардың ортаса биіктіги теңіз бетинен 600 ме-

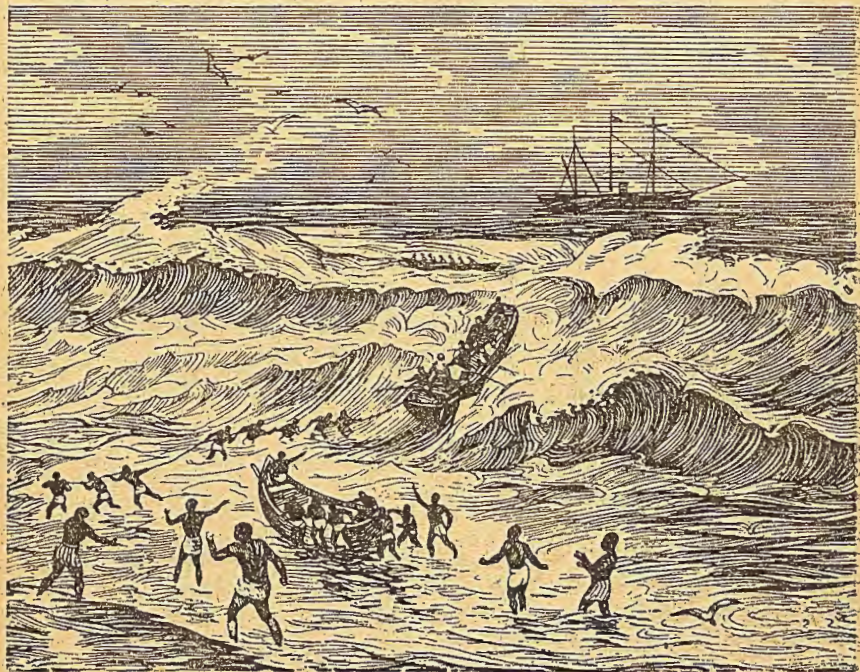

Сығыс Апријкадағы ызилме оқы. Оқыда екі көл көринеді. Алыста көз ысыпан көринген қос еркекти КлиманҶаго вулканын көрсетиндер.

tirden көри көбірек; тіпти вытин кун, не бир Ҷети воы Ҷүрген кегувендер Ҷолда ес бир тав Ҷотасын, ол тыгил, аласалав төбелерди де ысыратпайды. Үстиртин булај теп—тегис Ҷазық волувь осы кезде темір Ҷол, артамавил Ҷолдарын салувқа өте қолажылық келтиріп отыр. Бул ыстиртин айнала сети көтеріліп, теңіз Ҷақасына келгенде тік Ҷар воыыр, сатылапыр қулајды. Бирақ, дәл Ҷақаның воы ойпаттаw келген енсиз қундыздық болады. Бул аймақ адамға безгек ағыуын Ҷүқтыратын ватрақты қора вор Ҷатады.

Априканың сырбындағы үстірттер ытқы қарықтар мен сойдақ оқас тастарға ажылады. Өрқастардың біреві қоғарь көтерілген, біреві төмен тускен. Сол үстірттердің ортасында аралдай волър соқтығы асыр Авијссиянја тавль өлкеси турадь. Бул өлкенің ортаца бијиктигі $2\frac{1}{2}$ мың метир камась.

Авијссиянjanьң тавь өлке қуғылыс негізи гнейис пен кријсталды сланетс. Булардың үстінде гаризонтал вор қатқан қум тас пен известас қаваттары бар. Авијссиянја қерінің вет қауы қатқан лава қа-

Гөйінеј сьојанақьның қақасына тылық кунгі толқының соқуы. Кемеден тускен кисилерди неге қайық пен тасыды?

Вьқы. Тавь өлкенің варлықь да терең қатқалдар мен тилип, сығьмдайған. Булардың арасьнда бир—бијик сандық тавларь турадь. Ол сандық тавлардан да бијик волър, сөнген булкандардың сьйир төвеси турадь.

Авијссиянjanьң тьстигінде терең, бирақ, енсиз суңқырлар мен қиктелген Сырбыс Апријка үстірти бар. Суңқырлар тавь сөкпесинен рајда болған. Ол суңқырда: *Нижасса*, *Танганјка* тағы басқа көлдер бар. Булар өте терең көлдер. Тереңдик қауынан Танганјка ($1\frac{1}{2}$ киллометирдеј) тек Байқалдан қана оза алмајды, бул көлдің өзи де Бай-

çalqça öte uqsas. Cıñqırđıñ çijegin ala *Kenija, Klijmançaro* (vijiktigi 6010—metir) deytin sengen buvlkandar turadı, vastarınan әppaq mәngi qar ketpejdi. Osь ajmaqta tutanuvь bir buvlkan da var. Qьzьl teñiz de osь sьjaqtь çer qavьoьpьñ çarьpьr qattь cөgip ketyvinen pajda volqan teñiz, terendigi 2 kijlometirden de көbirek. Çaqalarь teñiz vetinen 2—3 kijlometirge deyin satьlanьp көterilgen vijik çar qavaq voladı. Çeriniñ silkinip turuvь ol aradaqь çer qavьoь qozqalьsьpьñ әli de toqtalmaj kele çatqandьoьp көrsetedi.

Aprijkanьñ tystik—cьqьsьnda *Drakon tavlary* var. Bular da çerdiñ cөgьvinen pajda volqan tav, ystirttiñ çijegin ala turadı.

Aprijkada Azijanьñ tavlaryndaj tav çotalarь cөq, tek qatar—qatar bir nece qatparlardan quralqan bir qana *Atlas* tavlary var, vijiktigi 3, tipti 4 mьñ metirge deyin varadı. Atlas tavь Evropadaqь Әlpi men Apenin tavlaryññ çalqasь.

Aprijkanьñ çalqьz ylken aralь Madaqasqar. Qurьsь materikke uqsajdь, cetteri satьlanьp çar qavaq kelgen çalpaq tas orqac; Aprijkanьñ munan vasqa araldarь ekige vөlinedi: biri buvlkandь, ekin-cisi—marçandь araldar. Buvlkandь araldar: *Boznesenija, S. Elena, Azar, Kanar* araldarь. Marçan araldarь, Aprijkanьñ cьoьs çaq çaqalarьndaqь көp usaq araldar, sonьñ biri—*Zanzijear*.

Klijmatь.

Aprijkanьñ көp çeri tropikterdiñ arasьnda turadı. Sondьqtan, klijmatь ьstьq keledi. Kynniñ көzi çazь—qьsь birdej çerdi qattь qьzdьpьr turadı. Sondьqtan, temperaturva çaçьpnan çaz ajlarь men qьs ajlarьññ arasьnda ec bir ajьtma volmajdь dese volqandaj?

Aprijkanьñ, tipti Aprijka tygil, vykil çer çyzindegi ec ьstьq çer—*Saqara* celi voladı.

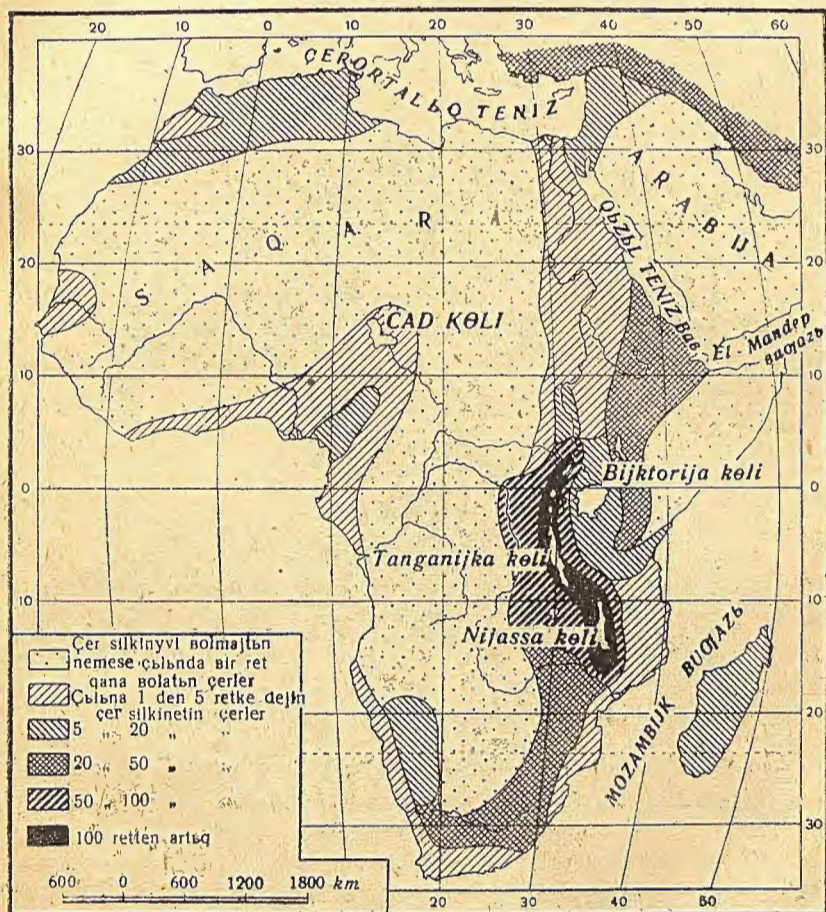
Munьñ cьldьq ortaca temperaturasьpьñ өzi 30° qa varadı. Çazdь kyni çalanac quz tastar 70°, tipti 80° ke deyin qьzadь. Ava çalьndaj kyjip, tipti dem alqьzvajdь. Kejde qumdь voran (samum) көterilip, qum yjirilip aspanoqa cөqadь. Ondaj kezde cөlde kele çatqan keryvender tyjesin ijiirip cөgerip, çykti tyjiirip tastar, oranьp—cьmqañp çyktiñ arasьna çatьp qaladı.

Biraq, Saqaranьñ kyni sondej ьstьq voloqan men de, tyni salqьp voladı. Kөp çerlerine cьq tьsedi. Tipti qьsqь tynderde vijik quz tastardьñ vetine qьrav da turьp qaladı.

ьstьq pөñ suvьqtьñ tez almasьp turuvьnan cөldegi quz tastar catьnar vьzьpьr, tas ygindileri qumqa ajnaladı. Çel qumdь usьpьr ojpatqa ajdap otьradь. Çatatьsьpьñ osьndaj çaқdajlarь men çel usьpьr әkelgen qumdardan, vijiktigi 300 metirdej qum kerege çaldar, aq, sarь dьp pajda voloqan.

Sağaranın көр çerleri tasta, vitisi de tamaca oçaşar; dinge, pişirijda, qalpaq (sağrav qulaq) şıjaqtı nece alıvan pormalar voladı. Alajda көр çerlerinde çalpaq çatqan saqı qım men saz da voladı.

Sağaranın qırqaq voluv sevevi мынав: оның vатыс çaqıп Atlant океань dorcajdь. Океанның паq sol arasıпап yzdiksiz çы volь soqatın teristik—çыqьз passatı, океанның vоalып Tustik Amerijkaqa qaraј әketip turadı; сондықтан, Saqara çavьnsız qaladı. Мының ystine океанның Saqara çaq vetniң suvlarь suvьq voladı. Sevevi: passattar suvdьң vetki çыь qavatın qaqьp alьp ketedi de, оның оғына az vıvlanatın astьnоqь suvьq suvlar көterilip kelip turadı.

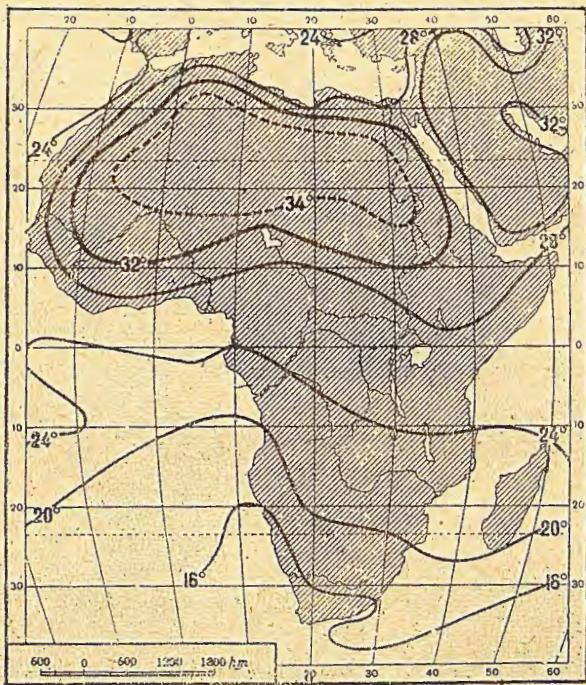
Amerijkanın çer silkiniv kartasь. Qızıl teñizden Drakon tavlarьna dejінqі çer-de çijі volьp turatın çer silkiniv ajmaqьп көрсетinder. Qandaj көlderdiң ma-пындаoqь çerler çijirek silkinedi, sevevi ne?

Passattar Sağaranın ystın vasyр çyredi. Сондықтан, olar asa suvьq çerdiң avasьп asa ьstьq qajnar turqan çerge әkeledi. Salqьп ava çыьпоан соң voььndaoь

ьдальнап аҗыладь. Осьныд салдагынап Сақарапын үстинеп вульт вајланвајды. Сақараҗа өмири қаңвыр қаптајды десе де воладь.

Будан ваҗқа Сақараҗа үстіндеги атмосферапын қоҗағоҗь қаватындаоҗь аға да бирте—бирте төмен тусыр отырадь, міне бу да вультып вајлануына өөсет, қа-сајды. Қаңып—сасыпын көр вольт отыратып җегі, көбінесе Тийвест сьјақты, тавы өкелер воладь.

Картыоҗа қарап тавьндар. Аријканып сьына 1 метирден көвирек қаңып—сасып тусетін ајмақтағын тавьндар. Қаңып—сасып 25 ден 100 сантијметирге дейін тусетін, (ыстық, дытқылды қазы, ыстық, вірақ, қуық, қызына авьыр отыратып) ај-ренти, алартардь көрсетиндер.

Ужел ајындаоҗь аваның температурасы. Қаңды куні ыстық Терістик Африкада кычты вола ма, қоҗ Аравияда кычты вола ма? Тустик Африканып ватыс қаҗ ијзотермасы терістике қарај неге іјледі?

Сақарапын тустик қаҗ веті ыстық, әгі ьқалды келеді. Бул җерлер екватордың екі қанатын ала қағадь. Ғерлеринің авасы әр вақтыта да қоҗағь көтеріліп, қаңвыр вультып рајдақыр, қаңып қаңыр турадь. Көтерілген аваның огып океанның ьқалды авасы васадь. Әсіресе қаңвырдың көві Гвијней сьојанақпын қаҗасы мен Конго өзенінің сув алабында воладь. Бул җерде җыл војь дерлік қатты қаңвыр турадь.

Bul ölkeniñ teristik, сықьс, тустик өңирин қьсь қурқьақ, җазь көвине җаңьырь кеletin өте узьн созыьнқь аймақтаг оғар җатадь. ОI җерлердиң җаңьырь әсиресе саңқай тал тьс воьль, кьн tastөвеге келген кезде җавадь.

Sондьқтан, буI җаңьырь тал тьс (zenijt) җаңьырь деп атадь. БуI җаңьырьлар кьнде—кьнде вивьнға өлсегендей белгиI бир сақатында җавьр турадь. Көк җьзи таң ертең ар асық вор турадь. Бир кезде кьнниң көзи тьнгI тумандардь асыратьр, кьн тьпьс алдырмастай оттай кьжеди. Тал тьсте сыьнқьн ьқалдь ава җо-қарь көтерилир, салқындадь да, сол сақатта ақ көкти вьлт торлар, сумдьқ кьн кьркігер, пайзақай сатырлар қатть нөсер қьжа vastайдь. Тьнге қарақанда көк тақь асыьр, оьраң җерлерди қайьн ақ вьвалдыр туман қартайдь. Априканың тропик воьларьнда сьрген җаханкездер, сая сьjegинен өтетин сувьқ туманнан көрген қорьқьн аьта алмайдь; ал, сьр минез воьлаң negirler қаҗан кьн сыьньр, тьнгI туман асылаңса җумьсқа сықрай җатыр аладь екен.

Тьстик тропиктиң тьстик җақьна қарай Априкка климать қонь салқың сыьға аьналадь. җаз (яқьньй декабир, қьнувар, ревираI аьла-рьнда) ьстық өте кькти volадь. Қьс авасы салқың воьль, тьпти вьйик җерлерине қар да тьседи. БуI өлкеге җавьн Үнди океанынан есетин тьстик—сықьс pasattарь мен келеди. Сондьқтан, Дракон тавларьнда җаңьырь көр volадь, онаң әри кеткен соң ватьс җақьтақь *Kalaqar* cөline тьпти аз җавадь.

Kalaqардьң җавьпсыз воливьньң тақь бир себевI—Сақараның ватьс җақьаларь сыяқть, тьпньң да җақьасында теңиз сувьньң салқың ақьсь volадь.

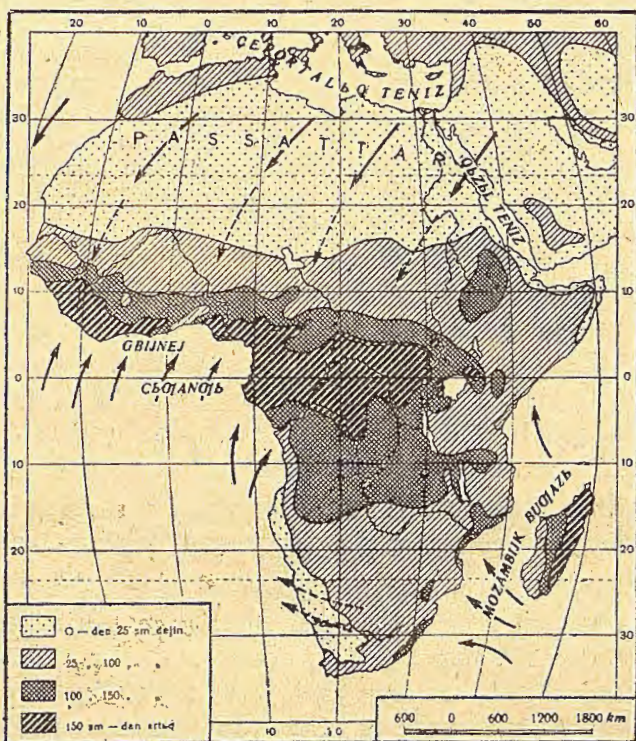
Априканың ең тьстик җақ cetterине җавьн—сасыньдь көр әкеле-тин ватьс җели esеди. Бирақ, җазь қурқьақ келеди. Климат җақьнан буI җерлер Априканың терistik җақьаларь мен иьтальяқьа иқсадь. Би-рақ, Априканың теристигинде әри ьстық, әри қурқьақ җаз воьль тур-қанда, Априканың тьстик җақьна қьс тьседи.

Өзен, мен көлдер.

Kartaqа қарар тавьндар. Көк Nijl мен Ақ Nijl қайдан bastalatьндырьн издер тавьндар. Kongo, Zambezi, Orangevoj, Nijgera өзenderиниң сув vastарьн көрсетиндер. Априканың океанға җетпей аьақьсыраьтын өзenderi қайсь? Nijl мен Kongoньн узьндырь қанса (№ 1 қозьмса).

Априкاداқь улкен өзenderдиң варьқь да җавьн—сасынь көр җерлерден сықадь. ОI өзender вьйик ьстиртин воьь мен аққандьқ-тан җолда талай еңкев қуламаларға кездеседи: sodан esepsiz көр соңқалдар мен қулама сувлар пайда volадь.

Африканың vastь өzeni—*Nijl*, узьндығы Мижссуврийды қосқанда Мижсиссияриден қана кейін. Nijl: Ақ Nijl, Көк Nijl деген екі өзennen қуралады. Nijl океан сувьның бетинен бир кижлометирден де вијигирек кеletin *Вижторија* көлинен bastалады. Көк Nijl—*Вижторија* көлинен де вијигирек турқан Авијссияридеги *Тан* көлинен bastалады (картаны қара). Қерорталық тенізге бет алып ақыр келе

Африканың (сылдыр) жауын-сасын. Теніздегі қара стерла жауын-сасын әкеletin қелдин вақытын көрсетеди. Узилмели стерла қурқақ қелди көрсетеди.

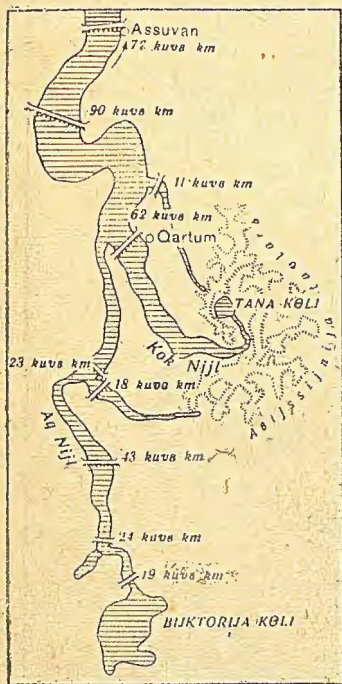
қатқан қоьнда, Nijl талай қулama қерлерге кездеседи; сондықтан, ер қақында соңқалдағы көр volады. Олардан сыққан соң Nijl қаж ақыр, қиуьльсьна келгенде delta қасайды (самалар айтқында Волга дельтасының улкениндеј).

Nijl өzeni қыл сайын қазды күни тасыды; оның себеві—васының сыққан қерине қаватын қақырдын көртігі.

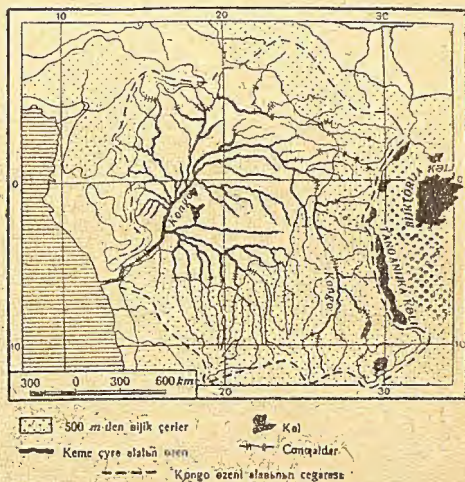
Қақырлар қазды турғын bastалыр, вукил қаз воь қавады. Ақ Nijl мен Көк Nijlдің екеви де тасыр, вурқырақан вувры ылај сувь өмирі қақыр тамбайтын, өзен сувь қаздын асыр, қурқақ, ыстық кездеринде (сырт көзге себевсіз) тасытын

əldə qajdaq təstik çaqqa ketədi. Kuzdl kynl əzen suv qajtər kəmərinə tyse di: tasyqanda alqavın suvda qandəyər, sьqьmьd kər vєretin tuvva ыaj торьraq-qa molьqьtər ketədi.

Aprijkadaq aqatın uzın əzəndərdiң ekincisi—Kongo. Mınyı suv mol; orta aqьsьnyң qalyrtь ęni 10 km samasь voladь. Biraq, materiktiң qьraq əlkesinen okeanqa qarar aqqanda 400 metirge dejin çinçkerip, soqraqtь conqal tastardan atar, vuraңdaqan tereң arna men qıdьyap çulyr aqadь; aqьsь saqatьna 50 km aladь.

Nijl əzeni men onьq suvnyң kərtigi sьzьqalardьn qalyң çeri suvdəy maldəy kərsətədi (sqema). Nijl əzeni, suvnyң kəvıñ qajdan aladь? Əzenniң vır çylda neçə kə km suv vєretin-diği sьjьrlar men kərsətilgen.

Kongo əzeni men onьq salalarь. Kongo nyң saqasьna saqьn çerinen nege kəmə çyre almajdь? Sьqqan vasyñan saqasьna dejin Kongo əzeniniң voьnda conqaldar kər pe Kongo men salalarьnyң elektr stasasьn şaluv ycin qolajь çerlerin kərsətidər. Bul əzende conqaldardьn kər voluv sevebi ne?

Aprijkanyң aqatın uzın əzəndərdiniң yincisi—Nijger, mınyı suv Nijlden de mol, biraq Kongodan əldə qajda az.

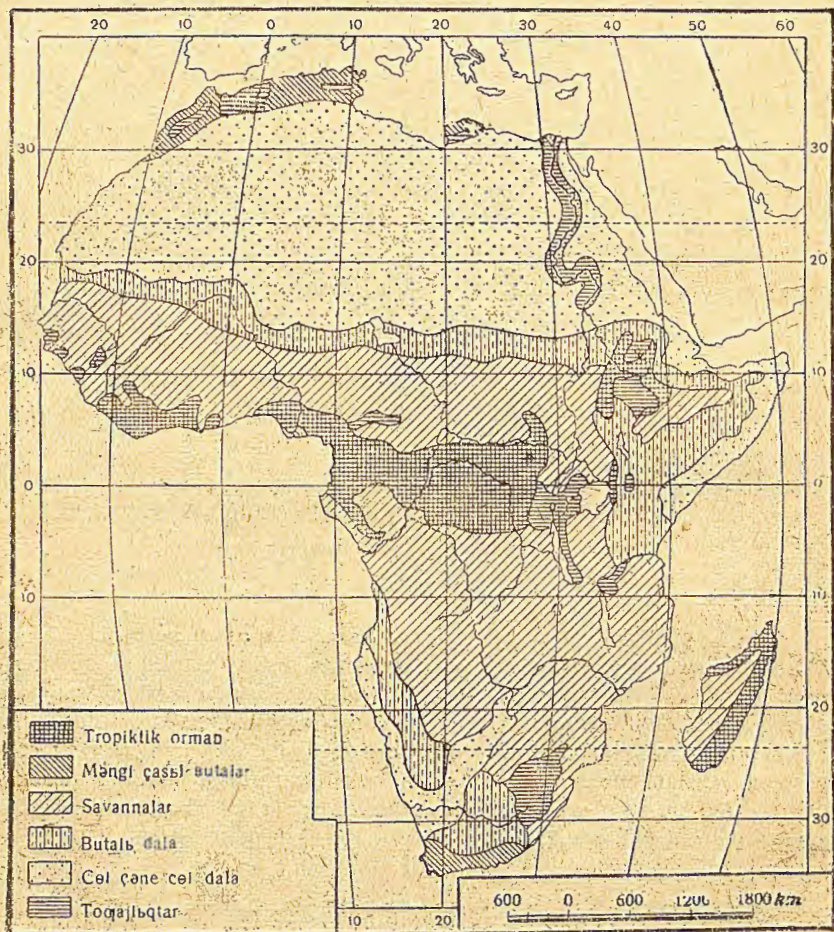
Aprijkadaq maңzđz əzəndərdiң vasqalarь: Biktoria dejtin qulama suv var—Zambezij (kartanь qara); odan kejtngisi—Orançesaj əzeni.

Zambezij əzeniniң orta voь vazaltti arna men aqadь (ol erte zamandaq çer qısqьyñan çaralqan qavьq). Çolcьvaj tereң 120 metirlik çer çarьyьna kelip qıfajdь. Bul qıfalaqan suvdəy kyrkiregen davьsь 15 km. çerden estiledi. Qulama

suyduñ veñ köviktendir, aspanğa cасырар, кун пурьның садылысувнан песе алу-
 ван кемпир қосақ туске вөлинір турады.

Сьқыс—Априйка көlderі—Nijassa, Tanganijka, Bijktorija, *Әlbert*,
 тақы басқалар—vular vıjık, tik çarlar men қорcalaған tereң сун-
 қырда турады. Априйка көlderiniң ең үлкен туссы көli-Bijktorija.
 Бул үлкеник қақынан тек Әмерийканың Қоқағы көлинен қана кі-
 сирек келеди.

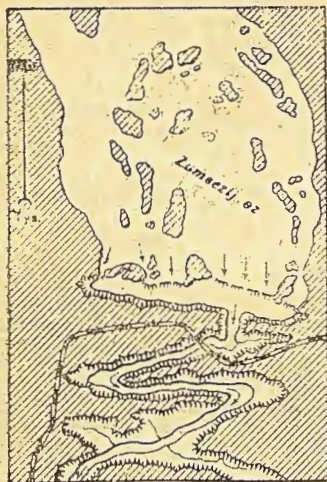
Вирақ, Bijktorияның сувь таьз.

Априйка өсимдигі. Априйкада көп çерди сөi альр çатады. Мунан кçингиси savan-
 на мен буталар өскен дала. Буталы далаларь қандай өсимдик аймақтарьның арасьн-
 да турады? Тропик ормандарьныñ климаты қандай?

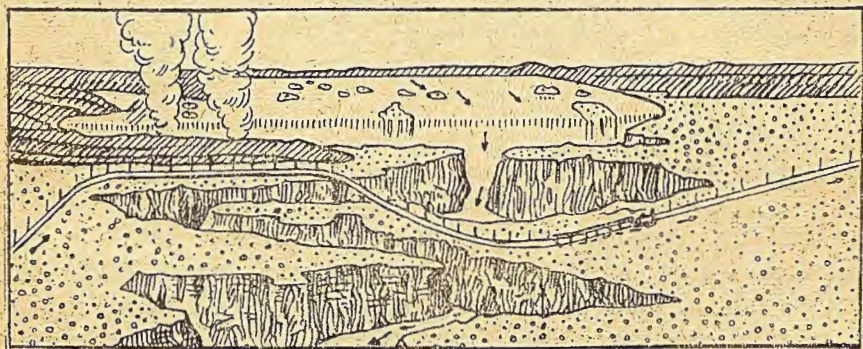
Сувданда, алавы үлкен бир қана *Сад* көli бар. Сад ақрайтын
 тымық көл, оған Сариј өзені қијады.

Saqaranıń teristik cetinde ana Atlas tavlardıń arasında suv anırdan ada sıjalatın tuzdı.—Cottı (sor) kelderi var. anırsız waqtta Cottı sarı- ır aladı; tek tuvinde qar sıjatanır ppa vor sekken tuz atadı.

Qulama suv
Tik ar aqa

Bijktoriya qulama suvıńnı emtası.

Bijktoriya qulama suvı. Plana qarar otır am Zambeziidin tamen qulaın atıqtarın kersetinder. Sol arqtı suvretten kersetinder. emtaa qarar potografiyanı sıyretke aj aınan tısigendigin tavındar.

osimdikteri men anıvarlar dınyjesi.

Kartaa qarar tavındar. Aprikanın Tıstigi men Teristigindegi celderin kersetinder. Tropik ormandar ajda esedi? Celden tropik ormandarına qaraj etetin aralı amaqta atandar.

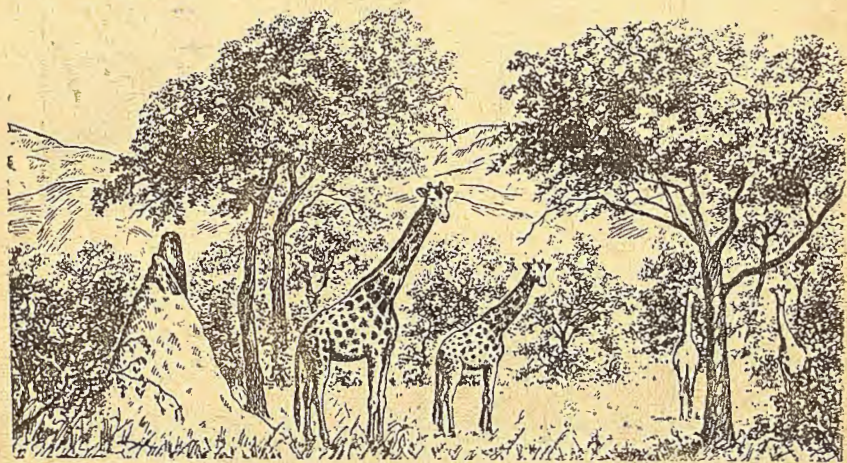
Svınej sıanadıńnı aalardı men Kongo ezeninin suv alavında, janıj Aprikanın en dımqı erlerinde tropik orman

дa-гь өседи. Ормандар өте қалың воьр лижан өсимдиктери мен сығмағыр, ақастары бир несе јарус воьр көтеріледі.

Қуп сәвлисі ақас сарыақтағынап өтір, түвине көр түспейді. Аvasь ыстық, әри ықалды келеді. Ондақы ақастар өте вијлк (50—60 метр), сөрге таянақан төменгі сөқы тірек сыјақтағыр, қосымса тамы вайлаяды. Өтімдеј еsilip тықыз тұрған лијандар мен бүркелген тамы, сојавлар ағасындақы тар соқрақ реп сүрген кisi, алдықы сәқынап бир несе қаданнап артық сөр көре алмајды. Ақас вастарына ақас сајып сылыср ысыр қықув салыр сүрген тырл қустар волады. Төменде сүретин сәнуварлары волмајды дөвге волады.

Бул ормандарда сөгене ујир воьр сүрген адам вејнеles—сijмpanze, гагилла дејтин мајмылдар волады. Оларды үлкен савь леопарт (сөлварыс тұқымдас азувь ан) сүреді.

Klijmançaro веткејіндегі savannаның көринisi. Ус қат ақасының түвинде сijрaptар (кериктер) сүр. Термijттердиң сөсәқ төвели ујлерин көрсетиндер.

Арпикапың савып—сасынь 60 дан 150 сәнтијметирге дејин саватып, қысы қурақ сәқтағып, savanna васыр сатады. Zenijt (тайтис) савығы кезинде savannalarda кisi воьйна дејин вијлк сөптер өседі. Сөптиң ағасынап ана сөрден де, мына сөрден де көтерілп тұрған ус қат, mijmoza, кей сөрлеринде мың сылдар сасаятын ваовар сыјақты ақастар кездеседі.

Ваовар—сөр сүзиндегі ең сүван ақастың вiри. Beldevlep өлсегенде сүвандықы 20 метирдеј, вiрақ, 15—20 метирден артық вијлк волмајды. Савақтың бир несе сүван вутақтақы аьғылыр, ваоварты сатыр сыјақтандығыр көрсетеді. Сујтип, албстан қарақында көзге бир ақастың өзи тоқай тәризденп көрinedi. Ваовар сөmisti ақас, сөмисин мајмылдар өте сујир сөјди. Сондықтап, ваоварты мајмыл асыны ақасы деп те атајды.

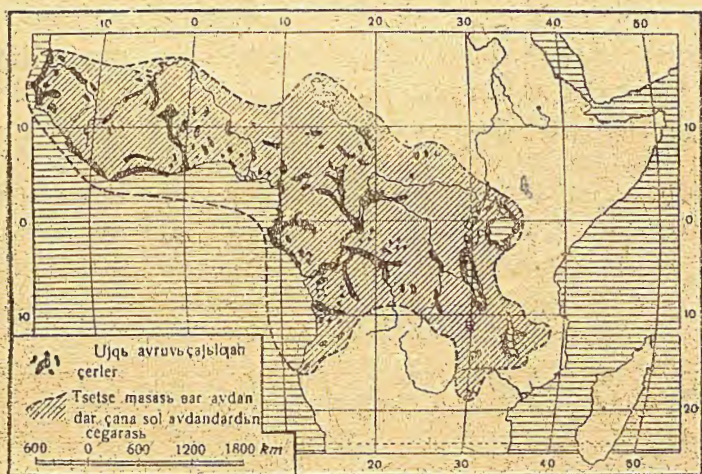
Savanna воьы мен ақатып өзен ақыты сәқалај орман; бул ормандар галлереј деп аталады; ујткені, бул сыјақты ормандар-

dıy arasınan aqatın özender gallereja araların quvalaj aqadı. Özen men kıl çaqalarındaq vıtraqtarda nar qatıs (trosnik) pen papijrus ösimdigi ösedı.

Qıs tıysıp qırqıaq bastalqan kezde savannanın cırtteri sarqajır, qıvrap ketedi; tıptı aqıactın cırtıraqtarı tıysıp, ösyvi vaqıtca toqtaladı. Sol kezde sol ıstıqtan savannada or—onaj örtter pajda volır, ondaqan, cıyzdegen kıljometır cırtlerdı örtter ketedi.

Ört cıqqanda, aspanqa köterılgen qalın tytın kık cızi men kynnın kızıp kósetpej qara tıman qartajdı. Cırt betın qara kıl usqındatılın qavattar basadı.

Sol kezde varlıq cırt—cırtıvar, cındıktar savannanın tastar basqa cırtqa vısadı, ne örtke kıljır qırılır qaladı. Odan aman qalıtın tek, aq qırtırsqa—ter mıljıttar. Bular otqa kıljımetın ıjlev vırkencıktarine kırıp qaladı.

Arıjkadaq setse cıvınnı men ıjqı avrıvın taralqan cırtleri. Ujqı avrıvın ıjale cırtlerin kósetılnder. Paraqot qatınas tıyspesten, temır cıl salınvasıtan vırın ıjqı avrıv az taralqan.

Bıl örtter maldın cırtlıqan cırtleri usın pajdalı cırtı (kıl men önder) qınarlandıır ketedi. Bıraq, ormandarqa kıp zıjan kelıredı.

Savannanın, tropık ormandatılın cırt qırtqalatar qızıl torıraqtı voladı; qızıl torıraqta cırtıgen zattar kem; ıjkenı, tıskın cırtıraqtar, tıvırler, tıptı vıtın aqac sojavlar vılın ıstıq pen dırtqıda tez kıljır ketedi. Al, cırtıgen zattardıñ bır azın suv cıvır ketedi; bıraq, sıjken men de, cırt qırtqas kıljıge vaj, vırık qıtılıstı voladı. Tırtırtılır turmaqan künde bılar tez tavstı-

льр қалады; ырақ, поспор, азот пен тұңайтса, көрке дежин сьқымды қақсы береди.

Априйканың savannalary ға п u v a r l a r дунияesine өте вай. Қақсы саяльмдарда антилор, тује қус, зевир саяльды. Savannalar арасындақ ус қат, мијмоза ақастағының сарыақтағын сөр сїјраптар сүреди. (200—беттегі sygretti қара). Сөр сөјтин сануварларды аңдыр сьртқыктардан арастан, қорқав қасқыр, сақалдар сүреди. Олар кундиз қалың орман сїјегиндегі ұжасында қасығынр сатыр, тунде savannalar арасындақ аңдарды авлауға сьқадь.

Ақастардың вутағын, тамығын, сөмистерин сөр, қојув орманның сїјегинде қалың терили, орман ири—пильдер мен мујиз тумсықтар сүреди. Орман, savanna—арасындақ өзен, көлдерде вегомот, крокадийлер болды.

Savannalar мен ормандар арасында қурт—қумьғысқа сьвьп—сїркејлер көр; өте—мөте термїттер көр; бұлардың ијлеви ајақты басқан саяльн кездеседи. Бұлардан басқа Априйканың тропик саяқтарында setse сьвьпль болды; бул иуль сьвьп: бул сьвьпның саққанынан уј сануварларының өлмеј қалатынль аз, (kartанль қара). ¹⁾

Бул сьвьп адамдар үшін де өте қавьрты, ујткені муның саққаны адамдарға өте қатты ијқы авьгуын сїқтырады. Savannалы өлкелердің варьқында да тропик беззегин сїқтыратын тақы да москїјт сьвьпль болды. Қьсқасы, savanna мен тропик ормандары адам балаларының тїрцилик турмыстарына қолajsыз; әсіресе ьқалды ьстық аваға ујренвеген европальқтарға қолajsль емес.

Нїлдің қоқарқы сәуір мен улкен көлдерінде қустар көр. Қьсты күні ол сөрлерге Европадан қайтқан қалың қустар келеді.

Осыдан самалы ақ вақыт вурғын Априйкада саваяль ајувандар есепсиз көр болқан; мәселен, Cad көлінің маңында 500 деп, тїрті онан да көбірек волыр ујрленіп сивьгьр сүрген пильдер болқан. Ал, Тустик Априйкада бир сөрден екінци сөрге ава саяльр, қоныс авдары сүрген бир несе сүз, мындақан ујірлі антилортар болқан. Замбејзі өзенінің маңайынан өткенде, Лївїјнгстон, антилортын қалың ујірін, арасынан өзег сатыр өткен.

Ақығында, Априйкадақ аңдарды мылтық пен авлај bastaқан кезден вьлај, бул материктақ сануварлар дунияси тез сїјрексип кетті. Әсіресе, европальқ воьсьп, сөргилікті аңсылар воьсьп, қьмватты азувьп аламыз деп пильді, әдемі қавьрсьпньп аламыз деп тује қусты қьнадая қьгьр тавьсты.

¹⁾ Осы кезде Тустик Априйкада зевірлерді қолға ујретув саяқтары тәсірїзбеге қојылыр сатыр; ујткені, бұларға ол сьвьпның саққаны дақ салыр, зьжан келтірмејді.

Tyje qustardь qazirde Tystik Aprijkada qolqa yjretken. Tyje qustar sьm sarvaqtь qoralardьn icindegi qajььmda qajььlady.

Qayьp—casьp 10 nan 60 santijmetirge dejin qana tysetin; эri qurqacсьььqь qartь qьldan artьqьraq sozьlatьn Aprijkanyьn qurqacсьььq qerlerinde usaq (vijiktigi $1\frac{1}{2}$ metir camasь) butalь dala volady. Qaьvьt kьp volqan qьь mьnьd cьrtleri qar-qacсььь ьsedi; al, qurqac volqan qьldarь ьte volьmsьz ьsedi.

Qula dalalarda qanuvarlar azьraq volady; bolsa volatьnь, qьldьn ьqaldь mavьmdarьnda kьk sьqьp qulьrьqan kezde qana keletin zebirler men antijloptar volady. Tujaqtь qanuvarlardь andьp arьstan men qorqavlar qьredi. Bul maqьndь tyrkiliktь qanuvarlary, in qasap qurqacсьььq kezde qer qatuvqa qor qьj-pajьn qanuvarlar volady; olar—dijkovraz (uzьndьqь 40 sm—dej sojav qьlqandь kirpi—dijkovraz), qer qojandarь, qumььsqalar men kesertkeler.

Dalanьdь torьraqь qara qana kactan torьraqь volady. Klijmatь qurqactav volqandьqtan cьrtleri ьte qaj kьjip, cьrtin cirindileri mol qьjnalady.

Aprijkanyьn cьlderi—Saqara, qana Kalaqardьn keq qerleri keq vajtaq qula dalasьnda bir tal ьsimdik sьqrajь devge volady. Tek anda—sanda qaьvьt sirkirep ьtetin keq alaptar men tav vetterinde volьmsьz qana seldir cьrtler men tikendi butalar ьsedi. Bulardьn qarьraqь quvcьjqan kickene, tamьrlarь ьte qьvan, эri uzьn keledi. Sol aranyьdь qer astьndaqь suvь vetke sьqьp qatatьn ne artezan quььqtarь qazьlqan qerlerinde qurma pьlmasь ьsetin kogaldar qajqalьp turady.

Cьlderde qanuvarlar dynijesi kem volady. Saqarada—sarь sajan, kesertke, qьlan qьredi. Bular bir nece ajlarqa dejin nьr tatraj asьqraj, cьldemej tirclik ьte alady; bul qanuvarlar kundizgi tircliklerin kьnnin kezinde etkizip, tynde salьnpan qacьp inde qarьqtan quvcьstarьnda qasьььnpьr qatady. Cьlden alьььraq cьp sьqatьn aьqarlar vojьnda cьp quvcьp, suv izdep kьnine ondap, qьzdep kilometir qer qьretin antijloptar volady. Cьldin cetterinde arьstan, qorqav sьjaqtь qьrtьqьtar qьredi. Cьldegi bul qanuvarlardьn varьqььpьn da tьsteri qьrgen qer-

Sorgo ьsimdiginin arasьnda turoqan Aprijka tarьььnьn kьrtinisi.

lərinin, tysine qaraj ker—çaqal keledi; sonдықтан, olardı qum men catqal tastardıń tysinen aǵıǵır kóre qojuv qıǵın voladı.

Kör мәdenij ösimdikterdiń сықпаı җери Аријка: көре ақасьпыń сықпаı җери Авијssiјнија, мај рәлмәсьпыń сықпаı җери Свiјней ормань: тағылардыń бир несе сорттағы мен җер қаңқақтағыныń сықпаı җери savannalar; қурма рәлмәсь Сақара көгалынан сықадь. Аријкада басқа қақтардан арағыр еккен кей бир өсимдиктердиń өте қақсь воғыр өскендери бар. Олар, мәселен, Әмерикапыń kavcuk ақась мен какао.

Какао ақасьпы отықьзув уцир негирлер тропик орманьпыń вијик ақастағын қалдығыр, тывин тазартадь да, сол тазартылқан җерлеге какао ақасьпы отықьзадь. Какао ақась қалың орман ақастағын паналар турғыр тез җетилип, җемис береди. Орманьпыń ықтығмәсь болмаса, гывлеген җел оны гyllin җемисин қалығынса төгір кетеди.

Қалқы. X

Аријкада 150 мијлијон самалы қалқы турады (җер җyzиндеги барлығы адам баласыпыń оннан биринен кемирек).

Аријкапыń җери 30 *mln. кв. км* самасындай болса, сонда ортаса есер пен айтқанда, бир квадрат кијломдтирге 5 адам самасындай келеди.

Аријкапыń әр җеринде туратын қалқытың тықьздығы бирдей емес тығлы—тығлы. Сөлдеринде ес бир қалқы турмајды девге volады; тақыр батрақты тропик ормандағында да қалқы аз турады; тек бул ормандарды ыкери қақтарында аң авлағысь усақ илыстағы қана ертер җyредi. Ал; енди, орталық Азијапыń қула далаларында турқан қалқытың тықьздығына қарақанда, Аријка savannаларында қалқы недәвир тықьзырақ турады. Неге десеңиз, ол җерде җавын мол, егин кәсiбiн стевге келеди. Мунан басқа қунарлы җерлер мен егин кәсiбiне қолыжы Авијssiјнија сандық тавлы өлкелеринде қалқы тықьз (җијi) турады. Ал, енди, қалқытың ең тықьз туратын җерлери—ески заманнан бери суварма егин мен тирелик етип келе қаққан Нийлдиң төменги ақысыпыń алқавы volады.

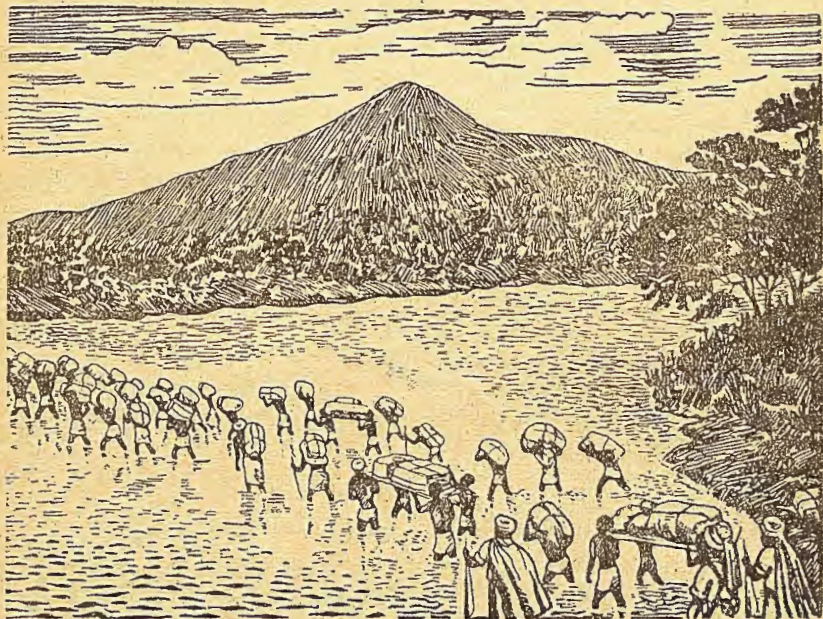
Аријка қалқы еки улкен нәсилге вөлинеди: бири негирлер (өңи қара, састағы вијра келеди); екинсi:—yнди Европалықтар. Биринци нәсилге қақатын қалқытар, барлығы Аријка қалқыпын устен екисинен көвиреги volады. Булар savannalar мен тропик ормандағында җасайды. Булар өз ара сувдан негирлери, тystik аријка негирлери јакij вантау негирлери воғыр екиге аҗырады.

Негирлер нәсилле булардан басқа негирлерге уқсастав гөтентот пен вучмендар да киреди. Буларды туратын җерлери, Аријкапын тystik—батысь. Буларды

analarдан ажылатып белгиси: булар аналарга караганда тустери воэбрақ, сары, терисинде қатпар—қатпар ачим болары; састары бууда-бууда воэбр өседі.

Орталық Аријкадағы тропик қара ормандарының арасында қысқа воэбры ергежілер турары.

Сувдан негірлерінің, вантув негірлерінен ажылатып қери—булардың тілі өетен; әри сувдан негірлері енгезердеј вијик келеді.

Своэбры Аријканың қуроағ (қыс) кезинде өзен өткелінен өтіп бара қатқан гүкелі қажав керывендер. Қандыры кездерде бул өзен қажав керывендерге өткел бермејді. Осы сыгреттен сөнген буылканды табындар.

Негірлердің басты кәсібі—егіншілік. Булар егіндерін өйтесе мен не соі ајақ ақас пен сытыр салары; егелін астықтарының көбі; Аријка тарысы, сүгері дүврга бурсақ, тәтті картоп, банан өсімдіктері; көбінесе егетіні, өздерінің төвир көретін асқавары. Егіндері пісіп қеткенге мајмыл, вегенот, піл, қаважы (тақы) сосқадан қорыды. Піскен астықтарын негірлер ормајды, сарпајды; тек әр масақын тал—талдар ажытыр рысақ пен кесіп алары. Саламдарын, қерлерін өндеу үсін өртеп сівереді. Туқымдарын мескеј терміјттерден қороағ үсін, вијик вақандар үстіне орнатылған сатыр сөре сарајда төгеді. Қол дермөнге тартыр астықын үн қылары үннан кылсе (суқа нан) пісіреді.

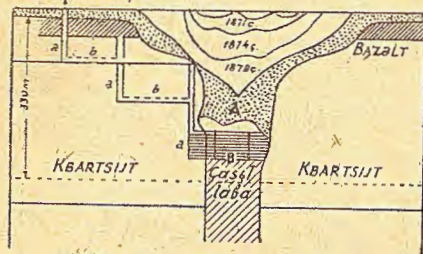
Негірлер егістік қерін ықпј өзгертіп тыннан тыңға авыстытыр отырады. Себебі—қызыл топырақ тез тозары. Қана егістігінің васына кyllи қыстақын да көсітір арадары. Барған қерінен сөр—салам, бутары рәйма қарығауынан дереу үлгерін соқыр алары.

Сетсе сыбыл көр қерге тарақандықтан, Аријканың барлық қерлерінде вірдеј мал өсірілмејді; мәселен—тропик орманында тіпті мал ұстамайды, ондақылар тек

egiti kəsbil mən qana kyn iltedi. Maldə suvdan negirləri mən Aprijka tystigindəgi kaprlar ustajds.

Унди Evropa tuvəstə qalyqtar—Aprijkanın səqəsb mən teristik

Rovdijiktən səqatın avaz

A Bos sənbəstərdən opəvilməsə
a - Saqtlar **b** - Strekler
B - Kən alınatın çər (çər astənan)

Kijmərlej almas keni. Bu kən səngen buvıkanın kraterndaqı qatqan çasıl lavadan alınadı. Alqacqı kezde Almas soı arapın betki qavatsın qazılıp alınatın; syjte—syjte təvə ungirənir qazıla vergen (qazılqan sıncıqlardan tərəndiği səzqca mən səjrylar kərsətılgen); vər-ünirək kəlgen soı vıulajca çər vətınən aluv qalır, olardıñ oğna saqtı mən çrek çasıldı; kən alınqan sıcıtqı çerdin çaj sənbəsb nege qujıyır tolıp qalınadı? Sonı tavındarqı?

1. Saqara cəliniñ rajda völuv neden dər vilesiz?
2. Saqara temperaturasın kındiz ətəq völv, tündə salqın völuvün səvəvi nē?
3. Aprijkanın dən savıyqca eñ qolajlı çərləri qajsı?
4. Aprijkanın içki völmü kərke dejin zerttelmej çatuvün səvəvi nē?

Rəsəqtavəb səraqıtar:

1. Aprijka mən Azıjanın çər quırb-ısbındaqı negizgi ajırma nede?

Memleketter mən kolonijalar.

Kartıqqa qarap tavındar. Aprijkanın Anglijaqca qarastı çərlin kərsətinder. Olardıñ icindəgi bizdin kartavəzqca tuskenderin atandar. Fransija kolonija sən kərsət, olardıñ bir nəcevin atandar. İtaliya mən Belgijanın kolonijalarıñ kərsətinder. Avıjısijnija, Egıjpet, İjverijanın da kərsətinder.

İmperijalistik memleketter bukil Aprijkanın vasır alqan. Osı kyni olardıñ icinde keç birevləri dərves memleket völv sanalqan mən vəri de imperijalisterdin kolonijası mən, çartıylaj kolonijası völv otır.

Anglijaqca *Tystik—Aprijka odaqı*—dəmijnijonı qarajdı. Bu Anglijaqca kər altın (çər çyzi altınının vėstən ekisin), kər a l-

mas, platijn a (aq altyn), qoj'çy.ni taqь vasqa talaj zattar veredi;

Anglijanь sodan soqь kolonijalarь: Сь qьs Aprijka da kьp maqta veretin *Anglija-Egijpet swodanь*; pьlma majь men kaka o veretin *Nijgerija* (kakao çaqьnan Nijgerija dunije çyzinde birinçi oьp tutadь) taqь vasqalar voladь.

Egijpet öz aldьna çeke memleket volьp sanalsa da, aqьtqьna kelgende Angijlijaqa vaqьpadь. Egijpet qalqьnьd varьq saguvасььqь Nijldiң tasuvьna vajlanьstь. Nijl egis çerine suv veredi, çerine qunarь tupva ьlaj otьr qьzьp, torьraçьp ьpajtьp otьradь. Nijldiң suvьp tьrtiptev usin aqьcьndar Assuvan qalasьnьd çanьnan ezenge toqan salqan. Nijl ezeni suvьnьd bir azьp Tan keliniң alavьnan alatьp; sondeqtan, Anglija bul Tan elkesin de өзine qaratьp aluvqa qustar volьp otьr.

Egijpet çeriniң Cenindegi *Syvets* pen *Port—Sajid* porttarь turqan Syvets kanalь da Anglijanьp vijliginde; əskerin, soqьs kemesin tьgip ol çerdi qotьp turadь.

Aprijkanьd Fransijaqa qarastь çerleri: *Alçir, tiwnis, Marokko Saçara, Ekvatorьq Aprijkanьn* bir azь çapa *Madaçasqar*. Belgijaqa—mьstь kьp veretin *Kongo* qarajdь, Ijtalijaqa—*Trijpolij (Lijsija) Erijtrej, Ijtalija Somaliji* qarajdь.

Өz vijligi өзinde, өзini—өzi vasqarьp otьratьp Aprijka memleketi—Avijssijnija elin Ijtalija qьrçьp soqьs pen çaqьnda vasьp alьp otьr.

Aprijkanьd endi bir memleketi Lijberija, Əmerijka Qurama statьnьd ьqralьnda. Ol munьd çerlerine kavcuk aqьcьnьd plantatsija sьp əker egip otьr.

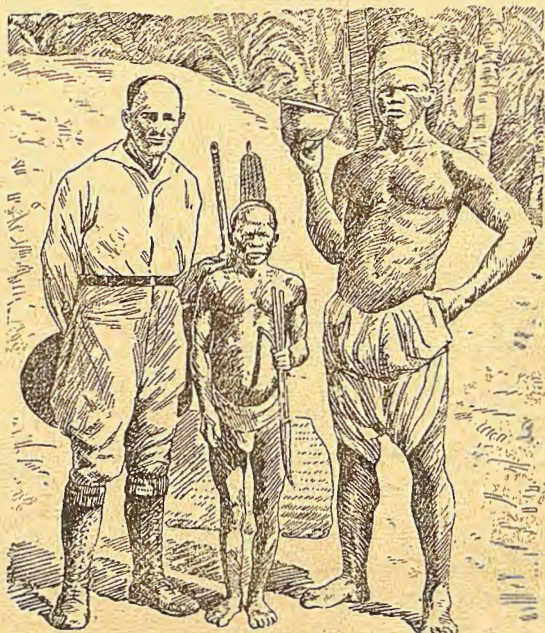
Qьsçasь, Aprijka çeriniң esepsiz kьp vajьqtarьp tyrlı memleketin karijtalijsteri emip otьr.

Mьsьrdaçь maqta egisi. Assuvan platijnasьp tavьndar, maqtanьp vastь egistigin nege deltaqa salqan?

Imperijalister Aprikanın çergiliktı qalıqtarın ajavsız ezip quraldın kycı men özderiniñ çumьstarın istetip otır. Qanavdın kycıtiliginen çyz mьndaqan negirler plantatsijalarda, kenderde tropik ormandarınñ çol qurılystarında çyl şajьn actan, tyrlı avruvlar-dan qьgьlp qaladı.

Ortalıq Aprikadaşь ergeçejli, negir evropalıq. Evropalıqtın voьь 180 santımetır, ergeçejli voььnıñ qança keletindigin kóz ven elsep samalandar.

Kөгgen qorlıq—zorlıqtarqa cьdamaj çergiliktı qalıqtardın vas kәtergeni volsa, kәterilisti basuvcь atretteri, vomьvcь ajeroplandar kelip suv serkendej vasьp, qьstaqtarına dijen çoq qьlp çiberedi.

Pьsbqtavьc suraqtar:

1. Aprikanь kolonijalar materigi dep atasa durьs vola ma? Çavavьn berinder çana sevevin tysindirinder.

2. Egijpet egisteriniñ cьqьmdь kәp bergivi Avijssijnija çerindegi çavьn—caynıq ne severti vajlanьstь?

ӘМЕРИЈКА

Ҷаратыльс-Ҷаоғрапија солувь.

Көлемі 42,8 млн. кв. км. Қалқы 250 млн.

Картаға қарап тавыңдар. Әмерижка материгиниң ең тустик Ҷана ең теристик cettigin көрсетиндер. Олардыñ экватордан Ҷанса *км* алыс турғандығын тавыңдар. Тустик Әмерижка ениниң ең енди Ҷерин өлсендер (parallel воҶнса).

Гувдсон сьҶанаоҶнпап вастар, теңиз Ҷоль мен Теристик Әмерижкапъ саоҶат стрелкасьпың вачьт воҶнса айналь Panama каналь арҶыль БертинҶи вичазьна деҶин көз вен Ҷүгир сьҶыңдар. СуҶтыр, соньд воҶндаоҶь варль сьҶанаоҶ, вичаз, теніз, теңиз аоҶыстарь, Ҷайраң, арал, тувектерди аҶтыр бериндер.

Ось сьҶаоҶт Ҷүгис реп Тустик Әмерижкапъ айналь сьҶыңдар.

Үлкендиги, огнь, picini.

Әмерижка үлкендик ҶаоҶнпап тек АзиҶадан Ҷана Ҷальсадь. Әмерижкапъ теристиктен (Gorn деген муҶистен) тустикке (Barrouv деген муҶиске) деҶинҶи узьн воҶь 15 тың кижлометир.

Әмерижка аса маңьздь еки океанның аҶалыҶында турадь. Ол васа Ҷа материктерден әлде Ҷайда алыс Ҷатадь. Бирақ, опың есесине, Әмерижкадан оларҶа асьҶ океан арҶыль туҶ-туҶра варатын теңиз Ҷоль вар. Рас, Әмерижкапъдь бир ceti АзиҶа мен. тшти ҶаоҶн туҶиседи, бирақ, бул туҶискен Ҷерде Ҷалық аз.

Әмерижка Ҷериниң cet ҶаоҶаланыпън picini тырли-тырли, муньд Уль океанҶа ҶараоҶан ҶаоҶаларьнда арал, тувек аз volадь; мунда едә бир үлкен әки Ҷана: *Kalijpornija* мен *Alaska* тувеги вар; Ҷана едә бир үлкен сьҶанаоҶь да бирев ақ—ол енсиз, узьн келген *Kalijpornija* сьҶанаоҶь. Көр Ҷерге деҶин Әмерижкапъдь Уль океан ҶаоҶаларь вийик, қуз, Ҷар тасть келеди, ҶоҶнав volмаҶдь. Бирақ, 47—parallelден 60-Ҷа ceҶин Теристик Әмерижка ҶаоҶаларь СкандиҶнавиҶа тувеги сьҶаоҶтаньр рижорда, арал, cҶерлар мен сьҶымдалҶан. Ось сьҶаоҶт рижордаларьдь, биринде *Bankwover* порть турадь. Ось сьҶаоҶт рижорда, арал, cҶерлардь, биз, Тустик Әмерижкапъдь (воҶавль кәр-

тақа қара) 42—параллелден тустикке қарай кеткен қақаларынан да көреміз.

Отты ҫер аралып вѳлип тастайтын, *Magellan* виуазы да осы сы- жақты рижорданың бир нецелеринен қуралқан, оныц сьтырман ирек- тиги сонца, тшти Магеллан виуазының узьндықы 600 кижлометир Тустик Әмерижканың тшти теристик Әмерижканың да рижордаларынан осы вақытқа дейин океанға улкен мѳнги муз кѳккени тусип турадь.

Тустик Әмерижканың Atlant қақалары да аз тилимденген; мунда тек улкен еки қана қойнав бар, олары да *La-Plat* пен *Amazonka* ѳзздериниң сақалықында воладь.

Teristik пен Орта Әмерижканың Atlant қақалары тшти кѳп тилим- делген. Ол араларда *Best-Iндийа* деген арқийпелак аралдары бар. Олар Уль *Антил* (Кувва, Јамайка, Гајитий Порто-Рижко), *Кичи Антил* қана *Ваган аралдары* деген аралдардан қураладь.

Осы арқийпелак аралдары сьлгеленип *Плорида* тьвеги мен бирге *Мексика* сьқанақы мен *Карайип* теңизинен қуралқан, әмерижканың ҫер орталық теңизин океаннан вѳлип турадь. Осы аралдан *Плорида* виуазы арқылы *Голпстрийм* ақылы сьқадь. Голпстрийм ѳзен тәризди, ени 50 km, ақылының сарсаңдықы сақатына 10 km-дей ҫер алыр ақадь.

Teristik Әмерижканың 35 мен 50—параллели арасындақы сьқылы қақазы Кѳп тилимденген; ол ҫерлерде сьқанақ, қолтықтар кѳр; сол сьқанақ, қолтықтарда *Нийю—Јорк Пижладелпија* тақы васқа порттар турадь.

Осылардың ичиндеги ең улкени *S. Лабрентия* сьқанақы. Бул сьқанақы Нийювравндленд аралы ватыс қақынан отар қатады.

Әмерижканың теристик қақалары да кѳп тилимделген. Онда мате- риктиң ичине қарай суқылыр кирген, әри океан мен *Гуудсон* сьқана- қы бар. Осы екевиниң аралықында *Лабрадор* тьвеги турадь.

Әмерижканың теристик қақылы *Канада* қана поләлиқ аралдардың арқийпелакы қорсар қатады, онда улкен аралдар кѳр, соның ичине *Варрин ҫери* дейтин арал Суватра аралынан да улкен. Бул аралды ҫер сьзиндеги ең улкен *Гренландия* аралынан *Девийс* виуазы мен *Варрин сьқанақы* айырады.

Канада арқийпелактарының арасындақы виуаздар кѳр вақытқа дейин қатыр қатады. Ал, олардың Atlant океанынан Teristik Музды океанға сьқа верис ҫердеги виуаздар ықылы қатыр қатады девге воладь.

Поләлиқ арқийпелактардың ватыс қақ Әмерижка қақаларындақы Музды океанынан, тек қьсқа вақыт қана кемелер сьуре алады, ватақ бул, ҫыл сайын волыр отьрмайды. Берийнги виуазы ҫарты ҫыл-

dan көри көбірек вақыт қатыр қатады; деген мен, қаз кундерінде суы қолдары асылып, кемелер қыретін болады.

Қысқасы, Әмериканың қағасын теңіз суы Еуропаңыз қағасындай қыр көр парцалар тилімдемеген. Тустик, Теристик Әмериканың екевинің де океаннан 1500 *km* типті онан да алысрақ туратын қерлері бар. Бірақ, Әмерика қери, өзінің орта кезинен тағылады: Панам мойнының ені 60-ақ *km*, бул қерден Панам каналы қазылаған.

Әмериканың тавылуы мен зерттеуі.

Европалықтар Әмериканы екі рет тапқан. Бірінші рет оны X — қасырда Скандинавия түбегінде туратын норман-теңізчилері тапқан. Нормандар қана қерлер қарастырып бір емес, әлде несе рет теңіз вен алыс қолдарға сарар секкен; сол рет пен олар Гренландия аралын тапқан. Онан кейін Теристик Әмериканың да сығасы қағ қақпаларына келген; ол келген қерлерін олар „Қызим елі“ деп атаған. Бірақ, нормандар өздерінің тапқан қерлеріне онца көр маңыз бермеі, елеусіз қалдырып, естен сығарған.

Әмериканы екінші рет XVI — қасырдың ажақында келіп тапқан кісі — Італиян Колумбты. Бүдан басқа осы сығасты теңізчилер, Үндіге баратын теңіз қолын тавыуға тғысқан. Ол қолдар савда кариіталын өркендетуү үчін керек болған. Колумбты Іспания мемлекетінің қызметіне кіріп, 1492 — қылы ағустың басында Атлант океаны мен батысқа қарар бей аланды; сол қылы өктөбірдің ажақында Колумбты Багам аралдарының биріне қетеді. Одан кейін, Кувва мен Гаитті аралдары да таванды. Содан, ол Іспанияға қайта қайтыр, ақыр ажақында Үндіге баратын теңіз қолы тавыды — деп сығинікті қавар әкелген (Колумбтың тусынуы воіынса, бул тапқан аралдары, Үндіа қасындағы аралдар деп, Ал, Кувва аралын Қарония деп билген).

Одан кейін ол тағы үс рет қызыр, көр қана аралдарды қана Әмерика мәтеригінің өзін таванды. Бірақ, ол ылы — тапқан қерін Азияның тустик — сығасы қағы деп билген. Колумбты сол пікірінде қырыр өлді. Европалықтар көр вақытқа дейін оның тапқан қерлерін Үнді деп атап келді; бери келе Бест — Індіа (жақылы Батыс Індіа) деп атайтн болды.

Түрлі теңіз сажақатсыларының көр қырыр зерттеуінің арқасында, Европалықтар, Колумбты қердің қана бір бөлігін тапқан екен деген қортындыға келеді. Ол қердің „Әмерика“ деп аталуының себеві: ол қерге Колумбтыдан кейін Әмеригго Веспутсіі деітін бір сажақатсы барғы Әмерика қерін сыраттар сығанды. Сондықтан осы сажақатсының аты мен „Әмерика“ аталанды.

Колумбтыдан кейін Әмериканы зерттеу қимысында ең көр еңбек сіңірген кісі — Іспания теңізчиси *Magellan*. Ол өзінің выкіл қер қызын айналыр сығқан қанағез сығасты үстінде (өз атындағы вықазды өтір) Тустик Әмериканы оралып сығқан. Азия мен Әмериканың арасында үлкен бір океанның барлығын алағас билген кісі осы болады (сығтыр, ол океанның атын „Тымық не Улы океан“ деп қойған).

Теристик Әмерика қақпаларың Ангилія қызгістерінен: *Девіс*, *Гувдсон*, *Варрін* тағы басқалары зерттеді (сол қерлер сол зерттеген кісілердің өздерінің атағы мен Девіс вықазы, Гувдсон сығанағы, Варрін сығанағы тағы басқалар болып аталанды). Атлант океанынан

Teristik Muzdъ okean arqыbъ Uль okeanqa cъzир tyspekci volqan sajaqatcыlardъ keј birevleri muz seңderiniң aralarыnda actыq pen suvыqan qығыp qaloqыp. Oсылај volьp, мәselen etken qасыda anglijаның атаqtъ sajaqatcыbъ Pranklijn deјtin kisi öziniң varlyq çoldastарь мен qығыp ketken.

Tek XX — qасыrdың vасыda porveç sajaqatcыbъ *Amuontsen* matorы çelkem cquvп мен Devijs vuqazyнап Әmerijkаның teristik çaқalarының voļь мен cъzир отьpьp Berijngi vuqazyна cықqan; bul çolda ol yc çыl cъrgen.

Tystigi volsып, Teristigi volsып Әmerijkаның icki çaқып zerttegender, aldъ мен Evropadan varqan kelimsektep voldъ. Zertteп teksergen oqыmьbъ qalymdardың icineң көbirek епбек сиңirgeni nemis sajaqatcыbъ — *Aleksandr Gumbold*. Bul Tystik pen Orta Әmerijka çaratыbьның suvretin çaқcылар çazqan.

Çer vetiniң qurьbьbъ.

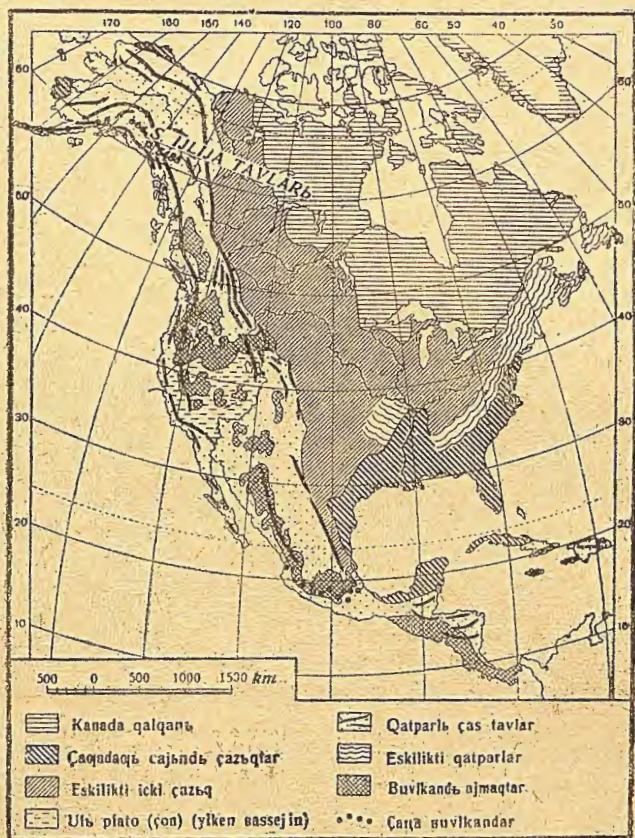
Kartaqa qarap tabьндar. Kordijlijer мен Andъ tavlaryп көсетinder. Olardың endenip keneјgen, tarajьp qыtalanqan çerlerin tabьндar. Olardың vijiktigi qandaj? Mijssijssijpј, Amazon, La—Plat oјpattарь көсетinder. Kanada, Appalac, Gvijan, Brazijl tav massijptарь көсетinder.

Әmerijkаның vатыbъ çaқalarында *Alaska* tybeginen *Ottъ çer* araldарына seјin uzынап uzaq sozыlqan çer cъzindegi ең uzып tav—Kordijlijer çatadъ. Tystik Әmerijka опъ *Andъ* dep атајdъ. Bul uzып tav cылgesi tek bir qana Panam moļьнында yziledi. Bul tavlар, bastan ajaq uzынынап sozыp, çarьsa çatqan bir nece qatar cылgeden quraladъ. Teristik Әmerijkada mundaj tav cылgeleri көp, әr qajsьbьның attарь da vasqa—vasqa: *Sengir tav, Kaskad, Sijerra—Nevada* t. t. Oсы tav cылgeleriniң aralarында *Meksijka*, çana *Ylken basseјin* (ne Teristik-Әmerijkalyq *Uль* plato (çon) sьjaqtъ ylken ystirtter çatadъ.

Tystik Әmerijka Kordijlijeri jakij Andъ tavlary qatarь мен sozыlqan көbine eki ylken cылge voladъ. Olardың aralarып ensiz, uzып ystirtter alьp çatadъ. Mәselen—*Peruvan, Bolijeј* ystirtteri.

Vijiktik çaқыпап Kordijlijer tek Azija tavlaryнап qana alasa. Kordijlijerdin cыsirese vijik çerleri Tystik Әmerijkada. Qar cijeги 5 km çoқарь turatып ekvator tусьndaqь Kordijlijer tavьның көp cындарь мәngi qar çатыpьp çatadъ. Eң teristik pen ең tystik çaқ cetterindegi tavdың qar cijeги теңiz vetinen çoқарь 500 metirge deјin төmender kelgen çerlerinde, qalyң qar Kordijlijerdin cынынап etegine deјin çavadъ dese de voladъ; al, bul çerlerdin ии мәngi muz көckinderi tup—tuvra cыlcьp okeanqa tysip çatadъ.

Kordijlijerdiñ eñ vijik cыць—*Akonkagvva*, vijiktigi 7 мың метir, özi сөngen вулкан. Çалрь алқанда Kordijlijer тавьндь көр сьндарь, не ось кyни де тутаньр туроан, не сөngen вулкандар. Qазирги алав, атқылар туроан тутапувль вулкань—*Котораць* vijiktigi 6 кижлометирге дежин, бул çer çyzиндеги тутанувль вулкандардыñ еñ vijigi ¹⁾ сөngen вулкандарға *S. Ijlja тавь* да қосьладь.

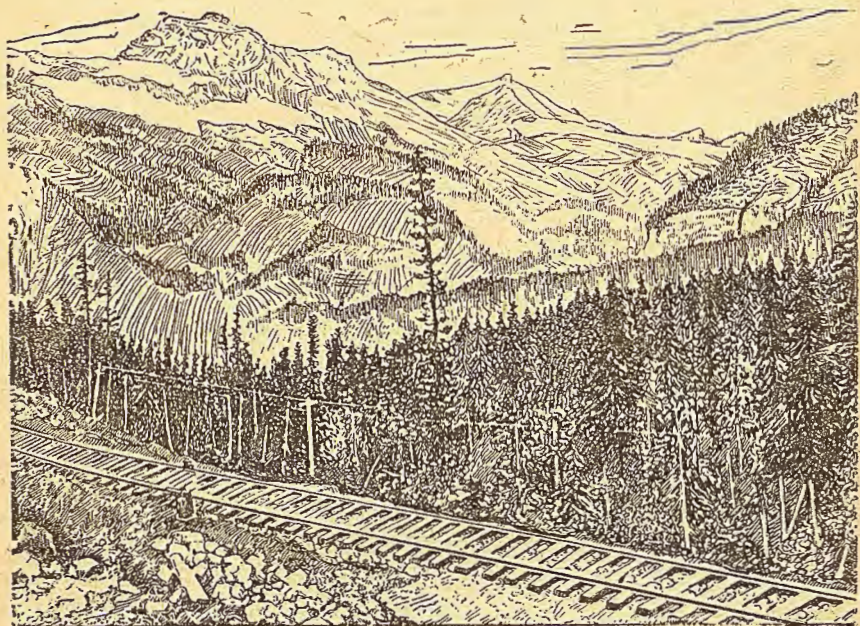
Теристик Америка çериниñ қурьльсь. Канада қалқань тавьндар. Қатпарль çас тавларды көрсетиндер.

Вулкандар Уль океаньндь çағаларьнда, Отть çer аральнан Алэска түвегине дежин созьльр çатады. Мунан әрл Әлевл аралдарьна, Камчатка, Курилл, Çарон, Рижиррин, Çана Гвиьнежа, Çана Зеландия аралдарьна дежин кетеди. Сыжтйр, Уль океан веjne вулкан алқась мен қорçалоан сьжақты воьлр турадь.

¹⁾ Ось Вулкандардыñ атқылаоан кезинде әр вақыт тапьндағы өзен сувларьндь кучти тасқынь да қатар болды. Ужкени, тав төвесиниñ қарларь сьлььдтан әрир, өзен арналарьн тольтыроан вақытта, тасқынь қарқындь кучейтйр çивереди.

Kordijlijerdiñ Uly okean çaq betkejleri öte qulama tik çar keledi. Qaj çerinen bolsa da, orasan ylken qulama betkejler kezdesedi. Tavdñ ekinçi beti, anaçan qaraçanda kölbevlev tyje tajly keledi.

Kordijlijer men Andý tavlarynyñ çylgeleri iri qatparlardan quralğan. Samalar kelgende, bul qatparlardñ Əlpi, Gijmalaj tavlary men bir vaçtta rajda volqandyqy vajqalady.

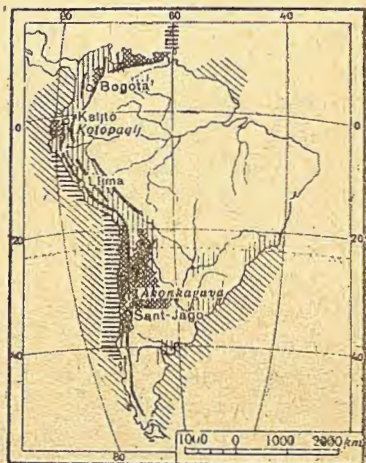
Teristik Əmerijka Kordijlijeri. Tav betkejlerindegi orman cegarasyn taənydar

Əmerijkanıñ kylli vatys çaqalaranyñ varlyqynan da çana tav rajda voluv əreketi əli de toqtalğan çoq, mundaj tavlary osy kynleri de rajda volyp çatady. Muny teristik Əmerijka men, əsirese Tystik Əmerijkada volyp çatatyn kycti çer silkinyvleri dələdejdi (215—bettegi kartany qara). Çer silkinyvden apatqa көр usrajtyn qalalar Tystik Əmerijkada—*Sant—Jage, Lijma*; Teristik Əmerijkada—*San—Pransijsko*. Çer silkinyvden başqa, bul çerlerde teniz silkinyvi de volyp turady. Bul silkinyv okeannyñ typteri cəgip, төмөн tyskennep volady. Osynyn saldarynan gijgant tolqyndar çaçadaqy çarça soqyp çatady.

Kordijlijerden syqysqa qaraj—Teristik, Tystik Əmerijkanıñ ekevinde de—keç çatqan vajtaq çazyq volady. Bul çazyqtyn beti garijzontal esevi volyp tutasyp çatqan, ne ystirt, ne ojpat volady.

Mundaj tutasър çatqan alpaq, ojpаt erler: Teristik merij-kada — *Mijssijssijpij*, tystikte—*Amazonka* men *La-Plat*. Mate-riktin ortalyq erin алыр туратын ojpattar men platolardyң (on-dardyң) varlyqь da vorыldaыq торьрақты kelip, eginge ete qolajь volady.

Teristik merijka men Tystik merijkaың ortalyq azyqtagьлыр сыqьы aq ijekteri keterilip tav vor ketedi; biraq, bular onca vijik volmajды. Teristik merijkaың сыqьында *Kanada* men *Appalac* massijvi var. Kanada massijvi, jakij Kanada qalqanь granijt, gnejis, krijstaldь slantstan quraloqan. Vьlaj qaraqanda, Rijп — Skandijnavija massijvьla, jakij Baltьq qalqanьla uqsajды. Massijptin vetki aqь eski zamandaыq mengi muz kekinderi men myilip muqaloqan alaңac tastь tavlаr, qoj maңdaj deңbek tastar. Vorыldaыq торьрақты erleri ete az. Eski mengi muz kekinderi, bul massijptar men, massijp-tyң tystik vetindegi Ogajo: Mijssuvrij ezenderine dejin kep kelder asap ketken.

- erota qbratnac silkinyvleri. iji bolatyn аймаqlar
- er silkinyvleri sijregitek bolatyn аймаqlar
- Teniz silkinyvleri zor tolan keterileti erler
- Teniz silkinyvi sijregitek bolatyn teniz аймаqlар
- Qalpalь as tavlаr

Tystik merijkada er silkinyvi men teniz silkinyvi. er silkinyvi men teniz silkinyvi ete iji bolatyn er-lerdegi qalalardy atandar.

Appalac tavlаrь qatparly tav; biraq, qatparlarь ete eski zamanda pajda bol-qandyqtan apьы, ezen suvlарь men uvь-lyр myilgen.

Grenlandija araly orasan аjdkik orqac tas volady. Icki aqtagьndaыq ystirt pen tavlаrь bir kijlometirden qalyңьraq kelgen muz ven qartalyр atady. Kej erlerde, әsirese cetterin ala muздьn astьnan vijiktigi 3 kijlometir keletin сыңdar сыqьыр turady. Grenlandijaың aqalарь rijordalar men сығьmdaloqan. Ajnala qor-caloqan tenizderge osь rijordalar men сығыр, iri mengi muзdar tysedi. Qalyр muздardьn cetteri yjilip—yjilip vijik muz tavь—ajsberg pajda qylady. Ajsberg-ter az vaqьttarьnda suv ystinen 100 metirge cejin oqarь сыqьыр, tystikke qaraj ketetin—Grenlandija, Lavradordьn suvьq aqьы men aqьы ketedi. Bul muz tav-larь kejde tipti el quvьp, ne teniz astьndaыq suvьq aqьы аjdar, Gолpstrijmge qarьы da aqьы.

Syjtьp, ajsberg аjnalasьndaыq ava men suvdь suvьтыр, ystinen qalyң tumаn-oja oranady; bul, kemelerge iri qavьp tuvьbrady. Mәselen, 1912—сыь ең ylken paraqot—“Tijtanik” Anglijadan Nijyvjorkka vara атыр, сондај qalyң tumanda аjsbergke soqьыqь. Sol erde paraqottyң kemeri сыпыр suvьqа batьp, paraqot pen kele atqan 1400 adam suvьqа ketip, qarар voidь.

Tystik Əmerijka çazyqnyñ syqys çaq betinde alasalav kelgen eki massijp turady; biri—*Gvijan*, ekincisi—*Brazijl*; bul eki massijp-tin ekevi de eski krijstaldy çyñystardan pajda volyp, suv men çuvnyyp, myçilip çalpaqan. Syjtip, төveli ystirtke uqsas volyp qalqan.

Teristik pen tystik Əmerijkanyn ekevi de pajdaly kenge vaj—Krijstaldy massijptarynda temir, mys ruvdalary, altyn, kymis kɵp.

Eski qatarly tavlar—Appalac tas kɵmir kenine ɵte vaj (233—bettegi sygretti qara). Bul tav men kɵrciles çatqan Mijssijssijpij ojratty da qalyñ kɵmir qavattaryna vaj. Munan vasqa sol Appalac tavy men Mijssijssijpij ojrattynda mol munaj keni de var.

Tystik Əmerijkanyn kristaldy massijptarynda tyrli metal (altyn, kymis) çana almas kezdesedi. Biraq, olardy izdep tavuv ɵte qyñyn, çana olardyñ çumystalyp çatqandary da əli az. Kordijlijer tavyñyn vetkejlerinen Venesuvelden ɵte kɵp munaj keni tavylyp ɵtyr (vojavly kartany qara).

Klijmaty.

Kartaqa qarap tavyñdar. Çel, çavyñdy Teristik Əmerijkaqa qajdan, Tystik Əmerijkaqa qajdan əkeledi? Teristik Əmerijkanyn quroqay ajmaqtary qaj çeninde? Tystik quroqay ajmaqtary qajda?

Əmerijka tert çyly rojystyn vojñnda turqandyqtan onyn klijmaty tyrlise. Mysaly Tystik Əmerijka klijmatynyn teristikten ajymasy tipti kycti.

Tystik Əmerijkanyn ekvator kesip ɵtedi. Onda vajtaq kɵp çerdi alyp çatqan Amazon ojratty var. Bul ojratta qystyñ çazdan ajymasy az ¹⁾. Munda çyl vojy nɵser vor kyp qujyp turady; nɵser kezinde kyp kyrkirep, najzaqaj çarqyldap kɵkti kyprentip çiveredi. Çylyñ 170 kyp kyrgiregen nɵser çavyñ volyp ɵtedi. Çavyñdyñ munca kɵp voluvnyñnyñ severi—vuqan teristik—syqys pen tystik—syqystyñ ekevinen de passattyñ çeli esip, ekvatordyñ vojnya kelgende, ava, çoqary kɵterilgendikten volady (218—bettegi kartany qara). Passattar Atlant okeanyñnan suv buvlarñyn kɵp əkelgendikten, buv kɵterilip salqyndaqan soñ çavyñ—çasyñ volyp çerge tysedi.

Andy tavyñyn syqys çaq betinde passattar kɵterilip, virte—virte tavlardy ɵrmelej çoqary syqady; syjtip, çyl vojy төmennen kelgeni

¹⁾ Amazon ɵzeninin qujylysynda en çyly degen ajdyñ ortaca temperaturasy +26°, al en salqyn degen ajda +25° volady.

buylar çaңыг вультн рајда қыль, çaвaдь дa турaдь; бiрақ, бул çerдин çaвaль насақaјсыз кyркiрeмeј çaвaдь.

Passattar Kordijlijer favъnan asqanda qurqaq vor etedi. Sondьqtan, Kordijlijerdin vatsь saq vetinin Klijmatъ qurqaq, saпa onьd бул çaқьнда tipti сeл de бар, ol сeл—океанның сақaсына сақьн турqaн *Atakama* сeлi.

Klijmatъның qurqaq volууының тақь bir сеveви—ось сақa мен çyретin те-тиз aқыстарының сунықтығы. Бул aқыс тустик—сығыс passattының қыжымынан рајда, volaдь. Oлар сақадан аваның соғарыла-оған сыь қаватын қуыр әкетip olардың огның аз бууланатын төменнен сунық буу көтерилip басaдь.

Cijlij мен Perуу сақaларындаақь кей bir аралдарда çaвън volmajтьндықтан қустардың тезегi—тав—тав volьp yjiltр çataдь. Teniz қустарь valьq çeјdi, sol çelingen valьqtардың қуыраған syjekteri мен қустың тезегi qosыльp vykil аралдь қартар çaвър çataдь. Булардың valьqы да bir несе қасырлардан veri сыjnaльp қалқан. Ol гуванонь қазирde egistik реп вақсалық çerleri тьнајтуv ycin, Evropa мен Teristik Әmerijka elderi тасьp әкетip çataдь.

Materiktin тустик çaқь, 35—parallelden тустикке қарақан өңiri vatsь çeliniң çольнда volaдь. Sondьqtan, Андь тавларының vatsь өңiri бәлдь, сығыс сақ veti мен çaзықтарь qurqaq keledi. Бул çerde Patagonija сeл dalаларь çataдь.

Çaльp алқанда Tустик Әmerijka—сыь материк; qar tysetin тавларында қана ертер қь volmasa, басқа çerinde anav aјтқан қь volmajды; туньд eki тығли сеveви бар: 1) onьd тустик тумсығь 55—parallelge çeтip çatатындығы; 2) Tустик çaқь қуысығыльp, syjirleпip keletindigi. Tустик Әmerijканың сығыс сақ çaқасы сыь Brazijl aқысь мен сыльп, vatsь сақ çaқасы peruванның сунық aқысь мен суыльп турaдь.

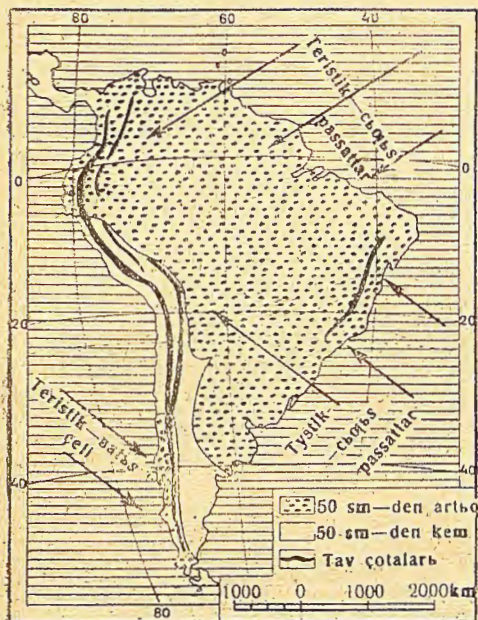
Teristik Әmerijka, Teristik Polар ceңberinen әri edәvir asьp ketedi de ol çaқтың klijmatъ сунық volaдь. Kөp аралдар, onьd icinde Grenlandija араль da мәңgi муздың астында çataдь. O муздар теңизге қулар, әјдик ylken муз тавларьп çasajды. Çазь da салқьн (3—4°) volaдь; yјtkeni теңизде çyzip çyретin муз сең тавларь аваны салқындатыр отьрадь.

Teristik Әmerijka materiginin teristiginen тустигине қарай узьнан тьsip çatқан kordijlijer тавь vatsь çelin өтkeзbeј турaдь.

Tустик Әmerijканың сыдығь çaвън—сасы. Çaвьыдың өте—мөте көр volатын çerleri қайсы?

Buñ vатыс çeli 40—paralleliden teristikke qaraj ystem voladı. Sonqyqtan San—Pransijskonıñ teristik çaqyndaqy Uly okean çaqalary ıyaldy keledi. Əsirese Bankıvber piyordalarynan Aləskä tyvegine dejingi çerdin klıymaty ete ıyaldy keledi: bul çerlerge vатыс çeli ıyaly vult ajdar araqy, çaqvyr sırkirep çavır turadı.

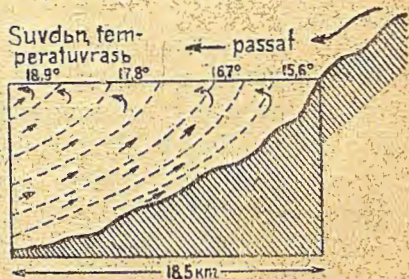
Tystik Əmerijkaqa çavır casyn əkeletin çelder. Çavır—casynıñ kem tysetin çerleri qajsy? Onıñ sevewi ne?

köldeneñ tavqa soqrajdy. Al, Çazdy kyni munyñ kerisince, Mijs-sijsijirij ojratoryñ tystiginen esken çyb çel, qyby teristikke dejin ketedi.

Çer çyziniñ ec birinde de Teristik Əmerijkadañ poler men tropik tenizderi bir—birine çaqyn kelmejdı. Çyldıñ kör mezgiline dejin muz vasyr çatatyñ suvyq çaqtaqy Guvdson çaqanaqynan tystiktegi çylyñ Meksijka çaqanaqyna dejin 3 km den kemirek keledi. Teristiktiñ, ne tystikten soqatyñ çelder çylyñqy da, suvyqy da tez taratır turadı. Sondyqtan, Teristik Əmerijka kyn rajyñ avısyr turıvçylyqy çer çyziniñ vasqa ec birinde de çoq. Tıptı Meksijka çaqanaqynan çaqalarynda keñ vaqıtta 20°—ke dejin suvyq ajazdar volır qaladı.

San—Pransijsko mañnyñ klıymaty qurqaq; ytkeni, tik çylyñ passaty osy mañnan bastalyr, var ıyaldy avany Əmerijkanıñ çaqasynan avlaqqa alır ketedi. Tystigine taman klıymaty, çerortalıq tenizdin klıymaty sıjaqy, suvtropik keledi. Çazy qurqaq, ıssy, qısy çımsaq, çavıvıly voladı. Qys voñ vıçpan sıjlon çeli vатыstan vult əkelir turadı.

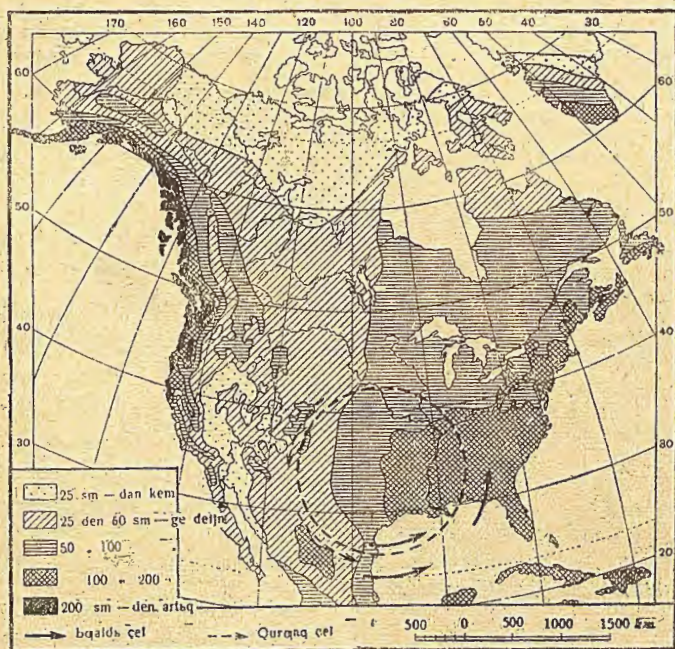
Teristik Əmerijkanıñ Qordijlijlerden çylyñ çaqynıñ klıymaty, kontijental klıymaty voladı. Qystı kyni suvyq, ajazdy çel teristikten tystikke qaraj esir, Meksijka çaqanaqyna çetkence

Tystik Əmerijkanıñ vатыс çaqalarynda pıjda volatyn suvyq aqystar teniz ben çaqalar tyvin qaq çaryr qarajandaqy kornisi. Suv vetiniñ qaj çeri suvyqtav?

Sijklondardıñ Evropağa mañız qandaj bolsa, Teristik Əmerijkağa da mañız sondej derlik. Bul Uş okеannan sоqısqа qarap Bankuvır aralь men Uş kөldetip esedi.

Kej kezde Teristik Əmerijka җақалағының аймағында трорік sijklонь (давль) da volьp қојады. Олар кәdingi Мексijка сьқанағынан сьқады. Bul давль җурген җериниң ојран—торғын сьқағыр отьратын тьм кьцти volады; җелдиң секуvnttik кьци 50, онап да көvірек метир алады. Bирақ, ени тар; 10—20 kijlometir самасында қана volады. Sijklondar көvінесе Улкен Антијl аралдарының војьп қуvлар, Plorijда тьвеги арғыь соқады.

Teristik Əmerijkanьң җавьп—сасынь. Қуrқақтаv келетп аймақтарды көрсетиндер. Мijссijссijрj ојратында sijklон (сеvбер белгisi мен көрсетилген) volқан kezde, Ықал җелиниң қай җаққа соқатындығын айтандь.

Bulardan басқа җазоь Ыстық kezinde Мijссijссijрj ојратында тез yjirlip соқатып қујьп—tornadalar da көр kezdesip отьрады. Tornadalar җоындаоь ақас, yjlerdi қорағыр ketedi. Тipti кей kezde олар адамды да, айть да көтерip ketedi, сыjtip бир несе ондақан метирдеј җерге арағыр tastajды. Tornado өте енслз (ени $\frac{1}{4}$ ден $\frac{1}{2}$ km) volады. Ғана бир несе kijlometр varқаннан кейin тез vасылады. Tornado екiniң биринде пайзақайьп оjnата өтеди.

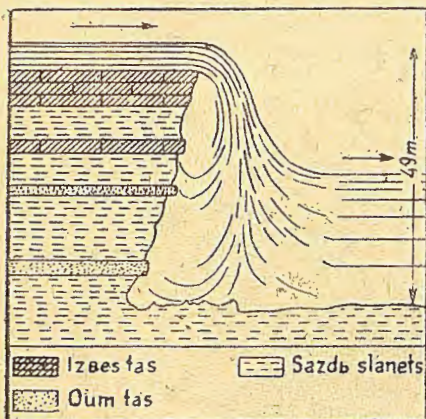
Голпстријm аоьсь Ыlorijда тьвегин җыьтыр, җыьпојан сувды Evropa җақаларына алыр җөнеledi.

Suvuq Lavrador aqıǵı Labrador tıvegin Nijuvravndlend aralıǵın tuv sonav Nijyv—Jorkka deyin ǵaǵalavdı suvıǵı aqıǵı ǵatadı. Osı suvuq aqıǵı pen ǵarsarlas ǵatqandıqtan, ol ǵerlerdiń ǵazı kecirek sıǵadı.

Өзені мен көлері.

Kartaǵa qaraq tabıǵıdar. Teristik Әmerijka men Tustik Әmerijkanıń vastı Өзенінің qajdan vastalıǵı sıǵatıǵı kersetinder. Kөlderdiń eń көр ǵerler qajsı?

Teristik Әmerijkanıń volsın, Tustik Әmerijkanıń volsın vastı Өзені Kordijlijer tavlardı bastalıǵı, keń ǵazıqtıń voıǵı men Atlant Okeanına qujadı. Teristik Әmerijkada eń uzın aqatın Өzen *Mijssisijpij (Nijssurij, Ogajo)* taǵı vasqa salaları var). Eger

Nijagar qulama suvıńıń sqeması. Qulama suvı, nelikten ceginip vasa ǵatqanıń aıǵı berinder. Ǵeriniń eń ǵatı qavatsı qajsı.

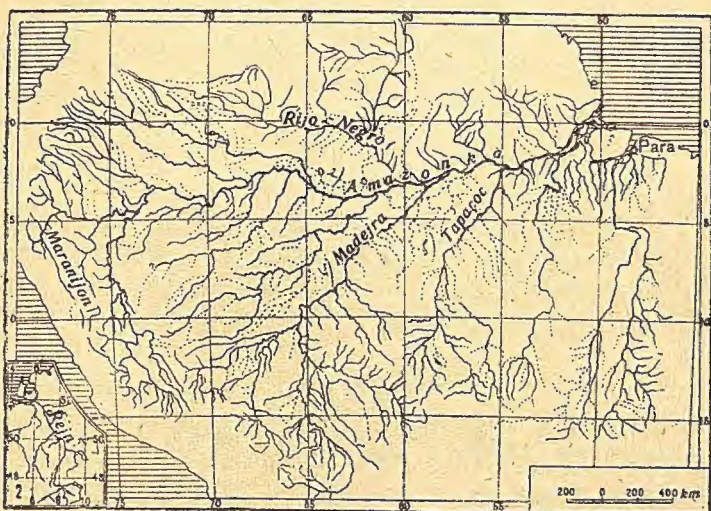
ǵoǵarı, *Guoron, Mijcijgan, Erij, On tarijodan* sıǵatın suv aqar voladı. Kөл suvlarınıń vəri de tussı ǵana mundaı tussı көlder ǵıjalqan ǵer, vukil dıniye ǵyzinde ǵoq. Ǵoǵarı көliniń uzındıǵı 600 kılometirden de көbirek, bul vizdiń Ladoga көlinen 4 eseden de ylkenerik. Bul көl ǵer ǵyzindegi tussı көlderdiń eń ylkeni Erij men Ontarijo көliniń arasında—*Nijagar* deitin eń ylkен qulama suv var.

Nijagar Өzeni ǵolsıvaj 49 metirlik tike ǵardan qulajdı. Qulaqanda eki sala volıǵı qular, ortasında aral ǵaladı. Ǵardıń torıǵaǵı suv ǵer quladı, aqıǵı ǵektir, ǵardı birte—birte кейin cegindirip kevlер ǵer varadı. Sondıqtan, qulama suv birte—birte Erij көline qaraj ceginip ǵaǵındar keledi.

Teristik ыдыҗа қарај ақатып өзenderdin ең үлкені: *Nelson* (бул Bennispeg келиннн сув ақары), *Mekenzij* (*Atasaska*, үлкен *Nevolnicij*, үлкен Ајувль дѣтин үс кeldin сув ақары). Бул өзenderdin сувь мол болған мен, кеме қолы үcin таңызь қоқ; үлкені, муз вен сiresip қатқан теңизге варып қујадь, әри өзи де көр вақытқа дейін қатыр қатады.

Teristik Әмерижканың ватыстығына қарај ақыр Уль океанда қујатын,—*Јувкон*, *Kolwomsija*, *Kolorado* дѣтин өзenderi бар.

Tыстик Әмерижканың ең үлкен өзені *Amazonka*. Узьндық қақынан бул Мижсиссийриј мен Нийlden қысқа; ал, сувьның молдығы қақынан, ол қер қызинде биринци өзен. *Amazonka*қа 15—өзен сала

Amazonka мен Rejin өзenderinin бир мацтар пен салыңған сқemasь. Amazonkаның ең васы Мараньонды тавьндар.

kelip қујадь, әт саласының үлкendiгi биздин Волга, Днепр өзenderindej бар. *Amazonkаның* салалары: *Madeira*, *Rijo—Negro* тақы васықалатының түв сонав вастарына дейін кеме қыреді. *Amazonka* өзенинің өзи де кеме қыретин өзен, мұнда океаннан вастар Көрдийлиер тавьның етегине дѣлңги вожь мен кемелер қырып турадь. *Amazonkаның* төменги ақысы терең, әри енди келгениден өзенинің ақының војлар қоғары 1 мың кижлометир қерге дейін теңиз парақоттары емин—еркин қыре вeredi.

Amazonkаның төменги ақысының ең 20 дан 80 кижлометрге дѣлң варады. Бирақ, тарамдарының бири қана теңиз кемелеринің қыруине қолажы келіп, васықалатының қажраң көр ворады. Теңиздин толқыр тасуы *Amazonka*қа вийик толқын тәризденіп (вийиктиги 5 метир) киреди. Бул толқын өзенинің қажуват қақаларына қажы-

Ыр, қоғары қарай кырилдеген дауыс пен өрлејді. Осы толқын Amazonканың қиы-
лысынан өзенді војлар отыр 900 кижлометір çerге дејін варадь.

Бұлардан васқа Тустик Әмерижка өзендериниң ендиги тәвири *Ori-
noko* мен *Parana*. Парананың қијарлық çeri—*La—Plat* деп аталадь,
виқан қијатын салала—*Paragvaj* мен *Uvragvaj* өзендері.

Teristik пен tystik Әмерижканың екевинде де Қордјилјер тауының қылгеси ара-
сындақь устиртерде океанға сувын қијмајтын көлдер де усырајды; вүлар Teristik
Әмерижкада *Ulken Tuz* көлі, Tystik Әмерижкада—*Tijtjka* көлі.

Рьсықтауыс сұрақтар.

1. Teristik Әмерижкада көлдердиң көр волув себеві не? Уль көлдерге неге
сонса мол сув қыјылақан?

2. Amazonка сувының мол волув себеві не?

3. Tuzдь көлдердиң көві Қордјилјер қылгесиниң қана арасында волувь, пөликтеп?

Өсимдиктері.

Әмерижка, çer вөлигиниң қәјсысынан вольса да өсимдикке вай.
Çерінде тipti çөл қоқ деседө воладь, Aziјаники сыјақты далаларь да
онса қиуоқақ емес, қана тым қалрақ вайтақ çerди алыр қатрајды.
Çериниң қарғытынан көвөрегі қартақан қара орман. Вирақ, Әмериж-
каның түвндрась Aziјаники сыјақты әрі үлкен, әрі өсимдиги кем
воладь.

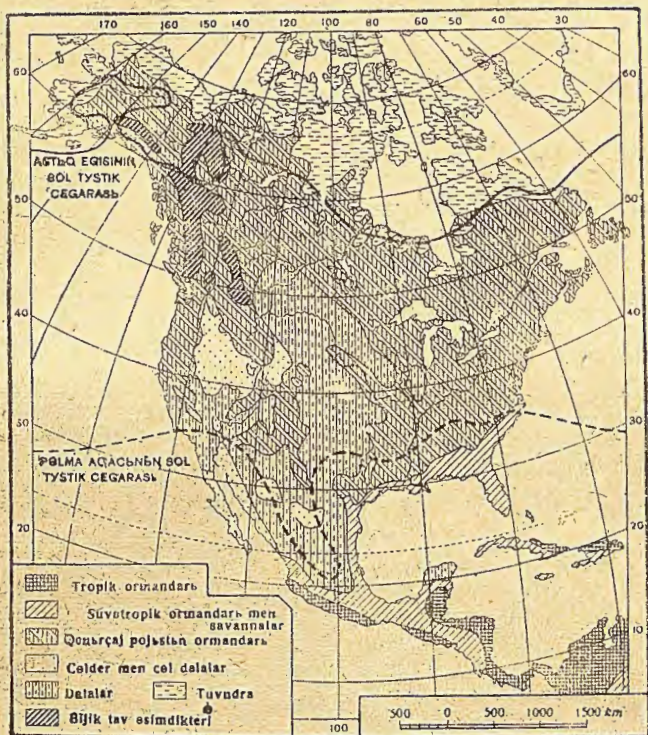
Түвндра Teristik музды океанның қақаларь мен Пөлөр арал-
дарында воладь. Түвндраның өсимдиктері Eски дүнијениң түвндра
өсимдиктері сыјақты, јақпыз, мук, қына, қијдек вүталарь тақы вәс-
қалар воладь.

Teristik Әмерижкадақь түвндраның tystik қақында, (223—веттегі
картаға қара) Сивирдиң тайгасына иқсақан қара орман өседі. Вирақ,
мұнда ақастардың әр түрі вәг. Тipti мұндақь өсетін ақастардың
көві Eски дүниједө волмақан ақастар, мәселен мұнда қарақай-
дың 40 түрлі туқымы, емenniң 80 түрлі туқымы, тақы тақыларь во-
ладь. Вүл ақастардың туқымыдарь Eски дүниједө әлде қайда аз.
Әмерижка ақастарының көві орасан әјдик үлкен келеді. Мұндақь
әјдик үлкен ақастардың вастыларь Уль океан қақасында өсетін
сыгса, кедр ақастарь. Сижерра—Nevada тавларының ветінде сек-
вей јакіј момонт ақастарь дејтин әјдик ақастар вәг, вүлардың вә-
јиктигі 140 метір келеді. Мексикка сықанақының қақаларында мәң-
гі қасы қарырақты ақастар мен пөлма өседі.

Teristik Әмерижканың қиуоқақ çerлерінде, әмерижка тиліnce p e-
rij деп аталатын, кең қатқан сайын далаларь воладь. Қаздытырым
мен қазды күні преріј вавалса түрлі қасы сөптер мен қилырады.

Bul cөpтер çazдың ajaqьнда, ne kuzdın vasьnda qıvrajьbь. Bular qıvraqan kezde prerıjdıñ sarqajьp renkї ketedi.

Prerıjdıñ çeri qara torьraqtь keledi, oda vizdın qara torьraqtь dalamьz sьjaqtь sьqьmьbь voladь. Qılqan çarьraqtь çana aralasa aqactь ormandar ajmaqьnьñ torьbьqatьbь kылgın torьraq voladь.

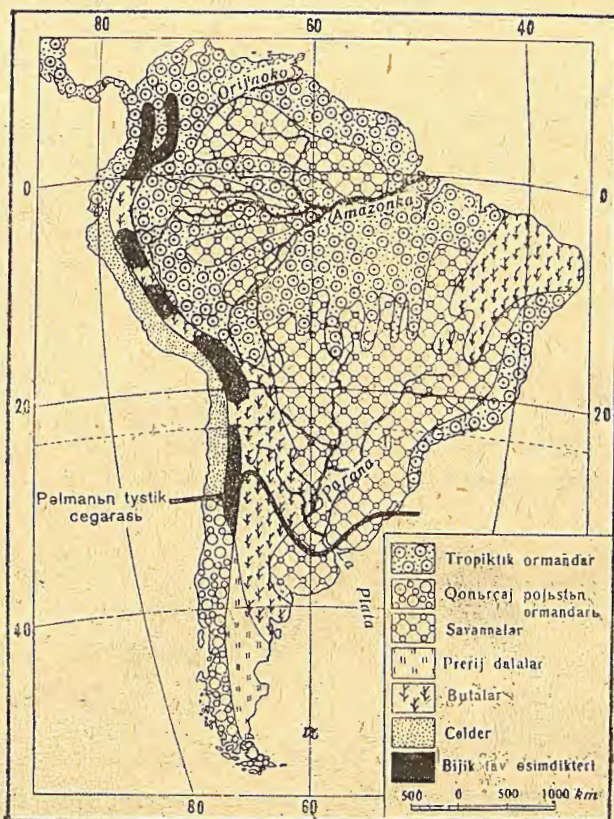
Teristik Əmerıjkanьñ ɵsımdıkteri. Astьq egisinıñ teristik çegi, qaj paralleldi bir nece ret kesip ɵtedi? Pəlma aqasьnьñ teristik çek aralarbь qaj paralleldi kesip ɵtedi?

Teristik Əmerıjkada cəlderdə var; olar Kordıllıjer tavьnьñ çotalarbь arasьnda; al, tystik çaqta Uь okeannьñ naq çaqasьnda, Kalıjornıja tьvegınin Kalıjornıja suvьq aqьsьbь men qorcalqan çerlerinde Uь okeannьñ teristik sьqьbьpassatьnьñ bastalatın çerinde voladь. Bul cəlderde vutaqa usaqan vıjık çıvsan ɵsımdıkteri ɵsedı. Al, tystikke qaraj Meksıjka cəlderinde əjdtk iri kaktustar men agavalar ɵsedı. Kaktustar ɵzderınin muqal savaqtarьna, agavalar çarьbьqatьbьna vıjal çьjırajьbь.

Varьbьq Orta Əmerıjkanь çana Tystik Əmerıjkanьñ çatьmьñ tropik ormandarbь men savannalar alьp çatadь. Atlant okeannьñ çaqasьnıñ Kordıllıjerdın etegine dejin vukil Amazonka ojratьnda tropik ormandarbь ɵsedı. Ormandar tipti keç, vajtaq (mөлçeri—Ev-

гораның Совет Союзына қарасты бөлімінде) җерди алады. Мунда-
 қы ағастар Малая арқипелагының орман ағастарынан вижик. Орманы
 җижи, ықыз келип, ијандар мен оралып җатады; орманды аралап ке-
 тек болса, онда оны өзен сувын војлар қана аралапқа тымкин-
 дік болды.

Тустик Әмериканың өсимдиги. Тустик әмерикада тропик ормандарының зопсама көр җер алуының себәби не?

Тустик Әмериканың қурқаяқ җерлерінде мәселен, Орjноко, Орта паран, Паравай өзәдеринин војында тропик даласы су ва рна болды; бу араларда җылдың җазды кунги) боғалды җартысында вижик җабы сөптер өсип, ал, җыс кезинде ол сөптер қуырап қалады. Пампастарда Евразияда өсетин сөптер өседи (Мәселен, өз сбақты). Пампастар торығақы қара, ал теристик тропик ормандарының асты җызы торығақ болды.

Әмерика бир аз мәдений өсимдиктин сыққан җери, мәселен: картоп, җыгері, қала верди, кавсувк, җыпн, какано тақы басқа ағастар. Картоп, Тустик Әмерика ыстиртеринен сыққан. Картопты алқасқы кезде Әмерика индежстери егетин болқан, одан Әмерика асықан

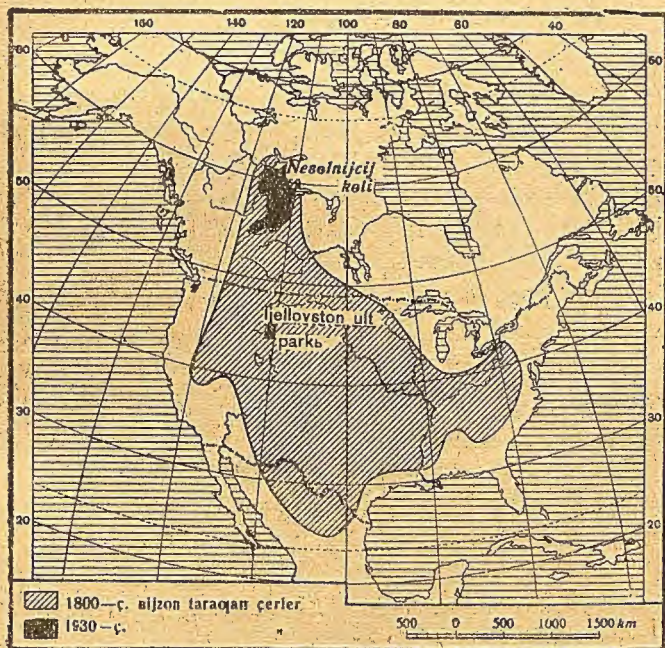
kézde Evropağa keltirildi. Qazirde, kartop çer sağıbın varlıq el-derinde egiledi.

Ръсбагтаыс сарақтар.

1. Çer sağındaçy qurılys aqactarınbın eñ irileri Әmerijkaınbın qaj tavlarda esedi? Ol tavlardıñ kljmatı qandaj?
2. Aqactardıñ eñ vaqaly tuqymdarı, Әmerijkaınbın qaj çerlerinde esedi?
3. Tystik pen Teristik Әmerijkaınbın qaj avdandaıy egin kәsibine qolajlyraq?

Çanuvarlar dynijesi.

Әmerijkaınbın teristiginde mekendejtin çanuvarlar, Azija men Evropaınbın teristik çarında mekendejtin çanuvarlardıñ naq өзindej çanuvarlar voladı. Al, tystikke qaraj varqan saıybın, Әmerijka çanuvarlağıbın Eski dynije çanuvarlağıbın aıyrtması da kәbeje veredi.

Bijzondardıñ Әmerijkada cıyngı çana vırbınoıy taralııvı. Çajlyır cıygen çavajı Bijzondardı qazirde Әmerijkaınbın qaj çerinen kәyuvge voladı?

Әmerijka tuvndralağında: teristik vıqıssı, muvskuvs eğız, polär tylkisi, aq qurlar cıyredi. Ormandağında: tylki, tıjın, qasqır, doңır ajuv (öte iri), tyrlı qımbat terili aңdar voladı. Bular teristiktegi Nelson, Mekenzij çana Juvkon өзenderiniñ çaqalagında, qara ormandagıbın qalqı az, çana adam qolı tıjmegeñ çerlerinde öte

kör voladı. Uş, keldiñ tystiginde qalqı çiji, ormandar şıregen çerlerde, çavajı andar taza qırıp bitken devge voladı.

Prerijde, ötken samal vaqıtıñ içinde qana, çavajı (taqı) vğiz—vijzondar top-tovı men çyretin edi. Qazirde vular çojıyp bitken devge voladı. Bul kynde vular, tek aqın avlatrajtın Ijel-luvston ult parkı şıjaqtı, keç çerlerden qana usırajdı.

Tystik Əmerijkada çyrgeñ kör çanıvarlardıñ tyrleri, Eski dı-nije çanıvarlarǵınan kör özgece. Məselen, usaq tørt ajaqtı aqın erincek majmı, qımyrsqa çevci, savıt terililer (bronenosı) öse-di. Əmerijka çyrtqıstarǵın da tyrleri özgece məselen puvma, ja-guvar, kyc çaqınan Eski dınyje çolvarıı men arıstandarǵınan kör əlsiz. Çanıvarlarǵın köptigine kelgende Tystik Əmerijka vy-kil çer çyziniñ vərinen de arıq.

Tropik ormandarǵında kör uzın qırıq majmıdar mekendejdi. Dınyje çyzinde qusqa vaj çer—Tystik Əmerijka. Ormandarǵında tyrlı tystegi totılar, çana ylkendigi sıvın—cirkejden kəri səl yk-enirek, saırajtın kölijrlar taqı vasqa nece aluvan qustar voladı. Ajaqıñdı vasqan saıp ısqıyp turqan uvlı, uvsız çılandardı kə-resin; vular suvda, qırıda, aqac vıtaqtarǵında çyre veredi. Bular-dıñ eñ ykeni (vıraq, uvlı emes) uvdar, uzıñdıq 6 metirdej ke-ledi. Özen men kelderinde, Aprikanıñ krokodijı şıjaqtı qavırtı tek onan qısqaraq kajmandar voladı. Özenderiniñ qajrandarǵında tas vaqa esepsiz kör, olardıñ çımyrtqalarǵın (maj aluv ycin) çı-nav indejsterdiñ kəsivi voladı. Çanıvarlar dınyjesinin munca esepsiz vaj voluvıñdı sebevi: tyrlı əsimdikteriniñ moldıqı, klj-matıñdı çımsaq, əri çılylıqı, tropik ormandar men savannala-ǵında turatın qalıqtıñ azdıqı.

Kordijlijerdiñ ystirteri men vetkejlerinde çanıvarlar onca kör volmajdı. Tavdaqı çalqıñlarda lama men vijkuvı (tujaqtı çanı-var, tyjege uqsastav) ösedi. Tav aralarǵındaq minber tastarda kondor (çer çyzindegi eñ iri çyrtqı qus) ujalajdı.

Pampastarda tyje qustar usırajdı. Mundaj tyje qustar Aprijka tyje qustarǵınan kəri kicirek keledi.

Əmerijkada Evropadan kelimsekte kəcip varqanca yj çanı-varlarǵı volmaqan devge voladı. Tek tuvndralarǵında adamqa qızmet etetin ijtter, Tystik Əmerijka ystirterinde lamalar volqan. Evropadan kelyvciler özderi men birge çılıqı, şıyı taqı vasqa yj çanıvarlarǵın alıp varqan, bul ajvandar qazirde Əmerijkada nece çyz milijondap əsiriledi.

Əmerikanıñ qorçaqan tenizderde əsirese, Teristik Əmerikanıñ qorçaqan tenizde valyq kör voladı. Ol valyqtar kəvine losos.

treska, maj savaq taqь vasqalar. Balyqtardьn kьp җerleri Teristik Өmerijkanьn Nijyvavndlend, Bankuvber araldarь men Alьska tyveginiң җaқalarьnan kьvirek vajqaladь.

Nijyvavndlend aralьnьn maңьnda Lavradordьn suvьq aqьsь men Golpstrijm aqьsь tyjisetin җerlerinde ylken qajraң var; bul qajranda valdьrlar men usaq җandikter kьp voladь da olardь valьqtar qorek etedi. Suvьq aqьs pen җyzip tireskeler kelip sol җerge toqtar qaladь, yjtkeni olar Golpstrijm aqьsь җyretin җьlь suvda tircilik ete almajdь. Mundaqь Nijyvavndlend qajraңь virte—virte kьterilip vijikter keledi. Vijiktejtin sebebi, bul qajraңqa muz tavlarь, Grenlandijadan udajь tas, qum әkelip, sol qajraңqa kijligip turadь. Kelgen muz tavlarь sol arada virte—virte erip bitedi de, olar men birge kelgen qum tosқьndarь men tas kesekleri sol arada tunьp qala veredi. Mine, osь sьjaqtь qajraңdarda valьq uvьdьrьgь casьp, әsip—әnedi.

Qalqь.

Өmerijkada 250 mln. qalьq turadь. Ortaca esep pen 1 *ks* kijlometir җerge 6 adam keledi, jaқnьj, Azija men salьstьrқanda onan 5-ese kem.

Qalьqtьn eң az turatьn җerleri Polьr araldarь men Muzdь okeannьn җaқalarь voladь. Munda eskijmos qalьqtarь turadь.

Bul eskijmostardьn Teristik Azija eskijmostarьnan aьrmasь: bular vuoqь us-taj vilmejd; bulardьn yj җanuvlarьnan ustajtьnь, tek җegin ijt. Eskijmostardьn vьstь kәsivi anсьlьq pen valьqсьlьq. Qьs volsa kәсpeli muz sendьriniң arasьnan qaқьstьrьp teniz andarьn—ijt valьq (tylen), morҗ, aq ajuv avlajdь. Ijt valьq dem alьp җana avanь җutuv ycin, suvdan vasyп сьqarқanda eskijmostar onь blaqtьr-malь canьсqь (garpuvn) men ustajdь (ijt valьqtь aq ajuv da avlajdь, olar onь ajaqь men tarьp әltiredi). Ғaz volsa eskijmostar ol andardь qajьq pen җyrip avlajdь, ne volmasa valьq uvьdьrьgьn casuv ycin өзenderge сьqqan kezinde olar valьq avlajdь. Okean җaқalarьndaqь tuvndralardan teristiktiң җavajь vuoqь-larь men muvskuvs әgizderin avlajdь. Eskijmostar tastaп ne сьmnan soqqan kickeпe valaқandarda (kepede) turadь. Tipti keј kezderde qardan, ne orқac muz kesekterinen yj җasap, сонда da turadь. Bir yjde bir nece semija turadь da yj-leri әte tьoqьz, ijlis qoңьstь, sasьq voladь. Polьrdiң uzaq tynderi kelgende, taš tostaқanqa erigen maj qujьp, vilte җaқьp, yj icin sonь men җarьq qьladь.

Grenlandija eskijmostarьnьn mәdenijeti әdevir әskәп. Bulardьn bir seleninde tipti vaspaқanasь da var; onda eskijmostardьn gәzeti men җornalь vasyladь.

Guvdson сьqanaқьnьn voььndaqь qalьn ormandar men Mek-sijka, Juvkon җaқalarьnda qalьq az turadь. Ol җerler suvьq vol-қan sebepti, onda egin saluv mymkin emes. Ғalqьz aq ormandarьnda anсь—indejister kezip җyredi.

Mijssijssijrij özeniniñ çaqası, Uly kölder men Atlant ökeanı-
 ńyñ çaqalarında qalıq çiji otıradı. Bul aranıñ klijmatı qoñı
 çaj, sıyl, çana çeri ıqaldı, torıyaqı qınarlı voladı. Əmerijka-
 daqı varlıq qalıqtıñ çarımı derligi osı aralarda turadı.

*Tropik ormandarında turatın Tystik Əmerijka inde-
 jister. Bireviniñ qolında sadaq, birevinde onıñ oq-
 tarı, qulaqında sıroja etkizetin tesigi var.*

qaraqanda, Tystik Əmerijkanıñ qıjqalı egistik rampastarı
 men ystirterin de qalıq ədevir çijirek turadı.

Əmerijka qalıqınıñ ycten ekisi Evropadan kelgen kelimsekter-
 diñ urpaqları.

Teristik Əmerijkaqa ornalasqandardıñ vastıyları — aq ıyl sıyl-
 dar men ijrlan, nemister. Orta Əmerijka men Tystik
 Əmerijkaqa ornalasqandardıñ vastıyları — ijsrandar men
 partıvgaldar.

Əmerijka qalıqınıñ qalqan uc völiginiñ biri — negr, indejis,
 taqı vasqa aralas qalıqtar: mulat (evropalıq pen negirlerden
 rajda volqan buvdan tuqımdar), metijs (evropalıq pen indejis-

Orta Əmerijka çerinde de, əsirese Best-
 jndijada qalıq çiji, tıqız otıradı. Mundaqı tropik orman-
 darı aralı, çeriniñ kövi avat egistikke aj-
 nalqan.

Tystik Əmerijka-
 nıñ kör çerlerin, kisi
 qolı tijmegen vastar-
 qı zamannıñ tropik
 ormandarı alı çata-
 dı. Sondıqtan, bul
 aralarda qalıq öte sıj-
 rek kezdesedi. Sol az-
 qana qalıqtardıñ özi
 de kövine teñiz ven
 epler özen çaqalarında
 turadı. Amazon
 ormandarınıñ qalıq
 qojnında da, tuvndra-
 daqı sıjaqtı, qalıq az
 voladı (10 kv. km ge
 volqan bir kisi den
 aq keledi). Ormandar-

terden rajda volqan buydandar) voladъ. Bular kёvine evropa-lyqtar sydaj almajtъn, klijmать ыstъqъraq ыerlerde turadъ.

Evropa kelimsekeri kelmesten buyъn, Өmerijkаның teristiginde kileң eskijmostar turqan: al Өmerijkаның qalqan ыaqтарының бәрінде de көр ulыstъ ind ejister turqan.

Indejsterdin көbi аң avlap kёsip etip, kezip ыyrıp өmir syrgen. ыана olar өз ара bir nece usaq uruvlarqа belinip, osъ uruvlar avlajtъn аң мен ыerine talassъp, өз ара dajъm soqъssъp turqan. Tek bulardъn Meksijka men Peruван ys-tirtinde turatъn bir az uruvlarъ qana otъbъqsъ turmъsqa tysip, egin salatъn vol-qan. Egetin astъqtarъ—ыygeri men kartop, bular munъ egip, ыer ыyrgen kezde ol eki astъq Evropaqа tipti mёlim de volmaqan. Indejster ykimet quыр, tipti evropalyqtarsъz aq өз betteri men ыazuв tapvalarъn ыoqtarъp, сонсалыq dёreыege ыetken.

Beri kele, Evropanyң tyrlil ыaygerleri indejls ulыstarъn көр qъbъp tastaqan. Bul kynde, olar kёvine Tystik Өmerijka men Meksijkada qana qalqan.

Negirler Өmerijkaqа өз erki, өз beti men varqan emes, bular-dъ Evropa men Өmerijka savdegerleri tutqъn qыр Aprijkadan us-tar аlyp, Өmerijka plantatъrlarъna әkelip qul esebinde satъp tur-qan. Olardъn әkelgen negirleri, bir nece milijon; qazirde vykil Өmerijka qalqъnъn segizden biri volъp esep-teledi. Өtken qasъrda quldыq resmij tyrde ыoъlqan, degen men qazirgi vaqыtta negirler qattъ ezilyde. Negirlerge tipti qataң qarajdъ: olardъ ыalъp vagon-ga kirgizbejdi, zavъttardъn көvine almajdъ, negirler ycin tyzelgen ajъrqa kvartalda turuvqa zorlajdъ, „aqardъn“ valalarъ oqыр ыat-qan mektepke negirlerdin valalarъn almajdъ, negirlerdi ыloqъj ijt terkige salъp qataң ыaza qoldanъp, kez kelgen ыerde oъna kelgen qorlyqъn kёrsetedi, samasot jәkij „Lijnc sotъn“ ыasajdъ.

Memleketter men kolonijalar.

Kartadan. Өmerijkаның memleketteri men kolonijalarъn kёrsetip yjreninъzder; olardъn astanalarъnъn atъn atар berinъzder.

Өmerijkadaqъ ыer көlemi ыaqъnнан eң iri memleket—*Өmerijka Qurama otattarъ* (ӘQC) men *Brazijlija*. Bulardъn әr qajsъssъnъn ыer көlemi Evropa ыerinin varlyq көleminen az aq kem; biraq, ekevinin qalqъn qosqanda da Evropa qalqъnнан әlde qajda az (№ 2 qosъmsaъnъn qara).

Bul ekevinen basqa, ыeri keң memleketter altav—Olar: *Argen-tijna*, *Meksijka*, *Peryv*, *Bolijsija*, *Balwomsijja*, *Kenetsuvela*. Bu-lardъn әr qajsъssъnъn bir mijlijonnan көbirek *km km* ыerleri var. Bәrin qosqanda ыerlerinin көlemi Evropa men birdej, biraq, qalqъ Evropadan 10 ese kem—ne varъ 50 milijon.

Bul sьjaqtь ьziп ьzi vasqarьp turqan memleketterden basqa ьmerijkada imperijalis dьrьavalardьdь kolonijalarь da var. Olardьdь icindegi ьn irisi Anglija domijnijonь—*Kanada*; ьeriniд kьlemi ьaьqьnan ьmerijka qurama stattarьnan asьp ketedi. Biraq, qalqь onan 12 ese az. Basqa kolonijalardьdь icinde sonan soьdьqь irisi ьmerijka qurama statьna qarajьdьn tek Teristik ьmerijkadaqь *Alas-ka*. ьana Tystik ьmerijkada, Anglija, Pransija, Nijderlandь ycevi belisip alqan, *Glijana*. ьmerijka qurama statьndь tystik ьaьqьna ornalasqan memleketterdegi ystem til, roman tili (Ijspan men Portuvgaldiki), bul tildin tyvi latьn tilinen ььqandьqtan, bul elder Latьndьq ьmerijka dep ataladь. Bulardьdь varьqь nь ьQC qa ne Anglijaqa vaьqьnadь.

Kartaqьa qarap tavьndar. Sender ojlardьn men teristikten tystikke qaraj vet alьp Lavrentija ьzenindegi Ottava qalasьnan ajrorylanoqa minip, Laplat ьzenindegi Buvnenos—Ajres qalasьna ьььp vara ьatqan volьndar. Ajьndarь, sonda qandaj memleketterdin ystinen ьььp ьter edinder? ьolьnda qandaj teniz, ьzenderdi kьrer edinder.

ЬMERIJKA QURAMA STATTARЬ (ьQC).

Kьlemi 7839 mьn. kv. km. Qalqь 125 mln.

Orьp, ylkendigi, ьegarasь.

Kartaqьa qarap tavьndar. ьQC tьdь qurьlьqtaoьqь ьana suv vojlar ьyretin ьegarasьn tavьndar. ьektes elder men ьegaralьq ьzen, kьl, tenizderdi atandar. Porttarьn ajьndar. ьQC tьn ьn teristik ьaq ceti men, ьn tystik ьaq cetti qaj pьrallelerde turadь? 50—parallel ьmerijkanьdь qaj ьerin, SSSR dьn qaj ьerin vasьp ьtedi? ьQC tьdь vatьsьnan ььqьsьna, teristiginen tystigine dejingi uzaqьoьpьn ьlender.

ьQC ьer ьyziндеgi ylken memlekettin biri, ьeriniд kьlemi ьaьqьnan (kolonijasьz) Evropadaqь karьjtalistik memleketterdin varin bir qosqanda, sodan da asьp tьsedi; biraq, qalqь ьaьqьnan Evropadan yс ese kem.

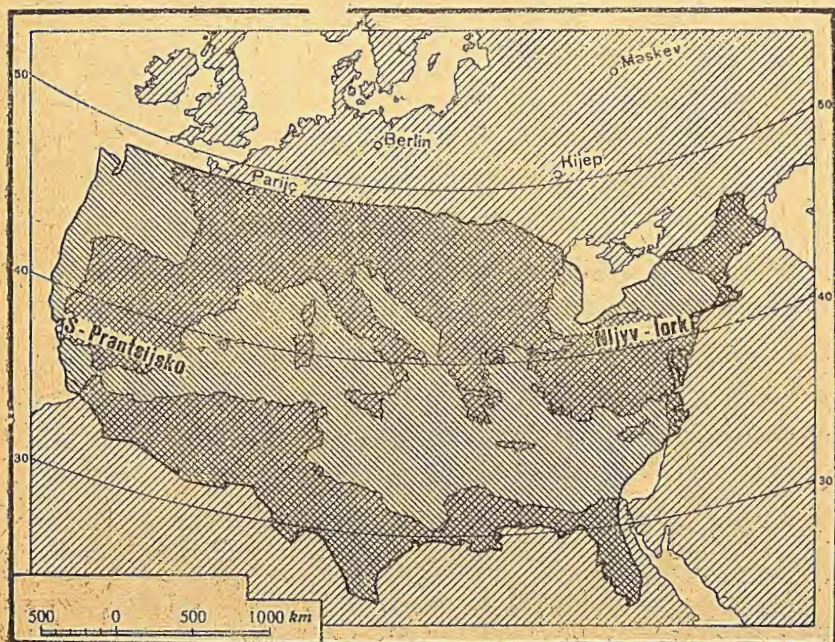
ьQC tьstikte Meksijka men, teristiginde Anglijaqa qarastь—Kanada men ьektesedi.

ьegaralarьndь kьvirek vьlimi tegis ьerler men, ne volmasa ьzen, kьl vojlarь men ьyredi. Sondьqtan, ьQC tьdь orьp kьrciles memleketter men qatьnas—vajlanьs ьasap oььruvqa qolajь.

ьQC tьdь yс ьaьqьn birdej qatrajьn teniz qorcajьdь, keme toq tajьn kьp gavandarь var. ьQC tьn ььqьs ьaq ьaьqalarьnda *Nijyo—Jork*, *Pijladelpija*, *Boston* qalalar turadь. ьer ьyziндеgi suv ьolь qatьnasьndь ьn kьp ьyretin ьoldarь osь aradan vastaladь. Bul

çoldar ƏQC tə Evropa memleketteri men vajlanьstьradь. Bul çoldar, teniz çolь qatьnasь ørkendej bastaqan, soñqь çasьrlar icinde qurьldь. Osь çoldardьñ voьь men eñ ylken, eñ tez çyretin kemeler ersili—qarsьь aqьььr çyrip çatadь.

ƏQC tьñ Uьь okean çaqasьnda *San—Pransijsko* men *Los—Ançeles* porttarь var. Osь porttardan, qalqь kør Azijanьñ—*Çarоnifa* men Qьtaj çerine varatьn suv çolь bastaladь.

ƏQC tьñ turojan ornьñ Evropa men salьstьrojan karta (sqema).

Panama kanalь aqььь çyretin teniz çolь ƏQC tьñ Atlant okeanь men Uьь okean çaqalarьn tutastьradь. Panama kanalь ƏQC tьñ qaravьnda.

Eger, viz ƏQC tьñ çaqarajalьq ornьñ Evropa memleketteri men salьstьrsaq (kartan qara), tььnanь vajqajmьz: 1) ƏQC eki okeanqda sьqadь, 2) ƏQC tьñ ornь Evropa memleketteriniñ kòbinen tьstigine qaraj çatadь. ƏQC tьñ teristik çegì men øtetin 49—parallel—Evropada Parijçdьn qasьnan, Germanijanьn tьstiginen SSSR da Qarkiptiñ tьstigin ala øtedi. Aravьstan men Saqara çòlin vasьp øtetin 25—parallel ƏQC tьñ tьstik çaqьn ala ketedi.

ƏQC tьñ ornь økvatorqda çaqьn volqandьqtan, ol çььььqtan qamtamasьz øtedi, al økinci çaqьnan eki okeanьnd arasьnda çatqandьqtan klijmattьq ьqalь da çetkilikti voladь, tek kordijlijer çotalarьnьñ arasьnda tujьq çatqan ystirtterdiñ qana ьqalь kem voladь.

Ръсбѣтаыс сирақтар.

1. Çeriniң kölemi сарынан ӘQC vizdin SSSR danı nece ёse kem? Qalqынн сапы сарынан nece millijon kem?
2. ӘQC тың өзender мен көлдерди војлар çana parallelderdi војлар çyretin uzaq сegaralarъ qaj çerlerde voladъ.
3. Panama kanaly arqыы çyretin teniz çoly ӘQC ycin ne severti maпыzды?

Çaratылысынън vastы tyrleri.

Kartaqqa qarap tavындar (vojavыb). Batыstan сыqsса qaraj 37—paral-
feldi kesip etetin orpat, ystirt, qolat, tavlaryн көрсетinder, çana olardyң qaj çer-
lerde turatындарып tavындar.

ӘQC тың batыс çaqы tygeli men Uы okean çaqalaryн çaqalaj çarыsa çatqan *Kordijlijer* tavlaryнън vijik çotalary voladъ. Tav men okeannyң arasy, ne ensiz tereң qolat pen, ne keң çatqan vijik ystirtter men ажыladъ. Sol ажыръ turatып qolattardyң eң ylkeniregi—*Kalijpornija* qolatъ voladъ. Munың ultанынан *Sakramento* ezeni aqadъ. Qolattyң klijmatъ сыы, qurqaq voladъ; торыraqы өte qunarы çana çan—çatqan keletin çelden qorqavыb. Bul qolatqa Sijerra—Nevada tavlaryнан сыqatып өзenderden көp suv kelip tu-
radъ. Sijerra—Nevadanyң batыс çaq vetkejleri qalyң orman volыp, ezen suvы men tereң arnalanыp tilimdengen. Bul vykil çer çarыndaqъ eң suluv çerdin biri volыp sanaladъ.

Oсы arada 1200 metir vijiktikke turqan Ijosemijt qolatъ var. Bul anqardy çaqalaj tas төbeden tenip turqan granijtti tastar өзennen 1400 metir vijik turatып çarlar var. Bul tastardyң roгымы munara, kымbez сыjaqъ әr aluvan сәvlettі; vijik çarларынан vurqыrar qulama suv aqыp çatadъ; qulama suvdyң biri—yc satыb minberden 750 metir vijikten qulajdy. Bul arada әjdik iri sekvoj aqasъ kici—girim orman volыp өsedi. Bul anqar Ult parkы voladъ. Bul anqar qыsty kuni, әsirese ormandar aq qarqa orаныp qulama suv çarыndaqъ granijtt çar tar muz vyrkenip, kыp nurъ men çalt—çult etip qulрырыp turqan kezde, өte—mөte көriktili suluv volыp көrinedi.

Kalijpornija anqaryнан ystiltke qaraj ketken vette, Los Ançeles qalасынн çarында „*Açal anqarъ*“ deytin anqar var. Bul kylli çer çarыndaqъ çazyb eң ыstyq çer; munың ortaca temperaturasy yjelde 39° qa çetedi. Anqar okean suvынън vetinen 146 metir төmen çatadъ. Bul okean çaqынан teniz voјыndaqъ çana Sijerra—Nevada vijik tavlary мен qorcalыp turadъ. Çazyb kuni anqarqa bir tamсы çavyн keltirmejtin teristik—сыqs passattary өsedi. Kölenkeli çerdin өзinde temperatura 56° qa çetken qajnaqan ыstyqtar, qandaj өsimdik vo sa da kyjdirip usыp çiveredi.

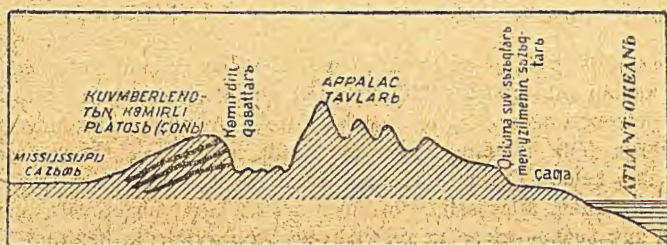
Ystirtterdin eң ylkeni *Ylken Bassejin* çeri Ylken Accы көlderі men tatыravыt sortaq сәl voladъ.

Kordijlijer tavынън vas çotasъ—*Sengir tavы*—Uы okean мен Atlant okeanyна qujatып өзenderdin suv ажыqы volыp çatadъ.

Məselen, sol tavadan сығыр Уль океанға қарай Қолумбия мен Кolorado өзенери ақадь; Atlant океанына қарай Мижссуврий, Арканзас тақь vasqa оң қақьнан қујатын тырли салаль Missijssijrij ақадь.

Қолумбия мен *Кolorada*, өзенери арасьн терең оыр оыр Қанјон дејтин терең сайлар қасақан. Қolorada өзенинің канјонь тереңдиги 1800 *m* туньң еки' қақасы көз қеткисиз сығьрав қар, қагыльң веті қьзы, ақ, қасы, тырли тусті келген тав сыльстарьнан қураққан қаваттар, қарасаң көз тундығыр қорсар турадь.

Бул қолат мәңгі музь vasқан дәвир кезіндегі өзен сувь мен тереңделген. Ол кезде бутин Сөңіг тавларьның қал—қоталарь қальн мәңгі муздар мен бүркелген, қана ол кезде Қolorado өзенинің сувь да қазіргисинен әлде қайда мол болған. Арна сол кезде қасалқан.

ӘҚС тың сығьсы қақьның қер қурылысы. Узилме сызьқатарьн тавьндар.

Сөңіг тавдың арасьнда кей бир қерлерден вулкән аймақтарь кездеседі, мәселен—*Ijellovston ult паркь*; онда қар қамьлқан биік қоталардың арасьнда қыздеген гејзерлер мен ыстық сувль қайнақан вұлақтар вар.

Сөңіг тав металға вай: тьс, алтын, кумис, қорқасын, сылар тақь vasқалар.

ӘҚС тың сығьсында Atlant океанының қақаларьн қуवालaj 2 тың *km*. қерге дејин варагың *Appalac* тавларь турадь. Булар ески тав, терең қолаттар мен тилімденіп, қердің қарьлувь мен орқас тастарға вөліген.

Мундақь қер қарьқатарь тавдың сығьсы қақ етегін қувьр қатадь. Бир кезде осы әсіјені вөјлар қер қарьльр, қарьқтан төменгі теңіз қақалық алар омырајьр, төмен сөккен. Осыньң салдарьнан Сувдсон, Delavar өзенердің аңқарь әрі терең, әрі узарьр қойнаққа ајналқан; сол қойнавларда *Нижь-Јорк*, *Пижладепїя*, *Балтијмор* тақь vasқа ірі порттар турадь. Онь мен қават қақаның сөгіп төмендевінің салдарьнан *Нижь-Јорк* гаванін океаннан ајьғыр турқан *Узьн арал* вөлініп қалқан.

Appalac тавьның ватыс қоталарь (*Кумберленд*) көмірлі плато (қон) volадь: Будан антрасіјт пен кокс көмірінің қалың

qavattarь сьqадь: Өзender аңqарьндаqь көмір асьльр қалаңастаң-
qап, сондьqтан оның альнувь оңай.

Appalac пен Kordijlijer tavlaryның arasындаqь кең алqар үлкен ојрат voladь. Ојраттың ортасы мен тустиги әнтеқ төмендеу; осы ыдыдың воь мен тустикке қарай көр салалы Mijssijsijpij өзені ақадь. Mijssijsijpijдің өзі Қоқарь көліне қарып турqан Канада massiьvinen bastaladь, узьндыqь 4 мың kijlometir, salalary Kordijlijer мен Appalac tavlaryнан сьqадь. Salalaryның icindegi ең узьны—*Mijssuvrij*. Буl mol сувль өзен Kordijlijer tavlary мен Ijellevston ult паркынан bastaladь. Egerde Mijssuvrijdi Mijssijsijpijдің ең vасы qыр esepтesek, onda оның узьндыqь 7000 kijlometirden de көvireк voladь. Kordijlijer tavyнан mol сувль bir несе өзender ақадь. Appalactan Mijssijsijpijдің ең mol сувль salasy—*Ogajo* өзені ақадь.

Qысқасы, Missijsijpij ete сувль өзен (sekунтына 19 мың куб. м. сув ақадь). Biraq entinиң қалрақтыqь 1 kijlometirden aspajды; сондьqтан терең қана нақ дөлтасына қеткенсе қатты қана тез ақадь. Қазоь тур тасыqан kezinde оның сувь 10—12 метрге дейін көтеріліп, көмерінен асady; сьjitip, алауындаqь қазьqтарды tygel сув альр ketedi. Оның сувьн аңqарынан асырмау үеин көр қерлерінен төңqан саьлqан; biraq, Missijsijpijдің сувьн бу да ықьj вөгер тура алмайды, ci-
rep-keлgen сув вузьр—қарьр ketip, caruvaqqa көр вуlincilik keltiredi.

Salalary мен birge Mijssijsijpij өзені ӘҚС тың сув қолы қатынасы үеин маңызы зор (буl өзender мен сьретин сув қолының узьндыqь 28 мың kijlometir). Оның Ijllijonojs пен Ogajo дейтін екі саласы каналдар арқылы Уль көлдер мен tutастьғылqан (kartaqqa qара).

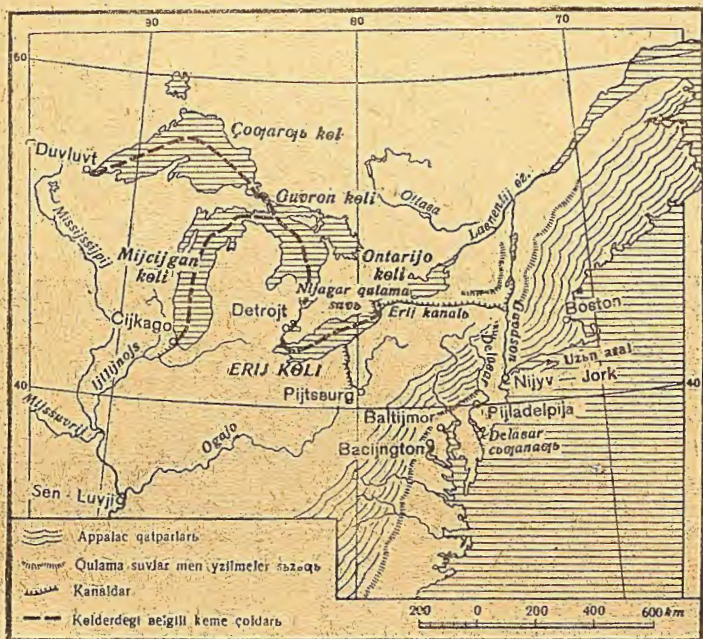
Уль көлдер Канада қалqаны мен Ortalyқ қазьqтың arasындаqь сунqьрдың ојқы қерінде турadь. Көлдердің терең ұлтаны тустикке қарай Mijssuvrij мен Ogajo өзenderіне дейін қарqан мәңгі муздар мен қазьльр ојылqан. Қоқарь, Mijciьgan, Guvron, Erij көлдерінің сув веті tygel дерлік bir dengejles. Ontarijоның сувь olardan 100 метр төмен. Сондьqтан, Erij мен Ontarijo көлдерінің екі ортасынан ақатын Nijagar өзенінен Nijagar қулama сувь pajda volqan. Буl қер сьzіндеgi ең кьcti қулama сув. Буl қулama сув екі тармақталып 49 м vijikten қулайды.

Буl қулama сувь 7 милиjон ат кьcіндеj quvat vere aladь. Осы кьuni ol quvatтың besten birinи канал мен тьnnel арқылы ақьльр pajdalanьр отьр. Осының салдарынан қулama сувдың кьcи кеміп keledi.

Кеме сьrgizyv үеин cluvzды екі канал қазьлqан: olардың biri—
qьсқа, қулama сувды айнальр Erij көлінен Ontarijo көліне varadь.

Ekincisi uzyn—Erij kanalъ, bul Erij kolin Guvdson özeni men qosady.

 QC tьd kljmatъ kövinese Ulъ okeannan Atlant okeanъna qaraj esetin (onan  ri Evropaqa  tetin) sijklon men vatyс  eline vajlanъstъ.  QC tьd teristik—vatyс  aqalarъna  avъn—casyndъ k r  keletin ыqaldъ  el esedi. Teniz voъndaqъ Kordijlijer, Kanada, Kaskat. Sijerra—Nevada tavlarynda tamaca qylqan  aryraqъ ormandar  sedi.

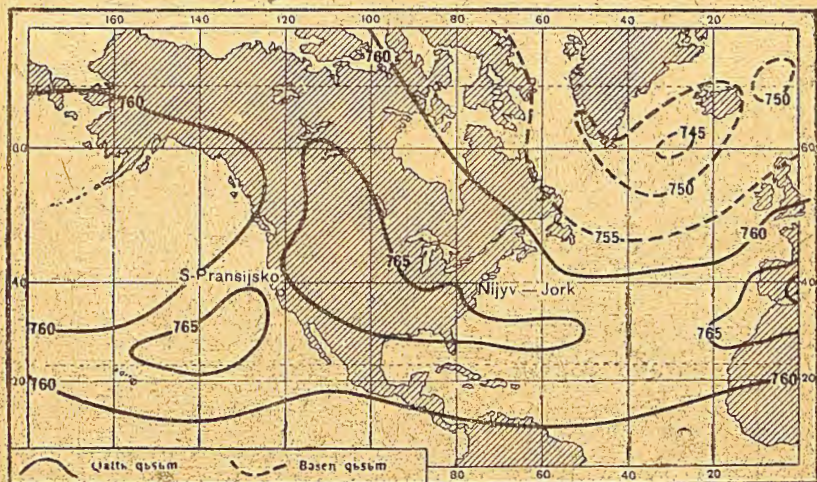
Ulъ k lder aъtaqъnyъ suv  olъ qatъnasy. Ulъ k lderdi Missijsijrij salalaryna qosatъn Erij kanalъ men eki kanalъdъ tavъndar. Ol salalaryndъ atъn ataqъdar. Erij kanalъ men keme  yretin Guvdson  zeniniъ  erdin c kken ojъy yzilmesinen  tetin  erin k rsetinder.

San—Pransijsko men Los—An eles qalasy turqan Ulъ okean  aqalarъnyъ tystik  aq belimderiniъ qъsy  yly,  azy qurqaq volady. Bul  aqtyъ  simdigi—m ngi kögerip turatъn aqactar men (Ijtalijadaqъdaj)  erortalъq teniziniъ ösimdikteri volady, viraq, olar alasa ojraq  erlerde  sedi.

Uyken Bassejin men Kolorada ystirtterine vatyс  eli kelmejdj, eki arada  eldi  ivermejtin tavlary var. Sondъqtan, kljmatъ quroqaj volъr,  eri asъy k ldi, sortandъ c l volady.

Cöldiң сьрһь ҫағьндағь Sengir тавдың веткейлерине ҫападан орман өсир келеди; севеви тавлардың вијик ҫондағьна ватһь ҫелдери мен келген ҫавьн ҫавьр турады.

Kordijlijerden сьрһьсқа қарај ҫаватын ҫаңвьлғар Meksijka сьрһьнағьнан соғатын ҫел мен келеди. Ватһь ҫели мунда қуғьағьыр, ьрһьлған ағьлр келетиндиктен вул ҫердиң авасьн қуғьатыр ҫивереди; сондықтан Kordijlijer тавьнды етегин көвеlej узьн, қара торьрақты ҫайрақ дала—Prerij аьр ҫатадь.

Teristik Әmerijkada қьннуар ағьндағь аваның қысымь ҫоғарь, төмен волатын аймақтардың ҫајоғасуы. Teristik Әmerijkаның сьрһьь ҫағь ватһьына қарағанда неге суығьырақ экендигин тьсindirиндер.

Kordijlijer мен Appalac тавларьнаң арасьн аьр ҫатқан кеп вайтақ ҫазьқтың авась ҫаз ьстық воладь; ал, ватһьстан аңьзғақ соғьр туратын волқандьқтан, сьрһьсқа қарағанда оның ватһь ҫағьна ҫавьн—сасын кем тьседи. Appalac тавларьның веткейleri көк оғай салғын мен аралас орман воладь. ӘҚС тың УЬ көлдер мен теристик—сьрһьь ҫағьларьның ҫазь салғын келеди. Ујикени, вул араға Labradorдың суығь ағьсы мен көлдердиң әсери тийеди. Вул араларда вәринен де көри тоғайлық сөптер ҫағьь өседи.

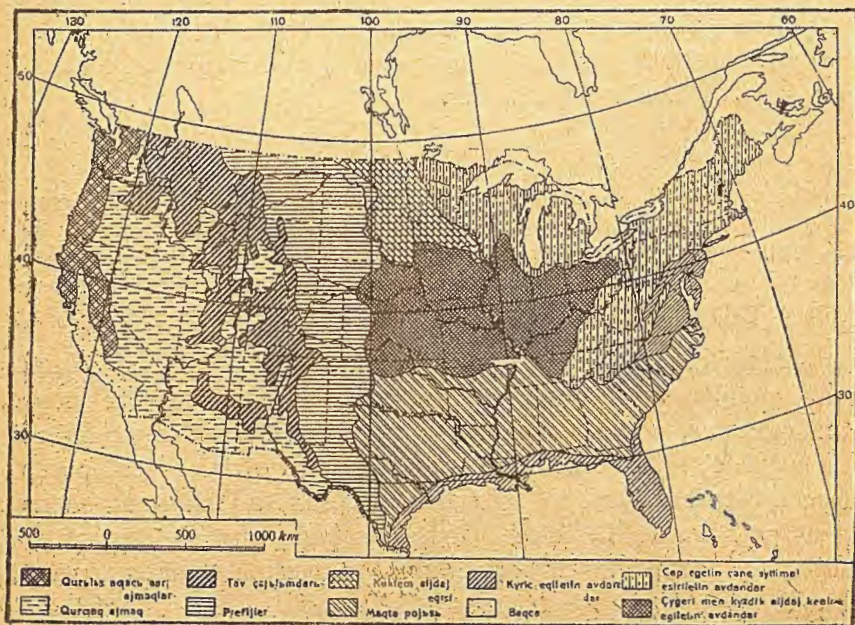
Meksijka сьрһьнағьна ҫағьн ҫерлердиң ҫазь ьстық, әги дьмқы келеди. Вул, ӘҚС ты кесир өлетин варьлық сьјклондардың алдыңғы ҫағь тьстиктиң ьрһьлдь тропик авасьн өзіне тартқандьқьнан воладь.

Sондықтан, сьјклонның алдыңғы (сьрһььстық) вәллиминиң ҫелдери тьстик пен Meksijka сьрһьнағьнан (картаға қара) еседи. Олар су вьвларьн көр әкеledi, вилардан вул қуғьалр, ҫавьн—сасын

volady. Sijklonnyj artqь qaqьnda (vatъstьq veliminde) teristik qeli esedi, vuj qel qьstь kuni qurqaq, eri suvьq, qazdь kuni qurqaq-sьlqьtь, salqьn keledi.

ƏQC tьj Kalijornija, Meksijka sьqanaqьlьj qaqalagь men Florijda tyvekterinen vasqa qerleriniq qьsь suvьq volady.

Əsirese, ƏQC tьj teristik qaqьnda, Uљ kelder men Sengir tavlaryьnьj eki arasь qattь ajaz volady. Ujtkeni, vytin qьs voљь qerlik vuj qerlerde, ortalyq—Azijanikine usaqan, antijsiklon qelderi esip turady. Sondьqtan Əmerijkaьnьj te-

ƏQC tьj avьl caruvasьlьq kartasь. Maqtanьn qaj qerde, qьgeriniq qaj qerde eqiletindigin kersetinder. Kyric ne severti ƏQC tьj tek tystik qaqalagьnda qana egiledi?

tistik—sьryьsьnda kьcti suvьq qelder volady (kartanьj qara); osьnyьn saldarьnan Uљ kelder 5 ajqa dejin qatьp qatady. Suv qolь qatьnasьna kelderdiq rəjdəsь samalь, tek muz vizozьs kemelerdiq qərdemi men qana azьn—avlaq qatьnas volьp turady. Nijyv-Jorkta qьpuvar ajь San—Pransijskodan 11° suvьryьraq keledi (sonda Nijyv-Jorkta—1° suvьq voləqanda, San—Pransijskoda +10° qьs volady).

Qalьp alqanda ƏQC tьj qaratьlьs vajьlьq mol. Onda qunarьlь, kejde qara torьraqtь, vijdaј egьvge qavьn suvь qetklikti keq qatqan qerler var. Onda iri, etti, sьjьr maldarьn əsiretin cyjgin qertь keq dalalar var. Mal men cocqoqa qem qьlьp veretin qьgeri egьv ycin (qaq ortalyqta) qunarьlь torьraqtь qalьraq avdandar var.

ӘҚС тьң ватыс қақында, қерлерин қолдан сувландыrsa қоғарь сортть қемис ақастарьн өсирьвге келетин қуғоқ аьдандарь да вар. Тустик—сықысында қемис егетин васть авдань—Плоридьа.

ӘҚС тьң тас көмирге вай кени, Appalac тавьнда қана емес, Орталық қаьзьқтарьннан да сықадь, бул қерлерде көмирден басқа, тинаждьд да орасан мол қордаларь вар. Мунай Appalac-қа қақың қердеги кымбезди тав қьньстарьнньд астынан қана Мексика оьрать мен Калиьпориия тьвгениен альнадь (картаға қара).

Темит тьвдасы ӘҚС тьң көр қерлеринен кездеседи. Канада қалқаньнньд Қоғарық көл қаьнндақы қижегинде қатқан кен, қер қьзиндеги ең мол кендердин қатарьна қосьлады. ӘҚС тьң ватыс қақы тьсти металға, әсиресе, мысқа вай.

ҚЫҒЫР ВАТЫС.

Қығьр ватыс—Уль океан қақаларьнда, Теңиз воьндақы, *Kaskat, Sijerra Nevada* тавларь мен *Kolumba, Sakramento* өзенери воьнда қатадь. Мунда—Васиьнгтон, Oregon, Калиьпориия штаттарь турадь. Олар теристиктен тьстikke дейин 2 тьң киллометирден көвирек қерге соьзлады. Сол севепти бул өлкенин қаратысьь әр тырли болады.

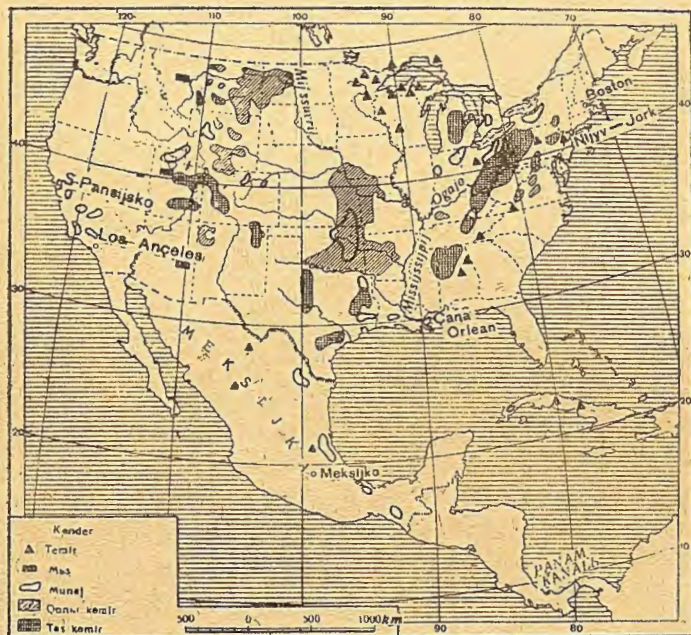
Теристик қақ бетиндеги Теңиз воьндақы қана *Kaskat* тавларьнньд усти Әмериканньд қьзы қарақайларь мен дөв-кедр (mamont ақасы мен қьньстас) ақасы өскен қалың нуь орман болады. Ол ақастар 100 метирдег виьк воьр, қер қьзиндеги ең қоьжув өскен қуғьльс ақастарьннан саналадь. Ири сьмватть қуғьльс ақастарь виь—виьне қапасьр қақың өседи. Сондьқтан, бул сьжақты орман итери әри қараңқы, әри дьмқьл келеди; қери мык, рапортниктер мен вьркевли болады.

Бул сьжақты ормандар вьгьд ески дьниьде—Европа мен Азияда воьқан, вьрақ, ол ормандар соқы мөңги муздарь басқан дөвир кезинде қьжьльр кеткен. Биздин қазирги дөвиримизде, бул ақастардын өсьвине ӘҚС тьң қоьықай боьалды климать қоьайль воьр отьр: бул қерге океаннан материкке қарай, өскен боьалды қелдер мен сийклондар ьстемдик етип турадь.

Kolumbiya өзенинньд өлкесинде туратын көр қалық ақас кесьв кәсиви мен тирцилик етеди. Олар ақасть қьсты кьни қар қаьмьлоқан тав беткейлеринен кеседи. Диьаметри 2—3 метир келерлик қьван ақастарды илезде оңай кесетин меқаниькаль ара станоктарь мен кеседи. Кесилген ақастарды, ьлкен вөрене кьжинде, не вөлектер тилген кьжинде кькти қьлап вавьр тракторлар мен сьжетип тавдан төмен тьсирип, темир қол воьйна әкелип, роььзқа тиеьди. Ал, қақы турқы қалың қар ерип, өзендер вьрқырап тасықан кезде, даярланған вөренелердин қалқаньн *Kolumbiya* өзени мен ақыьр, сақасына қеткизеди. Ол

çerde aqac tiletin yiken zavıt var, oqan teñiz suvı tolıqır tası-
qan kezde, okean kemeleri kelip turadı.

Teñiz suvlarınıñ tasır toluvı kezindegi suv tolıqındarınıñ kucin sol zavıt-
tarda pajdalanır, aqac tiletin stanoktarını çürgizedi. Suvdıñ tasuvı kezinde teñiz
suvlar, zavıt elektir stansasıñ tuvrıjnı arqıv, zavıtıñ çaplan qurıqan
vassejinge varır qıjadı, qajtqan vaqıtta taqı da sol tuvrıjnı arqıv etkendik-
ten tuvrıjndı taqı ajnaldırır çürgizedi.

ӘҚС тың eastı ken байлықтары. Tas көмір мен темірдин ең көр сьратып çерлерин
көрсетиндер, ӘҚС тың Батыс Тавларынан қандай pajдалы кендер сьқады?

Ақас кесув өнерли кәсібіндеги çумьссылардыñ турмыстары авыр: çаз олар таза
çумьссыз қалadı, қыс лагирде турadı, varaqtары тығыз, қара воляр вақытса орна-
тылқан рестерге кун узаққа çумьсқа кижген сув кижимдерин çажыр кертiredi. Çыз-
деген ақас кесувчилер çыл сайын ақастың астында қалыр өледi. Өлмегенi çарым-
чан воляр қалadı. Уйткени, оларда ес бир қавьртан сақтау çаралары çоқ, çумьсты
зорлап тез истетеди.

Ақастарды савуықда кирискенде вальсачылар алды мен ақастың вутақтарын са-
выр тьсiredi, ол үсин ажақьна волат спог, арқасына таңқыс вайлар сьқады. Сьjitip,
бирте—бирте çоқары өгмелер, вальтань рәтмелер савыр, вутарлағь береди; вальтань
çузынен исқан ақастың çаңқалары çап çаққа ортағь вьтырар исыр çатadı; Ақас
кесувчи солaj өгмелеген воь мен 70—80 метир вьжиттикке сьқыр ақастың (çу-
вандьқы көвине $\frac{1}{4}$ метир савасындағь қалқанда) вастарын кесир тьсiredi; ақастың
кесилген васы сатыр—кьтир етп вьжиткен çерге қулаждь; ал, ақастың тьви сонь
теркенинен қатты бьғалыр теңселип кетеди... оның васында тьроқан çумьссы, қулар

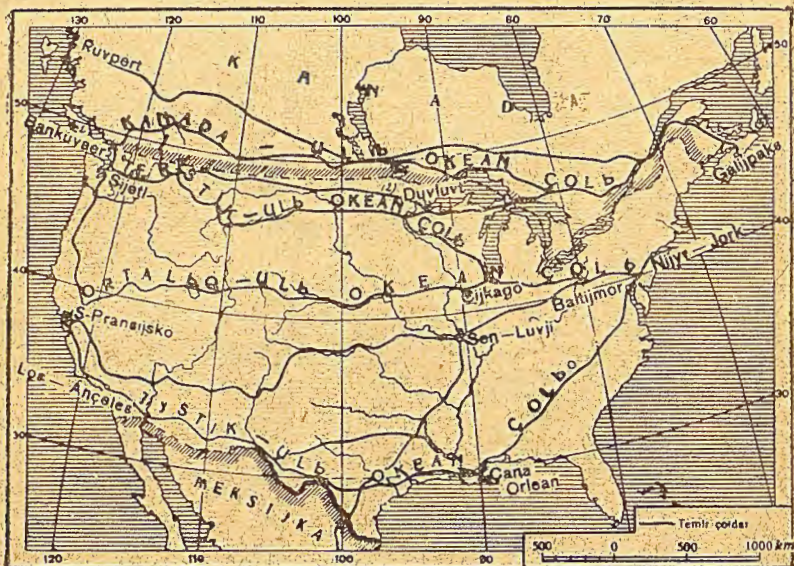

doğraj usьr kete çazdar, çroьn vekitir, tadqьsьn mьqtar, aqьastь qoьb men çusaqtar әren—әren çan savqalajdь.

Matorьb ara men kәterme kәvelderde istev de asa qaterli. Barьb çumьs, kә-pijtalьdn çumьs vasьna çoьqan adamьn өmiri men, tьqьz asьqьtьbьr istәtiledi. Orman avdanьndaqь gәzetterge yneми mьnadaj qavarlar vasьbьr turadь:

„18 çasar aqьas kesyvcь, Q. S. „A“ lagirinde sьpçьr yzilir ketkennен til tartraj әlip ketti“.

„U. J. 45 çasta, qulaqan aqьastьn ucqan vitaqь soqьr, tavanda til tartraj әlip ketti“.

Uьb okean temir çoldarь. Sanar sьqьndar, ol çoldar ӘQC ta qanca Kanada der qanca? Olardьn en çetki vastь pьvnxkterin aьtьndar

Biraq onьn esesine orman өnerli kәsiviniьn kampanijalarь kәp rajda tavadь. Ormandarda өзderiniьn lagirleri voladь da lagirde çatqan çumьsçьlarqa azьq—tylkiti kәrciles qalalarqa satatьn vaqьadan eki ese çьmbat satadь; bul vaqьada aьqьsь kelmegeч çumьsçьlar volsa, derev çumьstan sьqьradь.

Bul aradan aqьas tijegen okean kemeleri: Sьqьs Azija, Avstrallija, ӘQC tьn Atlant okeanь çaqalarьna ketip çatadь.

Koluvmьvija әzeniniьn quьbьsьnda, taqь da sol manajdaqь Uьb okeanqa qu-jatьn kicirek kelgen basqa өзenderdin saqalarьnda Losos tuqьmьs valьqtar kәp voladь. Bul valьqtar tenizde çyredь, biraq, uvьbьdьbьr çacuv ycin çazqь turьmь yneми өзenderge sьqьadь. Olardь naq osь kezde avlajdь. Osьndaj valьq avlaj-tьn өзenderdin saqazьnan yьken kәnservь zavьttarь salьnqan.

Valьq kesiviniьn kuçeytьv ycin Әmerikavalьqtar valьq tuqьmьs өndiretin zavьttar salqan, zavьttar uvьbьdьbьrtan kickene qurt çavaqtar өsirip, өзenniьn çoьqarqь vas çaqьna qoja beredi. Olar esejinkiregen soч tenizge tьsedi. Tenizde өsip yьken valьq vor, uvьbьdьbьr çacuv ycin өзenge qajta sьqьadь.

Tystikke tamańbaq, Kalijpornija statýnyń kljmatъ qurqaq voladъ, munda mamot aqasъ tek kickenе соq tyrinde оjana мысалъ: *Ijosemijt ult parkыnda* kezdesedi.

Kaskat pen Sijerra—Nevada tavlaryńnyń arasynda, uzыndyqъ 800 *km*, eni 90 *km*. Kalijpornija qolatъ çatadъ. Osъ qolat tygeli men syńsъr turqan çemis aqactary: çyzim, çjdek esimdikteriniń vav—vaqcalary volъr tavyladъ. Vav—vaqcalar tyzyv kvadrat tyrinde qurъlyr, Sijerra—Nevada tavъnyń vetkejlerinen aqatъn çyqa suvъ men qoldan suvaryladъ.

Suvdyń keptigi men çarqyrap tysken kyp sávlesi vav—vaqcalardyń captaly әpelsin, lijmon, avrikkos mińdal taqъ vasqa çemisterdi көр берyvine sever voladъ. Çemisterdi çynaqaan көзде, on мындаqaan çумыссылar çemisterdi aqac vastarynan алыр сыqъs çattary мен konservi zavъttaryna çeveryv ycin çәsikterge çajqastыr saladъ. Bulardan vasqa көр çemisterdi kyngе qojъr keptiredi. Qyst kuni tynde ajaz volъr çemisterdi suvq urъr ketedi. Biraq vuqan qarъsь qoldanatъn tijimdi caralary var: aqac—aqactъn arasyна munaj samъn çaqъr, çemisterdi aman алыр qaladъ.

Kalijpornija qolatъ casъmalъ altъnqa vaj volucъ edi; qazirde altъnъ tavsylyr kemidi. Biraq, onъç esesine Kalijpornija statýnyń vatъs çaqaalaryndaqъ Kordijlijer tavlaryńnyń eteginen көр munaj kenderi tavylqan; bul kynde, ol çerge ormandaj qalyń, munaj tartatъn munara salыndъ. *Los—Ançeles*—qalasy tez өsti. Altъnqa munaj, provodkalar arqыly munaj zavъttary мен teńiz gавандарына varadъ; odan kemeler (tankerler) tryvnderine qujyladъ. Munaj alqan kemeler, onъ taqъ tazartuv ycin, Nijuv—Jork Pijadelpija, London Gambuvrg, Neadol taqъ vasqa qalalarqa çeveriledi.

Los—Ançeles—vykil qъjъr vatъstaqъ iri qala. Qalanъn teńiregi toqan әpelsin, lijmon, pәlma aqactary өsken vav—vaqca. Ol vav—vaqcalar мен qalanъn өзine, altъstaqъ Sijerra—Nevada tavlarynan (tav keline) suv provodlary kelip turadъ. Bul çer çyzindegi ең uzъn suv provodъ (uzыndyqъ 350 *km*. volъr sanaladъ. *Los—Ançeles* qalasyńnyń çаныnda kijno ravrikkаныń çer çyzilik sentiri—Golljvud qalasy turadъ. Osъ aranaqъ alaqañda avmaqqa çerdin toqsan aluvan tyri syjъr çatadъ; munda teńiz de var, ormandъ, мәngi qarly, tereñ аноçарлы (Sijerra—Nevada) tavlar da var, qulazyqan çel, qulryqan көgal taqъ—taqylardyń vәri de var. Kljmatъ suvrtropik volqandyqtan, kijno sygreti çы on eki aj vojъna tysirile beredi.

Bul qaladaqъ çумыссы kvartalыnda ec bir esimdik degen volmajdy, көceleri ыlas, suv çetispejdi: bir несе varaqqa viraq çumek qarajdy. Bul kvartalдыń elektr samъ (munaj kampanjasy мен çasasqañ cart vojъна) kecki saqaq 9 qa dejin qana çanadъ, 9 dan kejin çумыссылar көresin samъn çaqъr otryvqa tijiatl. Çer çyzilik krijzъstъn saldarыnan on мындаqaan çумыссылar çumьstan сыqарылыр, yç—içteri мен birge pөterlerinen quvъlyr, qaqъryr qaladъ.

San—Pransijsko Sakramento özeniniń qujыlysyndaqъ сыqanaqta turatъn маңызды port. Posta—pasaqъr çoldary San—Pran-

sijsko qalasıyn duniye çyzindegi ylken portlardıñ varlıqı men de vajlanıstıradı.

Sijetl—Bankuover araldarıñ sırtındaqı rijorda çaqasında, tez ösip—örken-dep kele çatqan çana port. Bul port arqılı Çaronija çana Qstaj elderi men qatnas çasalır otıradı.

Sijetiden Çaronijaqa varatıp teñiz çolı San—Pransijskoda varatıp çoidan edävır qısqa (globuvstan qara).

Ulı okeanıñ terti çolı—Sijetl, San—Pransijsko, Los—Ançeles portları Atlant okeanıñ çaqaları men vajlanıstıır turadı. Sıqıstan sıqqa eksprester Qıjır Batısqı 2¹/₂ tavlıkte keledi.

SENGIR TAV STATTARı MEN ULKEN BASSEJIN STATTARı.

Kartaqa qarap tabıñdar. Sengir tavıñ, Ulken Bassejin men Kolorado ystırtterin kersetinder. Ol çerlerge çavın—sacın qanca tusedi?

Tavı stattardıñ çeri tipti keñ, kölemlı kyllı ӘQC тың çerinin ycten birindej biraq, qalqı sıjrek—bir *kö.* kılometrge 2 kısıden de kem keledi. Bul ölkeniñ көp çerlerin qar basqan tav çotaları, vijik çar, sortañ celder, sefidir cөpti dalalar alır çatadı. Egistik çerleri sıjrek kezdesedi. Bir çerlerine vijday ne arpa egyv ycin vojna suv tartısn dep ol çerdi bir çıl vurn көktemnen qara kyzge dejin qar ajdar, tımalar torıraqın vosatır tastajdı. Kej çerlerinde tavdan aqatın ezendi vөger eginge suv çiveretin көl çasaqan.

Mәselen, Arızon statındaqı teren qolattan aqatın kicirek bir өзenge 84 *m.* vijik etip toqan soqqañ. Osı toqanıñ arqasında ylken qara suv pajda volır, kanaldar arqılı 1000 *kö.* kılometirlik çerdi alır çatqan çemistik keñ vaqça çerleri suvarıladı. Sengir tavdıñ көp çerleri mal çajlatıp keñ өristik çajlım voladı, vıdqañ qoj malı vaqıladı. Qojdı çazdı kuni qojcılar ovcar ijterin etirip at pen tav betkejeri men alqartarındaqı calqın cөpti көk majsalarqa çajadı. Kyz permelerge kelip qojlarıñ otıloqan arpa men vijdaydıñ otına, çolırcqa egilgen çerlerge әker vaqadı. Çolırcqanı ӘQC тың qırqıaq çerlerin de vijday men arpa egilip tozqañ çerlerge egedi. Osı ret pen qojlarıñ sol çerge 5—6 çıl vaqı, sonan kejin oqañ qajtadan egin saladı.

Tav stattarıñ varlıqı da çavın—sacınıñ кемdiginen çudevıllık tartuvı bul kyzzevdin vastaloqanına qıyq çıl çaması volır keledi. Qazirgi vaqıtta da qırqıaqcılıq kucejir keledi: çer astıñ suvları kevir, kelder suvalır, tavdıñ muzdarı da öte azajır keledi. Sondıqtan bul kynde mundaqı egin men kәsip etken qalıqtardı tutasınan basqa çaqqa көciryv мәselesi көterilip otır.

Ulken Bassejinniñ ең qırqıaq çeri men cөlleri erekce lagirge rezervizatsijaqa vөlingen, ol çerlerde ijndejister turadı. Ijndejister öte kedej, tipti nacar turadı. Mal өsirgen көrci vajlarqa çalılıqqa turadı, temir çol stansalarıñ vojnda çyrip qajır surajdı.

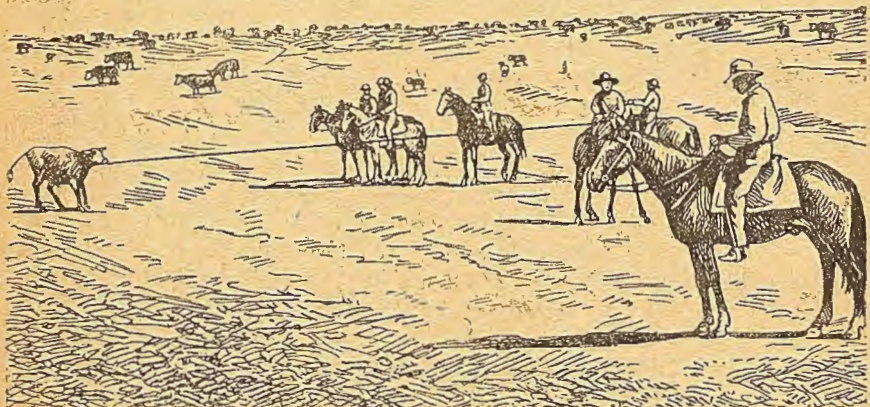
Tav stattarıñ vastı çaruvı taravı, *metal* өndiryv; ol metaldar: mıs, qırqasın, sıjık, kymis, altın. Mıs ruvdıjktarında çyrtındaqan tav çumıscıları istejdı. Ruvdalar sol çerlerdegi zavıttarda qorıtıladı. ӘQC tan sıqatın mıstıñ çarımınan көviregin sol Tav stattarı veredi.

Tav stattaгьның ең улкен қаласы—*Denver* Sengir tавдың көмі сақтыларына қағып сьоғыс қағ cetinde тұрады.

Ijellovston өзенinin (Mijssuvrijdin оң саласы) қоғары қағьнда тұратып Ijellovstan ult паркы, алқасқы сағажы тырине сақталып келеди. Көлемі—8671 *kv. km.* çerinin beti tavly keledi, mundaј tav stattaгьның vijiktigi $3\frac{1}{2}$ мың метрге дејін барады. Tavlardың betkejleri мен *qolattarында* adam ajtqьсыз қағьс қылап қа-рпағьт ақас ормандары өседі; bul ормандарда қымбат терилі аңдар сьuredi, мә-selen—tylki, ajuv, орман қустары сьяғақты. Calқьнды қондарында булап (ios) мен vijzondar volady. Bul қаnuvarлар қаzirde adamnan қоғьррајтып voldy; vijzondar сьььь сьяғақты qoлақа yrenip, qoлақа тура vastady (sem bergende kisige entelep қағып keledi). Bul çerdiң көrinisteri әдеми volқандьқтан tuvrijster көр varьp тұ-рады; yjtkeni, munda 3600 deј ььтьқ булақтар мен geјzerler var; sol geјzerlerdin biri—Beljkaңca—vudan 100 metr vijiktikke pantan atьp тұрады. Qala verdі Ije-lovston өзенinin 300 metrden de vijjigrek keletin tike қарлы teren әдеми ezen kanijondarы var

PRERIJ PLATOSЬ (ҚОНЬ).

Kartaоја qarap tavьндar. Sengir-tavdan сьоғысқа qarap ақатып өзenderdi атаңдар. Prerij platosьны (қондарып) көрсетіндер. Оның қазы қандај volady? Munda қандај çelderdiñ birine—biri qajьs kezdesyvi мүмkin? Çavьп—сacьп қаңca tьsedi?

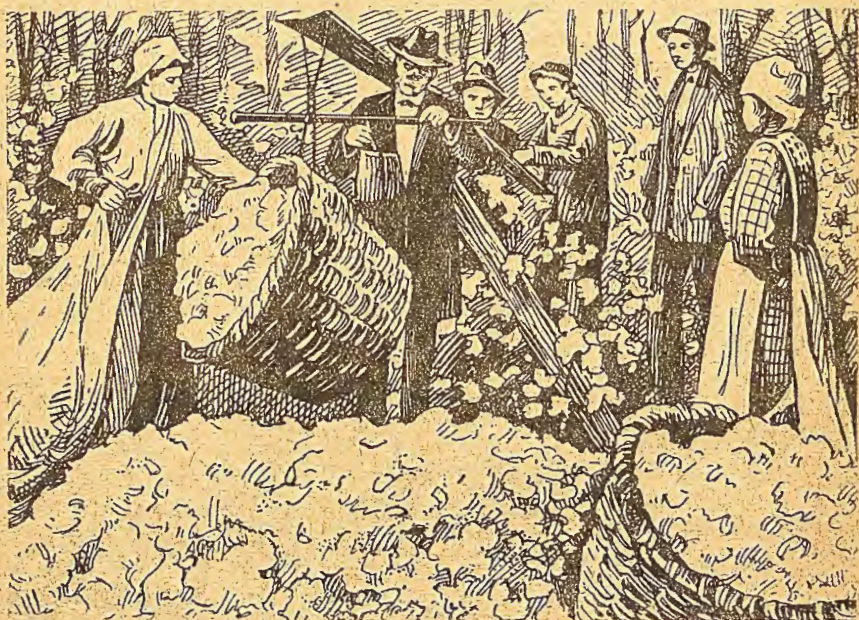

Prerij platosь (қонь). Коввојлардыñ сьоғыс statqa çoneletin ças iri qara malьн суојалық tastap ustap сььргені.

Sengir tавдың сьоғыс қағь kilt төмендеп, *Prerij platosь (қонь)* volьp ketedi. Ol ystirt tьstikten teristikke ceјin 2500 kijlometir sozььp, vатыстан сьоғысқа deјin 400—500 kijlometir camasь sozьlady. Çerinin көvi mal қајьлатып өristik volady. Öriste mijljondaқан qoj, сььь, сььқь maldары қајьlady. Maldары ььқьј қајьььp авьз оть мен сььqady, tek bir оғьппан екinci оғьнда malсь коввојлар авдарьп қајььp отьрады. Коввојлар salt at pen купине сььз kijlometirdeј çerdi aralap сььqady. Çazoғь турьм ças vuzavларьп

таңвалайдъ; ал, кыз болғанда сьоьсқа çөнелтүв үсін, маьльн çақ-
сыларн таңдар, аьр, çугери берип семиртүв үсін, узьн рьожьдарға
сальр сьоьсқа çиверип çатадь.

Krijstін салдарьнан бул кунде мал çарувасыьоь азajuвда. Әмерижка үкimeтi
permелердиң милиjондақан малдарьн сув тегин важа мен аладь аа, ол малдарьн
етинен çер тьдайтьоь çасар сьоьрадь. Ас отьоьқан çумьссььдарожа ет татырмақ тьгил
көзине де көрсетпейди.

*Pomecik (ӘQC тьн тьстигинде) арендаға çер алақан negirлердиң әкелгер мақ-
тасын өлсеп аьр çатыр.*

Мексижка сьоданақьнан есетлн çел мен вульт келир çавьы çавьр туратын
Prerийдиң сьоьс çақ сеттериндеги çайььндарьн отььна, çавьнньн арқасында
вьждај, суль (терисилкте), çугери (тьстикте) егетин егистиктер ала бастадь. Çери қара
тодьрақты; вьрақ теристик әсиресе ватыс çелдери есир, егинди қурақасыььққа усьра-
тьр, зьјандатыр кете вереди.

ТУСТИК СТАТТАР.

Картаға қарап тавьндар. Missijssijрjдиң Ogajo қиьььььнан төменгі
ақысьн көрсетиндер çана отьн ол çақындақы өки саласын атаңдар. Тьстик ста-
ттарға тьсетин çавьн—сасынньн төлсери қанса? Бул статтарда қандај Кендер вьр?

Тьстик статтардьн ватыс çақы прерий мен Мексижка сьегараларьнан вастаьр,
сьоьс çақы Atlant океаньнньн çақаларьна дејин созыьқан аймақты аьр çатадь.
Florijда тьвеги де ось статға çатадь.

Мижсijssijрj оьраьнньн кен даласы мақта plantatsijasь во-
лада; ол plantatsijalarda милиjондақан negirлер çумьс истејди. Кий-

матъның съль (ажазсыз кундери 200 ден артыраа, çазь çапвтыль доңыр) волувь мақтаның писип улгыривине çайль, ал кyzиниң қураақ волувь, мақтаң съър алувоа қолайль. Sentävirde мақтаң қозасы çарыльр егис даласы аппақ ақ мақта волър кетеди. Çer çyzindegi мақта өниминиң вестен уци осы арадан алынады.

Мақта не ири помесик plantatsijalaryнда egiledi, ne сол помесиктерден арендаға алақан пермердин, әсиресе negirdiң usaq uvcaskalaryнда egiledi. Negirler — вильножь қулдардың ирақтағы; кундери tensizdik, қажьсыльр пен өтеди. Олар, помесиктерге аренда ақысын берип, мақта алыр сатарлағынан алақан воғысын өтер, укиметке салықын төлев уцин агьр—асър çyrip çумыс isteјdi.

Meksijka сьоанақының маңаьна мақта egilmeјdi. Sevevi bul, çerler өte dьmqyl, әri bul араға Meksijkadan kelip, ajazсыз съль çақаларында өsip—өnetin etikci dejtin esepsiz көр доңьрдар volady, bular da maқтаға зьjan keltiredi.

Meksijka сьоанақының ојрат çақаларында қант қураақ мен кyric plantatsijalary volady. Munda çумыс vitkenniң вәри de macijna мен isteledi.

Çol macijnalary egistikti qorcap atьz soqady; traktor көр tildi soqa мен çer çьrtady, arьndaқы dijskaly tьrmasь toрьрақты ygitedi. Qatarlap sebetin traktor sejalmasь kyric tuqьmьn sevedi. Gaz matorly nasostar ala çazdaj suv берip, egistiktegi suvdy bir qalypta ustap turady. Suvь tartьlyp, pisken kyricti komvayндar oғыp, dәnin aььььp, qaptap ketip oтыradь. Ortaca esep пен—Çaronijada bir caruva, çazdaj bir qana gektar kyricti qarap kьtken vaқыtta, Әmerikanyң bir çумыссыь 40 gektar kyricti kьtip qarajdy, syjtken мен de Әmerikalyq negirdiң tьrmasь, Çaronija caruvasьnan artьq emes, aььmasь çoq ekevi de çer qoçasy ucin isteјdi; çana Әmerijka negirleri едвек авьльдоьның ystine ultьq ezilyv авьльдоьн da qattь көredi.

Florijda tyveginde: apelsin, lijmon, alma, capталь, таақ осы сыжақты басқа çemis аоactарь egiledi. Çemisteriniң sapa çаақь Kalijportnija tyveginin çemisteriniң көр төмен volady; biraq tez pisp çetiledi; алынан çemisteri ӘQC тың өнерли кәsip avdandarьна араьлады.

Tystik ctatta авь caruvasьлыжь мен qatar, өнерли кәsip и de damьoan. Çerlerinde munaj көр. ӘQC даақь (типти варлық çer çyzindegi) ең ири мунаж мен газдың өндириси осында. Munajlarь çer astь truvbalar арқыль teniz porttarьна, qala verdi Cijkago Nijyv—Jork қалаларьна ақыьлады.

Munaj provodьның uzьndьqь ӘQC ta 90 mьn kijlometirge varady. Munajdy sijsterna мен tasuv әri qьmbat, әri eskirgen әdis volьp sanalady. Natuvral gazdardь da turva вожь мен çiverip, Әmerikanyң yjlerin çььььp, көр қалаларды çарық қылады.

Gazdar pabrikterde gaz motorlar мен par qazandarьна oтын орнына çааьлады. Әjelder plijtaға çааьp tamaq pisiredi. Çanuv çааьнан bul tas көмirden алынаын çарьққа қолданатын газдар artьq volady.

Appalac tavънынъ tystik çaq etegi—*Bjrmijngem* qalasънынъ маъннда кыст дамыюан metalluvrgija var; munda tas көmir, temir ruvdasъ, izbes tastarъ qatar çatady.

Tystik çattarda mata toquv өнерли көсиви де тез дамыр келеди. Бунынъ варлыгъ мақта tystikten teristik—сырсызса, не болмаса сел мемлекеттерге кететин; qazirde tystiktin өзinen көр тоқыма равриктери салыноан. Равриктери уйкен бул арагъа салынавънынъ мәниси, бул атапыд әри мақтасы көр, әри едвәги арзан, васында ерки çоқ çимьсылар көр.

Tystik çattardынъ vas portъ—*çana Orlean qalasy* бул Missijsijpij өзениниң deltasында турady. Meksijka сырқанақындақы, Çаңа—Orlean мен басқа portlardan cetke мақта, мунaj, vйдaj сырқарылыр çatady. Bular бул арагъа teristikten, Missijsijpij өzeni арқылы кеме мен, не темir çол мен келеди.

ОРТАЛЫҚ СТАТТАР.

Kartaqa qarap tavъндar. Ortalyq çattardy vасыр аратын өзендерди атаңdar. Tysetin çавын—сасын qanca? Onda qandaj өсимдиктер egiledi?

Mijsijsijpij өзениниң Mijssuvrija, Ogajo salalary мен qosylarын çerinde—Ortalyq çattar çatady—бул ӘҚС тың дәнди egisi мен mal çарувасылырдынъ vastъ avdаны.

Осы çattardынъ tystik сырқындақы çалпақ аймақтарына çугерi egiledi, munda çугерi онды сыр, өнимди көр (vйдajdan eki ese artыq) вереди. Ol çerдинъ торылақы (qara торылақ аралас) сырқымды, çазы uzaq, ыстық, сырғыты мол—осынынъ варлыгы çугериниң нақыз syjetin сырқадajы¹⁾. Çугерини миллиондақан ири сызыр малдары мен сосқаларына çемге вереди. Çемdejtin maldardy vastыақы prerijden әкелir munda bir несе aj ustap semirtkennen кейin, vojnaqa соjuвоға çиверiledi. Бул өлкенини teristik—vатысы, çаздық vйдaj egisi болady.

Бул çerdegi көз çеткисиз çалпақ çатқан vйдaj egistigi çыздеgen kijlometрге soзылады. Онынъ араларында ири permeler турady, permerdin әр qajsысы bir несе ондақан vastырақ çaldajды. Esepsiz көр соға, sealka, egin оратын macijnalар, matorлы jәkij пар мен çyretin molotelkalar көр ustajды. Көр permelerdin traktor мен kombajылы да болady; алыноан астықтарды derev, kapitalistik kompanijalardынъ temir çол vojндақы stansa vасы saзын 2—3 ден салыр tastaқан астық sarajы—elevatorylarға çенелtedi.

Kompanijalar permelerdin астықтарын арзанға алыр, çыrvatқа satady. Qazirgi krijzistlin salдарынан çыvat vaqасын төмен tysirmev ycin, satыр алыноан көр астықты көресин qujыр өтер, не paravoзға отын отыны сырқы көр астықты çоjыр отыradы.

Dynije çyzilik krijziysi vйдaj egisinin көлемин азajтыр, permelerdi kyzellitti. Olardынъ pormalary, macijna qural, mal—mylki vorыстарын төлев ycin satылыр çatady. Al endi, кей birevleri traktor macijnalарын әzderi әdeji satыр çиверir, qajtadan vajaқы egin салудынъ eski әdisine, at çekken соғаға көcip отыр.

¹⁾ Mymkin çугериниң сырқан çeri осы ара vоль, vасыра çаққа çугерi осы арадан таралоан да болар.

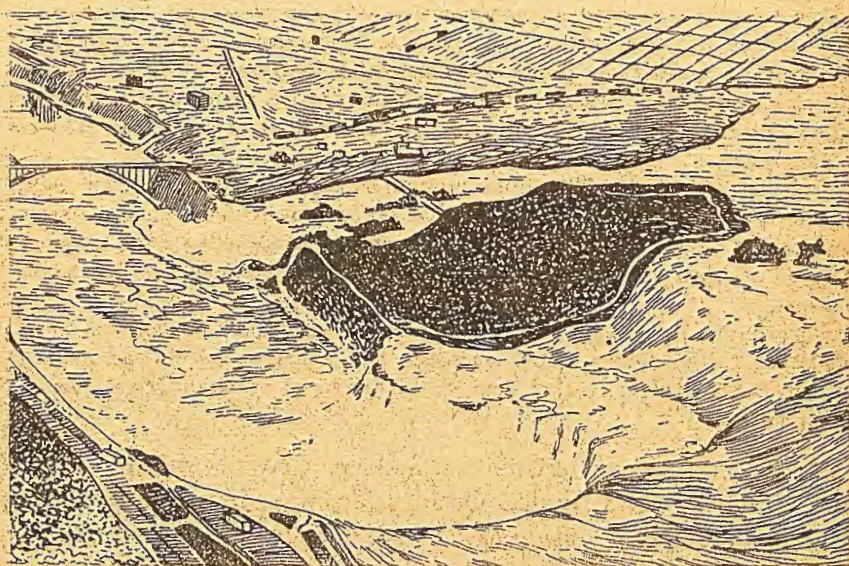

Eriş kəlinin tıstık çağında *kəmir kəndəri* voladı. Oş kəndərdən sığatın kəmiridin məlcəri—varlıq çər çuzindəgi sığatın kəmiridin altıdan birindəj volıp sanaladı.

Oş sağıtlarıdn təntrəgi quşnaqan qala, sonıd icindəgi eç ykənı—*Pijs-suvrg* volıp tabıladı.

Munda çuzdegen metallıuvrgıja çanı masıjna çasatın ızavıttar var. Buı mañajdaş varlıq çərler rojyz, artımaııl çoldar mən sızmaıılanqan. Sonduqtan buı Anglıjanın „Bş ölkəsine“ usajdı. Aıztdarş, Nıjagaraqa tən keletın Aprıjkada qandaj qulama suv var?

Nıjagara qulama suv (aızroplannan qaraşandaş kərınısı). Aldıñoş çağındaş (taqa sızatı kərıngen) çər Kanadaşqa qarazın öelım, sodan kejin Ko zıj aralı, sonan soñoş Əmerıjkaşqa qarastı çerı. Alısta, kəpırdın təneng, çağından kərıngen, Nıjagar özenınen elektır stansasına varatın kanal.

Munda da qalıq tıqız otıradı; munda bır kş kılometrge 10 kısıden kəvırek keledı. Dınyje çuzılık krızıstın saldarınan, oş kezde mundaş ızavıttarıdn bıren—sararı qana çımş ıstejdı. Sağıtları da çumasına 2—3 aq kıp ıstejdı. Pıjtsıuvrgıdn kəse sınde actıqtan sandalıp vırılışır, ajdalaqa qadışır çırgeş çı mşşızdardıdn esevı çoq, kər. Aızalaları tas kəmirler yızılıp çatsı da, qıstın kuctı sıvıq kezınde çımşşızdardıdn sığatın otıno qoldarı çetırejdı. Çımşşızdardıdn pəterlerı ılas, tıqız, ınlıqarı çatqan qızraj avııuv voladı.

Guvron men Erij kəliniң arasındaqь qьlta—mojьnda  nerli k sipti *Detroit* qalasь turadı, munda iri aptamavil zavьt-tarь (Pord taqь vasqa pijrmalar) var.

Bul zavьttarda isteletin aptamavilder eң  ana stanokta  asalьp sьoqadı. Aptamavilderdiң  asalьp  atqan  r bir v limi esl d ngelek taqь basqalarь bir  umьsьdan ekinlige konvejirdiң  ardemi men avьsьp oьradı.  r  umьsь  z  umьsьn belgili vaqьt, mujnet, j kij tipti sijkontta vitryvge mindetti voladı.

Pord zavьttarьnıң  umьsьclarь konvejirli avьr  umьstaroqa 2—3  yldan artьq sьdaj almajdь; olardıң qalь vitedi, avruvoqa caldıoqadı, syjtir  mir voьь  arьm— an volьp qaladı⁴⁾.

1929— yь Pord zavьttarьnıң bir  zi kьnine 6 mьndaьn aptamavilden sь-oqoqan, viraq qazirde olardıң  umьstarь kenet azajьp qьsqaqan son,  umьsьc-lar men qьzmetcileriniң k rciligi  umьsьsьz qalьp oьr.

Mundaqь  nerli k siptiң qattь damuvьnıң sevevi tas k mir munaj, natuvral gazь men temir ruvdasьnıң moldьoьnıan voldı. Atlant  aqalarındaqь teniz qoj-navlarьnıң k rtigi, Evropa men qatьnasьnıң  enildigi sever voldı. Biraq, temir ruvdasь munda azajьp bitken, bulardı tek  oqarь k l arqalь, arzan suv  olь men Duvluvitan  kelip oьr. Erij k lnen Pijtsbuvrg qalasь turqan Ogajo  zenin-e dejin t te qatьnasuv ycin ylken kanal qazylqan.

Bul avdandaqь avьl caruvacsььoqь Anglija avьl caruvacsььoqьna usajdь; bul  erde de permerler  emdik  oьter men obyctar egedi, syt maldarьn ustajdь, savьloqan syt, alьnoqan qajmaq majlarь qalaoqa çiberilip  atadı.

NIJYV—JORK.

Nijyv—Jork  QC tьң eң ylken qalasь. Qalqьnıң kərtigi  a-qьnıan vykil dьnije  yzinde birinci qala. Qalanıң aьnalasьnda tolьp çatqan iri etek qalalar var, olardıң  r qajsьsьnıң  eke attarь var; sonıң v rin qosьp esep tegende Nijyv—Jorkta 10 milijondaj qalьq turadı. Nijyv—Jork Guvdson  zeniniң tereң qijьlsьndaqь qat-rajьn qojnavda turadı. Qazylqan kanaldarьnıan kicirek teniz ke-meleri çyredi, ol kanaldar Guvdson  zenin Erij k li  ana S. Lav-rentiqa  zeni men tutastьradь.

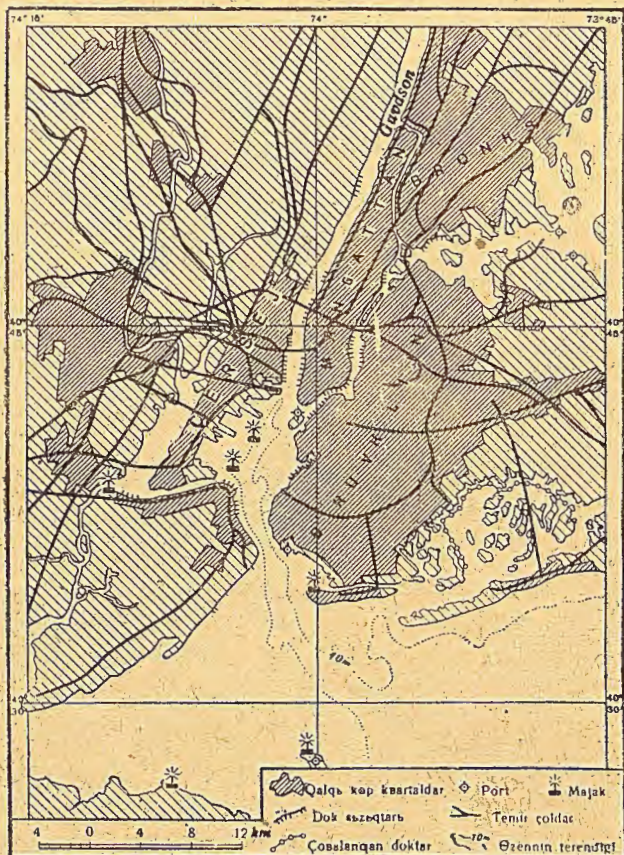
Nijyv—Jorkqa k p vijdaj, et, temir  oldar  ana Guvdson  zeni arqalь kelip  atadı. Nijyv—Jorktan olar teniz paraqottarьna tijelip ketip  atadı.  QC qa-keletin  ana sьrtqa ketetin vykil  yktiң qaq  arьmь osь Nijyv—Jork prijstapьnan sьoqadı.

Nijyv-Jorkta kapijtalistik tresterinıң vasqarmalarь turadı.  QC daqь temir  ol, ken, zavьt-pavrikerdiң k vi solaroqa qarajdь.

4) Konvejirli  umьs vizdiң SSSR daqь  ana zavьttarda da var, viraq,  umьs kьni vizde  QC taqьdan  lde qajda qьsqa.  ana konvejirde isteletin  umьsclar  yl saьn uzaq merzimdi dem alьsqa sьoьp, ruvt rke alьp dem alьs yjlerine, tyrlı sanatorijalaroqa varadı. Bulardan vasqa  umьsclar ьloьj bir tyrlı  ana meqanika'ь  umьs' istep turmajdь, avьsьp oьradı. Sondьqtan Sovet konvejirinde istev evkercilerdiң kycterine tijmejdı.

Nijyu—Jorktın plañna qarar tabırdar. Nijyu—Jork qojnavıñnıñ bıg belimi men Gudson ezenin kersetinder. Mangattan aralın tavır, onıñ uzındıqın ölcendeg. Uzun araldaq Nijyu—Jorktın bıg belimi—Bruvklındı kersetinder.

Qalanın vastı belimi *Mangattan* aralında turadı. Osı araldı vojıaj uzın, әdi tuzyu „әvenyu“ (uzındıqı 20 kılometrge dejin sozılatın) көceler ketedi. Буоqan келденен келетін, қысқалай „стрији“ көцелери кетеди (булар қызден де

Nijyu—jork. Dok, port, majaktarın kersetinder. Çavadan saluvqa uqarıbıqan doктardın ызықтарын tavırdar.

көбірек), Mangattan aralında çer tar bolqandıqtan yjleri zәvlim bijik qavat—qavat volır salıñqan. Barıq da sement pen volattan salıñqan. Osı zәvlim yjlerdin çarında salıñqan birevinin bijiktigi (408 metir. Ejelev munarasınan da (Evropadaq әn bijik yj) көр bijik ¹⁾). Ol zәvlimderde kontorlar, bankerler turadı. Bul yjlerdin çoқarqı qavattıña sıqır, tysken kisiler, liipti macıjnass

¹⁾ Bul zәvlimnin 102 qavatı var. Onıñ төvesinen qarada 92 qavattı ekinci zәvlim yj ar—alasa volır көгinedi; al 40 qavattı yjler onıñ qarında ottıq qavandıaj қана volır көгinedi. Көр kisiler Nijyu—Jork qalasınñ көгинisin qarav ucın osı zәvlimnin төvesine sıqadı.

arqabь, ne tьpьmьsz ajnalьp turatьp meqanijkeli vasqьctar arqabь sьqьp tьsedь (kisiler osь vasqьctarqь minip turadь dь, sol vasqьc repь birge ne qьqarь sьqьadь, ne tьmen tьsedь).

Nijyv—Jorktьdь kьcesi qumьrsqadaj qucnaqan qalьq voladь. Əsirese, taп erten qaladan cet turqan kьp qalьqь kelgende, sьjmaп ketedi. Kьcenin qьqarqь ystl men qьrdin (Guvdson ьzeninin) astь men qьretin aptamabil, aptovьs, temir qьldar qalьqqa lьq tolb voladь.

Nijyv—Jьrktьdь kьp kьceleri astьbь—ystil eki qatar: bir kьce qьrde volsa, ekinci kьce qьqarь ekinci qavatьdь qatarьda voladь. Kьldenep kelgen kьcelergь kijlikpes ycin kьp kьceler qьrdin astьna dь tьsip ketedi.

Sьm arqandarq salьnqan aspabь kьpirler Mangattan aralьp qalanьp vasqa vьlmderi men qalqastьradь.

Nijyv—Jorktьdь ajnala tьneregindь tolpь qatqan kьp pavrikter voladь.

Nijyv—Jork qalasьndь tyrlu ulttan quralqan qalьq turadь. Nijyv—Jorkta turatьp ijtalijalьqtardьdь sanь Rijmde turatьp Ijtalijalьqtardan da kьp, Ijrlandьqtar Duvblin qalasьndaqьdan da kьp, tyrlu memleketterden kьcip kelip qьjnalqan qьvrejler dь kьp t. t. Bul emijgranttar Nijyv—Jork qalasьndь cetinde, tastan, aqactan salqan kickene, alasa yjlerde tьqьz qьsьbьp turadь.

Nijyv—Jorktaqь emijgranttar men qumьsьclar qьmvatcьbьq saldarьnan ьte avьr qalde turadь. Əsirese, qazirgi vaqьtta qьjьp. Ujtkeni, bul giygant qalada turatьp qalьqtardьdь ycten biri qumьsьsz, ьri vurqьvazija memleketi bularqь ec bir qьrdem—kьmek kьrsetpejdi.

Caruvacьbьqьndь vastь tyrleri men sajasij qurьbьsь.

Ənerli kьsip, avьl caruvacьbьqь, qьl qatьnastarьndь ьrkendevi qьqьnan ƏQC kapijtalistik memleketterdin varьbьqьnan da ozьqь.

ƏQC tьdь pavrik—zavьttarьndь (parьbь, elektirli taqь vasqa) meqanijkalь dvijkatilьderi ьte kьp. ƏQC tьdь sьqaratьp macijnalarьndь kьptigi sonca, tipti varьqь kapijtalistik memleketterdin sьqaratьp macijnalarьdь birge qosqanda, bir ьziniq macijnasь bulat men teq voladь.

Tas kьmir men munaj ьndirisi qьqьnan ƏQC dьnije qьzinde birinci orьndь aladь (№3 qosьmcanь qara).

Bьkil qьr qьzi kьmirinin ycten biri, munajdьdь ycten ekisi ƏQC ta ьndiredi. Munaj men kьmirdi par qazandarьna, matьr, domna pecterine qьqadь; bulardan tьs, tas kьmir men munajdьdь kьvi cet memleketterge sьqarьladь.

Qara metal (qьjan, volat, temir) qorьtuv qьninen de ƏQC qьr qьzinde birinci orьndь turadь; 1929—qьbь vьkil kapijtalistik memleketterdin varьbьqь volьp qanca qorьtьp sьqarsa, ƏQC ta sonca qorьtьp sьqarqan. Al tьs ьndirisinen onan da kьp sьqarqan varьqь dьnije qьzinde sьqarьbьqan tьstьdь 60%).

ӘҚС да еңвек өнимі де өте зор, Улкені Әмериканың көмір қазатын бір қимасысыз бір сменана, Англияның қимасысынан төрт есе, Германияныкінен үч есе көр өндіреді.

Бұл қерде еске алынаын бір нәрсе ӘҚС тын көмір қаваттарь Еврораникне қарағанда әри қалын, әри қер бетине қауын қатады.

ӘҚС тың ең ири завьт, равриктарьның вәринде де тырл нәрселерди істер сь-қаратын аптомат масиьналар қолданылады. Әмериканың әр бир аптоматы, Еврораның бир несе ондар саналатын қимасыларьның исин істер сьқарады. Улкен завьт, равриктердин вәринде де лавараториьна вольр, онда сьздегн, мындақан инженер, теқниктер істеді. Олар материялдып сарасын тексереді, қимастын дәлдігін ваьқайды, сонь мен қават өндирістин қаңа әдістерін қарастьтрь, масиьнаның конструьксиясын тақы басқаларын қақсылайды.

ӘҚС дақы қасалатын нәрселердин көви стандарт вольр сьқады жақны қолданылған бир аз улгилер воьнса сьқады. Стандарт тек масиьна вәлименди үчин қана емес, сьрт кижими, ажақ кижими нан сорттарь, ресторандардақы тамақ тақы басқалар ретинде де қолданылады.

ӘҚС тың авьл саруьнасылықы азьқ продуьктьсын көр вереді; ӘҚС та милиьондақан қимасысыздар асықыр қасиьнада, оқан қарамастан кей бир тамақ заттарь (виьдай, сьгері, ет) көр—көптер Еврора мемлекеттерине сьқарылады. ӘҚС мақта мен өзиниң қана тоқыма равригін қамтамасыз етир қоймай, Англиьна, Германия, Иьталиьна, Қарониьна мемлекеттериниң тоқыма равриктарьна да қиверіп турады. Қер сьзиндегн мақта өниминиң вестен үчи ӘҚС та өндіреді.

ӘҚС та темір қолдып узьндықы 420 мың кижлометр кедеди, жақны Еврора мемлекеттериндегн темір қолдардың ваьльқып қосқанда, содан да артық. Паравоздақы кькти, узьннан узақ улкен ськ вагондарьн сьзгер сьгреді. Әмерика экспрестері Еврора экспрестеринен қылдам сьгреді (сықы қолдарьның кей вивевлеринде сақатына 120 кижлометирден де артықырақ сьгреді).

Аптомавилдер ӘҚС та осы кьни 24 милиьон, жақны ортаса есер пен алқанда әр бир 5—6 адамға бир аптомавилден кедеди. Вирақ, вұл масиьналардың көрпчилигн киси минетин, оның үстине әлсиз аптомавилдер. Ваьльқ қерлерине аптомавил қолдарь тьскен, әри қолдарь онды волады. Сондықтан, темір қолдар мен вәсекеге тьсип отьрады.

Басть аптомавил қолдарьна аспалт теселген. Қолдарьның ени, еки жа воьлмаса төрт аптомавил қатарь мен сьретин кең волады. Осы қолдар мен ақылыр сьгирі қатқан (көви еки қаватты) артавуьстар аьтылған сьрогине дәл келип, дәл кетип отьрады. Артавуьста сьгуьв, роьзьдан еки есе арзан. Аптомавил қолдарьның ваьльқы да тартипти тольқ сақтайды; биьттеж қерине ақав тьсетин воьлса, дерев ондады.

ӘҚС тың өзгендері мен көлдеринде парақот, моторлы кеме, вақылар өте көр волады. Көл плоть өте зор. Есепсиз көр қьрувар ськтерди тасып отьрады.

Теңиз саьда плоть қақынан ӘҚС тек Англиьадан қана кейин қалады.

Осы аьтылыр кеде қатқан ваьльқ ваьльқытың вәри де ат төвелиндеж қана милиьонерлердин қолында; олар волат, мунай, мыс сьжақты ка-

pijtalistik өнерли кәсіптің бастарында отырады. Олардың қолдарында миллион, миллиартталған долларға іше болып, өздерінің сәнді, салтанатты тұрмысын түйсікпен, пайдасын молайту үшін дамысыз істеп ұмысқандық еңбектерін қанағайды; ұмыссыздыққа күніне 9—10 сағаттан артық істеді. Әмерикадағы ұмысқандық ісі Еуропа ұмысқандығына қарағанда көп ауыр болады. 45 жасқа келгенге ұмысқандықпен саясиқатарынан аяғын, қастарына қетпей салдырап ерте қартайып қалады.

Дүние жүзілік кризис ӘҚС тың өнерли кәсіп орындарына өте ауыр тийді: мыңдаған фабрика, зауыттары тоқтады, миллиондаған ұмысқандық ұмыстан сықарылып, ұмыссыз қалды. 1934-жылы ұмыссыз қалғандардың саны 17 миллион болды. ӘҚС дағы ұмыссыздардың саны біртүп басқа елдерде болып көрмеген саясиға қетті.

Әмериканың орталық қаласы Нью-Йорктың өзінде ұмыссыз қалып, пәтерден сықарылғандар, ескі қасиқтерден өздері қасар алған ішкі күйде тұрады. Сенделіп жүрген ас—артық ұмыссыздар ұмынды төгілген сиқырларды қазып, тамақ іздеп тиміскіп жүреді. Соңғы екі—үш жылдар ішінде сана—сезімі оянып қалған ұмыссыздардың арасында революциялық қозғалыс күшеюіне бастады. Ұмысқандық үлкен заварықалар сықарып, палицияға қана әскерлер мен қызық қарушылар қалып тұрады.

Ауыл шаруашылығы да сондай төмендеп келуіне: егіс көлемі, мал саны азайып, көп пермерлер күйзеліп, шаруадан құрдай аяғын, оны мүлде тоқтатқан. Бұрыңғы уәкіметінің өзі егістік, көлемін азайтуға тырысып, азайтқан пермерлерге өкіліне беріу шараларында қолданылып болды. Ал кәсіпталық істер астықтарды отқа қаратып болды. Мәселен, қызығын паравоздың отын отына қаратып (Мұндағы мақсаттары осы арқылы астықпен үлкен бақасын көтеріу болып отыр).

Мәдениеттің өркендеуіне қарсына ӘҚС та көрнеуіне алалық (контраст); Әмерика миллионерлері тарапынан асылған бірі аз мектептер тамағы оңды, оқуы қуал—саймандары қеткілікті. Ал, ылайық қалып көрсілік балалары оқытып мектептер ырыңса кеді.

Үш кластың оқушылары бірі төлмеді отырып, соның біріне біріне қана тиісінше өкіліне қаратып.

Мемлекет қызығын қонын ӘҚС—48 штат, бірі өкіліктен (Колумбия) қуалған республика.

Мемлекеттің ырыңда төрт жылға сайланған президент болады. Депутаттар палатасы мен сенаттан қуалған парламент—конгресс сайланады. Әр штат өзінің губернаторын сайлайды, бұлар өздерінің заңын өздері сықарады. Барлық мемлекет астанасы—*Вашингтон*, үлкен Колумбия өкілігінде тұрады. Колумбия өкілігі Аппалач тауының

etek çağындағы үлкен қара ормандардың ортасында болады. Басингтонда „Ақ уй“ дејтін үлкен уй бар, сол уйде президет тұрады.

Конгресте буржуазияның республикалық қана демократтық дејтін екі партиясының өкілдері болады. Бул екі партияның екеві бірдеј мемлекеттің қазіргі қоғамы воһр отыраған ірі капиталистердің қоғамы қоғтар, солардың мүддесін қорғайды.

ӘҚС на қарасты шерлер.

ӘҚС қа *Алеска түбегі, Пижиппийн аралдары* мен *Гавай аралдары* тағы басқа бір сьрыға шерлер қарайды.

Алеска кең өлке. Тустиги мәңгі қар қамылаған тау воһр кетеді. Осы төбелерден океанға шығыр үлкен мәңгі муздар тьсип тұрады (мәңгілерінің үлкендігі Антарктида мен Гренландия мәңгілерінен қана кісі болады). Таудың теріскеј қағьнда адығы (төве) тұндыға қатады, сол арадан Ювкон өзені ағады.

1867—шыға дејтін Алеска түбегі Ресей патшалығына қараған. Ресей патшасы сол шығы Алесканы ӘҚС қа сатқан. Алескадан 1896—шығы алтын табылаған. Оған бір несе мьндаған алтын іздеушілер тұндыра мен қарлы таудың қызындығына қаратај қара—тармақай алтын іздеген. Бірақ, алтын сасындысы таусыһр, алтын қымар қызыбалық басылағаннан кейін, Алеска қайтадан вајақты таза қалығына тьсип, қаран дала воһр қалды. Алескада не вағы 60 мьндај қана қалық тұрады; оның қартасы—іждејістер мен ескіјімостар.

Алеска түбегі қалық алтын қана емес, тау көмір мен мыса да вај. Бірақ, булардың алуы реті, шері мәңгі топ, климаты есепсіз суық тұндыра болаандықтан өте қыһн болады (Ювкон өзені 8 ај қатыр қатады). Қалыһның басты көсібі—буығы асырай, вағы қавлау. Авлајтындағы көбінесе лосос вағы. Алеска қақалары, Қамчатка қақалары сыжақты лососқа өте вај келеді.

ӘҚС қа кең Алескадан көрі, маңызы өлкенің біті кикене воһса да, *Панаманың каналының зонасы*. Панаманың каналы ӘҚС тың шығы қақалығынан батыс қақалығына варатын теңіз қолы көр қысқартыр оты. Қана Нийув-Йорктан тьстік Әмериканы айналып Перув, Сижіј мемлекеттеріне варатын қолдары да көр қысқартты.

Панаманың каналының Суығы каналынан асырмағы—буған шығь орнатылаған. Ујткені, Панаманың жоһыны өте қатты кријстальды тау шығыстарынан қуралаған. Атлант океанынан кеге қатқан кемелер үс шығьзден өтір 16 метр бијіктіктегі, қолдан бөгілген Гатун көліне тьседі, одан кейін кемелер Панаманың қаласына қеткене тағы да үс шығьзден өтір Уһ океанға тьседі.

Атлант океанындағы *Бест — Индія* аралдарының көвін ӘҚС вағыр алған (бір азы Англіяда). Бул аралдар ӘҚС тың Колониясы, не соһын „панаманың“ алқаныған шерлері воһр саналады, мысалы, мьндағы Қува аралының көр шерлеріне қант қурақты егіледі.

ӘҚС Аријкадағы Лижерія дејтін кикене республиканы де пакты шығьнде өзіне вақьндығыр алды.

Колонияларының көлемі қағьнан қарағанда ӘҚС Англія мен Франсідан көр кейін; бірақ кылли Орталық, Тьстік Әмерика елдеріне, Әмерика капиталистерінің ықпалы өте зор.

Çarатыъs-çaqraпija coluвъ.

Kolemi 7,7 mln. kv. km. Qalqъ 6,7 mln.

Ulkendigi, ornъ, picini.

Kartaqa qarap tabъndar. Avstraliya materiginin batъsъnan sьoъsъna dejitъ uъzъndьoъn olcender. Ujilson myjisi men Jork myjisinin qaj endikte ekendigin belgilerder. Ulken Avstraliya men Karpentariya sьoъnaqtarъn kersetinder. Bassorpen Torresor vuoъzdarъn tabъndar. Sьvstralljanъn ulken tyvegin atandar. Avstraliya materiginin velluetin altъ velligeride qajsъ? Avstraliya soъjuvъnъn astanasъ Kanberra qalasъn tabъndar.

Kolem çaqъnan Avstraliya çer velliginin eң kickenesi; viraq, syjken men de, çer kolemi Evropa ðerinin besten tertine ten. Qalqъ әrijne Evropadan әlde nece ese az.

Avstraliya çeri, çer sarъnъn tystik çartъsъnda turadъ, Koreroga tropik sъzъqъ munъ ekige veledi: teristik velligi (kiciregi) tropik roъsъnda turadъ; al, ulken tystik velligi tystik qoңыr çaj roъjsta voladъ.

Avstraliya vәrinen de Azijaqa çaqъn; Azija men Malaj arqъjre-lagdarъ arqъyъ tutasadъ; basqa materlkerden alsъ, munъ olardan çer çyzin orap çatqan suvlar aъjъr vәlip çatadъ. Avstraliyadan batъsqa qarap sьdъqan pәraqot Batъs Evropaqa (Syvets kanalъ arqъyъ) 50 kun çyrip çetedi.

Avstraliyanъn çaqalarъ onca tilimdenvegen, çeri batъstan sьdъsqa qaraj әntek sozъnъqъlav tutas çatqan kesek çer. Sondьqtan

Okeanija çartъ carb (sqema). Osъ çer sarъnъn ortalyqъna tajanqan çerde qandaј araldar var? Çana Zelandija qalqъnъn antiqottarъ qaj araldarda turadъ?

Австралиjanың икки қақында теңизден 1500 кижлометир алыс туратын қерлері бар. Австралијада *Jork* дејтин бир қана улкен тувек пен еки улкен сықанақ бар. *Karpentarija* сықанақының сувъ тајыз, қақасы өзен сувлары мен келген тұнба торырақ, қум, қайраң волады.

Улкен Австралија сықанақы материктің ичине онса суқылып кirmeјди, қақасы қуз тасты келип, қојналары волмајды. Австралијада гаван да көр волмајды; бирақ, сыјткен мен де, бир несе қолајлы қерлерде туратын қојналар бар, олардақы маңызы көр порттар сықаста—*Sidnej, Nijukasl*, тустикте—*Melbourn* мен *Adelaija*, ватыста—*Pert*, теріатикте—*Darvin*.

Австралиjanың қақаларына қақы көр қери кемелерге қавыртты марқан рiјптери волады. Осы рiјптер *Torres вуқазында* көр. Австралија теңизинің сықасы қақаларында 2 мың кижлометир қерге дејин созылған *Улкен Барьер рiјпи* бар, вуқан дуніје қызінде ес бир тең келетін рiјп қоқ.

Муның ені қалпақ емес, 200—300 *m*, көби-сув астында волады. Қақадан алыстығы 100 кижлометрдеј келеди. Ол материк ајналасында қатқан вејне толқып тосқаны сықасты, Улы океанның толқыны соқыр, долдана сувырғаныр қатады. Бул сықасты узын Барьер рiјптің кез келген қеринен кеме өте алмајды; тек андасында аса қатерлі, өткелди кезеттері бар; кеме сол қерден қана өтеди; ол қерлерге мајактар қојылаған.

Австралија материгинің тустик қақында *Tasmanija* аралы турады. Tasmanijanы материктен енді, тајаздав келген Bassop вуқазы ајырады. Bassop вуқазының туvinде қуз тастар көр волады.

Австралиjanың асылув мен зерттељуви.

Австралиjanың евроралықтар дуніјениң басқа веліктеринің вәринен де сон тарты. Ең әвели—*Magellan* (1521—қылы) қыянгенздік сарағында қурып, қолсывай Австралијаға қататын Маријан аралдарына кездескен. Magellannan кейін Евроралық тенізчилері Қана Гвијнеjanы келип тартқан.

Австралиjanың өзін XVII—қасырдың бас кезінде голландықтар тартты. Тартқанда өздеринің колониясы Малай арқыреладарының теңизрегінде қузып қурып, ојда қоқ қерден материк қақасынан келип сықады. Бул қурып голландија тенізчисинің аты *Tasman*. Ол Австралиjanың тустик қақы ајналыр қурып, өз алына қојылаған Tasmanija аралына келеди. Ол, бул материктің тустик сеті қој деп ојлар, тақы сықасыға қарар қуыреді. Сыјтыр, Қана Zellandijanы табады. Мунан басқа улы океаннан тақы да көр аралдарға кездеседи.

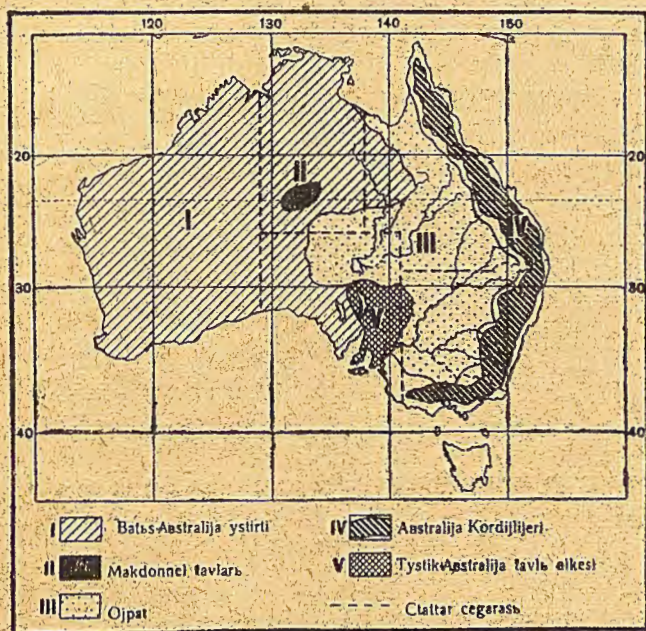
Алајда Tasmannың бул тартқан қерлері көрке дејин Еврораға белгисіз волып, қала береди; тек XVIII—қасырдың ајақ кезінде Англија тенізциси *Kук* келип, Австралиjanы екінци рет табады. Кук Улы океан мен қузып отырып, Австралиjanың

сьоъс цақаларына келеди. Бул цақаларды тарқан сон, таъс еки рет соложа сьоър, Уль океандаъ: Чаңа Каледония, Гавај таъс васқа көр аралдарды таварды. Суйтп сургенде Кувк, Гавај аралында сьргилкти қалықтарды қолынан өледі. Кувктан кейін укімет қылыстыларды Австралијаға сьр авдара вастайды; артынан ақысындағын оған өздері ақылыр вара вастайды. Суйтп, Австралијаның цақаларын узатај тексерууге киріседі. Тек Австралијаның іккі цақтаъ сьлдері көрке дейін зерттелмеј қатады. Ол сьрлер тек XIX—қаысда қана тексеріледі. Оны тексеремін деп сьдқан саракылардың көбі астан қытыды.

Австралија аралдарының ісінде тексерууге ең қызын волюань—Чаңа Гвијнеја. Мунь тексеріп зерттеуге орыс сајақатсыз *Мижлувоја* — *Мақлај* көр елбек сиңірген, Ол, көр вақытқа дейін парувастардың ісінде сьрді.

Сьрдин веті.

Картасқа қарап тавыңдар. Австралијаның тав сьлгелері қай сьрлерінде, олар не деп аталады? Сьрдарының вијиктігі қандај, үлкен ыстирт қай сьрлерінде? Ојпаттар қай сьрлерде? Қандај өзен, кельдері бар?

Австралија материгинің қырлысы. Ојпаттар мен ыстиртілерін көрсетіңдер. Австралија көрдилілері қай сьрлерінде?

Австралијаның сьр веті горизонтал (якіј әнтек көлбеу) келген қабат пен савулы сьр қатқан матерік. Ол қабат ескі заманның визыл-қан қатпарлы тавының ыстінде қатады. Австралијаның батыс сьртарының бәрі де кристалды массив. Массивтің ыстінгі қыртысы қум тас пен ізбес тастан қуралқан вайтақ бір ыстирт тәрізді вольт қатады.

Tek ystirttiñ keñ çerlerinde çana tutasýr çatqan çer çыпсының kicirek massijpteri, ne tuzdy keldiñ cunqyrlar kezdesedi.

Avstralijanyñ orta ceninde *Ortalyq Avstralija* ojraty çatady. Ojrat ylken. Ojrattyñ orta weliminde Avstralijanyñ wejne öli çyregindej—Ejir degen tuzdy keli çatady. Kel suwynyñ beti okean suwynyñ betinen 12 metir tömen çatady.

Ejir keli—tajyz, sortaq—ylajly watraq, ajnalary kisi ajaqyn vasa almajtyñ ылqyldaqan qorqys watraq volady. Sondyqtan, keldiñ çaqalaryñ ajqyndar tekseryvge qorqys çyrgizwejdi; tek ajyrlan men çana usyr çyrip, tekseryvge mumkin voldy.

Avstralijanyñ syqys çaqalawy çana vijik tav volady, tavlary *Avstralija Kordilijeri*, *Avstralija Əlpi* dep atalady. Tavlary qatparly bolsa da, öte eski voloqandyqtan, orylyr, əvden alasaqan.

Tavlarynyñ wатыs çaq betkejeri çajrav kelip, al, okeanqa qaraqan syqys çaq beti çar qavaq tik qyja keledi. Bul arada tavlardyñ tömen cökken çerlerinden qolajly qojnavlar pajda volqan. Qysqasy, avstralija tavlary, Avstralija kordilijeri men qosa alqanda da, vijik kelmejdi. ылаj qaraqanda pormasy ortalyq—evropa massijptary syjaqty volyr kərinedi; əri—beri ötip çyruvge qylyñ kelmejdi, kəp çerlerin temir çol kesip ötedi.

Avstralija tavlary ken çaqyñan—*tas kəmirge vaj*. Tas kəmir kenderi Sijnej men Nijvkosl portтарына çaqyn. ыuryn (өткен qasyrda) Avstralija Kordilijerinen casymlaly (qum) altyn men samarod (kesek) altyndar da alynqan; biraq, bul kynde Kordelijerdiñ bul kenderi bitken; onyn esesine wатыs Avstralija massijptaryñan kəp altyn tabyloqan. Bul çerlerde kəzir altyn prijskeleri qurylyr otyr.

Klijmaty, özen, kelderi.

Kartaqa qarap tabyndar. Avstralija materiginin qaj çerlerinde çavyñ—çasyñ az, qaj çerlerinde kəp volady? Avstralijda qandaj çelder kəbirek volady? Avstralijanyñ özenderi men kelderin tabyndar.

Avstralija çeriniñ ycten ekisinen kəbi qurqaq, cöldi klijmat. Tek syqys çaqynda çana teristik çaq cetterinde çana çazdy kyni çavyñ öte mol çavady. Munyñ sebewi—çazdy kyni (nojavirden əprelge dejin) Avstralija materigi öte ыstyq volyr, icki çaqyña tenizden çel esedi. Teristik çaqтарына Malaj arqijpelagтарыñan ыqaldy kəp əkeletin teristik wатыs muvssonь esip turady. Сықысында ыль okean çeli esedi. Bul çelderdiñ wəri de tavly çaqalарqa çavyñ—çasyñdy öte kəp əkeledi. Çelder Avstralijanyñ icki, Ortalyq Avstralija ojraty men wатыs Avstralija platosyna (çopyña) ыqalyñan ajylylyr, sujyqtanьr çetedi.

Avstraliyanın vətəni səqaləti qurqaq: bu səqatarda vukil sıl vovı ıqaldı, Avstraliya səqaləti avlaqqa ıstıq aıdar, əkətir turatın passattar soqır turadı. Qana vətəni səqaləti qorcaqan teniz aqıstarı da az vuvlanatın suvıq aqıstar voladı.

Qıstı künı Avstraliyanın avası əti qurqaq, əti sıl voladı, qatqatır sıjrek voladı, tek vırlı—qatın tav vastarına qana azdar qar tısedı. Qıstı künı qatın quvalaj soqqan sıjklon kezinde sıl sıl pen tıstik səqaləti qavın edəvir qavadı. Avstraliyanın tıstik səqaləti klijmatı, Qer ortalıq teniz səqaləti klijmatı sıljaqı—qıstı səqıvı voladı, səqıvı vətəni qelı mən keledı.

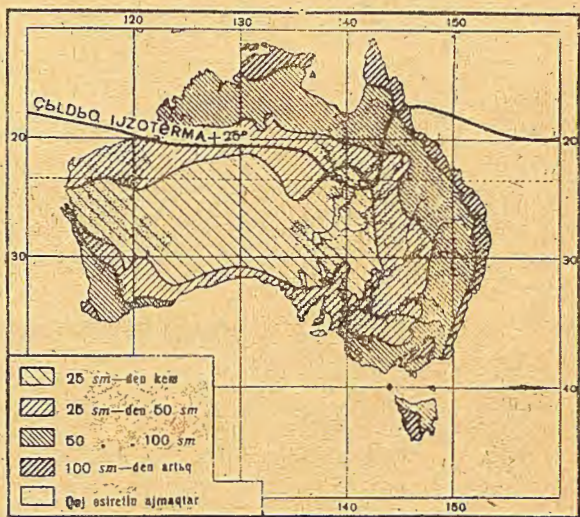
Qalrı alqanda Avstraliya materiginin klijmatı kontinentaldı, temperatıvrası mən qavın — sasıl tez qıvımalı voladı. Qazdı künı, kındızgı qatı ıstıqtan kejin, tını asa salqın voladı. Qurqacsılq ətə kıctı, əti uzaqqa sozladı. Vıraq, vıtın Avstraliyaqatıtıfəs qajılmajdı: tek kejin kezderde qana qajnaqan səlderden aqızaq sılqır, Okean səqaləti dejin varadı. Ol aqızaqtar qemis aqactarı quvralı qıveredi. Al, orman icterinen mundaq kezde tez ertı sılqır kete veredi.

Avstraliyanın ıctı səqında qavın—sasıl vıq qalıptı volmajdı, kejde kıctı nəsərlər qıjır, qerdin vətın tizege dejin telegej teniz suv vasadı. Vıraq, bu suv asa vajansız: torıraqqa suv sınıq—sıqveste sıq—sala mən tez aqır vətır sortan kəlderge qujadı da, odan vuv volır, lezde ıctır ketedi.

Avstraliyanın vukil qerinde qavın—sasıl ətə qıvımalı, sılta—sıl qatı qıvılır əzgerir otıradı. Qurqacsılq sılqar sərgə səp sılqıraj, milijondaqan qojlar qıtar, qıvıl qaladı.

Avstraliyanın ıctı səqında qavın—sasıl vıq qalıptı volmajdı, kejde kıctı nəsərlər qıjır, qerdin vətın tizege dejin telegej teniz suv vasadı. Vıraq, bu suv asa vajansız: torıraqqa suv sınıq—sıqveste sıq—sala mən tez aqır vətır sortan kəlderge qujadı da, odan vuv volır, lezde ıctır ketedi.

Avstraliyanın vukil qerinde qavın—sasıl ətə qıvımalı, sılta—sıl qatı qıvılır əzgerir otıradı. Qurqacsılq sılqar sərgə səp sılqıraj, milijondaqan qojlar qıtar, qıvıl qaladı.

Avstraliyaqatıtıfəs qavın—sasılın məcər. Sılqar səqına tıstıq qavın—sasıl qanca? Onı sevevı ne? Qavın—sasılın en az tıstıq qerleri qajıs, onı sevevı ne? Avstraliyaqatıtıfəs qoj sarıvasılqıvın ətə—mətə ərkendegen qerleri qajıs?

Австраліяда өзәндәр аз, ал ваты, сувоҗа тарсы волады.

Өзәндәриниң ичиндеги ең улкени Мерреј. Узындығы биздин Дон өзени мен бирдеј, бирақ, сувь Дондај емес, аз волады. Тipti қурҗақсыық җылдарь, ол океанға да ақыр җете алмай, җетсе саяз өзекке воһр қана қуядь. Меррејдин салаларь көр, ол салалардын бири—*Darlingi*. Меррејдин саласы деген аты болмаса, бул онап еки есе узьн. Бирақ, қурҗақсыық җылдарь *Darlingi* ақрајтын бир несе көлциктерге вөлиһр—вөлиһр қаладь.

Иски Австралијаның—„крикји“ арналарь сувоҗа одап да тарсырақ; җылдын көр вақтына дејин арналарь кевир җатадь. Тек җаңбыр кездеринде қана сувлар ақыр не қумға сиһр җоқ волады, не сорға ватыр қуядь. Бул сыјақты крикји өзәндәриниң ең узьны Ејир көлине қујатын *Kwooper*.

Австраліядағы көл биткениң ватығы дерлик асы волады; оларда тек җазды куні, крикјилерден сув аққан кезде қана сув волады.

Өсимдиктери.

Картаға қарар тавьндар. Тропик ормандарь Австралијаның қай җерлеринде өседі? Саванналар қайда волады? Сөпти далалар қай җеринде? Сөдери қайда?

Австралијаның көр җери—с ө л е ј т. Мунда тикенди буталар (скрувр) мен тикенди сөпти өседі. Буларды ес бир мал җемејди, җарьрақтарьның қығы рьсақ сыјақты өте өткир келеди.

Сөптериниң бијиктиги 1—2 м—ге дејин улкен соқ—соқ түр воһр өседі. Булардын араларьнан малдын, salt аты киһилердин җарьр җығуви өте қыһн волады. Тикенди буталарь (скрувр) аласарақ келген үс қат пен евкалијт волады. Бу буталар реңксиз, җарьрақтарь киккене, тьстери сурҗылт, җарьрақтарьның кей тикен тәризеніп келеди; тек җаңбыр вақтында қана тикенди буталар (скрувртар) бир аз өһденеді, бутарьтағына егьйген аҗарсыз җарьры гьлдер сығадь.

Австралијаның көр җерлери сөпти д а л а. Ғазды куні дала җасы сөр, тырли өсимдиктер мен қилрығыр, кызги, қысы вақтында сөптери қуврар сарҗајыр җатадь. Осы даладың бир аз җерлеринде татырағы—sortандар да кездеседі. Мундағы сығатын өсимдик дојлардын сыҗсиніп җейлин асылы сөптери волады.

Австралијаның җазды куні мен қысты куні җағын җағыр туратын җерлеринде орман өседі. Ормандарь ерекке: сирек, көвине мәңги көгеріп туратын евкалијт аҗақтарь өседі. Евкалијт аҗақтарьның кей биревлери өте бијик волады (150—метир). Бу җер җызындеги аҗақтарьның ең бијиги; бул аҗақтың екinci тырли туғымдарь биздеги қарақай мен емәнен бијик болмајды; бирақ, тез өсіп җарсаң җетiledi.

Erkalijpt ormandarında kölenkell çerler az voladı,—sevevi aqactarь sijrek çarьraqtarь seldir, onьң ustine çarьraqtarьнң qььь çoqarь qarar turadı. Sondьqtan, kьn səvlesi vəgelmej tur—tuvra çerge tьsedi; çeri calqьп çөpfi keledi. Buь ormandar vьlaj qaracqanda parkke, jakij aqactь calqьпoja uqsajdı. Ormandarьнң qaj çeri bolsa sol çeri arva men çyryvge de, mal çajuvca da kele veredi.

Ekvalijpt aqactarь Avstralijadan basqa çaqtarca da ararььp egiledi; munь tez ösip çetletindigi ucın qana ekpejdi, aqacььнң qattьььqь (emennen de verigirek) ucın de egedi; әri onьң çarьraqtarьнпaн qoc ijsti maj aladı; bulardan basqa onь vatraqь çerlerdi qurcaturь ucinde egedi; sevevi, ol aqactar suvdь voььna tez sinirip, tez tartьp oьradь.

Bizdiң SSSR ekvalijpt aqactarьнң bir nese çyz munь typterin aььp kelip, Qarqazdьң Qara teniz çaqalarьna egir oььr. Avstralijaпьн сьoььs çaqalarьndaqь eң ьqaldь çerdegi ormandar arasьnda a q a c t ә r i z d i p a p o r t n i k t e r ө s e d i. Buь өsimdik vьrьп dy-nije çyzindegi çer vitkenniң vәrinde de сьqqaп; viraq, solardьп vәrinde de vitip, tek Avstralijada qana qalqan.

Avstralijaпьң çavьп—casьпь көp volatьп teristik çaqtaqь eп ьstьq çerlerinde tropik ormandarь өsedi, buь ormandardьп tyri Malaj arqijpelagьndaqь ormandarca uqsas keledi.

Avstralijada m ә d e n i j ө s i m d i k degennen Evroпaььqtar vatqanca dejin ec nәse volmaqan.

Qazirgi vaqьtta Avstralijada astьq өsimdikteri men çemis aqactarь egiledi. Cьqatьп astьq өsimdikteriniң eң көviregi kьzdik vьjdaj; vьqan әsirese qььь çaңvьrьь volatьп tьstik Avstralija klijmatь qolajь keledi.

Kөp permerler vьjdajdı kьzdi kьni (әprel aььnda) egedi de, çaqьь өskен kьzgi көgine әkelip qojlarьп çajadı, odan kejin, vьjdajdьп qalqan tyviri keler çььь çazqь turьп qajta ösip çaqьь өnim veredi. Vьjdajь aьььp volqanпaп kejin aьььzca qojlarьп taqь әker çajadı; syjitip, aьььzdaqь astьq masaqtarьп çegizedi. Avstralijaпьп eң сьoььs çaq çaqalarьna vьjdaj egilmejdі, Ujtkeni, ol çaqьп klijmatь ьqaldь volqandььqtan vьjdajdı qьna vasьp ketedi. Qurcaraqьььqьпьп saldatьпaп Avstralijada vьjdaj сьoььь өte aьььmalь voladı.

Avstralijada çemis aqactarь keј çerlerinde qana өsiriledi. Apelsin, lijmon aqactarь kьn səvlesi men torьraq ьqaldьпьп moldьqьп çaqьь syjetindikten, olar tek suvarьlatьп çana Tьstik Uvelis pen Bьjktorijadaqь Merrej өzendetiniң voјlarьna sonьп salalarьna egiledi. Ol çerlerge bulardan basqa avrijkos, piјgi, araq acьtatьп çaqьь çьzim aqactarь da egiledi. Tasmanija arasьнң klijmatь salqьndav, ьqaldь çerlerinde alma aqactarь men cije aqactarьпьп vav—vaqcalarь voladı.

Teristiktegi Kәiьnslend өlkesiniң klijmatь tropiklik, ьqaldь keietin çerlerinde vanaп, ananas çemisiniң aqactarь men qant quraqь (qoldan suvarьььp) өsiriledi. Çanadan сьoььp materiktin vatsь icine qaraj ketetin temir çol men tav өrlep çyrgende bir kьnde çemis aqactarьнң әr tyrin көryvge voladı; төmende ananas pen vanaп, onan çoqarььraq çerde apelsin, onan da çoqarььraq ketken son alma aqactarь turadı. Kөp kemeler Avstralijadan keпken çana ças çemisterdi (çьzim keпtrgeя alqoьь, piјgi) tьler Evroпaca aььp ketip çatadı.

Çanuvvarlar dynijesi.

Avstralijadaqь çavajь (taqь) çanuvvarlar dynijesi, çer völikleriniñ vasqalarьna qaraqanda tipti özgece. Çer völikleriniñ vasqalarьnda vırьp volьp, soьnpaн çoqalqaн çanuvvarlarьn көvi Avstralijada saqtalqaн. Avstralijada, әsirese, qaltalь çanuvvarlar көp.

Olarьn keј virevleri tirçilik çaqьpaн vizdegi çep çeјtin çanuvvarlaroqа uq-sajdь, keј virevleri çьrtqьctaroqа, сьвьп—çirkeј çeјtinderge taqь vasqalaroqа uq-sajdь. Ylkendik çaqьpa kelgende keј virevleri vizdegi egey qurьq тьcqandaј, al tipti keј virevleriniñ ylkendigi adamьn voььpa çaqьp vijik volьp keledi.

Qaltalьlarьn eң көvi—k y n g i r e. Avstralijada kungirenin on-saqь tyrlı tuqьmdarь var, olar Avstralijaьn varььq çerlerinde çyredi. Qazirgi vaqьtta iri kungireler avlanьp bitip varadь, sevevi—olar qoј çajьlatьn өristik çerlerdin сөvin bitirip çep tastajdь.

Avstralijada çumьrtqalar өsetin syt emyvcilerden — e q i j d n a men y j r e k t u m s ь q saqtalqaн. Bular çoqalar çyryvcilerge de uqsaңqьrajdь. Bular çumьrtqalar өsedı, valapandarьn syt pen asьrajdь. Yjrek tumsьq özen çaqalarьnda inde çatadь, tamaqь çaqadaqь ьlajdьn zrasьnpaн tavadь.

Avstralijada tujaqtь çanuvvar evropalьqtar kelgence volmaqaн, majьyldar da çoq volqaн. Çьrtqьctardan tek dijngo deјtin çavajь ijttar qana volqaн (mьmkin bulardь adam ararьp, çavajь volьp ketken ijttar volar). Bulardьn çyninin tyrine qaraqanda tylkige uqsajdь. Ol ijttar vırьnqь zamanda Avstralijaьn alqacqь qalьqtarьna qьzmet etip cala yjrengen ajuvan; qazirde qasqьr volьp qoјqа savьp, qozьlardь alьp qacьp zьjanьn tijgizedi.

Avstralijaьn ormandarьnda volsьp, dalalarьnda volsьp qustar öte көp voladь; әsirese totь qustarь көp, olar tipti bir nece тьндar toptanьp çyredi. Avstralija qustarьnьn көvi Avstralijada qana volatьn qustar. Mәselen, a q v y r k i t, q a r a q u v, l i j r a q u s ь (tropik ormandarьnda çyredi), deјtin qanatsьz tyje qus—emuv sьjaqьtlar. Avstralija tyje qusьnьn ylkendigi Aprijka tyje qusьnpaн kici, viraq, tystik—Amerijka tyje qusьnpaн iri voladь.

Kvijslend özenderinde qos тьnьstь (seratadus) valьqtarь voladь. Bul valьqtar tamaca, çelbezegi men de, өkpesi men de dem aladь. Mundaj valьqtar vırьp dynijenin vasqa völikterinde de volqaн; viraq, olar alda qacaн çoјььp vitken, bul kynde tek tasqa ajnalqaн syjekteri qana tavьladь.

Avstralijada yj çanuvvarlarь (dijngo deјtin çavajь ijtti eseptemegende) evropalьqtar kelgence volmaqaн. Evropalьqtar varььq yj çanuvvarlarьn ala varqaн. Qazirde yj çanuvvarlarьnpaн onda әsirese qoј, sььr, çьlqь көp.

Qalqь.

Австраліяда туратып қалық 7 миллион самасындай. Қалықтың қиі тұрған қерлері сықыс қақ четтері волады. Австраліяда туратып варлық қалықтың вестен төрти осы қақда турадь. Тикенді селдір, реңсіз вута, сөр өскен қула дала, сөлдері елсіз, қув мекен қула дыз волады.

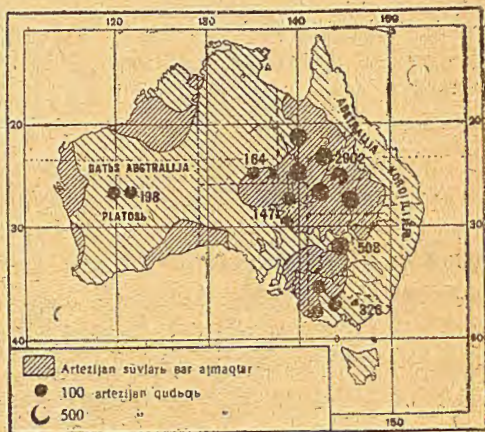
Австраліяның осы кунгі қалықтарының варлықы дерлік европалықтардан (көбіне ақысындардан) қуралқан.

Австраліяда қасақан қергілікті қалықтар не қойлыр виткен, не ең сықыссыз қаман қерлерге ысығыр қувылоқан. Қергілікті қалықтың вар қуралы: келтек, вуммеранг¹⁾ найза волады. Бул қуралдары мен олар мылықтың несе алуван тырлерін қолданқан европалықтарға қарсы тұра алмақан.

Қазіргі вақытта, Австраліяның қара нәсільді қалық не варь (азојана зертелген айдандардақы көрпелі ұлттарды есептемегенде) 60 мыңдай—ақ адам қалқан. Олардың көрпелігі қой ұстақан байларда қалыс батрақ воляр істейді, қалқандары осы вақытқа дейін, әлі сувыққан ақысылқы турмыс пен тірлік етеді. Қолдарына найза, вуммеранг алыр, тропик ормандарынан, тикенді буталар арасынан кунгіре, қојан, тақы, басқа аңдарды аулар қыреді. Соны мен қабат олар қейін қарағы өсімдіктерді де қыяр, солар мен азықтанады.

Қелімсек европалықтардың васты кәсібі — ағыл сағу васылықы: әсіресе, қой, сығыр малдарың өсіріп астықы егеді. С

Қой сағу васылықы кең қолға қойыр өккендетувге қол асыр тұрқан нәрсе—мал ұстаып қерлерінен қазылоқан артезіян қудықтары. Бул сыбақты артезіян қудықтары бір несе мыңдар саналады; қана әр қайсысы сувды да көр береді. Бул сувлар несе он, несе қыз килметір қердегі тау беткейлерінен сықыр, қердің астыңқы сувлы қабатының воы мен ақыр келеді. Қойлар „сундес“, „еті“ воляр екіге ажылады.

Австраліядақы артезіян қудықтары мен артезіян сувларының аймақтары. Артезіян қудықтарының көбінесе Австралія Қордхерінің ватысында волув себелі не?

1) Вуммеранг—қарағы қалықтың соғы қаруы: екі қақы сығыр ортасынан ійілген қуван ақыс.

„Сүндес“ қойларының сүндери өте ұзын, қиықке, үлгідек мажда келеді. Буі қойлар қунақ далаларға қажылады. Ал „етті“ қойлары ықалы көбірек қерлерде ұсталыды. Қой сүндери Австралиядан алыпатын сійкі заттың ең бастысы. Австралия қер сүзіндегі барлық қой сүнінің қарқ қатымындайып береди. Австралия қойының еті мен сыжығының етері бақалы воіыр есептеді. Оі етері Австралиядан парақот музқаналарына салыыр қатығылған күйінде сықарылады (Европаға келгенде муз—муздай воіыр, тастай қатты күйінде келеді).

Егін мен мал сауынасының қаны—қойан волады. Оларды 1862—сылы келімсектер әкелген. Олардың бір қатары қавайы воіыр кеткен. Кліматы (ажазсыз) сылы, сөбі мол воіландықтан, оі қойандар самадан тыс өсір—өрсір кеткен. Қойан Австралияның барлық қерлеріне де таралған.

Қойаның келтіретін зыяны ұсан теңіз; олар мал қажатын өрістік қерлердің сөбің, еккен астық көгін дым қоймай қер кетеді. Солай воіқан соң оларды әвели ійт пен, соңынан ұв мен қурта бастыды. Егістік қерлері мен мал қажатын өрістерін бір несе мың кіліметерге кететін тікенді сым мен қорсақан, ақығында, соңы кездеде қойандарды еті мен терілері үшін қыра бастыды; сойыр алыр етерінің муздатыр Англияға қенелтеді. Оларды қылы саяпы сырға 10 миллиондар сықарыды. Бірақ, сүйікпен мен де қойан әлі өте көр. Қойандардың көптігі сонса, қейтін сөбінің мөлсері қарғынан қарақанда тоқсан миллион қойдың қейтін сөбіндегі сөбі қер қояды. Қурғақысықтың кусты сыдарында олар қатты қығылады; көк бақа өлімтіктері Австралияның қаж қері воіса, сол қерінде қер тезектеј воіыр қаттыды. Бірақ, қарғыр қаныр қер қасара бастақан кезде, қайтадан тақы көвејір вирусы қарғына келеді.

Австралия қойларының барлық дерлік (ондақы қойлар 110 миллионнан артықарақ есептеді), булар қой малын өсіретін кәріпталістерге қарайды. Булардың әр қажысында 10 мың, онан да көр қойлар волады.

Австралияның климаты ықалдылау қерлерінде, әсіресе, сықысы қарқалығында көр сыжы өсіріледі; сыжыларының бір қатары сүйті, бірақ, әсіресе тау беттерінде балавса сөбі қажылымы бар Квінслендте еті сыжылар көбірек өсіріледі. Букіл сықысы қарқалық аламында, біздај мен мајысы еккен егінсілік кәсібі өркендеген.

Кліматы сұвтропикті, Туыстік Австралия мен Бікторія өлкесінде өнерлі кәсіпті бақсасылық қатты өркендеген.

Австралия өнерлі кәсіптерінің дамықан қерлері: Сійднеј, Мелбуурн, Бријсвен, Аделайда қалаларының ајмақы волады. Буі қалаларда тоқыма равіріктері (мақта, сүн тоқымалары) мен ағы сауынасылық продуыктылары өңдейтін, мәселен: астықтан ұн, қас қемістен консерві т. т. істейтін завыттар волады.

Тау—кен өнерлі кәсіптері де недәвір дамықан. Батыс Австралияда кен тамыларынан алтын, күмыс алынады.

Квијнсленд пен Ҷаңа Тустик Уелистен тас көмір алынады. Сетке тас көмір сығаратын насты порт—Нийвкасл (Сиднейдің теристік қағ қасында).

ОКЕАНИЈА.

Көлемі 1,1 млн. кв. км. Қалқы 3 млн. саны.

Картаға қарар тавындар. Жорк мүйісіне қағып тұрған үлкен арал қайсы? Австралияның тустик—сьюдсінде тұратын қос арал қайсы? Австралиядан ол қанса алыс тұрады? Глобусқа қарар Ҷаңа Зеландияның орны Англия орны мен салыстырындар. Австралияның сьюдс қағында қатқан үлкен аралдар тобын атаңдар, Австралиядан ең алыс қатқан топ аралдарды атаңдар.

Австралияның теристік—сьюдс мен сьюдс қағындағы Уль океан ортасында вьтырар қатқан көр аралдар бар. Осы аралдардың вальығын қосыр—Океания деп атаңды.

Океания аралдарының кей біреулері қана материкке қағып қатады. Көрсілігі материктен әлде қайда алыс, Уль океанның орталық сөнінде қатады. Сондықтан, ол аралдардың қаратылыс қағдайлар материктен типті өзгесе.

Океания аралдарының ісіндегі ең үлкөдері: *Ҷаңа Гвинея* (сег сүзіндегі екінсі үлкен арал), *Ҷаңа Зеландия*, *вул Куок вьшазы* мен екіге ажылады, созып *Ҷаңа Каледония*. Океанияның бұл аралдан васыға аралдары ұсақ, бір аймақта (ондар, не бір несе сүздеп) топ—топ вольер соғырланыр қатады. Бұл аралдың вальығы да океан астындағы теристік—ватьстан тустик—сьюдсқа қарай созылып қатқан сүлгенің (ванканың) вожып қува қатады. Бұл көтеріңкі сүлгелердің ара—арасында теңіздің терең сыңрав түптері мен кезектесір отырады. Осындай терең сыңравдың бірі Мариан аралдарының сьюдс қағында влады (вұл Уль океанның ең терең сөрі, тереңдігі— $10\frac{1}{2}$ км келеді, Рижіппін аралының қапында влады).

Аралдардың көбі марқан (корал). Көбінің пормасы сув астындағы тавың төвөсіне, веткежине қурылған атолл тәрізденіп кетеді. Марқан аралдарына: *Марсал*, *Равмотув* (не *Ойравыф*), *Каролін* т.в. аралдар қатады. (Осы кітапқа тиркелген вожавлы картаны қара).

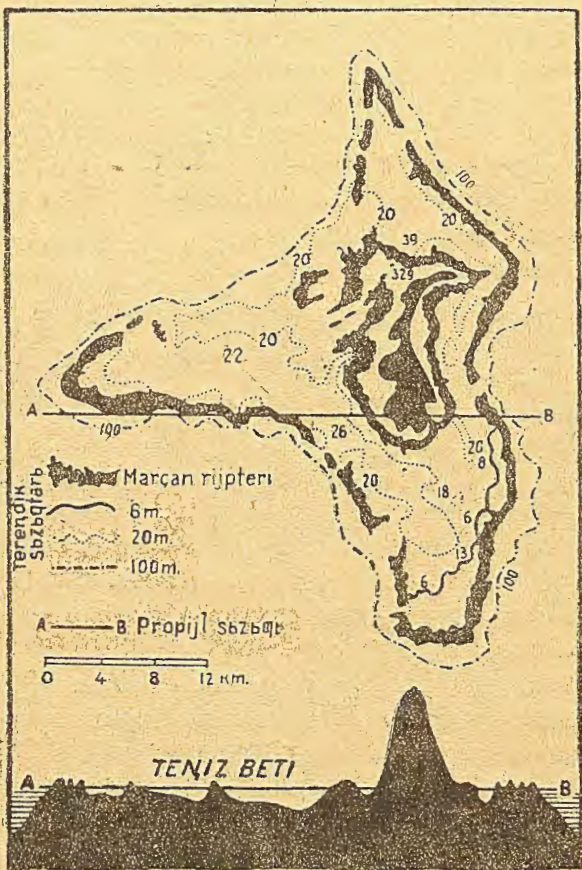
Мундай марқан аралдары мен сув астындағы марқан ріптері көр, Уль океаннан асқан ес бір океан сөқ.

Марқан аралдары мен қават Уль океанда вувіканды аралдар да көр. Мундай аралдар: *Гавай*, *Товаріццеста*, *Самоа* аралдары влады.

Гавай аралдарында, мәселен *Мауна—Кеа*, *Мауна—Лоа* сьжақты бір несе үлкен вувікандар бар. Мауна—Лоаның бір кратерінің (иңқылының) айналасы 10 кіліометір келеді. Ол иңқылың ісі лаваға іық толы, тек сет—сеттері қана қатқан; ал ортасы суйық отты алау көл вольер қатады. Отты алау вурқылар, сөғарылы—төмен лоқыр көтеріліп тьсіп тұрады.

Çana Zelandija aralının teristik aralında da vulkandar (sengen çana tutanır çatın) kør.

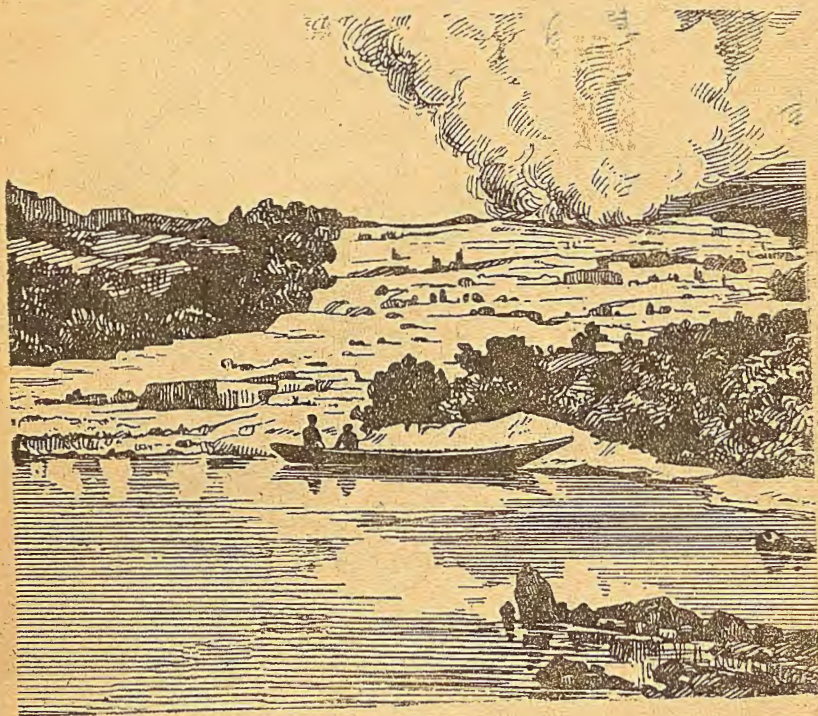
Bul araldar çerdiç çarqtar men vösektengen tav massijrtarın quralın. Os çarqtardan vulkan atqlanır çatadı. Bstıç vulaq, gejzer, ıstıç køl, ılj vulkan, ıstıç suvlı izves vannalar çarınan, Çana Zelandija aral Ijslandija tygil, Teristik Æmerijka dan dā asır tysedi.

Uş okeandaş atoll—Rijdiç araldarın bir. Çoşarş çarında turoşan araldın planı. Tøtengi çarındaş ıstıç AB sızarın kesindisi. Atollın ortası tajız, al sırtınan ölsevic lot çetpejdi. Atoll çerik sıjaqtanır tav betkejlere qurıloşan. Ol tav sırtınan vıjıktığı teniz suvınan betinen 275 metir.

Çana Zelandijanın tystiginde aral çana Çana Koledonija men Çana Gvıneja araldarın materikten völinir sırdın. Vırınor kezde vular Avstraliya men tulas voloşan voluv kerek. Bul araldarda vıjık tav çotalar var. Çana Zelandija araldarındaş tavlar mængi qar men mængi muz vırkenir çatadı, bul tavların tystik ölpi der atajdı (Onın Kuvk tavı deştin sırdı var, vıjıktığı 3½ km—ge

dejin çetedi). Çana Zelandiyanın çavın—casın Əridən ana çurımın mol, çana mundaqı tysken qarın çijegi de tömen 1800 metirlik vlijktikte çatadı. İri mənği muzdar añaqların toltırıp, 700 metirge dejin tömen çılçır, Ərəda qarağanda muz çeti nədəvir tömen çatadı. Mənği vasqın kezinde olar teniz veline dejin tysip, çərđi tillip, tereñ çırqı—sajlar çasap ketken; osı kynde sol sajlar pijorda volıp çatır.

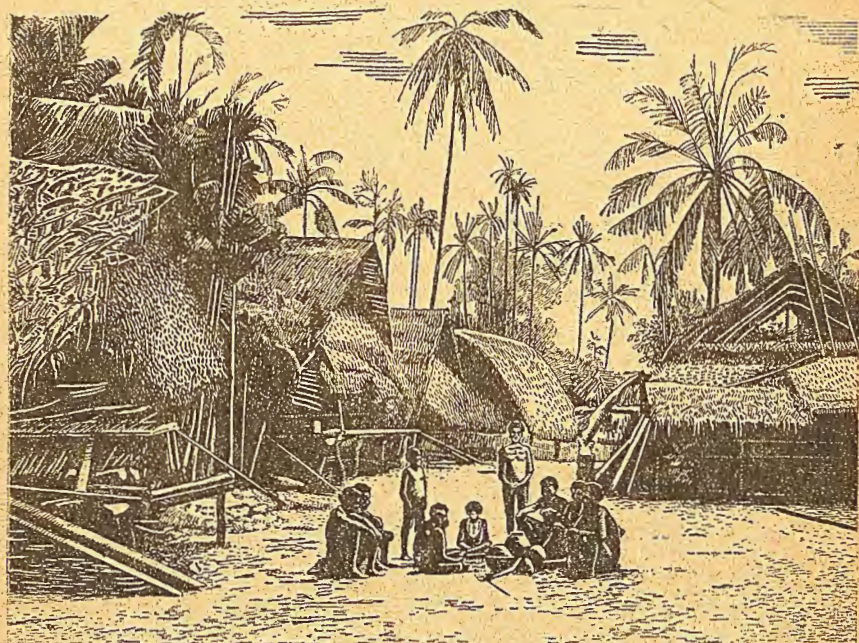

Çana Zelandiya aralındaqı ıstıq vulaqtar. ıstıq suvı tuv minberler (Tuop—sol suvdın suvıoan kezdegi irkindileri). ıstıq vulaqtar men tuv minberleriniñ qaj çerlerde turqandıoyn kersetinder.

Okeanıyanın varlıq çerlerinde derlik klımat ı tropiklik; onın ystine tenizdik, çıl voñ çıl (21°—den 26°—ke dejin) vor turadı. Kyndizgiden keckige, çazdan qısqa qaraj volatın özgerisı volması qana; tipti Okeanijada taza qıs volmajdı.

Ucan teniz çerlerdi alıp çatqan okean suvı onın avasın ım çılıp ta, ım salqındatıp ta çıvermejdı. Çavıy otkıncı tyrde, kəvınese qattı neser vor çıyıp otıradı. Neserler avasın nədəvir salqındatadı. Sondıqtan, çavıydan çavraqan polıjnezejler derev tenizdın çıl suvına qaraj ımıladı. Okeanijaqa çıl voñı tıstık—sıoqsı rep teristik—sıoqsı passattar esıp turadı; bul eki çel ekvator çavınan kelıp tujisedi. Bir kelki çılınq rep avasın volaldıoyn onda kəvırek turqan Evropa qalqın qalçıratıp, voñı del—sal qır nasarlatıp çıveredi.

Tropik çaqta volatın tropiktik davıydar—Okeanijaqa ulken apat keltiredi. Bul davıydar Uly okeannıñ ekvatorial aqıssınan *Kuro—Sjvo* aqıssı bastalatın vatıs çaqında çiji voladı. Bul davıydar okeanqa orasan zor tolqın rajda qıladı. Ol tolqınlar atollardı basır, ondaq otırqızılğan kokos pılması men astıq

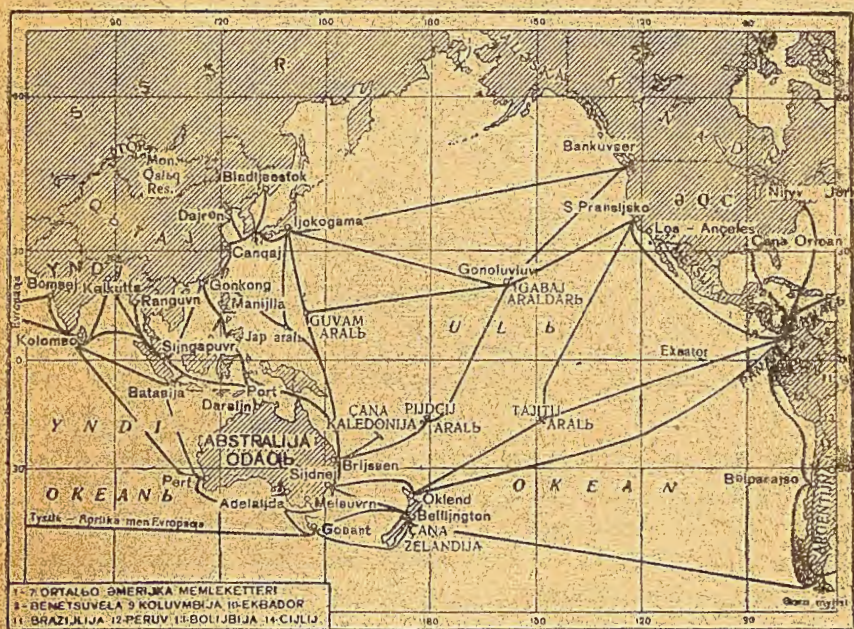
Çana Gvijnejadaq Kokos çarbaqtar men çavıyır turğan Kokos pılmaları men yjler. Yjlerdiñ barlıqıyda çılan men dımqıldıqtan saqtanır vasqanaqa ornalıyır salınğan.

aqdastarı qurıyır, polijnezijlerdiñ çenil yjlerin çılıyır äketedi. Mundaj davıydardan kejin aral qalıqtar vas panasınan ajıyır as—çalanac qalıyır otıradı; sondıqtan, turqın qalıqtardıñ kicirek araldardı tastar, वोsır avır ketetinderi de kör voladı.

Ösimdik pen çanıvarlar dunjesine Okeanjanıñ vatıs çaqı medevir vaj; al, ne çırlım soyıssına varqan sajnı, sol çırlım kedejlene beredi.

Çana Gvijneja aralında tropik ormandar esedi, çanıvarlar da kör voladı, asirese dorvalı çanıvarlar men tyrlı tystegi qustar (uçmaq qussı taqı vasqalar) kör voladı. Çana Zelandija aralında uneni kögerip turatın suvtropik ormandar voladı; vıraç, onda çasajın çanıvarlar az (olardıñ icinde kivi—kivi dejtin qanatız tamaca bir qussı voladı). Okean icindegi vıygar çatqan çavıyır araldarda çavajı ösimdikter tipti çoqtın qassı, çan—çanıvarlarqa da öte kedej. Sıt qorektilerden tek çarqanat çana usırajdı.

Biraq, onıń esesine, okean suvı, onıń da әsirese marqan araldarına qaqın çerleri çan—çanıvarlarğa tamaca vaj voladı. Bul çerlerde moidir tur—tunıq suvın tereq tuvinen polijpterdiń qaşar tamaca tas qalalar çajnar kornir turadı. Olardıń arasında tamaca qarqırvıq әr tyrlı valıqtar, teniz çulızdar çuzır çuredi. Suv tuvinde qvbırlar çықыр teniz tas vaqalar, teniz çajandar, qurtar çuredi, merıverttı uluv qavıcaqtar çatadı. Suvın ystinde vıqırlar usır—çurgen tor—tor teniz qıstar voladı.

Uı okeanğa çıqatın teniz çoldar. Gonolıvıvde kesip ötetin çoldardıń atın atanzdar. Çana Zelandijadan çol qajda varadı?

Okeanıanıń vastı mädenij ösimdikteri—kokos pälması men astıq aqactar voladı.

Kokos pälma aqası araldardıń värinde de egiledi, tipti çerinin torıraq qıqası volmaqan, soqa men çırtıvıqa kelmejtin atolıadarda da egiledi. Kokos pälma aqası aral qalıqtarına tamaq, klijm, yj voladı. Okeanıjadan cetke çıqarılatın vastı nәrseler—kokos çanqaqtarınçı çarır keptirgen dәnderi—kopra voladı; bul dәnnen maj aqızır aladı; ol aqızır alınoqan majlar savın istevege, ösimdik majlar şıqartı çasama majlar—margarin çapar çıqaruv ycin çımsaladı. Astıq aqactar kisinin vastıdaj ylken çemister beredi; veretin çemisinin manızdıvıq sonca, osındaj aqactardan uc aqası var bir kisi tamaq çaqınan bir çıqıq dejin tolvıq qamtamasızvın devine çarajdı.

Sonqı kezderde Okeanıanıń ylkenirek araldarına, әsirese Gavaj araldarına qant qırıaq, maqta, vanan aqactar egile bastadı.

Parıvastar alańqa ne ycin çıjalıvır otır, sonı tavıvdarçı?

Океанија қалықтарының Еуропалықтар вақанса, устақан уй қапуварлары тек та-
вьқ, иjt, сосқа қана волаң; бірақ, олар да арал біткеннің вағықында бірдеј во-
тақан. Еуропалықтар өздері мен бірге Океанија аралдарына өздерінің вағық уй
қапуварларының туқымыдарына ала келген. Қазірде қана Зеландија аралының қалып-
дарында миллиондақан қойлар қажылады. Қалыпның васть кәсібі—malсагува-
с ь ь о ь; мунан, сетке сьқарылатын васть пәрсе—сун воляр оть.

Океанија аралдары Азија мен Австралија қақалықтарының қолы мен
Әмериканың қақалықында қатады. Бул аралдардың көрсилігі, суң
қатынасы үшін өте маңызды аралық станса воляр, табылады. Бул, ке-
мелердің көмір, мунай қиыр алуына керекті оть да воляр оть.
Кемелердің қаварласыр отьратып радијо стансалары салыңқан оть-
дары да воляр оть.

Австралија мен океанијадағы қалониялар.

Катаққа қарап тавьңдар. Аралдар мен материктегі Англијаға қарасты қерлерді
атаңдар. ӘҚС пен Қаронијаға, Франсијаға тижистілерін тавьңдар. Олардың көлем
қақынан үлкенірегін атаңдар. Быкіл қер қызилік теңіз қолдарының воында тұрған
аралдарды көрсетіндер. Қана ол қолдардың қайдан сьқыр, қайда вагатындықып ай-
тыр беріндер.

Австралияның қана Океанија аралдарының қатымынан көбірегін
Англија ваыр алған. Австралија қети статтан (мемлекеттен) қуры-
ған қана Англияның доминионы саналыр—*Австралија Одақы*
воляр аталады. Доминионның астанасы қанада салыңқан кичірек
Қанберра қаласы. Қанберра Көк тавда (Австралија Қордильяраһның
тустық қақында) тұрады. Материктің сьқысында—*Квијнсленд*, *Қана*
тустық Увеліс қана *Бикторија* өлкелері волады. Қана Тустық Увеліс-
тің вақ қаласы—*Сидней*. Бурып Сидней Англияның қылымыстарды
қиверетін қолониясы еді, қазірде қер қызіндегі ең қақысы гавандар-
дың бірінен салыңқан, үлкен порт воляр оть. Сидней порты Суветс
каналы арқылы Еуропадан сьққан парақот қолдарының одан сон
қлы океан арқылы Әмерикадан сьққан парақоттардың ақық пунк-
киті волады. Мунан вақа тақы да ең маңызды порттардан: *Mel-*
бувн (Бикторија өлкесінің вақ қаласы) мен *Аделаида* (Тустық
Австралија өлкесінің вақ қаласы) вақ. Булардан қет мемлекеттерге
сун, муздатқан ет, вијдай, қемистер сьқарылады. Еуропадан Австра-
лијаға Унди океан арқылы қыретін кемелер үшін біріңкі пункт—
Перт (Вагы Австралия өлкесінің вақ қаласы) вақ. Перт қаласынан сь-
қыстақы алтын пријскелеріне, онан әгі *Melбувн* мен *Сидней* порт-
тарына дејін салыңқан темір қол сьқады.

Океаниядан *Қана Зеландија* мен көр ұсақ аралдарды Англија
вијлејді. *Қана Гвијнеја* аралының да қатымы Англијаға қарайды.

Çana Zelandija aralындa vas portь—*Bellington*, bul teristik aral-
da, Kuvk vudazыnda turadь. Bellingtonnan Anglijaqa çyn, mez-
datqan et, sagь majь сыqarылады; bulardың väri de Melbuurn, Pert
qalalary arqылы ketedi.

Basqa imperijalis memleketteriniң eң maңызdy kolonijasы: ӘQC
qa qarajтып—*Gavaj araldary* voladь. Gavaj Azija çaqalarynan
Teristik Amerijka çaqalaryna qaraj сыqqan kemelerdin соқыр
өтетin stansa оғын atqaradь. Осы аралдардың birevindegi eң атаq-
ты portь—*Gonoluvulu*.

Океаниядың bir сырыга аралдары *Pra n'sijja* qa da qarajды. Olardың icindegi
eң maңыздысы—*Çana Kaledonija*. Bul nijkel kenine vaj.

Mijkronezija araldaryндa varыoь derlik, мәselen *Marçal*, *Marifan* аралдары
сыjaқтылар Çароnijaqa qarajды.

ӨZENDER TABLIJTSASB.

	Uzandogh km-lep	Suv ala- bshn kg. km.		Uzandogh km-lep	Suv ala- bshn kg. km.
1. Evropa			3. Aprijka		
Edil. (Bolga)	3700	1402	Kongo	4200	3700
Donaj	2900	817	Nijl—Kagera	6400	2803
Dnepr	2139	511	Nijger	4200	2090
Don	1808	450	Zambezij	2600	1330
Ter. Dvijnna	1255	362	Orançevaj	1860	1020
Rejin	1326	224	Senegal	1430	440
Eloa	1150	148			
Bijsla	1094	198	4. Teristik Әmerijka		
Luvava	1000	121	Mijssijsstijp (Messuvrij men)	7000	3275
Oder	900	125	Mekenzij	3780	1660
Rona	760	99	Labrantija ezeni	3800	1250
Sena	700	78	Bennijpeg pen Nelson	2400	1080
Po	670	69	Juvkon	3300	860
2. Azija			Kolumbija	2000	660
Op Ertis pen	5206	2946	Kolorado	2000	590
Enlijsej	4011	2549	Rijo-Granda-del-Norte	2800	570
Lena	4599	2582			
Janitz-tszon	5200	1800	5. Tystik Әmerijka		
Amuvr Argyva men	4478	1937	Amazonka	5300	7000
Quvanqe	4100	980	La-Plat	2700	3100
Yndi	3200	960	Orijnoko	2250	944
Bramapuvtra	2800	1730			
Eprat	2000	765	6. Abstralija		
Syr-Darija	2865	265	Merrej men Darlijng (vaqatta aqıss)	3490	910
Amıv-Darija	2512	509			
Ijrabadij	2000	430			

MEMLEKETTER TABLIJTSASB.

Kapitalistik memleketterdiñ çer kölemi, qalqı çana qalaları

Memleket attarı	Çer kö- lemnin kg. km.	Qalqı (milyon- dap)	Bastı qalalar men olardıñ qalqı (mıñdap)
A. EVROPA ELDERI.			
1. Germanija	470	66	Berlin—4200; Gambuvrg—1125; Keln—750; Muvnqen—735; Leipsijg—710; Drezden—650; Breslavl—625; Essen—655; Majne öze- nindegi Prankpurt—555.
2. Uñ Brijtaniya men Teristik İjrländija	244	46	London—8200; Birmijngam—1250; Lijber- pul—1250; Manchester—1100; Glazgo—1100; Ceppijld—520; Lijds—480; Edijnburg—440; Belpast—420.
3. Fransija	551	42	Pariç—5000; Marsel 900; Lijon—570; Bor- do—260; Sent-Etijen—190; Nijtsa—200.
4. İjtaltija	310	42,2	Rijm—1100; Mijlan—1050; Neapol—850; Genuvlja—620; Tuvrijn—610; Palermo—390; Benetsija—260; Trijest—250; Messijna—180.
5. Pölca	388	33	Barcav—1180; Lodz—605; Poznan—246; Krakop—220.
6. İspanija	509	24	Madrijd—1000; Barselona—1040.
7. Ruvıniya (Bessaravija men)	295	18,5	Buqarest—630.
8. Ceqoslovakija ..	140	15	Praga—850.
9. Juvqoslabija ..	249	14,3	Belgrad—240.
10. Bengrija	93	8,3	Budapest—1000.
11. Belgija	30	8,2	Bryvssel—900; Antverpen—400.
12. Niderlands ..	34	8,3	Gaaga—460; Amestrdam—770; Rotterdam— 590.
13. Avstralija	84	6,7	Bena—1900.
14. Svetsija	449	6,2	Stokqolm—520.
15. Gretsija	130	6,6	Aprijn—700 (Pijreem portı men).
16. Portuvgalija ..	92	7	Lijssavon—600.
17. Balgarsija	103	5,9	Sopija—210.
18. Svetsariya	41	4,1	Bern—110; Syvrijq—250; Ceneva—143.
19. Pijnlandija	388	3,5	Galsijnk (Gelsingporis)—265.
20. Danija	43	3,6	Kopengagen—770.
21. „Erikti İjrlan- dija memleketi“ ..	69	3	Duvbljn—317.
22. Norvegija	323	2,8	Oslo—250.
23. Lijtva	56	2,4	Kavnas—100.
24. Latviya	66	1,9	Rijga—380.
25. Estonija	48	1,1	Tallin—135.
26. Albaniya	28	1	Tijrana—30.
B. AZIJA ELDERI.			
1. Qıtaj	10 000	475	Nankin—630; Canqaj—3260; Qankov—780; Bejpin—810; Kanton—860.
2. Brijtaniya yu- dijası	4675	353	Delij—450; Kalkuvta—1500; Bombej—1160; Madras—650.

Мемлекет аттары	Қер көлемінің кө. км.	Қалқы (миллион-дап)	Басты қалалар мен олардың қалқы (мыңдап)
B. AZIJA ELDERI.			
3. Çaponija	382	66,5	Tokijo—5000 (төнегеги мен); Osaka—2450; Киото—765; Nagoja—900; Көве—800.
4. Nederland ын- dijasы	1900	61	Batavija—440.
5. Prausija ынди қытайы	737	22	Sajgon—140.
6. Tyrkija мемле- keti (Evropada- қы çerін qosa)	763	15	Aнқара—75; Stambol—630; Izmir (Smir- na)—150;
7. Ijran	1600	15	Tahijran—300.
8. Avqanstan	650	10	Qавыл—80.
C. ӘMERIKA ELDERI.			
1. Әmerijka Qu- rama Ctaty	7839	125	Bacington—490; Nijyv-Jork—10000; Cijka- go—3400; Pijladelrija—2750; Detrojt—1800; Los-Ançelos—1400.
2. Brazilija	8500	44	Rjlo-de-Çanejro—1800.
3. Meksijka	1970	17	Meksijko—1030,
4. Argentijna	2800	12	Buvenos Ajres—2900.
5. Kanada	9500	10,7	Ottava—130; Monreal—1000.
6. Kolumbiya	1160	8	Bogota—240.
7. Peruv	1378	6	Lijma—270.
8. Gijlij	742	4	Sent-Jago—700.
9. Benetsuvela	1020	3	Karakas—130.
10. Urugvaj	190	2	Montebijdeo—650.
11. Ekvador	650	2	Kvijto—100.
12. Paragvaj	420	1	Asuvsijon—90.
Ç. APRIKA ELDERI.			
1. Nijgerija	900	19	Lagos—100.
2. Egijpet	994	15	Qahijra 1200; Aleksandrija—570.
3. Avijssijniya	960	8	Addijs-Aveva—150.
4. Tystik Aprija odaқы	1225	8	Pretoriya—100; Keptavn—270; Loganes- buvrg—350.
5. Alçır	2195	6	Alçbjr—260.
6. Anglija-Egijpet Syvdanь	2627	5	Qartuvm—50.
7. Marokko	520	5	Rabat—50; Kazablanka—20.
D. ABSTRALIJA ELDERI.			
1. Avstraliya odaқы	7700	6,6	Konberra—10; Sijdnej—1300; Melbuvrn— 1030; Adelayda—320,
2. Çana Zelandija	268	1,5	Bellijngton—150.

СССР МЕН КАПИТАЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІ.

El attarы	1913—с.	1929—с.	1932—с.	1936—с.
I. Tas көмір (milijon tonna).				
1. ӘҚС	517	552	326 ¹⁾	438
2. Germanija	277	237	228	320
3. Уль Британија	292	262	212	232
4. СССР	29	42	65	124
5. Pransija	41	54	47	46
6. Pөлca	41	46	29	30
II. Munaj (milijon tonna).				
1. ӘҚС	34	138	107,6	150,6
2. СССР	9	15	22,3	29,2
3. Benetsuvela	—	20	17,1	23,5
4. Rumьnija	2	5	7,3	8,7
5. Ijran	0,2	5	6,5	7,5
6. Gollandija Ijndijasy	1,5	5	5,1	6,4
III. Соjып қорытуv (milijon tonna).				
1. ӘҚС	31	43,3	8,9	31,1
2. СССР	4,2	4,3	6,2	14,4
3. Pransija	4,9	10,4	5,5	6,2
4. Germanija	15	13,2	3,9	15,3
5. Уль Британија	10	7,7	3,6	7,8
6. Belgija men Lyvksenburg	2	6,9	4,7	5,2
IV. Maqta сыjnav (мың тонна волокна).				
1. ӘҚС	28 0	3200	2900	
2. Brijtaniја Ijndijasy	780	930	800	
3. Qьtaj	480	420	490	
4. СССР	200	270	410	
5. Egijpet (Мысыр)	310	380	390	
6. Brazijliја	90	130	75	
Basty memleketterdin mal sandary (milijon san).				
I. Iri сыjы mal.		III. Qojlar.		
1. Brijtaniја Ijndijasy	158	1. Avstraliја	111	
2. ӘҚС	65	2. ӘҚС	53	
3. СССР	42	3. СССР	52	
4. Brazijliја	42	4. Tystik Apriја odaqь	48	
5. Argentijna	32	5. Argentijna	44	
6. Germanija	19	6. Brijtaniја Ijndijasy	44	
II. Сыqь.		IV. Cocqь.		
1. СССР	16	1. ӘҚС	61	
2. ӘҚС	12	2. Germanija	24	
3. Argentijna	10	3. Brazijliја	22	
4. Brazijliја	7	4. СССР	17,5	
5. Pөлca	4	5. Pransijь	6	
6. Germanija	3	6. Kanada	5	

¹⁾ Мысыр ісінде өндірілген қоңыр көмір де бар.

334-38

MAZMUNЬ

Evropa.

	Bet
Şarabıys-şaqaraja colıvı	3
Qalqı şapa sajasıj kartası	37
Memleketter	40
Anglija	40
Pransija	56
Germanija	71
İtaliya	88
İspanija	99
Bızdıñ batıstaq körcilerimiz: Pijnländija, Estonija, Latviya, Lijta, Pelca	106

Azija.

Şarabıys-şaqaraja colıvı	125
Qalqı	143
Memleketter	148
Şaronija	148
Qıtaj	159
Yndi	173
Tyrkija	184

Aprija.

Şarabıys-şaqaraja colıvı	188
Qalqı	204
Memleketter men kolonijalar	206

Əmerijka.

Şarabıys-şaqaraja colıvı	209
Qalqı	227
Memleketter men kolonijalar	229
Əmerijka Qurama Ştattarı	230

Avstralija.

Şarabıys-şaqaraja colıvı	255
Qalqı	253
Okeanija	265
Avstralija men Okeanijadaq kolonijalar	271
Qosımcalar	272

Şarabı redaktorlar: Sarsenbaıyr A. Şarabı . . . . .
 Teqniķalıq redaktor: Kuvıoskijın P.
 Şarabı korrektor: Mustarijn A.

Əndiriske berildi 15/IX — 1997 ç.

Qazgosizdat № 322.

Qazqazpormatı 60X92 1/16.

Тығраç 30150.

Basuvoja ruqsat etildi 10/X — 1997 ç.

Qazglavlıjt ökilli № 1384.

Kelemini 17 1/4 v. t.

Baspa tavaqta 55000 znak.

